

अच्युतग्रन्थमालायाः षष्ठं पुष्पम् ।

हरिभक्तिरसामृतसिन्धुः

पूज्यपाद श्री रूपगोस्वामिविनिर्मितः
पूज्यतम श्रीजीवगोस्वामिकृत
दुर्गमसङ्गमनीटीकयोपेतः

प्रकाशनस्थानम्
अच्युत ग्रन्थमाला–कार्यालयः, वाराणसी ।

द्वितीयावृत्तिः ११००] संवत् २०३२ [मूल्यम्

प्रकाशक :

अच्युत ग्रन्थमाला
ललिताघाट
वाराणसी ।

प्रथम संस्करण संवत् १९८८
द्वितीय संस्करण संवत् २०३२
मूल्यम् [illegible]
पुस्तकालय संस्करण [illegible]

मुद्रक :
गौरीशङ्कर प्रेस
वाराणसी ।

प्रथमसंस्करण-भूमिका

श्रीमद्हनुमद्भीममध्वान्तर्य्यामिरामकृष्णवेदव्यासात्मकसच्चिदानन्द-विग्रहपूर्णतमाह्लादिनीशक्त्यभिन्नीकृतस्वरूपप्रेमावतारभगवत्श्रीश्रीगौरकृष्णः शरणम्।

सौन्दर्ये कामकोटिः सकलजनसमाह्लादने चन्द्रकोटि-
र्वात्सल्ये मातृकोटिस्त्रिदशविटपितोऽप्यद्भुतौदार्यकोटिः।
गाम्भीर्येऽम्भोधिकोटिर्मधुरिमणि सुधाक्षीरमाध्वीककोटि-
र्गौरो देवः स जीयात् प्रणयरसपदे दर्शिताश्चर्य्यकोटिः॥

इह किलानादिप्रवाहपरम्परया प्रवहमाणे प्रपञ्चे परीक्षकैः पटिमभिः परीक्षित-स्वरूपात्मपदार्थे तद्विशेषस्य चेश्वरस्य धर्मिग्राहकमानैः सर्वज्ञत्वादिविशिष्टस्य तत्त्व-विचारादद्वितीयस्य च प्रतिपन्नत्वेऽपि ब्रह्मातायां ज्योतीरूपतयैतस्यामूर्ततां भगवत्तायां च ज्योतिष्मत्त्वेन मूर्त्ततां प्राकृतगुणराहित्येन निर्विशेषतामप्राकृतानन्तकल्याणगुणधाम-तया च सविशेषतां संगिरमाणास्तावदुपनिषदादयः सत्तर्कोपोद्बलिता विजयन्तेतमा-मित्यतिरोहितमेव निरपेक्षशास्त्रमार्मिकाणाम्।

एवं हि करुणावशंवदत्वेनानितरसाध्यप्रयोजनसंपिपादयिषया तत्तद्गुणोपबृंहित-मायोपधानेन हिरण्यगर्भादिसंज्ञास्तथा चिकीर्षितोपयुक्तस्वैश्वर्य्यप्रकाशतारतम्यतश्च विलासाद्याख्याः, त्रिपादविभूतितः पादविभूताविर्भावात्मकावतारविभेदान् समय-घटितनियमाक्रान्तविधित्सया युगमन्वन्तराद्याविर्भूतीश्चासादयतो यथोपयोगं स्वांशशक्तिकलाः संचार्य्य, योग्यविधेयानाविष्कृत्य, क्वापि चैष्वाविश्य, च जगदुद्धारै-कव्रतस्यैश्वर्योपस्कृतानन्तमाधुर्य्यप्राकट्यानुसारेण पूर्णपूर्णतरपूर्णतमताश्चाधिकारिप्रप-त्त्यनुरोधानुबन्धेन प्रकाशयतोऽस्योपासनामन्तरेण नतरां यावत्तापमात्रनिवृत्तिः स्वा-पारोक्ष्यं वास्तवस्वरूपानन्दानुभूतिर्वेति निखिलनिगमादिदुन्दुभिघोषः।

प्रत्यपादि चायमर्थः—"तरति शोकमात्मविद्" इत्यादिश्रुतिभिः;

"दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया।
मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते॥" इत्यादिस्मृतिभिश्च।

असूचिपत च भङ्ग्या प्रपदनीयत्वेन सच्चिदानन्दविग्रहो भगवान्, प्रपत्तृत्वेन जीवाः, प्रपत्त्या तरणीयत्वेन माया च।

सुव्याक्षिपत च सर्वस्थितिप्रयोजकतावच्छेदकतया सर्वप्रकाशतावच्छेदकतया सर्वमुख्यप्राप्यतावच्छेदकतया च सिद्धाः क्रमेण संधिनीसंवित्तिह्लादिनीशक्तयः स्वाश्र-यतादात्म्यभाजः। यासु किलान्तिमाया वृत्तिविशेषो भक्तिः फलात्मकप्रीत्यादिरूपा।

ससाधनामेनां वर्णयितुमेवैष श्रीभक्तिरसामृतसिन्धुनामा निबन्धो न्यबन्धि द्रुतचित्ताधिकारिकृते ।

इदमत्राकूतम्-अनादिवासनावशाद् द्रुताद्रुतचित्तशालितया द्विविधेषु जनेष्वधिकारिभेदेन प्रपत्तिपद्धतिरपि द्वैविध्यमश्नुते ।

तत्राद्रुतचेतसस्तावदद्वैततत्त्वचिन्तयाऽद्वैते संभूय शोकं तरन्ति । अपरे पुनः रुचिपरतन्त्रा भक्त्या द्रुतचित्ता द्रवप्रयोजकसत्त्वप्राधान्यात्तदानीमुद्भूतसात्त्विकप्रकाशवृत्तिप्रतिबिम्बोद्ग्राहिण्यामप्राकृत्यां ह्लादिनीदीधितौ वस्तुतो रतिपदवाच्यायां विषयवैचित्र्याद् नानाविधाभिः स्वदमानायां मुख्यस्थायित्वेन व्यपदेश्यायां मुख्यरसस्वरूपताविर्भावस्वरूपयोग्यताशालिन्यां फलात्मिकायां भक्तावायतन्ते ।

अत एव रसानां मुख्यत्वे पाञ्चविध्यमेव फलति । हास्यादीनां सप्तानां स्थायिषु रतेरुपस्कारकत्वेनाप्राधान्याद् हासादीनामेवाङ्गित्वाद् रसत्वं भवति, किन्तु गौणम्, हासादीनां चित्तधर्माणां प्राकृतत्वेन रसजातीयताविरहाद् । एतेन मुन्यननुमोदितत्वभ्रान्त्या वितथं तथयितुकामाः पराकृताः । रसदर्शनप्रस्थानैदम्पर्य्यप्रापणाय खल्वयमेव घण्टापथः ।

एवं चात्रेत्थं प्रणाडी पर्यवस्यति—

तत्रादौ नित्यकर्मानुष्ठानाद् विशुद्धान्तःकरणे वैराग्योपोद्बलिते चेतस्यद्रुतचित्तानां तत्त्वज्ञानोदयान्मुक्त्यधिगमः । यद्वा श्रवणादिसाधनसाहायकाद् द्रुते चेतसि रुच्यादिक्रमेण भगवति प्रेमोदयः । इत्थमधिकारिभेदेन व्यवस्था निर्धारिता शास्त्रैः ।

एवं चाद्रुतचित्तानां वर्त्मान्यन्यत्र प्रदर्श्य, द्रुतचित्तानामेनत्प्रदिदर्शयिषवो विपश्चिदग्रेसराः सिद्धदेहा महाकवयो भावुकमूर्धन्याः श्रीरूपगोस्वामिचरणाः प्रकृतग्रन्थं निविभन्त्सवः संदर्भसौकर्य्यायात्र सिन्ध्वारोपस्वारस्यात् पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तरात्मनि विभागचतुष्टयेऽभिमते प्रथमे सामान्यसाधनभावप्रेमलक्षणा भक्तीर्लहरीचतुष्केणोपपाद्य, द्वितीयस्मिन् रसनीयतौपयिकान् विभावानुभावसात्त्विकसंचारिस्थायिनः पञ्चलहरीभिः क्रमेण प्रदर्श्य, तृतीये च शान्तप्रीतप्रेयोवत्सलमधुराख्यान् पञ्च मुख्यरसान् तत्तल्लहरीभिस्तथैवोपपाद्य, शेषे तु सप्त गौणरसान् हास्याद्भुतवीरकरुणरौद्रभयानकबीभत्सान् रसानां मिथोविरोधाविरोधं तदाभासांश्च क्रमेण लहरीनवकेनोपवर्ण्य, साकल्येन सपरिकरं भक्तिरसं व्यवातिष्ठिपन् ।

अस्मिन्निबन्धे प्रधानतयोपपाद्यस्य भक्तिरसस्य संक्षेपतस्तत्त्वमवजिगमिषूणामुत्कण्ठाविनोदायैतत्सम्बद्धावश्यज्ञेयसंकलनस्य प्रतुष्टूषया किंचिदुपक्रम्यते—

इह तावद् रससंबद्धाः प्रश्नाः संक्षेपतश्चत्वारः समापतन्ति—रसः किंप्रमाणकः ? किंप्रयोजनः ? किंस्वरूपः ? कथं चोपलब्धव्यः ? इति ।

तत्र—

"मानाधीना मेयसिद्धिर्मानसिद्धिश्च लक्षणाद्"—

इत्यभियुक्तोक्तदिशा रसो येन प्रमित्सितव्यस्तदीये हि स्वरूपे यथार्थज्ञानसाधनत्वात्मके फलतः सर्वसिद्धान्तरीत्या पर्यवसिते तत्संख्यायां तैर्थिकानां सगोत्र-

कलहस्थानपेक्षणीयत्वेनोत्थापनानर्हत्वात् प्रकृताचार्यानुमोदितानामेव प्रमाणानामुपगन्तव्यतायां रसप्रस्थानिभिराचार्यैः प्रत्यक्षानुमानागमा एव प्रमाणत्वेनोपेयन्त इति वक्तुं युज्यते।

यद्यपि प्रमेयविशेषनिरूपणप्रवणतावशंवदेन शास्त्रकारेण "परमतमप्रतिषिद्धमनुमतं भवति" इति नयमनुसृत्य प्रकृतविषयकसर्वोक्तित्रातस्यानुसर्त्तव्यताप्रसक्तावपि रसनादाभिन्नतानिबन्धनसमानतन्त्रसिद्धान्तादरेण संगीतशास्त्रोदितत्वप्रयुक्तं रसप्रत्यायनधूर्वहतयाऽत्याद्दतव्यञ्जनायां यदुपज्ञताऽस्ति तेषां वैयाकरणानां राद्धान्ते महाभाष्यकारादिभिर्व्यवहृतत्वायत्तं चरमोपेयतया पारमार्थिकस्वरूपप्रदर्शनपरायणानां महर्षिशाण्डिल्यादीनां सूत्राक्षरतो वा लब्धं त्रैविध्यमुक्तनिष्ठमेवेति प्रकृते निर्दिष्टा प्रमाणत्रय्येवेहानुमुद्यत इति पक्षः शक्यस्वीकरणः।

परेषामत्रैवान्तर्भावादेतत्त्रिकेणैव रसः प्रमातव्यः। यद्यपि रसस्य प्रकाशाभिन्नतया नापरेण प्रकाश्यतापेक्षा तथापि कथमपेक्षेत्यादिकमुपरिष्टान्निपुणतरमुपपादनीयम्।

तत्र प्रत्यक्षं तावन्नास्यदर्शिनां सहृदयानामानुभविकमेवेति नेह किमपि विवक्षणीयम्। अनुमानमपि पक्षीकृतात्मनि "आत्मनस्तु कामाय" इत्यादिभिः श्रुतिभगवतीभिः प्रमापितेन निरतिशयप्रेमास्पदत्वेन हेतुना खल्वानन्दात्मकत्वसाधकतया स्वभ्युपगममेव, निरतिशयानन्दस्य रसात्मकतयाऽऽत्मनश्च रसाभिन्नतया तदभिन्नाभिन्नस्य तदात्मकताया औत्सर्गिकत्वादिकमपि स्वरूपविवेचने प्रतिपिपादयिष्यमाणम्। आगमस्तु "रसो वै सः" इत्यादिरपि किलोपक्रमोपसंहारादिभिर्निर्णीततत्परताको नैव तिरोहित इति प्रमाणसिद्धे रसतत्त्वे न काचिद् विमतिः। ततश्च निरतिशयानन्दसाक्षात्कार एव प्रयोजनत्वेनावधार्य्यतेऽत्रेत्यास्माकीनः समयः।

प्रयोजने चेदमीये निश्चिकीर्षितव्येऽयमेव प्रयोजनात्मेति सिद्धान्तः। तथा हि—प्रयोजनं हि फलम्, तच्च मुख्यगौणरूपतया द्विविधम्, फलान्तरेच्छाधीनेच्छाविषयत्वं गौणत्वम्, तदनधीनेच्छास्पदत्वं तु मुख्यत्वम्, तत्त्व च सुख एव विश्राम्यतीत्यत्र नैव विवादो विश्वजनीनानुभवसिद्धत्वात्।

यद्यपि लोके सुखत्वेन व्यवह्रियमाणं न वस्तुतः सुखम्, विनाशित्वेन दुःखाधायकत्वाद्। यदाहुर्महर्षिपतञ्जलिपादाः—"परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च सर्वमेव दुःखं विवेकिनः।" अत एव दुःखमिश्रितत्वेन सुखस्यापि मधुसंपृक्तगरलवद्धेयत्वात्तदपि दिध्वंसयिषितव्यमेवेति महर्षिगोतमपादा व्यवातिष्ठिपन्। तथापि वास्तविकसुखमलभमानाः संसारिणस्तदाभासेनैव कृतकृत्यंमन्यमानाः समवलोक्यन्ते।

वस्तुतः सुखं च "आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्", "तस्यैवानन्दस्याऽन्ये मात्रामुपजीवन्ति" इत्यादिभिर्भगवतीभिः श्रुतिभिरेवावगमितम्, तच्चात्मस्वरूपघटकतया परिणामादिदुःखकालुष्यासंपृक्तमित्यात्मस्वरूपावगत्या स्ववगममौपनिषदप्रस्थानाध्वनीनैः, अत एवेदं विविच्यमानं रसतत्त्वं साहित्यदर्शनपरमजीवातुरूपात्मस्वरूपोपजीव्यतयाश्रित्य चतुर्मुखादिभरतमुन्यन्ताचार्याणामार्षप्रमाणोपबृंहितं रसशास्त्रत्वेन व्यपदेश्यं न दर्शनान्तरैर्गतार्थमाशङ्कितव्यम्।

दर्शनान्तरेषु किल लौकायतिकसौगतानामात्मनः शाश्वतिकतैव दुर्लभेति निर्दिश्टदूषणं जागरूकमेव। विवसनसमये कथमपि नित्यत्वेऽपि तस्यानन्दता शशविषाणायमानैव।

नैयायिकवैशेषिकाणां मते तन्नित्यत्वेऽपि निरानन्दतैवैतस्य स्वरूपम्, सानन्दता तु दुःखवत्तावृतैवेति न सिषाधयिषितसिद्धिः। कापिलपातञ्जलानामपि तथात्वेन तथात्वमेवेति नाभीष्टपूर्तिः।

अध्वरमीमांसाविदां नयेषु प्रायेणोक्तचर्य्यैवाशान्तिः कश्चिन्मुक्तौ नित्यसुखाभिव्यक्त्यभ्युपगमेऽपि दुर्निवारार्थान्तरता, मुक्तितः पूर्वं तदीयव्यक्तेरसत्कल्पत्वाद्।

अनयैव दिशाऽऽत्मनोऽनानन्दितावादिनामवशिष्टदर्शनानां सिद्धान्तेभ्योऽप्यगतार्थता विवेक्तव्या।

औपनिषदसिद्धान्तानां त्वद्वैतविशिष्टाद्वैतशुद्धाद्वैतद्वैताद्वैतद्वैतवादिनां पञ्चानामपि प्रस्थानेषु चात्मतत्त्वस्य नित्यतयाऽऽनन्दतया च महतः संवादस्य सत्त्वेऽपि न तथाऽऽनुकूल्यं यादृशप्रयोजनसंपिपादयिषयाऽऽचार्य्या रसशास्त्रमुपनिबिभन्तस्व एतदाविरबीभवन्, एतच्चानुपदमेव स्वरूपनिर्णये वक्ष्यते।

रसस्वरूपजिज्ञासायां तावदात्मैव रस इति रसदर्शनिनां राद्धान्तः, "रसो वै सः", "आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्", "आनन्दाद्ध्येवेमानि" इति श्रौतवचनानि स्वरूपतटस्थलक्षणाभ्यामात्मानमेव लक्षयन्ति, आत्मा चात्र यद्यपि ब्रह्मपरमात्मादिपर्यायो भगवानेवोपक्रमोपसंहारादिभिस्तात्पर्यास्पदतयाऽवजिगमिषितस्तथापि प्रतिबिम्बतया परिच्छिन्नतया वस्तुतया वा "यथाऽग्नेर्विस्फुलिङ्गाः", "ममैवांशो जीवलोके", "अंशो नानाव्यपदेशाद्" इत्यादिश्रुतिस्मृतिब्रह्मसूत्रादिभिर्व्यवस्थापितो जीवोऽपि तत्त्वदृशा सच्चिदानन्दात्मा, परन्तु सिन्धोर्बिन्दुरिव तत्स्वभावः कणकल्पः सुतरां तदुपात्तसरणितः सर्वांश एव न तादृशो, नातो जगत्कर्तृत्वाद्यापत्तिरपि चैनं तर्कोपष्टब्धानि "जगद्व्यापारावर्जम्" इत्यादिप्रमाणान्युपोद्बलयन्ति। अत एवायं तदीयतटस्थशक्त्यात्मकतया शास्त्रेषु व्यवह्रियते।

सच्चिदानन्दरूपस्य भगवतः किल तिस्रः शक्तयः शास्त्रप्रमिताः स्वरूपातटस्थाबहिरङ्गास्तासां स्वरूपाख्यायां पुनस्तावत्त्यो भिदाः संधिनीसंविद्ह्लादिनीनामिकाः, तथा च तत्त्वतो भगवत्स्वरूपसजातीयः सर्वथा तद्विजातीयबहिरङ्गातो विलक्षणः सन् जीवः तटस्थ इति गीयते। एवं चोक्तस्वरूपो जीवोऽपि रसपदवाच्यतां नार्हतीति न, न खलु रससमुद्रस्य बिन्दू रसान्यो भवितुमर्हति। एतदेवाभिप्रेत्य रसशास्त्राचार्य्याः प्राकृताप्राकृतभेदतो द्वैविध्यं रसस्य संगिरमाणास्तथैवोपापोदन्। मूलं चैतदीयमाग्नेयपुराणादिषु व्यक्तमेव। आचार्यभरतमुनिना तु यानुपचिकीर्षुणा न्यबन्धि नाट्यशास्त्रं ते किलानादिकालतो बम्भ्रम्यमाणप्रपञ्चचक्रचङ्क्रमणताचणा अपरिशीलितचरपरमपुमर्थप्रापकपद्धतयः सुकुमारमतयो द्विविधवासनावासितहृदयाः काव्यार्थचिन्तनालङ्कर्मीणयोग्यतापरिपचेलिमचातुरीका विनेयाः। तानेनान् "असत्ये वर्त्मनि स्थित्वा ततः सत्यं समीहते"—

इत्यादिस्वरूपेण गुडजिह्विकान्यायेन चरमगन्तव्यदिक्संमुखीनीकर्तुकामेन परम-

रसास्वादमाधुरीसंपल्लेशोऽपि यदवधि नानुभवगोचरीकार्येत तदवधि कथमिवादसीयमर्मं स्पृहयालवोऽमी क्रियेरन्निति विचिन्त्य दुष्करप्रवृत्त्यास्पदानि निःश्रेयसप्रापणपटूनि श्रवणादीनि साधनान्यव्यापार्यापि निखिलानर्थनिदानाज्ञानमनुन्मूल्यापि चिरसंचितचरकर्मकलापानपरिप्लुष्यापि जनैर्यथा तादृशं वस्त्वास्वादपदवीं नीयेत यादृशं तत् तानि व्यापार्य्य, तदुन्मूल्य, तान् परिप्लुष्य सूरिभिस्तथा क्रियते, स प्रकारो दिव्यज्ञानमन्दरेण निगमपयोधीन् प्रमथ्य नाट्याम्नायपीयूषवपुराविरकारि। सुतरां प्रथमभूमिकारूढानामधिकारिणामुपकारः प्राकृतरसपरिचयेन यथा सुकरो न तथाऽप्राकृतरसज्ञापनेनेत्यधिकारानुरूपमुपदेष्टारः श्रद्धेयवचनाः फलेग्रहियत्नाश्च भवन्ति नापरथा। अतो मुनिनाऽस्यैव प्रबन्धो निर्बन्धेनाबन्धि नापरस्य, नैतावता स नास्त्येव नानुमत एव वेत्यवगन्तव्यम्। कथमन्यथाऽस्मद्दर्शनासाधनतायामस्य शास्त्रस्य दर्शनता कथं चोपक्रम एव चतुर्वर्गाप्तिप्रयोजकतोक्तिरस्य संगच्छेत। कथं च रसताऽपि जीवस्वरूपघटकानन्दस्य ? रसत्वप्रतिपादिका हि भगवती श्रुतिरुपक्रमोपसंहारादिपरिचारकवृन्दसेविता खलु स्वेष्टमाप्नोति।

न च तत्सध्रीचीनश्रुतितात्पर्यविषयाभिन्नत्वाज्जीवस्य नोक्तापत्तिरिति वाच्यम् ? तयोरभेदस्य याथातथ्यचिन्तायामुदस्यापि संप्रतिपन्नभेदकालेऽभेदोक्तेरनुपयुक्तत्वात्, प्रदर्शितविधया शास्त्रप्रवृत्त्युपजीव्यविरोधाच्च।

एतेन ज्ञानकाण्डेऽस्य रसकाण्डस्य गतार्थतया काण्डान्तरारम्भचर्चा मुधैवेति वदन्तो निरस्ताः, प्रयोजनपार्थक्यं हि प्रस्थानपार्थक्यं प्रयोजयति, तच्चैहिकमामुष्मिकं वा, उत्कृष्टमपकृष्टं वांऽशत इत्यन्यदेतद्।

इत्थं चैष रसः प्राकृतालम्बनकतया प्राकृत इति व्यवह्रियते, अप्राकृतालम्बनकोऽप्राकृत इति शास्त्रविदां मर्यादा व्यवहारासंकरार्थमादरणीयैव। द्वैविध्यं चैतदाचार्यभरतेनापि बहुशो ध्वनितमप्यनधिकार्यत्वेन नाभिहितम्। तदेव पुनराग्नेयादौ स्पष्टमुक्तम्। नेयता काऽपि क्षतिः।

यत्तु प्राकृताप्राकृतौ रसौ क्रमेण लौकिकालौकिकावित्युच्येते इति, तन्न समीचीनम्, उभयोरप्यलौकिकत्वाद्। न हि जातु लौकिको रसोऽध्यात्मविद्यानां प्रधानत्वेन प्रतिपाद्यो भवितुमर्हति। स हि तृतीयपुमर्थगृह्योऽन्यथा प्रस्थानभेदानुपपत्त्या बाभ्रव्यादिसंहितानामानर्थक्यमापतेदित्यादिर्भूयानुपप्लवः स्याद्। अलौकिकत्वं चैनयोर्लौकिकमर्यादाऽतिशायित्वात् दर्शयिष्यते चानुपदमेतत्। प्राकृतत्वं च पादविभूतिविलासविजृम्भितत्वम्। त्रिपाद्वैभवं चाप्राकृतमिति वस्तुस्थितिः। अत्र प्राकृतो रस उच्यते, अप्राकृतस्तु भाव इति नाट्यशास्त्रीया परिभाषा।

वस्तुतस्त्वप्राकृतो भक्तिरस उच्यते—रसत्वव्यपदेशजीवातोस्तादृशानन्दात्मकताया उभयत्र सत्त्वादिति,

रसोपलब्धिप्रकारस्त्वेषः—वक्ष्यमाणस्वरूपकैर्विभावानुभावसात्त्विकसंचारिभिर्व्यक्तो व्यक्तिविषयीकृतः स्थाय्येव रसतां भजतेऽयमर्थस्तु यावद्रसदर्शनिभिरनुमोदितोऽपि स्थायिस्वरूपे तद्व्यक्तौ च प्रक्रियाभेदो मतभेदनिबन्धनोऽस्त्येव। तत्र-आहंकारिके चित्ते कारणविशेषोद्बुद्धसत्त्वे स्वेतरगुणावभिभूय प्रकाशमाने जातुचिदनुभूतरत्यादि-

स्थायिसंस्कारोऽप्युद्बुद्धीभूय प्रतीयमान उपचीयमानः पुष्यमाणोऽभिन्नायमानेनेदिष्ठचिच्छक्त्याऽऽत्मीयत्वेन भुज्यमानो रसव्यपदेशभागिति कापिली प्रक्रिया। परन्त्वसौ जडत्वपरप्रकाश्यत्वप्राकृतत्वादिमत्त्वाद् भिन्नमेव वस्तु नास्माकीनो रसः। भौतिके चित्ते हेतुविशेषादुदितम्रदिमनि मुद्रितो रत्यादिस्थाय्याकारः संस्कारः स्वोद्बोधकमहिमतिरस्कृतावृतिकचिद्विशिष्टो रस इत्यौपनिषदैकदेशिनां सरणिः।

अत्र पूर्वोक्तदोषासत्त्वेऽपि चितोऽङ्गत्वोक्त्या श्रुतिस्वारस्यभङ्गोऽस्त्येव। एतद्दोषं परिहर्तुकामैः कैश्चित् स्थाय्यवच्छिन्नभग्नावरणचिदेव रस उक्तः। किन्त्वेवमपि गौणत्वभानप्रयुक्तास्वारस्ये समाहितेऽप्यव्यवहितोत्तरवाक्यसहितवाक्यैकवाक्यतास्वारस्यभङ्गस्तदवस्थ एव। तद् वाक्यं च—"रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दीभवति" इति। एतद्वाक्यघटकायंपदार्थकर्तृकलाभकर्मैव भवता रसत्वेन विवक्ष्यतेऽतः स्पष्ट एव स्वारस्यभङ्गो भग्नावरणचैतन्यस्यैवायंपदार्थतया कर्तृकर्मणोरभेदापत्तेः। न च सावरणस्यैवायंत्वेन कर्तृतयाऽनावरणस्य कर्मतयौपाधिकभेदेनाविरोधान्न स्वारस्यभङ्ग इति वाच्यम्, स्वप्रकाशवादे किलावरणभङ्गमन्तरेणेतरस्यानपेक्षणादावरणभङ्गादेवानन्दीभवनप्राप्तेः पूर्वांशवैयर्थ्यस्य वज्रलेपायितत्वाद्।

एतेन सावरणोऽयमनावरणं रसं लब्ध्वेत्यादिवाचोयुक्तयः प्रत्युक्ताः। सावरणोऽनावरणः सन्नित्यादिनैव भवदिष्टसिद्धेः, तस्मादखिलानि कण्टकितसंकीर्णवर्त्मान्युत्सृज्य परिष्कृतघण्टापथेन संचरिष्णूनां रसविदामेष सिद्धान्तः—सः = प्रकृतः, स्वरूपतटस्थलक्षणलक्षितो ब्रह्मपरमात्मपर्यायो भगवान् वै = निश्चयेन, रसः = रसपदार्थः तमेनं रसमेव = नापरं लब्ध्वा हि = यतः, अयं = स्वल्पानन्दो जीवः आनन्दीभवति प्रशस्तानन्दो भवतीति, इत्थमेवोक्तौ प्रकृतशास्त्रस्य दर्शनताऽपि परमपुमर्थप्रापकतया संगच्छते।

न चावरणभङ्गवैशिष्ट्येऽपि परमपुमर्थसंपादकत्वाक्षतिरिति वाच्यम्, तथा सत्युत्तरमीमांसयैव गतार्थतायां भवन्मते शास्त्रस्यानारम्भणीयताऽऽपत्तेः। न चेष्टापत्तिः, अन्यैर्भवदभिमतानारम्भणेऽपि तुल्ययुक्त्येष्टापत्तेः सुवचत्वाद्। न चोत्तरमीमांसायामपि प्रस्थानान्तरे कथंकारं रसशास्त्रारम्भणीयतानिर्वाह इति शङ्क्यम्, गुडजिह्विकान्यायेन तथोपेयप्रतिपत्त्यर्था इत्यादिपूर्वोक्तयुक्तेः सार्थक्यसंभवाद्, न चास्माभिरपि सार्थक्यमेवं सूपपादमिति वक्तव्यम्, अपारमार्थिकतापिशाचीभयादेवमुपगन्तुं भवतोऽसामर्थ्यात् प्रकृतशास्त्रकृदभिमतरसस्य भवन्मते चरमोपेयत्वाभावाच्च।

तथा च परमर्षिभरताचार्यसूत्रं "विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः" इति, अत्र विभावयन्ति = आविर्भावयन्ति = उद्बोधयन्ति प्रसुप्तस्थायिनमिति विभावा आलम्बनान्युद्दीपनानि च।

एवं च विषयतासंबन्धेन स्थायिविशिष्टमालम्बनम्, स्वोद्बोधजनकतासंबन्धेन स्थायिविशिष्टमुद्दीपनं स्थायिपोषकत्वे सत्यालम्बनचेष्टारूपोऽनुभावः, आलम्बनावच्छेदेनाविर्भूष्णुतिरोभूष्णुः स्थायिपोषकरूपो व्यभिचारीति विवेचनीयम्। सूत्रे पञ्चमी हेत्वर्था। हेतुत्वं तु कारकत्वज्ञापकत्वान्यतररूपम्। ज्ञापकत्वं च तद्विषयकज्ञानजनकज्ञानविषयत्वम्। ज्ञानं चात्र त्रिविधं प्रत्यक्षम्, अनुमितिः, शाब्दधीश्च। प्रत्यक्षं तु द्विविधं

—यथार्थमयथार्थं च । द्वितीयं पुनर्द्विधा दोषजन्यं भ्रमत्वेन प्रसिद्धम्, इच्छाजन्यम् आरोपत्वेन ख्यातम् ।

एवं च—दमयन्त्यादिदर्शनजनलादिसमवेतरत्याद्युद्बोधस्य तत्कार्यकटाक्षादिसहचरितोत्कण्ठादीनां चानुकार्य्यनलादिनैव सम्बन्धात्तत्रैव रस उत्पन्नो नटे तु तत्तदनुकृत्या सादृश्यमूलकारोप इति भट्टलोल्लटादयः ।

केचन नाटयादिषु प्रकटविभावादिषु व्यञ्जनया नलादौ दमयन्त्यादिरतौ ज्ञातायां भावनादोषेण कल्पितनलत्वाद्यवच्छिन्ने स्वस्मिन् समुत्पन्नोऽनिर्वचनीयो दमयन्त्यादिविषयकरत्यादिरेव रस इति समगिरिषत ।

अन्ये तु व्यञ्जनाऽनिर्वचनीयख्यात्यनुपगमाद् भावनादोषेणात्मनि नलाद्यभेदग्राही दमयन्त्यादिरतिमदभेदबोधो विषयासत्त्वेऽपि मानसो भ्रम एव स इत्यास्थिषत ।

परे तु श्रीशङ्कुकानुयायिनः—नलत्वेन गृहीते नटात्मके पक्षेऽकृत्रिमत्वेन गृहीतैर्विभावादिहेतुभिर्नलादिगतरत्यादिरनुमीयमानो रस इत्युपागमन् ।

अपरे च नाट्यादिना व्यक्तिविशेषवृत्तित्वनिरूपितत्वाभ्यां जनितेऽपि स्थायिज्ञाने भावनया तयोः प्रमोषाद् रतित्वादिनैव प्रतीतरत्यादेः स्ववृत्तिरत्यादिसाजात्येनानुभूतचररत्यादिसंस्कारोद्बोधे ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वेन सत्त्वोद्रेकेणानन्दरूपो रसः शब्दस्य भोगाख्यतृतीयव्यापारेण साक्षात् क्रियत इत्यभ्युपागुर्भट्टनायकानुवर्तिनः ।

इत्थं स्वस्वशेमुषीविकाससाहायकमवलम्ब्य, पारमर्षसूत्रघटकसंयोगपञ्चमीनिष्पत्त्यर्थविविधतयाऽभियुक्ताः स्वस्वमतानुरूपेण रसतत्त्वं प्राचीकशन्, परन्तु मुनिसंमतरहस्यानाकलनाच्छास्त्रसिद्धान्तिनामननुमतान्येवाखिलान्येवोक्तमतानि तदनुसारीणि चानिर्दिष्टान्येकदेशिमतानि ।

इमानि चाश्रद्धाबीजानि संक्षेपतः प्रधानानि—तत्र प्रथमे विप्रकृष्टत्वादलौकिकत्वात् काल्पनिकारोपविषयत्वादर्थान्तरता । द्वितीयस्मिन् विमतानिर्वचनीयत्वाद् भ्रमविषयत्वात्तथात्वम् । तृतीये भ्रमास्पदत्वम् । तुरीये भेदग्रहबाधात् कथमपि भेदग्रहेऽपि नलादौ भैम्यादिरतिग्रहस्य सामाजिकप्रवृत्त्यनौपयिकत्वात् । श्रव्यस्थले पक्षधर्मताज्ञानविरहाच्चाभिमतरसपरिपन्थिताऽनिवार्य्या । पञ्चमे तु प्रमाणागोचरस्य शब्दनिष्ठक्रमिकव्यापारत्रयस्यैवारुन्तुदतेति ।

श्रीमदभिनवगुप्ताचार्यास्तु—विभावानुभावव्यभिचारिभिः संयोगाद् व्यञ्जनाद् रसस्य स्थाय्युपहितचिदानन्दात्मनः, निष्पत्तिः स्वरूपप्रकाश इति सूत्रार्थं सिद्धान्तयन्ति स्म । फलबलकल्प्येन विभावादीनां साधारणीकरणात्मना व्यापारेण सर्वथा हि विशेषांशप्रमोषात् सामाजिकात्मनि स्थायी व्यज्यमानो रसः दशमस्त्वमसीत्यादिरीतितः शब्दादप्यपरोक्षज्ञानाभ्युपगमान्न पारोक्ष्यप्रयुक्तमपि वैरस्यम् । उक्तालौकिकव्यापारमहिम्ना लौकिककारणकार्य्यभावाद् दुःखजनकतया क्लृप्तेभ्योऽपि सुखोत्पत्तेः सुरतक्षणवर्त्यधरदशनादाविवानुभविकत्वादन्तःकरणावृत्तित्वाच्चालौकिकत्वं निष्प्रत्यूहमेव । कार्यत्वज्ञाप्यत्वाभावाद् भूतवर्तमानभविष्यत्ववैधुर्यात् सविकल्पनिर्विकल्पकवेद्यत्वविरहाच्च तादृशत्वं सुवचम्, नित्यत्वानन्दत्वस्वप्रकाशादिकं त्वात्मत्वादेव निर्विवादमेव । उत्पादविनाशिकादाचित्कत्वादिव्यवहारोऽपि चर्वणानिबन्धनो भवितु-

महति, इत्येव निष्कर्षं तत्रभवन्मम्मटभट्टाः समाद्रियन्ते स्म। अन्येऽपि रसशास्त्रनिबन्धारः प्रायेणैनामेव दिशमनुसस्रुः।

इयांस्तु विशेषः सर्वमप्येतद्दिग्दर्शनविधया विनेयोन्मुखीकरणाय भरताचार्य्येण प्राकृतरसनिरूपणव्याजेन प्रदर्शितं वास्तविकतयोद्देश्यभूतोऽप्राकृतरसस्तु श्रीभगवदालम्बनक एव तस्यैवाखिलशेषित्वेन चरमप्राप्ततया परमपुमर्थफलत्वेन चोपनिषत्स्मृतिपुराणादिषु व्यवस्थापितत्वेन निखिलशास्त्रदर्शनानां साक्षात्परम्परासाधारण्येन तन्निरूणौपयिकभूयःप्रकारानाश्रित्य तत्रैव पर्यवसानस्याखिलसंमतत्वाद्।

एवं च निसर्गतोऽलौकिके तस्मिन् याद्दगलौकिकतासंपादनाय नाट्यादिषु ताद्दशानन्दानुगुणसाधारणीकरणोररीकरणमुपेयते ताद्दशत्वस्यौत्सर्गिकतयाऽऽनन्दव्यक्तिप्रयोजकत्वांशे फलानुपधानेऽपि परत्रोपयोगित्वेन नाप्रयोजकताऽत एव प्रकारभेदोन्नयनायाचार्य्यैरेव भक्तिरसनाम्ना व्यपदिश्यते। व्यतानि चायमितोऽपि बंहिष्ठविधाभिः श्रीकृष्णद्वैपायनादिभिराचार्य्यैरिति न तिरोहितं विशेषं विदुषामिति कृतं विस्तरेण। ईद्दशस्य चास्य ग्रन्थस्य टीकामप्यन्वर्थनाम्नीं दुर्गमसङ्गमनीं श्रीजीवगोस्वामिपादा वस्तुतो दुर्गमानि मूलस्थलानि समजीगमन्।

अधुना मूलटीकोभयकृत्सम्बद्धं बहुधैव वक्तव्यमस्ति परन्त्वत्रासन्ननिर्दिष्टसमय एव ग्रन्थप्रकाशनानुरोधेन समयाभावात् सर्वमेव तद्विहाय ग्रन्थसम्बद्धै वस्वल्पा दिक् प्रदर्शिता। प्रकाशयितव्ये खल्वेतत्संबद्धे ग्रन्थान्तरे तत्सर्वमवगमयिष्यते।

प्रकृतकार्यमेतत् पुस्तकद्वयमवलम्ब्य समापितम्। तयोरेकं तावत् प्रख्यातचरवैदुषीकैर्द्वैतरहस्यप्रतिष्ठापकधुरीणैर्माध्वसंप्रदाचायार्यैरर्चनीयचरणैरस्मत्तात्ततगोस्वामिश्रीगोपीलालमहाराजैर्महता यत्नेन संगृह्य पुरुषक्रमायाते स्वेन वर्धिते च श्रीवृन्दावनस्थेऽस्मदीयश्रीमदनगोपालपुस्तकालये रक्षितस्तत्र विराजमानेभ्यः संगीतागमपारदर्शिभ्यो माध्वसंप्रदायाचार्येभ्यः पूज्यपादास्मद्भ्रातृविद्याभूषणश्रीवनमालिलालमहाराजेभ्य आनीय उपायोजि। द्वितीयं चास्मत्तातशिष्येण पण्डितरामनारायणविद्यारत्नशर्मणा बङ्गाक्षरैः प्रकाशितं नातिशुद्धम्।

एवं भगवत्कृपया मुहुर्मुहुरुपजातान् विघ्नानुपमर्द्य प्रकाशतामनायि ग्रन्थरत्नमेतत्। अत्र च मानुष्यकनान्तरीयकदोषनिबन्धनाः मुद्रणादिजाश्च त्रुटीरुपेक्ष्यैतत्सिन्धूत्थं पीयूषमास्वादयन्तु भगवद्रसभावुका इति प्रार्थयमानः प्रीयतां चानेन व्यापारेण सर्वान्तर्य्यामी भगवान् श्रीराधिकारमणतनुः श्रीगौरकृष्ण इत्याशास्ते—

श्रीरामजयन्त्याम्
सं० वै० १९८८,
वाराणस्याम्।

श्रीमाध्वसंप्रदायाचार्य्यदार्शनिकसार्वभौम-
साहित्यदर्शनाद्याचार्यतर्करत्नन्यायरत्न—
गोस्वामी दामोदरशास्त्री।

इति शम्।

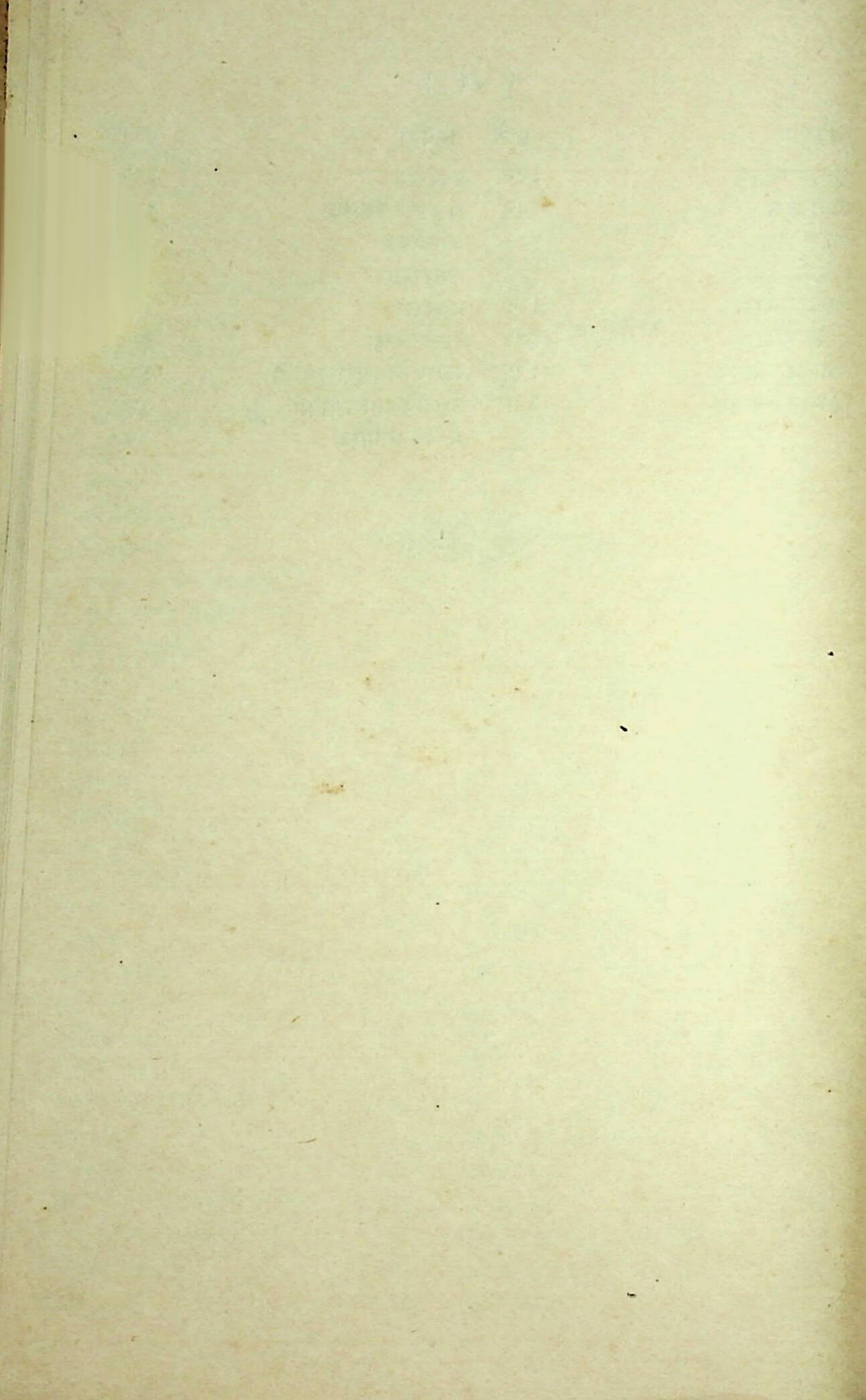

श्रीश्रीगौरकृष्णः शरणम्

श्रीहरिभक्तिरसामृतसिन्धौ

विषयसूची—

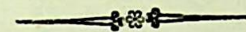

पूज्यपादश्रीरूपगोस्वामिनिर्मितः

श्रीहरिभक्तिरसामृतसिन्धुः

पूज्यतमश्रीजीवगोस्वामिकृतया
दुर्गमसंगमन्याख्यटीकया सहितः

श्रीगोविन्ददेवो विजयते

अखिलरसामृतमूर्तिः प्रसृमररुचिरुद्धतारकापालिः ।
कलितश्यामाललितो राधाप्रेयान् विधुर्जयति ॥ १ ॥

दुर्गमसङ्गमनी

श्रीराधादामोदरौ जयतः ।

सनातनसमो यस्य ज्यायान् श्रीमान् सनातनः ।
श्रीवल्लभोऽनुजः सोऽसौ श्रीरूपो जीवसद्गतिः ॥ १ ॥

अथ श्रीमान् सोऽयं ग्रन्थकारः सकलभागवतलोकहिताभिलाषपरवशतया प्रकाशितैः स्वहृदयदिव्यकमलकोषविलासिभिः श्रीमद्भागवतरसैरेव भक्तिरसामृतसिन्धुनामानं ग्रन्थमपूर्वरचनमाचिन्वानस्तद्वर्णयितव्यस्यैव च सर्वोत्तमतां निश्चिन्वानस्तद्व्यञ्जनयैव मङ्गलमासञ्जयति, एवं सर्व एव ग्रन्थोऽयं मङ्गलरूप इति च विज्ञापयति—अखिलेति ।

विधुः श्रीकृष्णो जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते, यद्यपि 'विधुः श्रीवत्ससलाञ्छनः' इति सामान्यभगवदाविर्भावपर्यायस्तथापि विधुनोति खण्डयति सर्वदुःखमतिक्रामति सर्वं चेति; यद्वा विदधाति करोति सर्वसुखं सर्वं चेति निरुक्तेः पर्यवसाने विचार्यमाणे तत्रैव विश्रान्तेः, असुरा-

---

ज्योत्स्ना

श्रीगौरकृष्णः शरणम् ।

श्रीगौरकृष्णचरणौ नत्वा कुर्वेऽत्र टिप्पनीं ज्योत्स्नाम् ।
भक्तिरसामृतसिन्धौ व्याख्यायां चास्य गूढविषयेषु ॥

णामपि मुक्तिप्रदत्वेन स्ववैभवातिक्रान्तसर्वत्वेन परमापूर्वस्वप्रेममहासुखपर्यन्तसुखविस्तारकत्वेन स्वयंभगवत्त्वेन च तस्यैव प्रसिद्धेः। अत एवामरेणापि तत्प्राधान्येनैव तानि नामानि प्रोक्तानि; 'वसुदेवोऽस्य जनकः' इत्याद्युक्तेः। एतदेव सर्वं जयत्यर्थेन स्पष्टीकृतम्। सर्वोत्कर्षेण वृत्तिर्नाम तत्तदेवेति। अत एव प्राकट्यसमयमात्रदृष्ट्या या लोकस्याप्रतीतिस्तस्या निरासको वर्तमान-प्रयोगः। तथा च प्रमाणानि—'विजयरथकुटुम्बे' इत्यादौ—

'यमिह निरीक्ष्य हता गताः स्वरूपम्' इति,

'स्वयं त्वसाम्यातिशयस्त्र्यधीशः स्वाराज्यलक्ष्म्याप्तसमस्तकामः।
बलिं हरद्भिश्चिरलोकपालैः किरीटकोटीडितपादपीठः॥' इति,

'यस्याननं मकरकुण्डलचारुकर्णभ्राजत्कपोलसुभगं सुविलासहासम्।
नित्योत्सवं न ततृपुर्दृग्भिः पिबन्त्यो नार्यो नराश्च मुदिताः कुपिता निमेश्च॥' इति,
'का स्त्र्यङ्ग! ते कलपदामृतवेणुगीतसंमोहिताऽऽर्यचरितान्न चलेत्त्रिलोक्याम्।
त्रैलोक्यसौभगमिदं च निरीक्ष्य रूपं यद्गोद्विजद्रुममृगाः पुलकान्यबिभ्रन्॥' इति,

'यन्मर्त्यलीलौपयिकं स्वयोगमायाबलं दर्शयता गृहीतम्।
विस्मापनं स्वस्य च सौभगर्धेः परं पदं भूषणभूषणाङ्गम्॥' इति,
'एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्॥' इति,
'जयति जननिवासो देवकीजन्मवादः' इत्यादि श्रीभागवते।

अथ तत्तदुत्कर्षहेतुं स्वरूपलक्षणमाह—

अखिलरसा वक्ष्यमाणाः शान्ताद्या द्वादश यस्मिन् तादृशमसृतं परमानन्द एव मूर्तिर्यस्य सः, 'आनन्दमूर्तिमुपगुह्य' इति 'त्वय्येव नित्यसुखबोधतनावनन्ते' इति, 'मल्लानामशनिः' इत्यादि श्रीभागवतात्, 'तस्मात् कृष्ण एव परो देवस्तं ध्यायेत्तं रसयेद्' इति श्रीगोपालतापिनीभ्यश्च। तत्रापि रसविशेषविशिष्टपरिकरवैशिष्ट्येनाविर्भाववैशिष्ट्यं दृश्यते; अत एवादिरस-विशेषविशिष्टसंबन्धेन नितराम्। यथा—

'गोप्यस्तपः किमचरन् यदमुष्य रूपं लावण्यसारमसमोर्ध्वमनन्यसिद्धम्।
दृग्भिः पिबन्त्यनुसवाभिनवं दुरापमेकान्तधाम यशसः श्रिय ऐश्वरस्य॥' इति,
'त्रैलोक्यलक्ष्म्येकपदं वपुर्दधद्॥' इति, 'तत्रातिशुशुभे ताभिः' इत्यादि श्रीभागवते।

तासु च गोपीषु मुख्या दश भविष्योत्तरे श्रूयन्ते—

'गोपाली पालिका धन्या विशाखाऽन्या धनिष्ठिका।
राधाऽनुराधा सोमाभा तारका दशमी तथा॥' इति,

विशाखा ध्याननिष्ठिकेति पाठान्तरम्। तथेति। दशम्यपि तारकानाम्न्येवेत्यर्थः। दशमीत्यप्येकं नाम वा। स्कान्दप्रह्लादसंहिताद्वारकामाहात्म्ये च—

'ललितोवाच' इत्यादौ मुख्यास्वष्टसु पूर्वोक्ताभ्योऽन्या ललिताश्यामलाशैब्यापद्माभद्राश्च श्रूयन्ते, पूर्वोक्तास्तु राधाधन्याविशाखाश्च, तदेतदभिप्रेत्य तत्रापि मुख्यमुख्याभिरुत्तरोत्तर-वैशिष्ट्यं दर्शयितुमवरमुख्ये द्वे तावन्निष्कृष्य ताभ्यां वैशिष्ट्यमाह—प्रसृमराभिः प्रसरणशीलाभिः

रुचिभिः कान्तिभिः रुद्धे वशीकृते तारकापालिः येन सः। पालिकेति तु संज्ञायां कन्विधानात्। पालीति दीर्घान्तोऽपि क्वचिद् दृश्यते।

अथ मध्यममुख्याभ्यामाह—कलिते आत्मसात्कृते श्यामा श्यामला ललिता च येन सः। अथ परममुख्ययाऽऽह—राधायां प्रेयानतिशयेन प्रीतिकर्ता, 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः' इति कर्त्तरि कप्रत्ययविधेः। अत एवास्या एवासाधारण्यमालोक्य पूर्ववद्युग्मत्वेनापि नेयं निर्दिष्टा, अतस्तस्या एव प्राधान्यं पाद्मे कार्तिकमाहात्म्ये तत्कुण्डप्रसङ्गे—

'यथा राधा प्रिया विष्णोस्तस्याः कुण्डं प्रियं तथा।
सर्वगोपीषु सैवैका विष्णोरत्यन्तवल्लभा॥' इति।

अत एव मात्स्यस्कान्दादौ शक्तित्वसाधारण्येनाभिन्नतया गणनायामपि तस्या एव वृन्दावने प्राधान्याभिप्रायेणाह—

'रुक्मिणी द्वारवत्यां तु राधा वृन्दावने वने।' इति।

तथा च बृहद्गौतमीये तस्या एव मन्त्रकथने—

'देवी कृष्णमयी प्रोक्ता राधिका परदेवता।
सर्वलक्ष्मीमयी सर्वकान्तिः संमोहनी परा॥' इति।

ऋक्परिशिष्टश्रुतावपि—

'राधया माधवो देवो माधवेनैव राधिका।
विभ्राजते जनेष्वा' इति।

अत एवाहुः—'अनयाऽऽराधितो नूनम्' इत्यादि।

अथ श्लेषार्थव्याख्या—तत्रैव श्लेषेणोपमां सूचयंस्तयाऽर्थविशेषं पुष्णाति सर्वलौकिकालौकिकातीतेऽपि तस्मिन् लौकिकार्थविशेषोपमाद्वारा लोकानां बुद्धिप्रवेशः स्यादिति केनाप्यंशेनोपमेयं सर्वतमस्तापजदुःखशमकत्वेन सर्वसुखदत्वेन च। तत्र पूर्ववन्निरुक्तिपर्यवसाने विचार्यमाणे राकापतेरेव विधुत्वं मुख्यं पर्यवस्यतीति सर्वतः प्रभावात्पूर्णत्वांशेन च। एवं सूर्यादीनां तापशमनत्वादि नास्तीति नोपमानयोग्यता। ततो विधुः सर्वत उत्कर्षेण वर्तत इति लभ्यते। वर्तमानप्रयोगांशस्तु मत्यृतुराजमेव तत्तद्रूपतयाऽनुवृत्तेः। एवं विशेष्ये साम्यं दर्शयित्वा विशेषणेऽपि साम्यं दर्शयति—अखिलेत्यादिभिः। अखिलः अखण्डो रस आस्वादो यत्र तादृशममृतं पीयूषं तदात्मिकैव मूर्तिर्मण्डलं यस्य। अत्र शब्देन साम्यं रसनीयत्वांशेनार्थेनापि योज्यम्। तथा प्रसृमराभी रुचिभिः कान्तिभी रुद्धाऽऽवृता तारकाणां पालिः श्रेणी येनेति पूर्ववन्निजकान्तिवशीकृतकान्तिमतीगणविराजमानत्वांशेनापि ज्ञेयम्।

तथा

'श्यामा तु वागुलौ।
अप्रसूताङ्गनायां च तथा सोमलतौषधौ।
त्रिवृताशारिवागुन्द्रानिशाकृष्णाप्रियङ्गुषु॥' इति विश्वप्रकाशात् कलितमूरीकृतं श्यामाया रात्रेर्ललितं विलासो येनेति रात्रिविलासत्वेनापि ज्ञेयम्, तथा राधायां विशाखानाम्न्यां तारायां प्रेयानधिकप्रीतिमान् ऋतुराजपूर्णिमायां तदनुगामित्वाद्,

हृदि यस्य प्रेरणया प्रवर्त्तितोऽहं वराकरूपोऽपि ।
तस्य हरेः पदकमलं वन्दे चैतन्यदेवस्य ॥ २ ॥
विश्राम[1]मन्दिरतया तस्य सनातनतनोर्मदीशस्य ।

इति तदनुगतिमात्रसाध्यस्य वैभवविज्ञत्वांशेनापि ज्ञेयम् । उपमानस्य चैतानि विशेषणान्युत्कर्षवाचकानि सूर्यादेस्तादृशमूर्त्तित्वाभावात् तारानाशनक्रियत्वेन तत्साहित्यशोभित्वाभावात् सुखविशेषकरारात्रिविलासाभावात् तादृशविज्ञत्वानभिव्यक्तेश्चेति ।

सिद्धान्तरसभावानां ध्वन्यलंकारयोरपि ।
अनन्तत्वादस्फुटत्वाच्च व्यज्यते दुर्गमं त्विह ॥
लिखनं सर्वमेवास्मिन्नाशङ्कानाशगर्भितम् ।
वृथात्वशङ्कया तत्र नावध्येयमबुद्धिभिः ॥
ग्रन्थकृतां स्वारस्यात् कतिचित्पाठास्तु ये त्यक्ताः ।
नाऽन्नाऽनिष्टं चिन्त्यं चिन्त्यं तेषामभीष्टं हि ॥ १ ॥

अथ निजभक्तिप्रवर्तनेन कलियुगपावनावतारं विशेषतः स्वाश्रयचरणकमलं श्रीश्रीकृष्णचैतन्यदेवं भगवन्तं नमस्करोति—हृदीति । हृदि यस्य प्रेरणया प्रवर्तितोऽस्मिन् संदर्भे इति शेषः । वराकेति स्वयं दैन्येनोक्तम् । सरस्वती तु तदसहमाना वरं श्रेष्ठम् आ सम्यक् कायति शब्दायत इति तमेव तं स्तावयति । सत्कवितायामपि तत्प्रेरणयैवात्र प्रवृत्तिः स्यान्नान्यथेत्यपेरर्थः ॥ २ ॥

अथ निजेष्टदेवावतारत्वेन निजगुरुं स्तुवन् प्रार्थयते—विश्रामेति ।

---

१ विश्राम इति । यद्यप्यस्य प्रयोगस्यापाणिनीयत्वेन प्रयोगानर्हताऽभियुक्तैर्ध्वनिता, तथापि प्रयोगस्यापि प्रामाणिकत्वेन व्यवस्थाप्यतौचित्यमावहति ।

तत्रापाणिनीयत्वं त्वित्थम्–उदात्तोपदेशस्य श्रमेर्घञि "नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः" इति सूत्रेण वृद्धिनिषेधे विश्रमेण भाव्यम् । न च 'रजो विश्रामयन् राज्ञाम्', 'धुर्यान् विश्रामयेति सः'—इतिवद् णिजन्तादेरचि निर्वाह इति सांप्रतम् ; "नोदात्तोपदेशस्य" इत्यत्र "आतो युग्" इत्यादितः कृतीत्यस्यानुवृत्त्या णिचि वृद्धिनिषेधाप्रसक्त्या दृष्टान्तवैषम्याद्, 'मितां ह्रस्वः' इत्यनेन विरुद्धो दृष्टान्त इत्युक्तिस्तु न सती, "वा चित्तविरागे"—इत्यतो वेत्यनुवृत्तौ व्यवस्थितविकल्पाश्रयेण तत्र सामञ्जस्यात् । किन्तु णिच्यर्थवैलक्षण्यस्य दुष्परिहरता तदवस्थैवेति निवृत्तप्रेषणात्साधुता समर्थनीयेति केचिद् ।

वस्तुतस्तु तस्याप्यगतितुल्यतया श्रमशब्दात्प्रज्ञाद्यणि विशब्देन "प्रादिभ्यो गताद्यर्थे प्रथमया" इत्यनेन विशिष्टः श्रामो विश्रामः प्राचार्यदिवत्समासेन सुसाधः । एतेन —

'रोगी चिरप्रवासी परान्नभोजी परावसथशायी ।
यज्जीवति तन्मरणं यन्मरणं सोऽस्य विश्रामः ॥' इत्यादिकमपि व्याख्यातम् ।

अपाणिनीयत्वोक्तिस्तु कामवामादिजातीयसाधुतातपर्यिकेति वैयाकरणरूपा विदाङ्कुर्वन्तु ।

भक्तिरसामृतसिन्धुर्भवतु सदाऽयं प्रमोदाय ॥ ३ ॥

भक्तिरसामृतसिन्धौ चरतः परिभूतकालजालभियः ।
भक्तमकरानशीलितमुक्तिनदीकान् नमस्यामि ॥ ४ ॥

भक्तिरसरूपस्यामृतस्य सिन्धुरिवेति तन्नामाऽयं ग्रन्थः तस्य श्रीकृष्णाख्यस्य मदीशस्य सदा स्वेनैव रूपेण स्थितस्यैव प्रकाशितनानारूपतनोर्या सनातननाम्नी तनुस्तस्या विश्राममन्दिर-तया तत्तुल्यतयाऽङ्गीकारेणेत्यर्थः । अन्यस्या अपि नारायणाख्यायाः सदा प्रसिद्धसमानार्थसना-तनतनोः सिन्धुर्विश्राममन्दिरं भवतीति ॥ ३ ॥

तदेवं नामग्राहं[२] तं वन्दित्वा स्वाभीष्टानन्यानपि सामान्यतः सद्भक्तान् वन्दते—भक्तिरसेति । भक्ता एव मकरा मीनराजाख्या जलचरास्तान्नमस्यामि । मकरत्वेन रूपके[३] सादृश्यत्रयमाह—भक्तिरस एवामृतसिन्धुर्नानाविधमुक्तिनदीनामाश्रयः परमपरमानन्दः तस्मिन् चरतो विहरतोऽतो न शीलिता नाऽऽदृता मुक्तिरेव नदी तद्रूपतया निरूपितं जन्ममरणादिबन्ध-च्छेदकमप्यनवच्छिन्नप्रवाहमपि ब्रह्मकैवल्यादिसुखं यैस्तान् । अनादृतेत्येव वा पाठः । अत एव परिभूतं जन्ममरणादिबन्धदुःखपरम्पराहेतोः कालरूपाज्जालाद्भयं यैस्तान् ।

सालोक्यसार्ष्टिसारूप्येत्यादेर्मत्सेवया प्रतीतं त इत्यादेश्च पूर्वहेतोरेव परिभूतं जन्म-

---

१ अत्र मानं तु—

न कर्हिचिन्मत्परा शान्तरूपे नङ्क्ष्यन्ति नानिमिषो लेढि हेतिः ।
येषामहं प्रिय आत्मा सुतश्च सखा गुरुः सुहृदो दैवमिष्टम् ॥

तथा—

त्वां सेवतां सुरकृता बहवोऽन्तरायाः स्वौको विलङ्घ्य परमं व्रजतां पदं ते ।
नान्यस्य बर्हिषि बलीन् ददतः स्वभागान् धत्ते पदं त्वमविता यदि विघ्नमूर्ध्नि ॥
इत्यादिश्रीमद्भागवतादि ।

२ नामग्राहमिति । णमुलन्तत्वेन त्वत्र न भ्रमितव्यम्, तद्विधायकेन "समूलाकृतजीवेषु हन्कृञ्ग्रहः" इत्यनेन जीवोपपदादेव ग्रहेस्तद्विधानात्, "कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः" इत्यनेन तस्यैवानुप्रयोगाच्च । तस्माद् व्यधिकरणबहुव्रीहिगर्भं वन्दनक्रियाविशेषणं ज्ञेयम् ।

३ रूपक इति । अत्रेदं चिन्तनीयम्—रूपक इत्यस्य तस्यैव विशेषे परिणाम इत्यर्थः । विषयिणां मकराणां तादृशसिन्धौ चरणकर्तृत्वपरिभूतकालजालभीकत्वाशीलितमुक्तिनदीकत्वानि न हि स्वरूपेण सम्भवन्ति, किन्तु विषयतापन्नभक्ततादात्म्यापत्त्यैवेति युक्तं भाति ।

स्पष्टं चैतद्—

न नाकपृष्ठं न च सार्वभौमं न पारमेष्ठ्यं न रसाधिपत्यम् ।
न योगसिद्धीरपुनर्भवं वा समञ्जस त्वां विरहय्य काङ्क्षे ॥

इत्यादिपरमहंससंहितादितः ।

मीमांसकवडवाग्नेः कठिनामपि कुण्ठयन्नसौ जिह्वाम् ।
स्फुरतु सनातन सुचिरं तव भक्तिरसामृताम्भोधिः ॥ ५ ॥
भक्तिरसस्य प्रस्तुतिरखिलजगन्मङ्गलप्रसङ्गस्य ।
अज्ञेनापि मयाऽस्य क्रियते सुहृदां प्रमोदाय ॥ ६ ॥
एतस्य भगवद्भक्तिरसामृतपयोनिधेः ।
चत्वारः खलु वक्ष्यन्ते भागाः पूर्वादयः क्रमात् ॥ ७ ॥
तत्र पूर्वे विभागेऽस्मिन् भक्तिभेदनिरूपके ।
अनुक्रमेण वक्तव्यं लहरीणां चतुष्टयम् ॥ ८ ॥
आद्या सामान्यभक्त्याढ्या द्वितीया साधनाङ्किता ।
भावाश्रिता तृतीया च तुर्या प्रेमनिरूपिका ॥ ९ ॥

मरणादिबन्धदुःखपरम्पराहेतोः कालरूपाज्जालाद् भयं यैस्तान्, 'नैषां वयं न च वयः प्रभवाम दण्डे' इत्युक्तेः ॥ ४ ॥

अथ निजग्रन्थस्य विरोधिकृतपराभवाभावकरीं सदास्फूर्तिं श्रीगुरुचरणान् प्रार्थयते—मीमांसकेति ।

मीमांसको द्विविधः—कर्मज्ञानविचारभेदेन, वडवाऽग्नेर्जिह्वा ज्वाला तद्भेदेनैवाग्नेः सप्तजिह्वत्वेन प्रसिद्धेः, तां यथा कुण्ठयन्नम्भोधिर्वर्तते तथाऽयमपि मीमांसकानां वचनशक्तिमित्यर्थः । तत्कुण्ठनातिशयविवक्षायामेव तात्पर्य्याद् । उभयत्रापि तदीयरसस्वाभाव्यादिति भावः । अथवाऽन्याम्भोधितो विलक्षणत्वमत्रोक्तं सिन्धावन्यत्र वडवाऽग्नेः स्वाभाविकी स्थितिरत्र तु मीमांसकस्य यथा कथंचिदागन्तुकी स्यादित्याशङ्क्य तदेव प्रार्थितम् ॥ ५ ॥

मम पुनरनुकूलानां प्रतिकूलानां च पण्डितानां समाधाने न शक्तिः, किन्त्वेतदर्थमेवेदं क्रियते इत्याह—भक्तिरसस्येति ।

अज्ञेनेति । पूर्ववद्दैन्येऽपि न विद्यते ज्ञो यस्मात्तेनेति ज्ञेयम् । अपिरत्र स्वतः प्रयोजनाभावं व्यञ्जयति ॥ ६ ॥

अथ ग्रन्थसारब्धुं तत्परिपाटीं दर्शयति—एतस्येति चतुर्भिः ।

---

१ मीमांसकेत्युक्तिः=ये भजनीयत्वं भगवन्तमेव रसनाभिर्नोपगच्छन्ति तदीया एव रसनाः कुण्ठयितव्या इति भगवद्विद्वेष्युपलक्षणपरा ज्ञेया, वह्निविशेषारोपस्तु रूपकविशेषानुरोधतः ।

स्फुटमेतत्—

श्रेयःसृतिं भक्तिमुदस्य ते विभो ! क्लिश्यन्ति ये केवलबोधलब्धये ।
तेषामसौ क्लेशल एव शिष्यते नान्यद्यथा स्थूलतुषावघातिनाम् ॥

इत्यादितत्तथ्यादिमानैः ।

तत्रादौ सुष्ठु वैशिष्ट्यमस्याः कथयितुं स्फुटम्।
लक्षणं क्रियते भक्तेरुत्तमायाः सतां मतम्॥ १०॥
अन्याभिलाषिताशून्यं ज्ञानकर्माद्यनावृतम्।
आनुकूल्येन कृष्णानुशीलनं भक्तिरुत्तमा॥ ११॥

तत्रादाविति। तत्र=पूर्वविभागगतप्रथमलहर्य्याम्, आदौ=प्रथमत एवोत्तमाया भक्तेर्लक्षणं क्रियते प्रतिपाद्यतयाऽभिधीयते, न तु सर्वात्मिकायाः। तत्र हेतुः—सुष्ठु वैशिष्ट्यं कथयितुमिति। अन्यत्रान्याभिलाषज्ञानकर्माद्यावृतत्वेनापूर्णबलत्वादेतदंशत एवास्यास्तादृशत्वव्यक्तेः, 'यस्यास्ति भक्तिर्भगवत्यकिंचना' इत्यादेश्च॥ ७—१०॥

अथ तस्या लक्षणं वदन्नेव ग्रन्थमारभते—अन्येति।

अनुशीलनमत्र क्रियाशब्दवद्धात्वर्थमात्रमुच्यते[1], धात्वर्थश्च द्विविधः[2]—प्रवृत्तिनिवृत्त्यात्मकः कायवाङ्मानसीयस्तत्तच्चेष्टारूपः; प्रीतिविषादात्मको मानसस्तत्तद्भावरूपः, सत्ताऽसत्ते तु परस्परोपमर्दितत्वाच्चेष्टान्तर्गते एव। तदेवं सति कृष्णसम्बन्धि कृष्णार्थं वाऽनुशीलनमिति तत्सम्बन्धमात्रस्य [3]तदर्थस्य वा विवक्षितत्वाद् गुरुपादाश्रयादौ; भावरूपस्यापि क्रोडीकृतत्वात् स्थायिनि व्यभिचारिषु च भावेषु नाव्याप्तिः। एतच्च कृष्णतद्भक्तकृपयैव लभ्यं श्रीभगवतः स्वरूपशक्तिवृत्तिरूपमतोऽप्राकृतमपि कामादिवृत्तितादात्म्येनैवाविर्भूतमिति ज्ञेयम्। अग्रे तु स्पष्टीकरिष्यते। कृष्णशब्दश्चात्र स्वयं भगवतः श्रीकृष्णस्य तद्रूपाणां चान्येषामपि ग्राहकः। तारतम्यञ्चाग्रे विवेचनीयम्। तत्र भक्तिमात्रत्वसिद्ध्यर्थं विशेषणमानुकूल्येनेति, प्रातिकूल्ये भक्तित्वाप्रसिद्धेः। आनुकूल्यं चास्मिन्नुद्देश्याय श्रीकृष्णाय रोचमाना प्रवृत्तिः, प्रातिकूल्यं तु तद्विपरीतं ज्ञेयम्। तृतीया चेयं विशेषण एव न तूपलक्षणे, ततश्च यथा शस्त्रिणः समानयेत्युक्ते शस्त्राणामपि समानयनं प्रसज्यते तथाऽऽनुकूल्यस्यापि भक्तित्वविधानम्; न तु शस्त्रिणो भोजयेत्यत्र शस्त्राणामभोजनवदविधानम्।

नन्वानुकूल्यं भक्तिरित्येवास्ताम्। ततश्च राजाऽयं गच्छतीत्यत्र राजपदेन तत्परिकराणां ग्रहणमिव तत्परिकराणां ग्रहणं स्यात्? सत्यम्, तथापि धात्वर्थभेदानां स्पष्टा प्रतिपत्तिर्न स्यादिति धात्वर्थमात्रग्रहणायानुशीलनं पदमुपादीयते। अन्विति पदं चानुकूल्ये जाते मुहुरेव शीलनं स्यादित्यभिप्रायेण कृतम्। तदेतत्स्वरूपलक्षणम्। उत्तमत्वसिद्ध्यर्थं तु तटस्थलक्षणेन

---

१ धात्वर्थमात्रमिति। यद्यपि धात्वर्थत्वस्य "फलव्यापारयोर्धातुः" इत्यभियुक्तोक्त्या फलांशेऽप्यविशिष्टत्वं, तथापि प्राधान्याद् यथा क्रियापदाद् व्यापार एव परामृश्यते तथा प्रकृते शीलनपदेनापीत्यर्थः।

२ द्विविध इति। एवमुक्तिः स्पन्दाभिप्रायेण, न तु साध्यत्वेन परिणामाभिप्रायिका, तथात्वे द्वैविध्यानुपपत्तेः।

३ तदर्थस्येति। तदुद्देश्यकस्येति भावः। पूर्वकल्पे सम्बन्धस्य साचात्वे वक्ष्यमाणाव्याप्तेस्तादवस्थ्यात्, पारम्परिकत्वेऽतिप्रसङ्गादरुचेः कल्पान्तरानुसरणम्।

यथा श्रीनारदपञ्चरात्रे—

सर्वोपाधिविनिर्मुक्तं तत्परत्वेन निर्मलम् ।
हृषीकेण हृषीकेशसेवनं भक्तिरुच्यते ॥

श्रीभागवतस्य तृतीयस्कन्धे च—

अहैतुक्यव्यवहिता या भक्तिः पुरुषोत्तमे ।
सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत ॥
दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः ।
स एव भक्तियोगाख्य आत्यन्तिक उदाहृतः ॥ इति ।

सालोक्येत्यादिपद्यस्थभक्तोत्कर्षनिरूपणम् ।
भक्तेर्विशुद्धताव्यक्त्या लक्षणे पर्यवस्यति ॥ १२ ॥
क्लेशघ्नी शुभदा मोक्षलघुताकृत् सुदुर्लभा ।
सान्द्रानन्दविशेषात्मा श्रीकृष्णाकर्षणी च सा ॥ १३ ॥

तत्राऽस्याः क्लेशघ्नत्वम्—

क्लेशस्तु पापं तद्बीजमविद्या चेति ते त्रिधा ।

तत्र पापम्—

अप्रारब्धं भवेत् पापं प्रारब्धं चेति तद् द्विधा ॥ १४ ॥

तत्राऽप्रारब्धहरत्वं यथैकादशे—

यथाऽग्निः सुसमिद्धार्चिः करोत्येधांसि भस्मसात् ।
तथा मद्विषया भक्तिरुद्धवैनांसि कृत्स्नशः ॥

विशेषणद्वयम् अन्याभिलाषिताशून्यमित्यादि । अत्रान्येति । भक्त्येकाभिलाषेण युक्तमित्यर्थः । ज्ञानमत्र निर्भेदब्रह्मानुसन्धानम्, न तु भजनीयत्वानुसन्धानमपि, तस्यावश्यापेक्षणीयत्वात् । कर्म स्मृत्याद्युक्तं नित्यनैमित्तिकादि, न तु भजनीयपरिचर्यादि, तस्य तदनुशीलनरूपत्वाद् । आदिशब्देन वैराग्ययोगसांख्याभ्यासादयः । अत्र कृष्णानुशीलनं कृष्णभक्तिरिति वक्तव्ये भगवच्छास्त्रेषु केवलस्य च भक्तिशब्दस्य तत्रैव विश्रान्तिरित्यभिप्रायात्तथोक्तम्—तथैव ह्यग्रमवाक्यमिति ॥ ११ ॥

तत्परत्वेनानुकूल्येन, सर्वेत्यन्याभिलाषिताशून्यम्, सेवनमनुशीलनं, निर्मलं ज्ञानकर्माद्यनावृतमत उत्तमत्वं स्वत एवोक्तम् ।

अहैतुकीति । अत्राऽहैतुकी=अन्याभिलाषिताशून्या, अव्यवहिता=ज्ञानकर्माद्यनावृता, भक्तिः=भावरूपा, तथाप्येतदव्यभिचारिणी क्रियारूपाऽपि लक्ष्यते ॥ ११ ॥

अहैतुकीत्वमेव विशेषेण दर्शयति—सालोक्येति । यस्यामिति शेषः । आत्यन्तिकः परमपुरुषार्थ इत्यर्थः ॥ १२ ॥

अथ वैशिष्ट्यं कथयितुमिति यदुक्तं तदेव संक्षिप्य दर्शयति—क्लेशघ्नीति ॥१३—१४॥

प्रारब्धहरत्वं यथा तृतीये—

यन्नामधेयश्रवणानुकीर्तनाद्यत्प्रह्वणाद्यत्स्मरणादपि क्वचित्।
श्वादोऽपि सद्यः सवनाय कल्पते कुतः पुनस्ते भगवन्नु दर्शनात्॥

दुर्जातिरेव सवनायोग्यत्वे कारणं मतम्।
दुर्जात्यारम्भकं पापं यत्स्यात्प्रारब्धमेव तत्॥ १९॥

पाद्मे च—

अप्रारब्धफलं पापं कूटं बीजं फलोन्मुखम्।
क्रमेणैव प्रलीयन्ते विष्णुभक्तिरतात्मनाम्॥

पाकाद्यर्थं प्रज्वलितोऽग्निर्यथा काष्ठानि भस्मीकरोति तथा मद्विषया भक्तिर्यथा कथंचित् श्रवणादिलक्षणा समस्तानि पापानि दहतीति।

यन्नामेति। श्वादत्वमत्र श्वभक्षकजातिविशेषत्वमेव, श्वानमत्तीति निरुक्तौ वर्तमानप्रयोगात् क्रव्यादवत्तच्छीलत्वप्राप्तेः। कादाचित्कश्वभक्षणप्रायश्चित्तविवक्षायां त्वतीतप्रयोगः क्रियेत, रूढिर्योगमपहरतीति न्यायेन च तद्विरुध्येत। अत एव श्वपच इति स्वामिचरणैर्व्याख्यातम्। ततश्चास्य भगवन्नामश्रवणाद्येकतरात् सद्य एव सवनयोग्यतायाः प्रतिकूलदुर्जातित्वप्रारम्भकप्रारब्धपापनाशपूर्वकसवनयोग्यजातिजनकपुण्यलाभः प्रतिपद्यते, ब्राह्मणानां शौक्रे जन्मनि दुर्जातित्वाभावेऽपि सवनाय सुजातित्वजनकसावित्रजन्मापेक्षावत्। तस्माद् "भक्तिः पुनाति मन्निष्ठा श्वपाकानपि सम्भवाद्" इति तु कैमुत्यार्थमेव प्रोक्तमित्यायाति।

तस्माद् दुर्जातिरेवात्र सवनायोग्यत्वे कारणमिति तद्योग्यताप्रतिकूलपापमपीत्यर्थो न तु तद्योग्यत्वाभावमात्रमपीति, ब्राह्मणानां शौक्रे जन्मनि दुर्जातित्वाभावेऽपि सवनयोग्यत्वाय पुण्यविशेषमयसावित्रजन्मसापेक्षत्वात्। ततश्च सवनयोग्यत्वप्रतिकूलदुर्जात्यारम्भकं प्रारब्धमपि गतमेव, किन्तु शिष्टाचाराभावात् सावित्रं जन्म नास्तीति ब्राह्मणकुमाराणां सवनयोग्यताऽवच्छेदकपुण्यविशेषमयसावित्रजन्मापेक्षावदस्य जन्मान्तरापेक्षा वर्तत इति भावः। अतः प्रमाणवाक्येऽपि सवनाय कल्पते सम्भावितो भवति, न तु तदैवाधिकारी स्यादित्यभिप्रेतम्। व्याख्यातं च तैः "सवनाय सोमयागाय कल्पते; अनेन पूज्यत्वं लक्ष्यते" इति। तदेवं दुर्जात्यारम्भकस्य पापस्य सद्यो नाशे वचनादवगते दुःखारम्भकस्यापि नाशस्तु भक्त्यावृत्त्या सम्भावित इति सर्वप्रारब्धहारितायामिदमुदाहरणं युक्तमेव। यथोक्तम्—

न वासुदेवभक्तानामशुभं विद्यते क्वचित्।
जन्ममृत्युजराव्याधिभयं वाऽप्युपजायते॥ इति।

पूर्वार्थमेव स्पष्टयति—पाद्मे चेति। पापमिति विशेष्यम्, तत्र फलोन्मुखं प्रारब्धं बीजं वासनामयं प्रारब्धत्वोन्मुखमिति यावत्, कूटं बीजत्वोन्मुखम्। अप्रारब्धफलं=न प्रारब्धं कूटत्वादिरूपकार्यावस्थत्वं येन तत्। तच्चानादिसिद्धमनन्तमेव कारिकायां त्वेतदेवाप्रारब्धमित्युक्तम्, बीजप्रारब्धे तु पूर्वं गणिते।

यत्तु कूटमवशिष्टं तदप्यप्रारब्ध एवान्तर्भाव्यम्। क्रमेण=पूर्वपूर्वानुक्रमेण। तथापि पूर्वोक्तं सद्यः सवनायेति कमलपत्रवेधन्यायेन किंचित्कालविलम्बो ज्ञेय इति।

बीजहरत्वं यथा षष्ठे—

तैस्तान्यघानि पूयन्ते तपोदानव्रतादिभिः ।
नाधर्मजं तद्धृदयं तदपीशांघ्रिसेवया ॥

अविद्याहरत्वं यथा चतुर्थे—

यत्पादपङ्कजपलाशविलासभक्त्या कर्माशयं ग्रथितमुद्ग्रथयन्ति सन्तः ।
तद्वन्न रिक्तमतयो यतयो निरुद्धस्रोतोगणास्तमरणं भज वासुदेवम् ॥

पाद्मे—

कृतानुयात्रा विद्याभिर्हरिभक्तिरनुत्तमा ।
अविद्यां निर्दहत्याशु दावज्वालेव पन्नगीम् ॥

शुभदत्वम्—

शुभानि प्रीणनं सर्वजगतामनुरक्तता ।
सद्गुणाः सुखमित्यादीन्याख्यातानि मनीषिभिः ॥ १६ ॥

तत्र जगत्प्रीणनादिद्वयप्रदत्वं यथा पाद्मे—

येनार्चितो हरिस्तेन तर्पितानि जगन्त्यपि ।
रज्यन्ति जन्तवस्तत्र जङ्गमाः स्थावरा अपि ॥

बीजहरत्वं विशेषतो दर्शयतीत्याह—बीजेति ।

नैष्ठिक्यास्तु तस्या अविद्याहरत्वमपि प्रतिज्ञाय द्वाभ्यां दर्शयति—यत्पादेति । रिक्तमतयः=भगवद्ध्यानादिविनाभूतमतयः । अरणम्=शरणम् । क्रमश्चात्र श्रीसूतेन श्रवणोपलक्षणतया प्रोक्तः—

शृण्वतां स्वकथाः कृष्णः पुण्यश्रवणकीर्तनः । हृद्यन्तःस्थो ह्यभद्राणि विधुनोति सुहृत्सताम् ॥
नष्टप्रायेष्वभद्रेषु नित्यं भागवतसेवया । भगवत्युत्तमश्लोके भक्तिर्भवति नैष्ठिकी ॥
तदा रजस्तमोभावाः कामलोभादयश्च ये । चेत एतैरनाविद्धं स्थितं सत्त्वे प्रसीदति ॥
एवं प्रसन्नमनसो भगवद्भक्तियोगतः । भगवत्तत्त्वविज्ञानं मुक्तसङ्गस्य जायते ॥
भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि दृष्ट एवात्मनीश्वरे ॥ इति ।

नैष्ठिकी निश्चलेति टीकाकाराः ॥ १५ ॥

सर्वजगतामिति । सर्वजगत्कर्मकं प्रीणनं तत्कर्तृकानुरक्तता च, अनयोः साद्गुण्यान्तर्भावेऽपि पृथगुक्तिः सर्वोत्तमतापेक्षया; किंवा ते एते यद्यपि साद्गुण्यकृते अपि तत्र सम्भवतस्तथाप्यन्यत्रैव तावन्मात्रकृते न स्याताम्, किन्तु स्वरूपकृते अपीति पृथगुक्तिः कृता । यथोक्तं चतुर्थे—

यस्य प्रसन्नो भगवान् गुणमैत्र्यादिभिर्हरिः ।
तस्मै नमन्ति भूतानि निम्नमाप इव स्वयम् ॥ इति ।

आदिग्रहणात्सर्ववशीकारित्वमङ्गलकारित्वादीनि ज्ञेयानि ।

सद्गुणादिप्रदत्वं यथा पञ्चमे—

यस्यास्ति भक्तिर्भगवत्यकिञ्चना सर्वैर्गुणैस्तत्र समासते सुराः।
हरावभक्तस्य कुतो महद्गुणा मनोरथेनासति धावतो बहिः॥

सुखदत्वम्—

सुखं वैषयिकं ब्राह्ममैश्वरं चेति तत्त्रिधा।

यथा तन्त्रे—

सिद्धयः परमाश्चर्या भुक्तिर्मुक्तिश्च शाश्वती।
नित्यं च परमानन्दो भवेद् गोविन्दभक्तितः॥

यथा हरिभक्तसुधोदये च—

भूयोऽपि याचे देवेश त्वयि भक्तिर्दृढाऽस्तु मे।
या मोक्षान्तचतुर्वर्गफलदा सुखदा लता॥ इति।

मोक्षलघुताकृत्—

मनागेव प्ररूढायां हृदये भगवद्रतौ॥ १७॥
पुरुषार्थास्तु चत्वारस्तृणायन्ते समन्ततः।

यथा नारदपञ्चरात्रे—

हरिभक्तिमहादेव्याः सर्वा मुक्त्यादिसिद्धयः।
भुक्तयश्चाद्भुतास्तस्याश्चेटिकावदनुव्रताः॥ इति।

सुदुर्लभा—

साधनौघैरनासङ्गैरलभ्या सुचिरादपि॥ १८॥
हरिणा चाश्वदेयेति द्विधा सा स्यात्सुदुर्लभा।

सद्गुणादीत्यत्रादिग्रहणात्सर्ववशीकारित्वोपलक्षकसुरवशीकारित्वं गृह्यते, सद्गुणादिप्रदत्वमित्यत्र सद्गुणादिवशीकारयितृत्वमिति ह्यर्थः, सुराः=भगवदादयः स च तथा तत्परिकरा देवा मुनयश्चेत्यर्थः, समासते=वशीभूय तिष्ठन्तीत्यर्थः॥ १६॥

सिद्धयः=अणिमादयः, भुक्तिश्च=विषयमयसुखम्, मुक्तिः=ब्रह्मसुखम्, पारिशेष्यान्नित्यं परमानन्दमैश्वरसुखं तत्तच्च तत्तदनुभवमयम्।

सुखदा=ईश्वरानुभवानन्ददात्री, मनागेवेति। अल्पमपि प्ररूढायां न तु जनितायाम्, तस्याः स्वयंप्रकाशरूपत्वात्। पुरुषार्थाः=धर्मार्थकाममोक्षाख्यास्तृणायन्ते, तत्र गन्तुं लज्जन्त इत्यर्थः। हरिभक्तीति। चेटिकावदिति। भीता इत्यर्थः। हरिणा चाऽऽश्वदेयेत्यत्रासङ्गेऽपीति गम्यते, अन्यथा द्वैविध्यानुपपत्तेः। द्विधा सुदुर्लभेति प्रकारद्वयेनापि सुदुर्लभत्वं तस्या इत्यर्थः॥ १७–१८॥

तत्राऽद्या यथा तन्त्रे—

ज्ञानतः सुलभा मुक्तिर्भुक्तिर्यज्ञादिपुण्यतः ।
सेयं साधनसाहस्रैर्हरिभक्तिः सुदुर्लभा ॥

द्वितीया यथा पञ्चमस्कन्धे—

राजन् पतिर्गुरुरलं भवतां यदूनां
दैवं प्रियः कुलपतिः क्व च किङ्करो वः ।
अस्त्वेवमङ्ग भजतां भगवान्मुकुन्दो
मुक्तिं ददाति कर्हिचित् स्म न भक्तियोगम् ॥ इति ।

ज्ञानत इति । तन्त्रमतं तावद्विचार्यते—अत्र ज्ञानयज्ञादिपुण्ये सासंगे एव वाच्ये, तयोस्तादृशत्वं विना भुक्तिमुक्त्योः सिद्धिरपि न स्याद् । अस्तु तावत्सुलभत्ववार्ता, अतः साधनसहस्राणामपि सासङ्गत्वमेव लभ्यते, वाक्यार्थक्रमभङ्गस्यावश्यपरिहार्यत्वात् , सहस्र-बाहुल्यासिद्धेश्च । तत्र यदि ज्ञानयज्ञादिपुण्ययोः सासङ्गत्वं तदेकनिष्ठत्वमात्रं वाच्यम् , तदा तादृशाभ्यामपि ताभ्यां तयोः सुलभत्वं नोपपद्यते;

"क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम्' इत्यादेः,
"क्षुद्राशा भूरिकर्माणो बालिशा वृद्धमानिनः ॥" इत्यादेश्च ।

तस्मात्तयोः सासङ्गत्वं नैपुण्येन विहितत्वमित्येव वाच्यम् , नैपुण्यं च भक्तियोग-संयोक्तृत्वमिति, "पुरेह भूमन् बहवोऽपि योगिनः" इत्यादेः, "स्वर्गापवर्गयोः पुंसाम्" इत्यादेश्च । अथ हरिभक्तिशब्देन साध्यरूपो रतिपर्यायस्तद्भाव एवोच्यते 'भक्त्या सञ्जातया भक्त्या' इतिवत् । ततश्च साधनशब्देन हरिसम्बन्धिसाधनमेवोच्यते, तत्सम्बन्धित्वं विना तद्भा-वजन्मायोगात् । तथा च साधनशब्देन साक्षात्तद्भजने वाच्ये तत्र पूर्वक्रमतः सासङ्गत्वे लब्धे सहस्रबहुत्वनिर्देशेनापर्यवसानात् सुशब्दाच्च भीतस्य कस्यापि तत्र प्रवृत्तिर्न स्यात् तेन तत्र सुलभत्वं तु—

शृण्वतः श्रद्धया नित्यं गृणतश्च स्वचेष्टितम् ।
नातिदीर्घेण कालेन भगवान् विशते हृदि ॥

तत्रान्वहं कृष्णकथाः प्रगायतामनुग्रहेणाशृणवं मनोहराः ।
ताः श्रद्धया मेऽनुपदं विशृण्वतः प्रियश्रवस्यङ्ग ! ममाभवद्रतिः ॥

इत्यादौ प्रसिद्धम् । तस्मात्साधनशब्देन "न साधयति मां योगो न सांख्यम्''इत्यादि-वत्तदर्थविनियुक्तकर्मादिकमेवोच्यते; अत एव साधनशब्द एव विन्यस्तो न तु भजनशब्दः, तस्य सासङ्गत्वं नाम च तदर्थविनियोगात् पूर्ववन्नैपुण्येन विहितत्वमेव, तत्साहस्रैरपि सुदुर्ल-भेत्युक्तिस्तु साक्षात् तद्भजनमेव कर्तव्यत्वेन प्रवर्तयतिः, तथापि कारिकायामनासंगैरिति यदु-क्तम् , तत्र चासंगेन साधननैपुण्यमेव बोध्यते, तन्नैपुण्यं च साक्षात्तद्भजने प्रवृत्तिः । ततश्च तस्य तादृशसामर्थ्येऽप्यन्यत्र स्वर्गादौ प्रवृत्त्या न विद्यते आसङ्गो नैपुण्यं येषु तादृशैर्नानासाधनै-रित्यर्थः । तादृशनानासाधनत्वं तु नेष्टम् —

सान्द्रानन्दविशेषात्मा—

ब्रह्मानन्दो भवेदेष चेत् परार्द्धगुणीकृतः ॥ १९ ॥
नैति भक्तिसुखाम्भोधेः परमाणुतुलामपि ।

यथा हरिभक्तिसुधोदये—

त्वत्साक्षात्करणाह्लादविशुद्धाब्धिस्थितस्य मे ।
सुखानि गोष्पदायन्ते ब्राह्माण्यपि जगद्गुरो ॥

तथा भावार्थदीपिकायां च—

त्वत्कथाऽमृतपाथोधौ विहरन्तो महामुदः ।
कुर्वन्ति कृतिनः केचिच्चतुर्वर्गं तृणोपमम् ॥

श्रीकृष्णाकर्षिणी—

कृत्वा हरिं प्रेमभाजं प्रियवर्गसमन्वितम् ॥ २० ॥
भक्तिर्वशीकरोतीति श्रीकृष्णाकर्षिणी मता ।

यथैकादशे—

न साधयति मां योगो न सांख्यं धर्म उद्धव ।
न स्वाध्यायस्तपस्त्यागो यथा भक्तिर्ममोर्जिता ॥

तस्मादेकेन मनसा भगवान् सात्त्वतां पतिः ।
श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च स्मर्तव्यश्चेच्छताऽभयम् ॥ इत्यादौ ।

तस्मादितरमिश्रताऽपि न युक्तेति साध्वेव लक्षितं ज्ञानकर्माद्यनावृतमिति ।

कर्हिचिन्न ददातीत्युक्ते कर्हिचिद्ददातीत्यायाति, "असाकल्ये तु चिच्चनौ" अत एव कर्हिचिदपीति नोक्तम् । तस्मादासंगेनापि कृते साधनभूते साक्षाद्भक्तियोगे सति यावत्फलभूते भक्तियोगे गाढासक्तिर्न जायते तावन्न ददातीत्यर्थः । तथैव च लक्षितम्—अन्याभिलाषिताशून्यमिति ।

परार्द्धेति । परार्द्धकालसमाधिना समुदितं तत्सुखमपीत्यर्थः ।

ब्राह्माणीत्यत्र पारमेष्ठ्यानीति तु न व्याख्येयम्, परब्रह्मानन्देनैव तस्य तारतम्यं श्रीभागवतादिप्रसिद्धमिति 'तस्यारविन्दनयनस्य पदारविन्द' इत्यादिभ्यः ।

सत्स्वपि बहुषूदाहरिष्यमाणेषु श्रीभागवतादिवाक्येषु भावार्थदीपिकोदाहरणं तु तत्कर्त्तुस्तत्तात्पर्यज्ञत्वेन सर्वतत्तद्वाक्यार्थसंग्रहोऽयमित्यभिप्रायात् ।

प्रेमभाजमिति आकर्षणशब्दबलात्; प्रियवर्गसमन्वितमिति श्रीशब्दबलाद् व्याख्यातम् ।

न साधयतीत्यत्र यद्यपि योगादिसाधनप्रतिस्पर्धित्वेन साधनत्वमेवास्या आयाति ततश्चाग्रत इत्यादिवक्ष्यमाणानुसारेण साध्यभक्तिमहिमप्रस्तावेऽस्मिन्नुदाहरणं न सम्भवति; तथापि साध्यामेव जनयित्वा वशीकरोत्यसाविति तथोक्तम् ।

अत एव तत्राऽपरितुष्यन् प्रियवर्गसमन्वितत्वोदाहरणं च करिष्यन्नपरमाह—यूयमिति ।

सप्तमे च नारदोक्तौ—

यूयं नृलोके बत भूरिभागा लोकं पुनाना मुनयोऽभियन्ति ।
येषां गृहानावसतीति साक्षाद् गूढं परं ब्रह्म मनुष्यलिङ्गम् ॥ इति ।

अग्रतो वक्ष्यमाणायास्त्रिधा भक्तेरनुक्रमात् ॥ २१ ॥
द्विशः षड्भिः पदैरेतन्माहात्म्यं परिकीर्तितम् ।

किञ्च—

स्वल्पाऽपि रुचिरेव स्याद्भक्तितत्त्वावबोधिका ॥ २२ ॥
युक्तिस्तु केवला नैव यदस्या अप्रतिष्ठता ।

तथा प्राचीनैरप्युक्तम्—

यत्नेनापादितोऽप्यर्थः कुशलैरनुमातृभिः ।
अभियुक्ततरैरन्यैरन्यथैवोपपाद्यते ॥

इति श्रीभक्तिरसामृतसिन्धौ पूर्वविभागे भक्तिसामान्यलहरी प्रथमा ॥ १ ॥

सा भक्तिः साधनं भावः प्रेमा चेति त्रिधोदिता ।

द्विशो द्वाभ्यां द्वाभ्यां षड्भिः पदैः क्लेशघ्नीत्यादिभिः, परिकीर्त्तितमिति । असाधारणत्वेनेति परिशब्दार्थः, तेन साधनरूपाया द्वौ गुणौ, भावरूपायाश्चत्वारो गुणाः; प्रेमरूपायाः षडपि ज्ञेयाः, तत्र तत्र तत्तदन्तर्भावाद् वाच्यादिभूतचतुष्टयवत् ।

अत्र बहिर्मुखान् प्रत्यन्यदप्युच्यत इत्याह—किञ्चेति । रुचिरत्र भक्तितत्त्वप्रतिपादकशब्देषु श्रीमद्भागवतादिषु प्राचीनसंस्कारेणोत्तमत्त्वज्ञानं सैव भक्तितत्त्वमवबोधयति यथाशब्दं श्रद्धापयतीति, केवला=शुष्का नैवेति किन्तु तद्रुचिसहिता। इत्थमेव वक्ष्यते 'शास्त्रे युक्तौ च निपुणः' इति ।

अप्रतिष्ठतामेव दर्शयति—तथेति । प्राचीनैः "तर्काप्रतिष्ठानात्" इति न्यायानुसारिभिर्वार्त्तिककारादिभिः । अभियुक्ततराः=तार्किकेषु प्रवीणतराः ॥ १९–२२ ॥

इति दुर्गमसङ्गमनीनाम्न्यां भक्तिरसामृतसिन्धुटीकायां लहरीचतुष्टयात्मके पूर्वविभागे भक्तिसामान्यलहरी प्रथमा ॥ १ ॥

सा भक्तिरिति । आपाततः प्रतीत्यर्थमेवेदं विवेचनम्, विशेषतस्त्विदं ज्ञेयम्—भक्तिस्तावद् द्विविधा—साधनरूपा साध्यरूपा च, तत्र प्रथमाया लक्षणं भेदाश्च वक्ष्यन्ते, द्वितीया तु हार्दरूपा साऽपि भक्तिशब्देनोच्यते । यथैकादशे—

भक्त्या सञ्जातया भक्त्या बिभ्रत्युत्पुलकां तनुम् । इति ।

तत्र साधनभक्तिः—

कृतिसाध्या भवेत् साध्यभावा सा साधनाभिधा ॥ १ ॥
नित्यसिद्धस्य भावस्य प्राकट्यं हृदि साध्यता ।
सा भक्तिः सप्तमस्कन्धे भङ्ग्या देवर्षिणोदिता ॥ २ ॥

यथा —

तस्मात्केनाप्युपायेन मनः कृष्णे निवेशयेत् । इति ।

वैधी रागानुगा चेति सा द्विधा साधनाभिधा ।

तत्र वैधी—

यत्र रागानवाप्तत्वात् प्रवृत्तिरुपजायते ॥ ३ ॥
शासनेनैव शास्त्रस्य सा वैधी भक्तिरुच्यते ।

अस्याश्च भावप्रेमप्रणयस्नेहरागाख्याः पञ्चभेदाः । तथोज्ज्वलनीलमणावस्य परिशिष्टग्रन्थे मानानुरागमहाभावाख्यश्च सन्ति तदेवमष्टौ । तथापि भावः प्रेमेति द्विभेदत्वेनोक्तिस्तूपलक्षणार्थमेव ।

प्रेम्ण एव विलासत्वाद्वैरल्यात् साधकेष्वपि । अत्र स्नेहादयो भेदा विविच्य नहि शंसिताः ॥

इत्यत्रैव प्रेमलहर्यन्ते वक्ष्यमाणत्वात् ।

कृतीति । सामान्यतो लक्षितोत्तमा भक्तिः । कृत्येन्द्रियप्रेरणया साध्या चेत्सा साधनाभिधा भवति । कृत्यास्तदन्तर्भावश्च पूर्वक्रियाया यज्ञान्तर्भाववत् । तत्र भावाद्यनुभावरूपाया व्यवच्छेदार्थमाह—साध्यो भावो प्रेमादिरूपो यया सा न तु भावसिद्धा; सा हि तदङ्गत्वात् साध्यरूपैवेति साध्यभावेत्यनेन साध्यपुमर्थान्तरा परिहृता; उत्तमाया एवोपक्रान्तत्वात्, भावस्य साध्यत्वे कृत्रिमत्वात् परमपुरुषार्थत्वाभावः स्यादित्याशङ्क्याह—नित्येति । भगवच्छक्तिविशेषवृत्तिविशेषत्वेनाग्रे साधयिष्यमाणत्वादिति भावः ॥ १ ॥

सेति । नन्वत्र—

तस्माद्वैरानुबन्धेन निर्वैरेण भयेन वा । स्नेहात्कामेन वा युञ्ज्यात् कथंचिन्नेक्षते पृथग् ॥

इति भयद्वेषावपि विहितौ तर्हि तावपि भक्ती स्यातां यदि स्यातां तदानुकूल्येनेति विशेषणविरोधः स्यात् ? तत्राह—भङ्ग्येति । यः खलु भयद्वेषयोरपि मङ्गलं विदधीत तस्मिन्नपि को वा परमपामरो भक्तिं न कुर्वीत प्रत्युत तौ विदधीतेति परिपाट्येत्यर्थः । युञ्ज्यादिति तु सम्भावनायामेव लिङ् न तु विधौ; भयद्वेषयोर्विधातुमशक्यत्वाद् । यद्यपि श्रीकृष्णपरमेवेदं वाक्यं तथापि तदंशादौ च तारतम्येन ज्ञेयम् । तस्मादिति । उपायेन कामादिना निर्वैरशब्दप्रतिपादयितव्येन विधिना च द्वारा मनोनिवेशोपलक्षणत्वेन तत्तदिन्द्रियचेष्टा च भक्तिरित्यर्थः । तथापि केनाऽपि योग्येन भयद्वेषातिरिक्तेन स्वमनोऽनुकूलेनैकतरेणैवेत्यर्थः ॥ २ ॥

यत्र = भक्तौ; प्रवृत्तिः पुंसो रागानवाप्तत्वाद् रागेणानवाप्तेति हेतोः शास्त्रस्य शासने नैवोपजायते सा भक्तिर्वैध्युच्यते, रागोऽत्रानुरागस्तद्रुचिश्च, अग्रे रागात्मिकारागानुगयोर्भेदस्य

यथा द्वितीये—

तस्माद् भारत ! सर्वात्मा भगवान् हरिरीश्वरः ।
श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च स्मर्तव्यश्चेच्छताऽभयम् ॥

पाद्मे च—

स्मर्तव्यः सततं विष्णुर्विस्मर्तव्यो न जातुचित् ।
सर्वे विधिनिषेधाः स्युरेतयोरेव किङ्कराः ॥

इत्यसौ स्याद्विधिर्नित्यः सर्ववर्णाश्रमादिषु ॥ ४ ॥
नित्यत्वेऽप्यस्य निर्णीतमेकादश्यादिवत्फलम् ।

एकादशे तु व्यक्तमेवोक्तम्—

मुखबाहूरुपादेभ्यः पुरुषस्याश्रमैः सह ।
चत्वारो जज्ञिरे वर्णा गुणैर्विप्रादयः पृथक् ॥
य एषां पुरुषं साक्षादात्मप्रभवमीश्वरम् ।
न भजन्त्यवजानन्ति स्थानाद् भ्रष्टाः पतन्त्यधः ॥

तत्फलं च तत्रैव—

एवं क्रियायोगपथैः पुमान् वैदिकतान्त्रिकैः ।
अर्चन्नुभयतः सिद्धिं मत्तो विन्दत्यभीप्सिताम् ॥

पञ्चरात्रे च—

सुरर्षे विहिता शास्त्रे हरिमुद्दिश्य या क्रिया ।
सैव भक्तिरिति प्रोक्ता तया भक्तिः परा भवेत् ॥ इति ।

तत्राऽधिकारी—

यः केनाप्यतिभाग्येन जातश्रद्धोऽस्य सेवने ॥ ५ ॥
नातिसक्तो न वैराग्यभागस्यामधिकार्यसौ ।

वक्ष्यमाणत्वात् । शासनेनैवेत्येवकाराद् रागप्राप्तत्वमपि चेत्तदंशेनैव वैधीत्वं ज्ञेयम् । सर्व इति । "अहरहः संध्यामुपासीत", 'ब्राह्मणो न हन्तव्यः" इत्यादिरूपाः । एतयोः स्मर्तव्या विस्मर्त्तव्यरूपयोर्विधिनिषेधयोरेव किङ्कराः = अधीनाः, विपरीते तु विपरीतफला भवन्तीति भावः । चिच्छब्दस्त्वत्र जातुशब्दस्यार्थद्योतक एव न तु वाचकः ।

इत्यसावित्येषा कारिका त्वेवं क्रियायोगपथैरित्यनन्तरं पठनीया; इतिशब्देन पूर्वप्रकरणस्य हेतुतायां योग्येन कृतमुखाया एतस्याः कारिकाया उपसंहारवाक्यताप्राप्तेस्तत्प्रकारणान्त एव योग्यत्वात् ।

तत्फलमुदाहरन्नर्चनमुपलक्ष्याऽऽह—एवमिति । तदुक्तम्—"अकामः सर्वकामो वा" इत्यादेः ।

सामस्त्येन दर्शयन् परमफलमाह—पञ्चेति । सैव भक्तिरित्यत्र वैधीति गम्यम्, तत्प्रकरणपठितत्वात् ।

अतिभाग्येन = महत्सङ्गादिजातसंस्कारविशेषेण ।

यथैकादशे—

> यदृच्छया मत्कथाऽऽदौ जातश्रद्धस्तु यः पुमान् ।
> न निर्विण्णो नातिसक्तो भक्तियोगोऽस्य सिद्धिदः ॥

उत्तमो मध्यमश्च स्यात्कनिष्ठश्चेति स त्रिधा ॥ ६ ॥

तत्रोत्तमः—

शास्त्रे युक्तौ च निपुणः सर्वथा दृढनिश्चयः ।
प्रौढश्रद्धोऽधिकारी यः स भक्तावुत्तमो मतः ॥ ७ ॥

मध्यमः—

यः शास्त्रादिष्वनिपुणः श्रद्धावान्स तु मध्यमः ।

कनिष्ठः—

यो भवेत्कोमलश्रद्धः स कनिष्ठो निगद्यते ॥ ८ ॥

यदृच्छयेति । तदेतच्च विवृतं स्वयं भगवता—

> जातश्रद्धो मत्कथासु निर्विण्णः सर्वकर्मसु ।
> वेद दुःखात्मकान् कामान् परित्यागेऽप्यनीश्वरः ॥
> ततो भजेत मां प्रीतः श्रद्धालुर्दृढनिश्चयः ।
> जुषमाणश्च तान् कामान् दुःखोदर्कांश्च गर्हयन् ॥ इति ।

अत्र तत इति = तामवस्थामारभ्येत्यर्थः । भक्तिर्हि स्वतः प्रबलत्वादन्यनिरपेक्षा न तु ज्ञानादिवत् सम्यग्वैराग्यादिसापेक्षा । कर्मनिर्वेदापेक्षा त्वनन्यतासिद्धयर्थैवेति तस्यामेवावस्थायां प्रवृत्तिर्युक्ता किन्तु "आत्मारामाश्च मुनयः" इत्यादेर्न तु तत्रैव तस्याः समाप्तिरिति भावः ।

पूर्वं शास्त्रस्य शासनेनैव प्रवृत्तिरित्युक्तत्वाच्छास्त्रार्थविश्वास एवादिकारणं लब्धम्, अतः श्रद्धाशब्दस्तत्र प्रयुक्तस्तस्माच्छास्त्रार्थविश्वास एव श्रद्धेति लब्धे श्रद्धातारतम्येन श्रद्धावतां तारतम्यमाह—शास्त्र इति द्वाभ्याम् । निपुणः=प्रवीणः । सर्वथेति । तत्त्वविचारेण साधनविचारेण च दृढनिश्चय इत्यर्थः । युक्तिश्चात्र शास्त्रानुगतैव ज्ञेया, "युक्तिस्तु केवला नैव" इति युक्तेः स्वातन्त्र्यनिषेधात्, "श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वाद्" इति न्यायात् ।

> पूर्वापरानुरोधेन कोऽन्वर्थोऽभिमतो भवेत् ।
> इत्याद्यमूहनं तर्कः शुष्कतर्कं तु वर्जयेत् ॥

इति वैष्णवतन्त्राच्च, एवंभूतो यः प्रौढश्रद्धः स एवोत्तमोऽधिकारीत्यर्थः ॥ ३–७ ॥

अनिपुण इति । निपुणसदृशः बलवद्बाधे दत्ते सति समाधातुमसमर्थ इत्यर्थः; तथापि श्रद्धावान् मनसि दृढनिश्चय एवेत्यर्थः ।

यो भवेदित्यत्रापि शास्त्रादिष्वनिपुण इत्यनुवर्तनीयम्; श्रद्धामात्रस्य शास्त्रार्थविश्वासरूपत्वात् । ततश्चात्रानिपुण इति यत्किञ्चिन्निपुण इत्यर्थः । कोमलश्रद्धः शास्त्रयुक्त्यन्तरेण भेत्तुं शक्यः ॥ ८ ॥

तत्र गीतादिषूक्तानां चतुर्णामधिकारिणाम् ।
मध्ये यस्मिन् भगवतः कृपा स्यात्तत्प्रियस्य वा ॥ ९ ॥
स क्षीणतत्तद्भावः स्याच्छुद्धभक्त्यधिकारवान् ।
यथेभः शौनकादिश्च ध्रुवः स च चतुःसनः ॥ १० ॥

श्रीगीतादिषु ये चतुर्विधा अधिकारिण उक्तास्तेऽपि शुद्धभक्तितः पूर्वावस्था एवेत्याह—तत्रेति । तत्र च यस्मिन्निति स इति च सामान्येनोक्तिर्यस्मिन् यस्मिन् स स इत्यर्थः । शौनकादिर्गणः, चतुःसनः=सनकादिः । श्रीगीतावाक्यं चेदम्—

चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ।
आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥
तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ।
प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥
उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ।
आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् ॥
बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते ।
वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ।
कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः ॥ इत्यादि ।

तत्र ज्ञानी = आत्मविदिति टीकाकाराः । तत्रोत्तमत्वस्य कारणं च व्याख्यातवन्तः—ज्ञानिनो देहाद्यभिमानाभावेन चित्तविक्षेपाभावान्नित्ययुक्तत्वमेकान्तभक्तित्वं च सम्भवति नान्यस्येति । अत्र चेदं प्रतिपद्यते—तादृशत्वं तस्य तत्त्वम्पदार्थज्ञानेऽपि सम्भवतीत्यास्तां तज्ज्ञानी तत्त्वम्पदार्थज्ञानानन्तरभाव्यैक्यज्ञानिगुरूणामपि श्रीभगवत्प्रसादात् शुद्धभक्तिप्रवेशो दृश्यते । यथा तृतीये—

तस्यारविन्दनयनस्य पदारविन्दकिंजल्कमिश्रतुलसीमकरन्दवायुः ।
अन्तर्गतः स्वविवरेण चकार तेषां संक्षोभमक्षरजुषामपि चित्ततन्वोः ॥ इति ।

तदेतदभिप्रेत्याह— स च चतुःसन इति । तदेवं शुद्धभक्तेरुत्कर्षव्यञ्जनार्थमेवैष उदाहृतो न तु वैध्यंशेऽपि रागप्राप्तत्वात्, तच्चानुभवज्ञानित्वाद् अत एव शास्त्रशासनातीतत्वाच्च । वैध्युदाहरणं तु तादृशशाब्दज्ञानिषु ज्ञेयम्, तथाऽऽरम्भत एव शुद्धभक्त्युत्थाने पञ्चममप्युदाहरणं द्रष्टव्यम्—यथा पूर्वजन्मनि श्रीनारद एव । श्रीगीतादिष्वपि राजविद्याराजगुह्याध्यायादावीदृश एवाधिकारी दर्शितः । तदेतद्गीतोदाहरणं च तन्मतानुसारेणापि शुद्धभजने पर्यवस्यतीति ग्रन्थकृद्भिर्दर्शितम् ।

श्रीवैष्णवानां मते तु सुतरामेवेति तत्रोट्टङ्कितम्, वस्तुतस्तु तत्र हि ज्ञानिशब्देन भगवज्ज्ञान्येवोच्यते । पूर्वं हि—"ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः" इत्युक्त्वा; तस्य च ज्ञानस्य "मनुष्याणां सहस्रेषु" इत्यादिनाऽऽत्मज्ञानसिद्धेरपि दुर्लभत्वमुक्त्वा, स्वस्य च

भुक्तिमुक्तिस्पृहा यावत् पिशाची हृदि वर्तते।
तावद्भक्तिसुखस्यात्र कथमभ्युदयो भवेत्॥ ११॥

"भूमिरापः" इत्यादिना प्रधानाख्यजीवाख्यशक्तिद्वयकारणके स्वस्मिन् परमकारणत्वमुक्त्वा; तत एव सर्वश्रेष्ठत्वं सर्वाश्रयत्वं चोक्तम्। सर्वाश्रयत्वेऽपि "पुण्यो गन्धः" इत्यादौ पुण्यादिशब्दानां यथायोगं सर्वत्र योजनया प्राप्ता दोषास्पृष्टा ये सर्वे गुणास्तेषामतितुच्छानामपि स्वाभेदनिर्देशेन स्वगुणच्छविमयत्वं दर्शयित्वा साक्षात् स्वगुणानां तु कैमुत्यमेवानीतमानन्त्यं च। तत्र—

ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये।
मत्त एवेति तान् विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि॥

इत्यनेन मायागुणास्पृष्टगुणत्वं दर्शितम्। तदेवं भेदेऽपि लब्धे यदुत्तरत्र "बहूनां जन्मनाम्" इत्यादौ "वासुदेवः सर्वम्" इति "ज्ञानवान्मां प्रपद्यते" इत्यत्र प्रतिपाद्ये यदभेद इव श्रूयते तत् खलु सूर्यतद्रश्म्यादिवद्वासुदेवात् सर्वं न भिन्नं सर्वस्मात्तु वासुदेवो भिन्न इत्येव सङ्गच्छते।

यथोक्तं श्रीभागवते ब्रह्मणा—

सोऽयं तेऽभिहितस्तात भगवान् भूतभावनः।
समासेन हरेर्नान्यदन्यस्मात्सदसच्च यत्॥ इति।

अत्रैव श्रीभगवता प्रोक्तं "ये चैव सात्त्विका भावा" इत्यादि। श्रीमदर्जुनेन तु "सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः" इत्येव वक्ष्यते। यस्मादेव चैवंभूतज्ञानवान् यः स मां प्रपद्यत इति प्रपत्तिरेव प्रोक्ता, यतो वासुदेवः सर्वमिति मायागुणातीतबाह्याभ्यन्तरानन्तमहागुणगणालंकृतः सोऽहमिति स्वज्ञानमेव निर्दिशन् स्वस्य भजनमेव निश्चिकाय।

अथ 'चतुर्विधा' इत्यादिपद्यानां चायमेवार्थः—आर्तः = दुःखहानेच्छुः। अर्थार्थी = सुखप्राप्तीच्छुः, स च स च द्विविधः—परिच्छिन्नापरिच्छिन्नत्वदृष्टिभेदेन, अपरिच्छिन्नदृष्टिश्चेत् तत्तदर्थं कश्चित्तत्त्वजिज्ञासुरपि भवति। व्यतिक्रमेणोक्तिरार्तिहानेच्छानन्तरमेव च जिज्ञासा जायत इति। ज्ञानी पूर्वोक्तप्रकारकशाब्दज्ञानवान्। स च त्रिविधः तादृशैश्वर्यमाधुर्यतत्तन्मिश्रत्वज्ञानभेदेन। सुकृतं भक्तिवासनाहेतुमहत्सङ्गादिमयं विद्यते येषां ते। तत्राद्येषु सुकृतस्य सन्देह इति। यदि सुकृतिनस्ते तदा भजन्त इत्यर्थः। चतुर्थे तु निश्चयः, यतोऽसौ सुकृतित्वाज्जातज्ञानस्ततो भजत एवेत्यर्थः। तेषां मध्ये स एव पूर्वोक्तमज्ज्ञान्येवान्याभिलाषिताया मतान्तरप्रसिद्धतत्त्वम्पदार्थैक्यभावनारूपज्ञानस्य स्मृतिप्रसिद्धवर्णाश्रमधर्मस्य चापेक्षया केवलं मां भजन्नुत्तमभक्तत्वाद् ममात्यन्तप्रियस्तस्य चाहमत्यन्तप्रिय इति सहेतुकमाह—तेषामित्यादिद्वयेन।

नन्वार्तादित्रयस्यान्ते का निष्ठा स्यात्तत्राह—बहूनामिति। सुकृतिन इत्यत्र ज्ञापितं सुकृतविशेषं विना त्वन्ये संसरन्तीत्याह—कामैरित्यादि। तस्माच्चतुर्विधत्वमेव भक्तानामिति भगवत्प्रतिज्ञैव निर्णेया॥ ९—१०॥

अथ मूलमनुसरामः। पूर्वत्र हेतुं व्यतिरेकेणाह—भुक्तीति। अत्र मुक्तिस्पृहायामपि पिशाचीत्वम्; भावान्तरेण भक्तिस्पृहावरकत्वात् पूर्वा; परा च स्वोन्मुखतात्पर्यवतीति। तत्र यद्यपि भक्ता अपि संसारतो मुक्ता भवन्त्येव, तथापि तदंशे तु तेषां तात्पर्यं न भवत्येव; किन्तु भक्तेः प्रभावेणैव सा स्यादिति।

तत्रापि च विशेषेण गतिमण्वीमनिच्छतः ।
भक्तिर्हृतमनःप्राणान् प्रेम्णा तान् कुरुते जनान् ॥ १२ ॥

तथा च तृतीये—

तैर्दर्शनीयावयवैरुदारविलासहासेक्षितवामसूक्तैः ।
हृतात्मनो हृतप्राणांश्च भक्तिरनिच्छतो मे गतिमण्वीं प्रयुङ्क्ते ॥ इति ।

श्रीकृष्णचरणाम्भोजसेवानिर्वृतचेतसाम् ।
एषां मोक्षाय भक्तानां न कदाऽपि स्पृहा भवेत् ॥ १३ ॥

यथा तत्रैव श्रीमदुद्धवोक्तौ—

को न्वीश ते पादसरोजभाजां सुदुर्लभोऽर्थेषु चतुर्ष्वपीह ।
तथाऽपि नाहं प्रवृणोमि भूमन् भवत्पदाम्भोजनिषेवणोत्सुकः ॥

तत्रैव श्रीकपिलदेवोक्तौ—

नैकात्मतां मे स्पृहयन्ति केचिद् मत्पादसेवाऽभिरता मदीहाः ।
येऽन्योन्यतो भागवताः प्रसह्य सभाजयन्ते मम पौरुषाणि ॥
सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत ।
दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः ॥

चतुर्थे श्रीध्रुवोक्तौ—

या निर्वृतिस्तनुभृतां तव पादपद्म-
ध्यानाद्भवज्जनकथाश्रवणेन वा स्यात् ।

व्याप्नोति हृदयं यावद्भुक्तिमुक्तिस्पृहाग्रहः ।

इति पाठान्तरं तु सुश्लिष्टम् । तदेवमनया कारिकया साधकानामपि भुक्तिमुक्तिस्पृहा न युक्तेत्युक्तम् । ततः सुतरामेव सिद्धानां नास्तीत्यभिप्रायस्तु परत्रोभयविधतत्तदुदाहरणेषु ज्ञेयः ।

मुक्तीच्छारहिताया भक्तेर्वैशिष्ट्यमाह—तत्रापीति । अण्वीं मोक्षलक्षणाम्, भक्तिः श्रवणादिलक्षणा, हृतमात्मसात् कृतं मनः प्राणाश्चेन्द्रियाणि येषां तथाभूतान् प्रेमद्वारा कुरुते ।

एतत्प्रमाणयति—तथा चेति । दर्शनीयावयवाद्यनुभवजातप्रेमद्वारेत्यर्थः । प्रयुङ्क्ते=कुरुते । तदेवमक्लेशप्राप्तत्वाद्व्याख्यातम् । व्याख्यान्तरेऽपि अण्वीं सूक्ष्मां दुर्ज्ञेयां पार्षदत्वलक्षणामित्येवार्थः, प्रकरणप्राप्तत्वात्, "श्रियं भागवतीं वाऽस्पृहयन्ति भद्रां परस्य मे तेऽश्नुवते हि लोके ।" इति वक्ष्यमाणाद् । अस्या अप्यनिच्छा दैन्येनैवेति भावः ॥ ११–१२ ॥

एकात्मताम्=ब्रह्मसायुज्यं भगवत्सायुज्यमपि ।
सार्ष्टिः=समानैश्वर्यम् ।

स्वमहिमनि स्वोऽसाधारणो महिमा यस्य तस्मिन्नपि, अन्तकस्याऽसिना कालेन लुलिताद् विमानाद् पततां नास्तीति किमुत वक्तव्यम् ।

सा ब्रह्मणि स्वमहिमन्यपि नाथ मा भू-
त्किन्वन्तकासिलुलितात्पततां विमानात् ॥

तत्रैव श्रीमदादिराजोक्तौ —

न कामये नाथ तदप्यहं क्वचिन्न यत्र युष्मच्चरणाम्बुजासवः।
महत्तमान्तर्हृदयान्मुखच्युतो विधत्स्व कर्णायुतमेष मे वरः ॥

पञ्चमे श्रीशुकोक्तौ—

यो दुस्त्यजंक्षितिसुतस्वजनार्थदारान् प्रार्थ्यां श्रियं सुरवरैः सदयावलोकाम्।
नैच्छन्नृपस्तदुचितं महतां मधुद्विट्सेवाऽनुरक्तमनसामभवोऽपि फल्गुः ॥

षष्ठे श्रीवृत्रोक्तौ—

न नाकपृष्ठं न महेन्द्रधिष्ण्यं न सार्वभौमं न रसाधिपत्यम्।
न योगसिद्धीरपुनर्भवं वा समञ्जस त्वा विरहय्य काङ्क्षे ॥

तत्रैव श्रीरुद्रोक्तौ —

नारायणपराः सर्वे न कुतश्चन बिभ्यति।
स्वर्गापवर्गनरकेष्वपि तुल्यार्थदर्शिनः ॥

तत्रैवेन्द्रोक्तौ—

आराधनं भगवत ईहमाना निराशिषः।
ये तु नेच्छन्त्यपि परं ते स्वार्थकुशलाः स्मृताः ॥

सप्तमे श्रीप्रह्लादोक्तौ—

तुष्टे च तत्र किमलभ्यमनन्त आद्ये किं तैर्गुणव्यतिकरादिह ये स्वसिद्धाः।
धर्मादयः किमगुणेन च काङ्क्षितेन सारं जुषां चरणयोरुपगायतां नः ॥

तत्रैव शक्रोक्तौ —

प्रत्यानीताः परम भवता त्रायता नः स्वभागा
दैत्याक्रान्तं हृदयकमलं त्वद्गृहं प्रत्यबोधि।

तदपि = कैवल्यमपि, यत्र भवत्पदाम्भोजमकरन्दो यशःश्रवणादिसुखं नास्ति। तर्हि किं कामयसे? तत्राह—यशःश्रवणाय कर्णानामयुतं विधत्स्व एष मे वरः।

यः = आर्षभेयो भरतः।

नाकपृष्ठम् = ध्रुवपदम्, सार्वभौमम् = श्रीप्रियव्रतादीनामिव महाराज्यम्, रसाऽऽधिपत्यम् = पातालादिसाम्राज्यम्, अपुनर्भवम् = मोक्षमपि, त्वा = त्वाम्, विरहय्य = त्यक्त्वा, अत्र नाकपृष्ठादीनामनुक्रमश्च न्यूनत्वविवक्षया, ततश्चोत्तरोत्तरकैमुत्यमपि, ध्रुवपदस्य श्रैष्ठ्यं विष्णुपदसंनिहितत्वाद्, योगसिद्ध्यादिकं तु सर्वत्रैतेषां पश्चाद्विन्यस्तम् अनयोस्तूत्तरत्र श्रैष्ठ्यम्।

श्रीनारायणं विनाऽन्यत्र हानोपादानदृष्टिराहित्याद्, अपवर्ग इव स्वर्गे नरकेऽपि तुल्यमेकमेवार्थं द्रष्टुमनुभवितुं शीलं येषां ते तुल्यशब्दस्यैकवाचित्वम्, "रषाभ्यां नो णः समानपदे" इतिवत्। परम् = मोक्षमपि। अगुणेन = मोक्षेण। सारं जुषाम् = तन्माधुर्य्यास्वादिनां सताम्।

कालग्रस्तं कियदिदमहो नाथ शुश्रूषतां ते
मुक्तिस्तेषां नहि बहुमता नारसिंहापरैः किम् ॥

अष्टमे श्रीगजेन्द्रोक्तौ—

एकान्तिनो यस्य न कंचनार्थं वाञ्छन्ति ये वै भगवत्प्रपन्नाः ।
अत्यद्भुतं तच्चरितं सुमङ्गलं गायन्त आनन्दसमुद्रमग्नाः ॥

नवमे श्रीवैकुण्ठनाथोक्तौ—

मत्सेवया प्रतीतं ते सालोक्यादिचतुष्टयम् ।
नेच्छन्ति सेवया पूर्णाः कुतोऽन्यत्कालविप्लुतम् ॥

श्रीदशमे नागपत्नीस्तुतौ —

न नाकपृष्ठं न च सार्वभौमं न पारमेष्ठ्यं न रसाधिपत्यम् ।
न योगसिद्धीरपुनर्भवं वा वाञ्छन्ति यत्पादरजःप्रपन्नाः ॥

तत्रैव श्रीवेदस्तुतौ—

दुरवगमात्मतत्त्वनिगमाय तवात्ततनो-
श्चरितमहामृताब्धिपरिवर्तपरिश्रमणाः ।
न परिलषन्ति केचिदपवर्गमपीश्वर
ते चरणसरोजहंसकुलसङ्गविसृष्टगृहाः ॥

एकादशे श्रीभगवदुक्तौ—

न किंचित्साधवो धीरा भक्ता ह्येकान्तिनो मम ।
वाञ्छन्त्यपि मया दत्तं कैवल्यमपुनर्भवम् ॥

तथा—

न पारमेष्ठ्यं न महेन्द्रधिष्ण्यं न सार्वभौमं न रसाधिपत्यम् ।
न योगसिद्धीरपुनर्भवं वा मय्यर्पितात्मेच्छति मद्विनाऽन्यत् ॥

नाकपृष्ठमपि न वाञ्छन्ति किमुत सार्वभौमम्, पारमेष्ठ्यमपि न वाञ्छन्ति किमुत रसाधिपत्यमिति पूर्वार्धे योज्यम् । उत्तरार्धे वाशब्दोऽप्यर्थे । पादरजःशब्देन भक्तिविशेषज्ञापनया गाढप्रतिपत्तिर्ज्ञाप्यते ।

हे ईश्वर ! दुरवगमं यद् आत्मनः स्वस्य भगवतस्तत्त्वं ब्रह्मानन्दाच्छादकरूपगुणलीला याथार्थ्यं तस्य निगमाय निगमनाय विज्ञापनायात्ता प्रपञ्च आनीता तनुः श्रीविग्रहो येन तस्य तव चरितमेव महामृताब्धिस्तत्र यः परिवर्तः मुहुः परिवृत्य प्लवनं तेन परिश्रमणाः वर्जितसंसारश्रमास्ते केचिद् विरलप्रचारा अपवर्गमपि नेच्छन्ति । कीदृशास्ते तत्राहुः—ते चरणसरोजयोर्हंसानां भागवतपरमहंसाख्यानां यानि कुलानि शिष्योपशिष्यपरम्परा तेषां सङ्गेन विसृष्टगृहाः तन्मते प्रथमत एव प्रवृत्तास्तेऽपि; आसतां तावत्ते हंसास्तत्कुलानि चेत्यर्थः ।

द्वादशे श्रीरुद्रोक्तौ—

नैवेच्छत्याशिपः क्वापि ब्रह्मर्षिर्मोक्षमप्युत ।
भक्तिं परां भगवति लब्धवान् पुरुषेऽव्यये ॥

पाद्मे कार्तिकमाहात्म्ये —

वरं देव मोक्षं न मोक्षावधिं वा न चान्यं वृणेऽहं वरेशादपीह ।
इदं ते वपुर्नाथ गोपालबालं सदा मे मनस्याविरास्तां किमन्यैः ॥
कुबेरात्मजौ बद्धमूर्त्यैव यद्वत्त्वया मोचितौ भक्तिभाजौ कृतौ च ।
तथा प्रेमभक्तिं स्वकां मे प्रयच्छ न मोक्षे ग्रहो मेऽस्ति दामोदरेह ॥

हयशीर्षश्रीनायणव्यूहस्तवे च—

न धर्मकाममर्थं वा मोक्षं वा वरदेश्वर ।
प्रार्थये तव पादाब्जे दास्यमेवाभिकामये ॥

तत्रैव—

पुनः पुनर्वरान् दित्सुर्विष्णुर्मुक्तिं न याचितः ।
भक्तिरेव वृता येन प्रह्लादं तं नमाम्यहम् ॥
यदृच्छया लब्धमपि विष्णोर्दाशरथेस्तु यः ।
नैच्छन्मोक्षं विना दास्यं तस्मै हनुमते नमः ॥

अत एव प्रसिद्धं श्रीहनुमद्वचनम्—

भवबन्धच्छिदे तस्मै स्पृहयामि न मुक्तये ।
भवान् प्रभुरहं दास इति यत्र विलुप्यते ॥

श्रीनारदपञ्चरात्रे च जितन्तेस्तोत्रे—

धर्मार्थकाममोक्षेषु नेच्छा मम कदाचन ।
त्वत्पादपङ्कजस्याऽधो जीवितं दीयतां मम ॥
मोक्षसालोक्यसारूप्यान् प्रार्थये न धराधर ।
इच्छामि हि महाभाग कारुण्यं तव सुव्रत ॥

श्रीभागवते षष्ठे—

मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः ।

अत्र पारमेष्ठ्यादिचतुष्टयस्यानुक्रमश्चाधोऽधोविवक्षया न्यूनत्वविवक्षया च । ततश्च पूर्ववत् कैमुत्यमपि । योगादिद्वयं तु पूर्ववत् । किं बहुना यत् किञ्चिदन्यदपि साध्यजातं तत्सर्वं नेच्छन्त्यपि किन्तु मां विना तादृशभक्तिसाध्यं मामेव सर्वपुरुषार्थाधिकमिच्छन्तीत्यर्थः । मय्यर्पितात्मा = कृतात्मनिवेदनः ।

मोक्षावधिं मोचं चेति नरकादिमोक्षास्तु तत्र के वराका इति भावः ।

विष्णुर्न याचित इति । दुहादौ गौणकर्मण एव विष्णोरुक्तत्वात् प्रथमा विभक्तिरेव । वृतेत्यत्र वृणोतेरपि तदादित्वे मुख्यकर्मणो भक्तेरुक्तत्वमार्षम् ।

सुदुर्लभः प्रशान्तात्मा कोटिष्वपि महामुने ॥

प्रथमे च श्रीधर्मराजमातुः स्तुतौ—

तथा परमहंसानां मुनीनाममलात्मनाम् ।
भक्तियोगविधानार्थं कथं पश्येमहि स्त्रियः ॥

तत्रैव श्रीसूतोक्तौ—

आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था अप्युरुक्रमे ।
कुर्वन्त्यहैतुकीं भक्तिमित्थंभूतगुणो हरिः ॥ इति ।

अत्र त्याज्यतयैवोक्ता मुक्तिः सर्वविधाऽपि चेत् ।
सालोक्यादिस्तथाऽप्यत्र भक्त्या नातिविरुध्यते ॥ १४ ॥
सुखैश्वर्योत्तरा सेयं प्रेमसेवोत्तरेत्यपि ।
सालोक्यादिर्द्विधा तत्र नाद्या सेवाजुषां मता ॥ १५ ॥
किन्तु प्रेमैकमाधुर्यभुज एकान्तिनो हरौ ।
नैवाङ्गीकुर्वते जातु मुक्तिं पञ्चविधामपि ॥ १६ ॥

मुक्तानां प्राकृतशरीरस्थत्वेऽपि तदभिमानशून्यानां सिद्धानां प्राप्तसालोक्यादीनां च कोटिष्वपि मध्ये नारायणसेवामात्रकाङ्क्षी सुदुर्लभः ।

तदेवं श्रीकृष्णचरणाम्भोजसेवानिर्वृतचेतसामित्यनेन तत्सेवासुखैकस्पृहिणां यन्मोक्षस्पृहा नास्तीत्युक्तं तत्र प्रमाणानि विवृतानि । अथ तादृशेषु तस्य च स्वसेवादान एव प्रयत्न इत्याह—प्रथमे चेत्यनन्तरं तथा परमेत्यनेन । परमहंसानां भक्तियोगविधानमर्थो यस्य तं त्वामिति शेषः । पश्येमहि जानीमहि ।

निर्ग्रन्थाः = विधिनिषेधात्मकग्रन्थेभ्यो निर्गता अपि ॥ १३ ॥

अत्र त्याज्येति । अपि चेद् = यद्यपि, तथापि सालोक्यादिः सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यरूपा नातिशयेन विरुध्यते किन्तु केनाप्यंशेन विरुध्यते प्रतिकूलतया भाव्यत इति तत्र तत्र भक्तिश्रवणात् ।

तत्रातिशब्दप्रतिपाद्यमाह—सुखेति । तल्लोकादिस्वभावजं सुखैश्वर्यमुत्तरं प्राधान्येन वाञ्छनाय यस्यां सा; प्रेम्णा प्रेमस्वाभाव्येन सेवैवोत्तरा यस्यां सा; तत्र नाद्या सेवाजुषां मतेति सालोक्यसार्ष्टिसामीप्येत्याद्युक्तत्वात् । तत्र सालोक्यादिचतुष्टयं सेवनं विनाभूतं चेत् तर्हि न गृह्णन्ति, एकत्वं तु नित्यं तद्विनाभूतत्वाद् न गृह्णन्त्येवेत्यर्थः । तच्चेश्वरे ब्रह्मणि च सायुज्यं ज्ञेयम् ।

नैवाङ्गीकुर्वत इति । प्रेमसेवोत्तरेत्युत्तरशब्दोपादानादन्यांशस्यापि सद्भावापत्तेस्तत्रान्यांशं नेच्छन्तीत्यर्थः । "मत्सेवया प्रतीतं ते" इत्यादौ तु प्रथमा सेवा साधनरूपा, द्वितीया तु तया सिद्धरूपा । प्रतीतमानुषङ्गिकतया प्राप्तमपि सालोक्यादिचतुष्टयं तद्गतसुखैश्वर्यादि किन्तु

तत्राप्येकान्तिनां श्रेष्ठा गोविन्दहृतमानसाः ।
येषां श्रीशप्रसादोऽपि मनो हर्तुं न शक्नुयात् ॥ १७ ॥
सिद्धान्ततस्त्वभेदेऽपि कृष्णश्रीशस्वरूपयोः ।
रसेनोत्कृष्यते कृष्णरूपमेषा रसस्थितिः ॥ १८ ॥

नेच्छन्तीत्यर्थः । यतः साक्षात्तदीयसेवयैव लब्धपरमानन्दाः । सेवा होषा सालोक्यादिकमपेक्षत एव एतच्च न वाञ्छन्ति चेत् किमुतैक्यम् । सालोक्यादिभ्यो यदन्यत्तत्तु कालविप्लुतमेव तद्वा कथं वाञ्छन्त्वित्यर्थः ।

गोविन्दः = श्रीगोकुलेन्द्रः, श्रीशः=परव्योमाधिपः । उपलक्षणत्वेन श्रीद्वारकानाथोऽपि ।

रसेनेति । सर्वोत्कृष्टप्रेममयरसेनेत्यर्थः । उत्कृष्यते = अन्तर्भूतण्यर्थत्वाद् उत्कृष्टतया प्रकाश्यत इत्यर्थः । यतस्तस्य रसस्यैषैव स्थितिः स्वभावः यत्कृष्णरूपमेवोत्कृष्टत्वेन दर्शयतीत्यर्थः । यथोक्तं कुरुक्षेत्रयात्रायां षोडशानां सहस्रेणापि श्रीमहिषीभिः—

न वयं साध्वि साम्राज्यं स्वाराज्यं भौज्यमप्युत ।
वैराज्यं पारमेष्ठ्यं वा आनन्त्यं वा हरेः पदम् ॥
कामयामह एतस्य श्रीमत्पादरजः श्रियः ।
कुचकुङ्कुमगन्धाढ्यं मूर्ध्ना वोढुं गदाभृतः ॥
व्रजस्त्रियो यद्वाञ्छन्ति पुलिन्द्यस्तृणवीरुधः ।
गावश्चारयतो गोपाः पादस्पर्शं महात्मनः ॥ इति ।

अत्र साम्राज्यं सार्वभौमं पदम्, स्वाराज्यमैन्द्रम्, भौज्यं तदुभयभोगभाक्त्वम्, वैराज्यमणिमादिसिद्ध्या विराजमानत्वम्, पारमेष्ठ्यं प्राजापत्यम्, आनन्त्यम् "ये ते शतम्" इत्यादिश्रुतिरीत्या मनुष्यानन्दमारभ्य शतशतगुणितत्वेन प्राजापत्यानन्दस्य गणनायाः परां काष्ठां दर्शयित्वा परब्रह्मणि तु "यतो वाचो निवर्तन्ते" इत्यनेन यदानन्दस्यानन्त्यं दर्शितं तदपीत्यर्थः । किं बहुना हरेः श्रीपतेः पदं सार्मीष्यादिकमपि यत् तदेतदपि न कामयामहे नाधीनं कर्तुमिच्छाम इत्यर्थः । तर्हि किमधिकं लब्धुं कामयध्वे ? तत्राहुः—एतस्यास्मत्पतित्वेन सर्वविज्ञातस्य गदाभृतः श्रीमत्पादरज एव तावन्मूर्ध्ना वोढुं कामयामहे । तत्रापि यत् श्रियः कुचकुङ्कुमगन्धेनाढ्यं तद्गन्धेन प्राप्तसंपद्विशेषं तत्पुनरधिकं कामयामह इत्यर्थः ।

ननु श्रीपतेरेव पदं श्रीकुचकुङ्कुमगन्धाढ्यं तत्सामीप्यादित्यागात् तत्तु भवत्यस्त्यक्तवत्य एव, यदि श्रीरत्र रुक्मिण्यभिप्रेयते तर्हि तत्तु भवतीनां प्राप्तमेव । तस्मात्तत्तद्विलक्षणाया एव श्रियः कुचकुङ्कुमगन्धाढ्यं तत्स्यादिति गम्यते । ततस्तदवबोधनाय पुनर्विशिष्यताम् । तत्राहुः—व्रजस्त्रिय इति ।

पूर्णाः पुलिन्द्य उरुगायपदाब्जरागश्रीकुङ्कुमेन दयितास्तनमण्डितेन ।
तद्दर्शनस्मररुजस्तृणरूषितेन लिम्पन्त्य आननकुचेषु जहुस्तदाधिम् ॥

इति स्ववाक्याद्यनुसारेण व्रजस्त्र्यादयो यद्वाञ्छन्ति ववाञ्छुरित्यर्थः । वर्तमानप्रयोगेण तत्तदविच्छेद उत्प्रेक्ष्यते । अत्र पुलिन्द्यादिनिर्देशस्तु स्वेषामपि तत्प्राप्तियोग्यताविवक्षया । तृण-

वीरुधो-दूर्वाद्याः । आसां तादृगनुभवश्च तत्कुङ्कुमसौरभवासितास्वाविच्छिन्नतत्पदप्रभावादेवेति भावः। आसां वाञ्छा-'केवलेन हि भावेन गोप्यो गावो मृगा नगाः।' इति दृष्टेः, गावो गाश्चारयन्तो गोपा इत्यन्ते निर्देशस्तु तेषां केषांचित् प्रियनर्मसखादीनां तदनुमोदकारित्वेऽपि पुरुषत्वात्तत्रायोग्यत्वविवक्षया । अयं भावः—स्त्रीत्वेन प्रसिद्धायाः श्रियः तत्र कामनैव श्रूयते न तु सङ्गतिः ।

कस्यानुभावोऽस्य न देव ! विद्महे तवाङ्घ्रिरेणुस्पर्शाधिकारः।
यद्वाञ्छया श्रीर्ललनाऽऽचरत्तपो विहाय कामान् सुचिरं धृतव्रता ॥

इति नागपत्नीनामुक्तेः, "या वै श्रियाऽर्चितम्" इत्युद्धवस्याप्युक्तेः। न च रुक्मिणीत्वेन प्रसिद्धायाः श्रियस्तत्र सङ्गतिः, कालदेशयोरन्यत्वाद्। न च व्रजस्त्रीणां श्रीसम्बन्धलालसा युक्ता ?

नायं श्रियोऽङ्ग उ नितान्तरतेः प्रसादः स्वर्योषितां नलिनगन्धरुचां कुतोऽन्याः ।

इत्यादिना ततोऽपि परमाधिक्यश्रवणात्। तस्माद्

रुक्मिणी द्वारवत्यां तु राधा वृन्दावने वने ।

इति मात्स्ये रुक्मिण्या सह पठिता "शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत्" इति न्यायरीत्या महेन्द्रेण परमेश्वर इव दुर्गयाऽप्यहंग्रहोपासना शास्त्रदृष्ट्या स्वाभेदेनापदिष्टा। श्रीराधा तु सर्वतः पूर्णा तल्लक्ष्मीः। तथा—

देवी कृष्णमयी प्रोक्ता राधिका परदेवता।
सर्वलक्ष्मीमयी सर्वकान्तिः सम्मोहिनी परा ॥

इति बृहद्गौतमीयदृष्ट्या च तथा या तासु राधात्वेन प्रसिद्धा सर्वतो विलक्षणा श्रीर्विराजते। तामुद्दिश्यैव तासां तदिदं वाक्यम्—

अनयाऽऽराधितो नूनं भगवान् हरिरीश्वरः।
यन्नो विहाय गोविन्दः प्रीतो यामनयद्रहः ॥ इति ।

"अप्येणपत्न्युपगतः प्रिययेह" इत्यादि द्वयं च । ततश्च तासां यथा तत्र स्पृहास्पदता तथाऽस्माकं चेति । तदेवं तादृशप्रेमस्फूर्तिमयतद्गन्धाढ्यतायाः संप्रत्यस्मासु प्रकाशः स्यादिति दर्शितम्। न केवलं तादृशं तद्व्रज एव वाञ्छन्ति अपितु तादृशं पादस्पर्शं च वाञ्छन्ति ततो वयमपि च कामयामह इत्यर्थः। यद्वा तद्व्रजस एव विशेषणं पादस्पर्शमिति तदव्यभिचारिफलत्वात्तदभिन्नमेवेत्यर्थः। एतस्य तत्र कीदृशस्य महान् सर्वत्रत्यादपि स्वभावादुत्तम आत्मा सौन्दर्यादिप्रकाशमयस्वभावो यस्य तादृशस्य। 'तत्रातिशुशुभे ताभिर्भगवान् देवकीसुतः।' इति श्रीशुकोक्तेः ।

तस्मात् साधूक्तम्—

तत्राप्येकान्तिनां श्रेष्ठा गोविन्दहृतमानसाः ।

इत्यादिना, कृष्णरूपमित्यनेन च तादृशं तत्सौन्दर्यमेवोपलक्षितमिति ।

यद्यप्येतत् प्रकरणं सिद्धभक्तगुणाश्रितम् ।
तथाप्यन्ये तथा दृष्ट्या स्युरित्यत्रानुकीर्तितम् ॥ १४–१८ ॥

किं च —

शास्त्रतः श्रूयते भक्तौ नृमात्रस्याधिकारिता ।
सर्वाधिकारितां माघस्नानस्य ब्रुवता यतः ॥ १९ ॥
दृष्टान्तिता वशिष्ठेन हरिभक्तिर्नृपं प्रति ।

यथा पाद्मे—

सर्वेऽधिकारिणो ह्यत्र हरिभक्तौ यथा नृप ॥

काशीखण्डे च तथा—

अन्त्यजा अपि तद्राष्ट्रे शङ्खचक्राङ्कधारिणः ।
संप्राप्य वैष्णवीं दीक्षां दीक्षिता इव संबभुः ॥ इति ।

अपि च—

अननुष्ठानतो दोषो भक्त्यङ्गानां प्रजायते ॥ २० ॥
न कर्मणामकरणादेष भक्त्यधिकारिणाम् ।
निषिद्धाचारतो दैवात् प्रायश्चित्तं च नोचितम् ॥ २१ ॥
इति वैष्णवशास्त्राणां रहस्यं तद्विदां मतम् ।

यथैकादशे—

स्वे स्वेऽधिकारे या निष्ठा स गुणः परिकीर्तितः ।
विपर्ययस्तु दोषः स्यादुभयोरेष निश्चयः ॥

नन्वेवं भुक्तिमुक्तिस्पृहारहिताः श्रद्धालवः शुद्धभक्त्यधिकारिण इत्यायातम् । तत्र ते त्रैवर्णिका एव किं वा सर्वे ? तत्राह—किं चेति ।

काशीखण्डे च भक्तौ नृमात्रस्याधिकारिता श्रूयते इत्येतन्मात्रांशेनान्वयः ।

दीक्षिताः = याज्ञिकाः । तदेवमन्याभिलाषिताशून्यमिति स्थापितम् । तत्प्रसङ्गसङ्गत्या सर्वेषामप्यधिकारित्वं दर्शितम् ।

तत्र शङ्कते—ननु भवन्तु सर्वे एवाधिकारिणः, किन्तु स्वस्वधर्मयुक्ता एवेति युज्यते; तं विना प्रत्यवायश्रवणात् तथा सर्वेषां प्रायो निषिद्धकर्मापतत्येव, सति च तेन दुष्टत्वे कथं शुद्धत्वं स्यात् कृते च प्रायश्चित्ते कर्मावृतत्वमापद्येत ? तत्राह—अपि चेति । भक्त्यङ्गानां नित्यानामिति ज्ञेयम् ॥ १९—२० ॥

दैवादिति । यस्य भक्तौ तादृशी रुचिः श्रद्धया जाता तस्य तु विकर्मणि स्वतः प्रवृत्तिर्न सम्भवत्येवेति भावः । प्रायश्चित्तं तु नोचितमिति । भक्तिप्रभाव एव तत्प्रायश्चित्ताय कल्पत इति भावः ॥ २१ ॥

तदेतदेव 'स्वपादमूलं भजतः प्रियस्य' इत्यन्तेन ग्रन्थेनाह—स्वे स्व इति । स्वे स्वेऽधिकार इति पूर्वोक्तकेवलकर्मज्ञानभक्तिविषयतया पृथक् पृथग् निर्दिष्ट इत्यर्थः । उभयोर्गुणदोषयोः । तत्र शुद्धभक्त्यधिकारिण इतरद्वयकरणे दोष एव; न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो

प्रथमे—

त्यक्त्वा स्वधर्मं चरणाम्बुजं हरेर्भजन्नपक्वोऽथ पतेत्ततो यदि ।
यत्र क्व वा भद्रमभूदमुष्य किं को वाऽर्थं आप्तोऽभजतां स्वधर्मतः ॥

एकादशे—

आज्ञायैवं गुणान् दोषान्मयाऽऽदिष्टानपि स्वकान् ।
धर्मान् सन्त्यज्य यः सर्वान्मां भजेत्स च सत्तमः ॥

तत्रैव—

देवर्षिभूताप्तनृणां पितृणां न किंकरो नायमृणी च राजन् ! ।
सर्वात्मना यः शरणं शरण्यं गतो मुकुन्दं परिहृत्य कर्त्तम् ॥

श्रीभगवद्गीतासु—

सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।
अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥

अगस्त्यसंहितायां—

यथा विधिनिषेधौ तु मुक्तं नैवोपसर्पतः ।
तथा न स्पृशतो रामोपासकं विधिपूर्वकम् ॥

मवेदिह । इति तत्रैवोक्तेः, 'तावत्कर्माणि कुर्वीत' इत्यादेश्च । कर्मज्ञानाधिकारिणोस्तु तादृशश्रद्धारहितयोः सङ्गादिवशात्तादृशशुद्धभक्तौ प्रवृत्तयोरप्यनादरदोषेण झटित्यसिद्धेर्दोषप्राय एवेति ज्ञेयम् । विपर्ययः स्वाधिकारानिष्ठा तदितरनिष्ठा च ।

यत्र क्व वा नीचयोनावपि । अमुष्य भक्तौ प्रवृत्तस्याभद्रं किमभूत् किं स्याद् ? अपि तु नेत्यर्थः । भक्तिवासनाया अपरिच्छेदादिति भावः । अभजतामभजद्भिस्तु स्वधर्मतः को वाऽर्थ आप्तः ? न कोऽपीत्यर्थः ।

'कृपालुरकृतद्रोहः' इत्यादौ स्थिरः स्वधर्मे, कविः सम्यग्ज्ञानीति टीकाऽनुसारेण कर्मज्ञानमिश्रा भगवच्छरणलक्षणा भक्तिर्दर्शिता । तदनन्तरं चाह—आज्ञायैवमिति । यदि च स्वात्मनि तत्तद्गुणयोगाभावः तथाप्येवं पूर्वोक्तप्रकारेण गुणान् कृपालुत्वादीन् दोषान् तद्विपरीतांश्चाज्ञाय हेयोपादेयत्वेन निश्चित्यापि यो मया तेषु गुणेषु मध्ये तत्रादिष्टानपि स्वकान् नित्यनैमित्तिकलक्षणान् सर्वानेव वर्णाश्रमविहितान् स्वधर्मान् तदुपलक्षकं ज्ञानमपि मदनन्यभक्तिविघातकतया सन्त्यज्य मां भजेत् स च सत्तमः । चकारात् पूर्वोक्तोऽपि सत्तम इत्युत्तरस्य तत्तद्गुणाभावेऽपि पूर्वसाम्यमिति बोधयति ।

परिहृत्य कर्त्तमिति । अयमिन्द्रः सेव्योऽयं चन्द्रः सेव्य इत्यादिलक्षणभेदम् , शरणमनेन प्रारब्धनाशाद् वर्णाश्रमित्वनाशेन न नित्यकर्माधिकारः । कृत्यमिति पाठेऽपि स एवार्थः ।

सर्वधर्मान् परित्यज्येति । परिशब्दः स्वरूपतोऽपि त्यागं बोधयति । सर्वपापेभ्यः सर्वान्तरायेभ्य इत्येवार्थः । श्रीभगवदाज्ञया भक्तौ श्रद्धावतां तत्त्यागे पापानुत्पत्तेः ।

विधिनिषेधौ स्मार्तौ । विधिपूर्वकं वैदिकतान्त्रिकपूजाविधिसहितम् ।

एकादशे च—

स्वपादमूलं भजतः प्रियस्य त्यक्त्वाऽन्यभावस्य हरिः परेशः।
विकर्म यच्चोत्पतितं कथंचिद् धुनोति सर्वं हृदि संनिविष्टः॥ इति।

हरिर्भक्तिविलासेऽस्या भक्तेरङ्गानि लक्षशः॥ २२॥
किन्तु तानि प्रसिद्धानि निर्द्देश्यन्ते यथामति।

तत्राङ्गलक्षणम्—

आश्रितावान्तरानेकभेदं केवलमेव वा॥ २३॥
एकं कर्मात्र विद्वद्भिरेकं भक्त्यङ्गमुच्यते।

अथाङ्गानि—

गुरुपादाश्रयस्तस्मात् कृष्णदीक्षादिशिक्षणम्।
विस्रम्भेण गुरोः सेवा साधुवर्त्मानुवर्त्तनम्॥
सद्धर्मपृच्छा भोगादित्यागः कृष्णस्य हेतवे।
निवासो द्वारकादौ च गङ्गादेरपि सन्निधौ॥
व्यवहारेषु सर्वेषु यावदर्थानुवर्तिता।
हरिवासरसम्मानो धात्र्यश्वत्थादिगौरवम्॥
एषामत्र दशाङ्गानां भवेत् प्रारम्भरूपता।
सङ्गत्यागो विदूरेण भगवद्विमुखैर्जनैः॥
शिष्याद्यननुबन्धित्वं महारम्भाद्यनुद्यमः।
बहुग्रन्थकलाभ्यासव्याख्यावादविवर्जनम्॥

त्यक्तोऽन्यत्र भाव उपास्यबुद्धिर्येन तस्य कथंचिद्दैवादुत्पतितमुत्पातरूपेण जातम्,

आश्रितेति। यथाऽर्चनादि, केवलमत्रास्पष्टस्वगतभेदं यथा गुरुपादाश्रयो यथाऽभ्युत्थानादि च॥ २१-२३॥

गुरुपादाश्रय इति। अस्मिन् ग्रन्थे अङ्का[१] द्विविधाः औत्पत्तिकाः; टीकाक्रमलाभार्थं कल्पिताश्च, तत्र पूर्वा द्विबिन्दुमस्तकाः; उत्तरास्तु तच्छून्या इति भेदो ज्ञेयः।

कृष्णदीक्षेति। दीक्षापूर्वकशिक्षणमित्यर्थः। साधुवर्त्मानुवर्त्तनं सदाचरितश्रुत्यादिविधिसेवित्वम्।

कृष्णस्येति। कृष्णप्राप्तेर्यो हेतुस्तत्प्रसादस्तदर्थमित्यर्थः। अतो वैयधिकरण्यात्तादर्थ्ये चतुर्थ्येव, अन्नस्य हेतोर्वसतीत्यत्र "षष्ठी हेतुप्रयोगे" इति त्वन्नहेत्वोः सामानाधिकरण्य एव प्रवृत्तम्, कृष्णार्थं भोगादित्याग इत्यस्यानुवक्ष्यमाणस्यापि कृष्णप्रापकतत्प्रसादार्थं इत्येवार्थः, आदिग्रहणाल्लोकवित्तपुत्रा गृह्यन्ते।

---

१ रीतिरियं प्राचीनलिखितपुस्तकेषु सौकर्य्याय व्यवहृता, संप्रति प्रयोजनाभावाञ्चापेक्षेति।

व्यवहारेऽप्यकार्पण्यं शोकाद्यवशवर्त्तिता ।
अन्यदेवानवज्ञा च भूतानुद्वेगदायिता ॥
सेवानामापराधानामुद्भवाभावकारिता ।
कृष्णतद्भक्तविद्वेषविनिन्दाद्यसहिष्णुता ॥
व्यतिरेकतयाऽमीषां दशानां स्यादनुष्ठितिः ।
अस्यास्तत्र प्रवेशाय द्वारत्वेऽप्यङ्गविंशतेः ॥
त्रयं प्रधानमेवोक्तं गुरुपादाश्रयादिकम् ।
धृतिर्वैष्णवचिह्नानां हरेर्नामाक्षरस्य च ॥
निर्माल्यादेश्च तस्याग्रे ताण्डवं दण्डवन्नतिः ।
अभ्युत्थानमनुव्रज्या गतिः स्थाने परिक्रमा ॥
अर्चनं परिचर्या च गीतं सङ्कीर्तनं जपः ।
विज्ञप्तिः स्तवपाठश्च स्वादो नैवेद्यपाद्ययोः ॥
धूपमाल्यादिसौरभ्यं श्रीमूर्त्तेः स्पृष्टिरीक्षणम् ।
आरात्रिकोत्सवादेश्च श्रवणं तत्कृपेक्षणम् ॥
स्मृतिर्ध्यानं तथा दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ।
निजप्रियोपहरणं तदर्थेऽखिलचेष्टितम् ॥
सर्वथा शरणापत्तिस्तदीयानां च सेवनम् ।
तदीयास्तुलसीशास्त्रमथुरावैष्णवादयः ॥
यथावैभवसामग्रीसद्गोष्ठीभिर्महोत्सवः ।
ऊर्जादरो विशेषेण यात्रा जन्मदिनादिषु ॥
श्रद्धाविशेषतः प्रीतिः श्रीमूर्तेरङ्घ्रिसेवने ।
श्रीमद्भागवतार्थानामास्वादो रसिकैः सह ॥
सजातीयाशये स्निग्धे साधौ सङ्गः स्वतो वरे ।
नामसङ्कीर्त्तनं श्रीमन्मथुरामण्डले स्थितिः ॥
अङ्गानां पञ्चकस्यास्य पूर्वं विलिखितस्य च ।
निखिलश्रैष्ठ्यबोधाय पुनरप्यत्र शंसनम् ॥
इति कायहृषीकान्तःकरणानामुपासनाः ।
चतुःषष्टिः पृथक् सांघातिकभेदात् क्रमादिमाः ॥

अथार्षानुमतेनैषामुदाहरणमीर्यते ॥ २४ ॥

तत्र गुरुपादाश्रयो १ यथैकादशे—

तस्माद् गुरुं प्रपद्येत जिज्ञासुः श्रेय उत्तमम् ।
शाब्दे परे च निष्णातं ब्रह्मण्युपशमाश्रयम् ॥

कृष्णदीक्षादिशिक्षणं २ यथा तत्रैव—

तत्र भागवतान् धर्मान् शिक्षेद् गुर्वात्मदैवतः ।
अमाययाऽनुवृत्त्या यैस्तुष्येदात्मप्रदो हरिः ॥

विस्रम्भेण गुरोः सेवा ३ यथा तत्रैव—

आचार्य्यं मां विजानीयान्नावमन्येत कर्हिचित्।
न मर्त्यबुद्ध्याऽसूयेत सर्वदेवमयो गुरुः॥

साधुवर्त्मानुवर्त्तनं ४ यथा स्कान्दे—

स मृग्यः श्रेयसां हेतुः पन्थाः सन्तापवर्जितः।
अनवाप्तश्रमं पूर्वे येन सन्तः प्रतस्थिरे॥

ब्रह्मयामले च—

श्रुतिस्मृतिपुराणादिपञ्चरात्रविधिं विना।
ऐकान्तिकी हरेर्भक्तिरुत्पातायैव कल्पते॥ इति।

भक्तिरैकान्तिकीवेयमविचारात्प्रतीयते।
वस्तुतस्तु तथा नैव यदशास्त्रीयतेक्ष्यते॥ २९॥

सद्धर्मपृच्छा ५ यथा नारदीये—

अचिरादेव सर्वार्थः सिद्ध्यत्येषामभीप्सितः।
सद्धर्मस्यावबोधाय येषां निर्बन्धिनी मतिः॥

कृष्णार्थे भोगादित्यागो ६ यथा पाद्मे—

हरिमुद्दिश्य भोग्यानि काले त्यक्तवतस्तव।
विष्णुलोके स्थिता सम्पदलोला सा प्रतीक्षते॥

द्वारकादिनिवासो ७ यथा स्कान्दे—

संवत्सरं वा षण्मासान् मासं मासार्द्धमेव वा।
द्वारकावासिनः सर्वे नरा नार्य्यश्चतुर्भुजाः॥

तच्च साधुवर्त्म श्रुत्यादिविध्यात्मकमेव। ततस्तदकरणे दोषमाह—श्रुतीति। श्रुतिस्मृत्यादयोऽप्यत्र वैष्णवानां स्वाधिकारप्राप्तास्तद्भागा एव ज्ञेयाः, स्वे स्वेऽधिकार इत्युक्तेः। श्रुत्यादिविधिं विनेति। नास्तिकतया तं न मत्वेत्यर्थः, न त्वज्ञानेनालस्येन वा त्यक्त्वेत्यर्थः, 'धावन्निमील्य वा नेत्रे' इत्यादेरैकान्तिकनिष्ठां प्राप्ताऽपि।

ननु तर्हि कथमैकान्तिकी स्यात्तद्रूपत्वे च कथमुत्पाताय कल्पते? तत्राह—भक्तिरिति। इयं नास्तिकतामयी बौद्धादीनां बुद्धदत्तात्रेयादिषु भक्तिर्यदैकान्तिकीव प्रतीयते तदप्यविचारादेवेत्यर्थः। तत्र हेतुः यद् यस्मादशास्त्रीयता शास्त्रावज्ञामयता तत्रेक्ष्यते। शास्त्रमत्र वेदतदङ्गादि, "शास्त्रयोनित्वात्" इति न्यायात्। तदा तत्तदवतारिभगवदाज्ञारूपानादिसत्परम्पराप्राप्तवेदवेदाङ्गविद्यायां सत्यां कथमैकान्तिकी सा स्यादिति भण्यताम्? किं च येनैव वेदादिप्रामाण्येन बुद्धादीनामवतारत्वं गम्यते तेनैव बुद्धस्यासुरमोहनार्थं पाषण्डशास्त्रप्रपञ्चयितृत्वं च श्रूयते विष्णुधर्मादौ त्रियुगनामव्याख्याने। तत्र तु भगवदावेशमात्रं चोपाख्यायते। तस्मात्तदाज्ञाऽपि न प्रमाणीकर्तव्येति।

त्यक्तवत इति। त्यक्तवन्तं त्वामित्यर्थः।

आदिशब्देन पुरुषोत्तमक्षेत्रवासश्च यथा ब्राह्मे—

अहो क्षेत्रस्य माहात्म्यं समन्ताद्दशयोजनम् ।
दिविष्ठा यत्र पश्यन्ति सर्वानेव चतुर्भुजान् ॥

गङ्गादिवासो यथा प्रथमे—

या वै लसच्छ्रीतुलसीविमिश्रकृष्णाङ्घ्रिरेण्वभ्यधिकाम्बुनेत्री ।
पुनाति लोकानुभयत्र सेशान् कस्त्वां न सेवेत मरिष्यमाणः ॥

यावदर्थानुवर्तिता ८ यथा नारदीये—

यावता स्यात्स्वनिर्वाहः स्वीकुर्य्यात्तावदर्थवित् ।
आधिक्ये न्यूनतायां च च्यवते परमार्थतः ॥

हरिवासरसम्मानो ९ यथा ब्रह्मवैवर्ते—

सर्वपापप्रशमनं पुण्यमात्यन्तिकं तथा ।
गोविन्दस्मारणं नृणामेकादश्यामुपोषणम् ॥

धात्र्यश्वत्थादिगौरवं १० यथा स्कान्दे—

अश्वत्थस्तुलसीधात्रीगोभूमीसुरवैष्णवाः ।
पूजिताः प्रणता ध्याताः क्षपयन्ति नृणामघम् ॥

अथ श्रीकृष्णविमुखसङ्गत्यागो ११ यथा कात्यायनसंहितायाम् —

वरं हुतवहज्वालापञ्जरान्तर्व्यवस्थितिः ।
न शौरिचिन्ताविमुखजनसंवासवैशसम् ॥

विष्णुरहस्ये च —

आलिङ्गनं वरं मन्ये व्यालव्याघ्रजलौकसाम् ।
न सङ्गः शल्ययुक्तानां नानादेवैकसेविनाम् ॥

शिष्याद्यननुबन्धित्वादित्रयं १२, १३, १४, सप्तमे यथा—

न शिष्याननुबध्नीत ग्रन्थान्नैवाभ्यसेद्बहून् ।

स्वनिर्वाह इति । स्वस्वभक्तिनिर्वाह इत्यर्थः ।

अश्वत्थस्य तद्विभूतिरूपत्वात् पूज्यत्वम्, भूमीसुराः = ब्राह्मणाः, गोब्राह्मणयोर्हितावतार त्वाद्भगवतो भागवतैरेतावपि पूज्याविति भावः । सर्वेषामेषां तुलसीवैष्णवसाहित्योक्तिर्विचि किस्सानिरसनाय, तत्र गवां पूजा तु श्रीगोपालोपासकानां परमाभीष्टप्रदा । यथा गौतमीये—

गवां कण्डूयनं कुर्य्याद्गोग्रासं गोप्रदक्षिणम् ।
गोषु नित्यं प्रसन्नासु गोपालोऽपि प्रसीदति ॥ इति ।

वैशसं = विपत्तिः ।

शल्यमत्र तत्तद्देवसेवावासना ।

न शिष्याननुबध्नीतेत्यादिको यद्यपि संन्यासधर्मस्तथापि निवृत्तानामपि भक्तानामुप युज्यत इति भावः । एतच्चानधिकारिशिष्याद्यपेक्षया, श्रीनारदादौ तच्छ्रवणात् तत्तत्सम्प्रदाय

न व्याख्यामुपयुञ्जीत नारम्भानारभेत् क्वचित् ॥

व्यवहारेऽप्यकार्पण्यं १५ यथा पाद्मे—

अलब्धे वा विनष्टे वा भक्ष्याच्छादनसाधने ।
अविक्लवमतिर्भूत्वा हरिमेव धिया स्मरेत् ॥

शोकाद्यवशवर्तिता १६ यथा तत्रैव—

शोकामर्षादिभिर्भावैराक्रान्तं यस्य मानसम् ।
कथं तत्र मुकुन्दस्य स्फूर्तिसम्भावना भवेत् ॥

अन्यदेवानवज्ञा १७ यथा तत्रैव—

हरिरेव सदाऽऽराध्यः सर्वदेवेश्वरेश्वरः ।
इतरे ब्रह्मरुद्राद्या नावज्ञेयाः कदाचन ॥

भूतानुद्वेगदायिता १८ यथा महाभारते—

पितेव पुत्रं करुणो नोद्वेजयति यो जनम् ।
विशुद्धस्य हृषीकेशस्तूर्णं तस्य प्रसीदति ॥

सेवानामापराधवर्जनं १९ यथा वाराहे पाद्मे च—

ममार्चनापराधा ये कीर्त्यन्ते वसुधे मया ।
वैष्णवेन सदा ते तु वर्जनीयाः प्रयत्नतः ॥
सर्वापराधकृदपि मुच्यते हरिसंश्रयः ।
हरेरप्यपराधान् यः कुर्याद् द्विपदपांशुलः ॥
नामाश्रयः कदाचित्स्यात्तरत्येव स नामतः ।
नाम्नोऽपि सर्वसुहृदो ह्यपराधात्पतत्यधः ॥

नाशप्रसङ्गाच्च; अन्यथा ज्ञानशाठ्यापत्तेः; अत एव नानुबध्नीतेति स्वसम्प्रदायवृद्धयर्थमनधिकारिणोऽपि न संगृह्णीयादित्यर्थः । बहूनिति । भगवद्बहिर्मुखानन्यांस्त्वित्यर्थः । आरम्भानित्यपि तद्वत् ।

अलब्ध इति । स्मरणादिपराणामेवेयं रीतिः, सेवापरैस्तु यथालाभमेव सेवा कार्या न तु याच्ञाद्यतिशयेन कार्पण्यं कार्यमिति ज्ञेयम् ।

सेवानामापराधवर्जनमिति वाराहे पाद्मे च यथाक्रमं योज्यम् । तत्र सेवापराधा आगमानुसारेण गण्यन्ते—

यानैर्वा पादुकैर्वाऽपि गमनं भगवद्गृहे ।
देवोत्सवाद्यसेवा च अप्रणामस्तदग्रतः ॥
उच्छिष्टे वाऽप्यशौचे वा भगवद्वन्दनादिकम् ।
एकहस्तप्रणामश्च तत्पुरस्तात्प्रदक्षिणम् ॥
पादप्रसारणं चाग्रे तथा पर्यङ्कबन्धनम् ।

पर्यङ्कबन्धनमिति । वस्त्रादिना सङ्कुचितचरणद्वयसहितमध्यदेशबन्धनम् ।

तन्निन्दाद्यसहिष्णुता २० यथा श्रीदशमे—

निन्दां भगवतः शृण्वँस्तत्परस्य जनस्य वा।
ततो नापैति यः सोऽपि यात्यधः सुकृताच्च्युतः॥

शयनं भक्षणञ्चापि मिथ्याभाषणमेव च।
उच्चैर्भाषा मिथो जल्पो रोदनानि च विग्रहः॥
निग्रहानुग्रहौ चैव नृषु च क्रूरभाषणम्।
कम्बलावरणं चैव परनिन्दा परस्तुतिः॥
अश्लीलभाषणं चैव अधोवायुविमोक्षणम्।
शक्तौ गौणोपचारश्च अनिवेदितभक्षणम्॥
तत्तत्कालोद्भवानां च फलादीनामनर्पणम्।
विनियुक्तावशिष्टस्य प्रदानं व्यञ्जनादिके॥
पृष्ठीकृत्यासनं चैव परेषामभिवादनम्।
गुरौ मौनं निजस्तोत्रं देवतानिन्दनं तथा॥
अपराधास्तथा विष्णोर्द्वात्रिंशत्परिकीर्तिताः।

वाराहे च येऽन्येऽपराधास्ते संक्षिप्य लिख्यन्ते—राजान्नभक्षणम्, ध्वान्तागारे हरेः स्पर्शः, विधिं विना हर्युपसर्पणम्, वाद्यं विना तद्द्वारोद्घाटनम्, कुक्कुरदृष्टभक्ष्यसङ्ग्रहः, अर्चने मौनभङ्ग, पूजाकाले विड्उत्सर्गाय सर्पणम्, गन्धमाल्यादिकमदत्त्वा धूपनम्, अनर्हपुष्पेण पूजनम्। तथा—

अकृत्वा दन्तकाष्ठं च कृत्वा निधुवनं तथा।
स्पृष्ट्वा रजस्वलां दीपं तथा मृतकमेव च॥
रक्तं नीलमधौतं च पारक्यं मलिनं पटम्।
परिधाय मृतं दृष्ट्वा विमुच्याऽपानमारुतम्॥
क्रोधं कृत्वा श्मशानं च गत्वा भुक्त्वाऽप्यजीर्णयुक्।
भुक्त्वा कुसुम्भं पिण्याकं तैलाभ्यङ्गं विधाय च॥
हरेः स्पर्शो हरेः कर्मकरणं पातकावहम्।

तथा तत्रैवान्यत्र—

भगवच्छास्त्रानादरेण तत्प्रतिपत्तिः, अन्यशास्त्रप्रवर्त्तनम्, तदग्रतस्ताम्बूलचर्वणम्, एरण्डपत्रस्थपुष्पैरर्चनम्, आसुरकाले पूजा, पीठे भूमौ वोपविश्य पूजनम्, स्नपनकाले वामहस्तेन तत्स्पर्शः, पर्युषितैर्याचितैर्वा पुष्पैरर्चनम्, पूजायां निष्ठीवनम्, तस्यां स्वगर्वप्रतिपादनम्, तिर्यक्पुण्ड्रधृतिः, अप्रक्षालितपादत्वेऽपि तन्मन्दिरे प्रवेशः, अवैष्णवपक्वनिवेदनम्, अवैष्णवदृष्टौ पूजनम्, विघ्नेशमपूजयित्वा कपालिनं दृष्ट्वा वा पूजनम्, नखाम्भसा स्नपनम्, घर्माम्बुलिप्तत्वेऽपि पूजनमित्यादयः। अन्यत्र निर्माल्यलङ्घनभगवच्छपथादयोऽन्ये च बहव इति।

अथ नामापराधाश्च पाद्मोक्ताः—

सतां निन्दा, श्रीविष्णोः सकाशाच्छिवनामादेः स्वातन्त्र्यमननम्, गुर्ववज्ञा, श्रुतितदनु-

अथ वैष्णवचिह्नधृतिः २१ यथा पाद्मे—

ये कण्ठलग्नतुलसीनलिनाख्यमाला ये बाहुमूलपरिचिह्नितशङ्खचक्राः ।
ये वा ललाटफलके लसदूर्ध्वपुण्ड्रास्ते वैष्णवा भुवनमाशु पवित्रयन्ति ॥

नामाक्षरधृतिः २२ यथा स्कान्दे—

हरिनामाक्षरयुतं भाले गोपीमृदङ्कितम् ।
तुलसीमालिकोरस्कं स्पृशेयुर्न यमोद्भटाः ॥

पाद्मे च—

कृष्णनामाक्षरैर्गात्रमङ्कयेच्चन्दनादिना ।
स लोकपावनो भूत्वा तस्य लोकमवाप्नुयात् ॥

निर्माल्यधृतिः २३ यथैकादशे—

त्वयोपभुक्तस्रग्गन्धवासोऽलङ्कारचर्चिताः ।
उच्छिष्टभोजिनो दासास्तव मायां जयेम हि ॥

स्कान्दे च—

कृष्णोत्तीर्णं तु निर्माल्यं यस्याङ्गं स्पृशते मुने ।
सर्वरोगैस्तथा पापैर्मुक्तो भवति नारद ॥

अग्रे ताण्डवं २४ यथा द्वारकामाहात्म्ये—

यो नृत्यति प्रहृष्टात्मा भावैर्बहुसुभक्तितः ।
स निर्दहति पापानि मन्वन्तरशतेष्वपि ॥

तथा श्रीनारदोक्तौ च—

नृत्यतां श्रीपतेरग्रे तालिकावादनैर्भृशम् ।
उड्डीयन्ते शरीरस्थाः सर्वे पातकपक्षिणः ॥

गतशास्त्रनिन्दनम्, हरिनाममहिम्न्यर्थवादमात्रमिदमिति मननम्, तत्र प्रकारान्तरेणार्थकल्पनम्, नामबलेन पापे प्रवृत्तिः, अन्यशुभक्रियाभिर्नामसाम्यमननम्, अश्रद्दधानादौ नामोपदेशः, नाममाहात्म्ये श्रुतेऽप्यप्रीतिरिति, सर्व एते हरिभक्तिविलासे प्रमाणवचनैर्द्रष्टव्याः ।

गोपीमृदङ्कितम् = गोपीचन्दनेन तिलकितम् ।

त्वयोपभुक्तेति । श्रीमदुद्धववाक्यम् । परोक्षपूजादावपीति भावः । जयेम जेतुं शक्नुम इत्यर्थः । एतदुत्तरं पद्यद्वयं चास्ति—

वातरशना य ऋषयः श्रमणा ऊर्ध्वमन्थिनः ।
ब्रह्माख्यं धाम ते यान्ति शान्ताः संन्यासिनोऽमलाः ॥
वयं त्विह महायोगिन् ! भ्रमामः कर्मवर्त्मसु ।
त्वद्वार्तया तरिष्यामस्तावकैर्दुस्तरं तमः ॥ इति ।

तरिष्यामस्तर्तुं शक्नुम इत्यर्थः ।

मन्वन्तरशतेष्वपीति । अत्र जातानीति शेषः ।

दण्डवन्नतिः २५ यथा नारदीये—

एकोऽपि कृष्णाय कृतः प्रणामो दशाश्वमेधावभृथैर्न तुल्यः ।
दशाश्वमेधी पुनरेति जन्म कृष्णप्रणामी न पुनर्भवाय ॥

अभ्युत्थानं २६ यथा ब्रह्माण्डे—

यानारूढं पुरः प्रेक्ष्य समायान्तं जनार्दनम् ।
अभ्युत्थानं नरः कुर्वन् पातयेत्सर्वकिल्बिषम् ॥

अथानुव्रज्या २७ यथा भविष्योत्तरे—

रथेन सह गच्छन्ति पार्श्वतः पृष्ठतोऽग्रतः ।
विष्णुनैव समाः सर्वे भवन्ति श्वपचादयः ॥

स्थाने गतिः २८—

स्थानं तीर्थं गृहं चास्य तत्र तीर्थे गतिर्यथा ।

पुराणान्तरे—

संसारमरुकान्तारनिस्तारकरणक्षमौ ।
श्लाघ्यौ तावेव चरणौ यौ हरेस्तीर्थगामिनौ ॥

गृहे यथा हरिभक्तिसुधोदये—

प्रविशन्नालयं विष्णोर्दर्शनार्थं सुभक्तिमान् ।
न भूयः प्रविशेन्मातुः कुक्षिं कारागृहं सुधीः ॥

परिक्रमा २९ यथा तत्रैव—

विष्णुं प्रदक्षिणीकुर्वन् यस्तत्रावर्तते पुनः ।
तदेवावर्तनं तस्य पुनर्नावर्तते भवे ॥

स्कान्दे च चातुर्मास्यमाहात्म्ये—

चतुर्वारं भ्रमीभिस्तु जगत्सर्वं चराचरम् ।
क्रान्तं भवति विप्राग्र्य तत्तीर्थगमनाधिकम् ॥ इति ।

अथार्चनम् ३०—

शुद्धिन्यासादिपूर्वाङ्गकर्मनिर्वाहपूर्वकम् ॥ २६ ॥
अर्चनं तूपचाराणां स्यान्मन्त्रेणोपपादनम् ।

रथेनेत्युपलक्षणम् । अन्येनापीत्युन्नेयमिति भावः । एवं पूर्वत्र च यानारूढमित्यत्र ज्ञेयम् ।
चतुरित्यत्र विष्णुं परित इति प्रकरणप्राप्तम् । तीर्थानां गङ्गादीनां गमनादप्यधिकं शीघ्रं भगवद्भक्तिप्रदत्वादित्यर्थः ।

शुद्धिर्भूतशुद्धिः, न्यासा मातृकान्यासादयः, तदादिकं पूर्वमङ्गं यस्य तादृशकर्मनिर्वाहपूर्वकं यन्मन्त्रेणोपचाराणां समर्पणं तदर्चनमित्यन्वयः ।

तद्यथा श्रीदशमे—

स्वर्गापवर्गयोः पुंसां रसायां भुवि सम्पदाम् ।
सर्वासामपि सिद्धीनां मूलं तच्चरणार्चनम् ॥

विष्णुरहस्ये—

श्रीविष्णोरर्चनं ये तु प्रकुर्वन्ति नरा भुवि ।
ते यान्ति शाश्वतं विष्णोरानन्दं परमं पदम् ॥ इति ।

परिचर्या ३१—

परिचर्या तु सेवोपकरणादिपरिष्क्रिया ॥ २७ ॥
तथा प्रकीर्णकच्छत्रवादित्राद्यैरुपासना ।

यथा नारदीये—

मुहूर्तं वा मुहूर्तार्द्धं यस्तिष्ठेद् हरिमन्दिरे ।
स याति परमं स्थानं किमु शुश्रूषणे रतः ॥

चतुर्थे च—

यत्पादसेवाभिरुचिस्तपस्विनामशेषजन्मोपचितं मलं धियः ।
सद्यः क्षिणोत्यन्वहमेधती सती यथा पदाङ्गुष्ठविनिःसृता सरिद् ॥ इति ।

अङ्गानि विविधान्येत्र स्युः पूजापरिचर्ययोः ॥ २८ ॥
न तानि लिखितान्यत्र ग्रन्थबाहुल्यभीतितः ।

अथ गीतं ३२ यथा लैङ्गे—

ब्राह्मणो वासुदेवाख्यं गायमानोऽनिशं परम् ।
हरेः सालोक्यमाप्नोति रुद्रगानाधिकं भवेद् ॥ इति ।

स्वर्गापवर्गयोरिति । अत्रार्चनं प्रधानं कृत्वा भक्त्यन्तरमहिमा सूचित इत्यर्चनमहिमन्येव लिखितं मूलमिति । अन्यत्तु तदभावादेव विधीयत इत्यर्थः ।

कालेन नष्टा वाणीयं प्रलये वेदसंज्ञिता ।
मयाऽऽदौ ब्रह्मणे प्रोक्ता धर्मो यस्यां मदात्मकः ॥ इति,

अकामः सर्वकामो वा मोक्षकाम उदारधीः । इत्यादेश्च ।

यद्वा तद्वहिर्मुखानां साधनान्तरस्याप्यसिद्धेः, तच्च मन्त्रतस्तन्त्रतश्छिद्रमित्यादेः, मुखबाहूरुपादेभ्य इत्यादेः, तपस्विनो दानपरा इत्यादेश्च ।

परिचर्याऽत्र राज्ञ इव सेवोच्यते । सा च द्विविधा—उपकरणादिपरिष्क्रिया चामरादिभिरुपासना चेत्यर्थः ।

ब्राह्मण इति । गानसामान्यस्य ब्राह्मणे निषिद्धत्वाद् ब्राह्मणोऽपीत्यर्थः । रुद्रकर्तृकगानादपि भगवदग्रे तस्य गानमधिकं भवेदित्यर्थः ।

सङ्कीर्तनम् ३३—

नामलीलागुणादीनामुच्चैर्भाषा तु कीर्तनम् ॥ २९ ॥

तत्र नामकीर्तनं यथा विष्णुधर्मे—

कृष्णेति मङ्गलं नाम यस्य वाचि प्रवर्तते ।
भस्मीभवन्ति राजेन्द्र महापातककोटयः ॥

लीलाकीर्तनं यथा सप्तमे—

सोऽहं परस्य सुहृदः परदेवताया लीलाकथास्तव नृसिंह विरिञ्चिगीताः ।
अञ्जस्तितर्म्यनुगृणन् गुणविप्रमुक्तो दुर्गाणि ते पदयुगालयहंससङ्गः ॥

गुणकीर्तनं यथा प्रथमे—

इदं हि पुंसस्तपसः श्रुतस्य वा स्विष्टस्य सूक्तस्य च बुद्धिदत्तयोः ।
अविच्युतोऽर्थः कविभिर्निरूपितो यदुत्तमश्लोकगुणानुवर्णनम् ॥

जपः ३४—

मन्त्रस्य सुलघूच्चारो जप इत्यभिधीयते ।

यथा पाद्मे—

कृष्णाय नम इत्येष मन्त्रः सर्वार्थसाधकः ।
भक्तानां जपतां भूयः स्वर्गमोक्षफलप्रदः ॥

विज्ञप्तिः ३५ यथा स्कान्दे—

हरिमुद्दिश्य यत्किंचित्कृतं विज्ञपनं गिरा ।
मोक्षद्वारार्गलामोक्षस्तेनैव विहितस्तव ॥ इति ।

सम्प्रार्थनात्मिका दैन्यबोधिका लालसामयी ॥ ३० ॥
इत्यादिर्त्रिविधा धीरैः कृष्णे विज्ञप्तिरीरिता ।

तत्र संप्रार्थनात्मिका यथा पाद्मे—

युवतीनां यथा यूनि यूनां च युवतौ यथा ।
मनोऽभिरमते तद्वन्मनो मे रमतां त्वयि ॥

दैन्यबोधिका यथा तत्रैव—

मत्तुल्यो नास्ति पापात्मा नापराधी च कश्चन ।
परीहारेऽपि लज्जा मे किं ब्रुवे पुरुषोत्तम ॥

कृष्णेति मङ्गलं नामेत्यर्चनवदेव व्याख्येयम् । तदेतत् प्राधान्येन नामान्तरकीर्तनमपि ज्ञेयमिति । एवमन्यत्रापि ।

तितर्मि = तरिष्यामीत्यर्थः ।

लालसामयी यथा श्रीनारदपञ्चरात्रे—

कदा गम्भीरया वाचा श्रिया युक्तो जगत्पते ।
चामरव्यग्रहस्तं मामेवं कुर्विति वक्ष्यसि ॥ इति ।

यथा वा—

कदाऽहं यमुनातीरे नामानि तव कीर्तयन् ।
उद्वाष्पः पुण्डरीकाक्ष रचयिष्यामि ताण्डवम् ॥

स्तवपाठः ३६—

प्रोक्ता मनीषिभिर्गीतास्तवराजादयः स्तवाः ॥ ३१ ॥

यथा स्कान्दे—

श्रीकृष्णस्तवरत्नौघैर्येषां जिह्वा त्वलंकृता ।
नमस्या मुनिसिद्धानां वन्दनीया दिवौकसाम् ॥

नारसिंहे च—

स्तोत्रैः स्तवैश्च देवाग्रे यः स्तौति मधुसूदनम् ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥

अथ नैवेद्यास्वादो ३७ यथा पाद्मे—

नैवेद्यमन्नं तुलसीविमिश्रं विशेषतः पादजलेन सिक्तम् ।
योऽश्नाति नित्यं पुरतो मुरारेः प्राप्नोति यज्ञायुतकोटिपुण्यम् ॥

पाद्यास्वादो ३८ यथा तत्रैव—

न दानं न हविर्येषां स्वाध्यायो न सुरार्चनम् ।
तेऽपि पादोदकं पीत्वा प्रयान्ति परमां गतिम् ॥

कदाऽहं यमुनातीर इति दूरतः प्रार्थना कस्यचिदजातभावस्य, यतः सम्प्रार्थनाऽनुत्पन्नभावस्य, लालसा तूत्पन्नभावस्येति भेदः। लालसामयत्वात् प्रार्थनाऽप्यत्र लालसेत्येव हि भण्यते; अतो लालसामयीयम्। अत्रेदृशे सम्प्रार्थनालालसे प्रस्तावादेव दर्शिते; किन्तु रागानुगायामेव ज्ञेये।

गीताया स्तवत्वं भगवन्महिमात्मकत्वात्, स्तवराजः = गौतमीयोक्तः स्तवराजः।

स्तोत्रस्तवयोरभेदेऽप्यवान्तरभेदः पूर्वसिद्धत्वस्वकृतत्वाभ्यां ज्ञेयः। स्तोत्रस्य करणसाधनत्वेन पूर्वसिद्धत्वप्रतीतेः, स्तवस्य भावसाधनत्वेन स्वकृतत्वप्रतीतेः। तथापि प्रोक्ता मनीषिभिरित्यादौ गीतादीनां स्तवत्वमुक्तम्। तत्र त्वनन्यगत्या करणसाधनत्वमेव कर्तव्यम्। देवाग्रे श्रीमदर्चायाः पुरतः।

मुरारेः पुरत इति ल्यब्लोपे पञ्चमी। पुरमन्तःपुरं परित्यज्येत्यर्थः। तदग्रतो भोजनस्य निषेधात्।

अथ धूपसौरभ्यं ३९ यथा हरिभक्तिसुधोदये—

आघ्राणं यद्धरेर्दत्तधूपोच्छिष्टस्य सर्वतः।
तद्भवव्यालदष्टानां नस्यं कर्म विषापहम्॥

माल्यसौरभ्यं यथा तन्त्रे—

प्रविष्टे नासिकारन्ध्रे हरेर्निर्माल्यसौरभे।
सद्यो विलयमायाति पापपञ्जरबन्धनम्॥

अगस्त्यसंहितायां च—

आघ्राणं गन्धपुष्पादेरर्चितस्य तपोधन।
विशुद्धिः स्यादनन्तस्य घ्राणस्येहाभिधीयते॥

अथ श्रीमूर्तेः स्पर्शनं ४० यथा विष्णुधर्मोत्तरे—

स्पृष्ट्वा विष्णोरधिष्ठानं पवित्रः श्रद्धयाऽन्वितः।
पापबन्धैर्विनिर्मुक्तः सर्वान् कामानवाप्नुयात्॥

अथ श्रीमूर्तेर्दर्शनं ४१ यथा वाराहे—

वृन्दावने तु गोविन्दं ये पश्यन्ति वसुन्धरे।
न ते यमपुरं यान्ति यान्ति पुण्यकृतां गतिम्॥

आरात्रिकदर्शनं ४२ यथा स्कान्दे—

कोटयो ब्रह्महत्यानामगम्यागमकोटयः।
दहत्यालोकमात्रेण विष्णोः सारात्रिकं मुखम्॥

उत्सवदर्शनं यथा भविष्योत्तरे—

रथस्थं ये निरीक्षन्ते कौतुकेनापि केशवम्।
देवतानां गणाः सर्वे भवन्ति श्वपचादयः॥

आदिशब्देन पूजादर्शनं यथा आग्नेये—

पूजितं पूज्यमानं वा यः पश्येद् भक्तितो हरिम्।
श्रद्धया मोदमानस्तु सोऽपि योगफलं लभेत्॥

अर्चितस्यानन्तस्य भगवतः सम्बन्धी यो गन्धपुष्पादिस्तस्याघ्राणं घ्राणेन्द्रियस्य इह जगति विशुद्धिस्तद्धेतुः स्यादित्यभिधीयत इत्यर्थः।

अथ श्रीमदर्चामात्रस्य स्पर्शाधिकारिणां स्पर्शमाहात्म्यमाह—स्पृष्ट्वेति।

अथ सर्वान् प्रति दर्शनमाहात्म्यं च सर्वासामर्चानां वदन् भक्त्यावेशविशेषादुपर्युपरि परिस्फूर्त्या श्रीमदर्चाविशेषायमाणस्य साक्षाद्भगवतः श्रीगोविन्ददेवस्य दर्शने माहात्म्यविशेषमाह—वृन्दावन इति। यान्ति पुण्यकृतां गतिमिति। 'स वै पुंसां परो धर्मो यतो भक्तिरधोक्षजे।' इतिन्यायेन सुविचारवतां सर्वसत्कर्मणामेकान्तगतिं भक्त्याख्यपरममहापुरुषार्थसिद्धिमाप्नुवन्तीत्यर्थः।

श्रीमदर्चामात्रारात्रिकस्य दर्शनफलमाह—कोटय इति। कोटीरिति। मुखं कर्त्तृ। रथस्थमित्युत्सवान्तरोपलक्षणम्। सर्वे श्वपचादयोऽपि देवतानां=पार्षदानाम्।

अथ श्रवणं ४३—

श्रवणं नामचरितगुणादीनां श्रुतिर्भवेत् ।

तत्र नामश्रवणं यथा गारुडे—

संसारसर्पसंदष्टनष्टचेष्टैकभेषजम् ।
कृष्णेति वैष्णवं मन्त्रं श्रुत्वा मुक्तो भवेन्नरः ॥

चरितश्रवणं यथा चतुर्थे—

तस्मिन् महन्मुखरिता मधुभिच्चरित्रपीयूषशेषसरितः परितः स्रवन्ति ।
ता ये पिबन्त्यवितृषो नृप गाढकर्णैस्तान्न स्पृशन्त्यशनतृड्भयशोकमोहाः ॥

गुणश्रवणं यथा द्वादशे—

यस्तूत्तमश्लोकगुणानुवादः संगीयतेऽभीक्ष्णममङ्गलघ्नः ।
तमेव नित्यं शृणुयादभीक्ष्णं कृष्णेऽमलां भक्तिमभीप्समानः ॥

अथ तत्कृपेक्षणं ४४ यथा श्रीदशमे—

तत्तेऽनुकम्पां सुसमीक्षमाणो भुञ्जान एवात्मकृतं विपाकम् ।
हृद्वाग्वपुर्भिर्विदधन्नमस्ते जीवेत यो मुक्तिपदे स दायभाक् ॥

अथ स्मृतिः ४५—

यथा कथञ्चिन्मनसा सम्बन्धः स्मृतिरुच्यते ॥ ३२ ॥

यथा विष्णुपुराणे—

स्मृते सकलकल्याणभाजनं यत्र जायते ।
पुरुषस्तमजं नित्यं व्रजामि शरणं हरिम् ॥

यथा वा पाद्मे—

प्रयाणे चाप्रयाणे च यन्नाम स्मरतां नृणाम् ।
सद्यो नश्यन्ति पापौघा नमस्तस्मै चिदात्मने ॥

योगोऽत्र पञ्चरात्राद्युक्तः क्रियायोगः ।

तस्मिन्महतां सदसि महद्भिर्मुखरिताः शब्दायमानीकृताः तान् प्राप्य स्वयमेव स्वव्यञ्जकशब्दं कुर्वत्य इव जाता इत्यर्थः । शेषः = सारः ।

उत्तमश्लोकानां भगवदवताराणां भागवतानां च गुणानुवादो महद्भिः संगीयते । तमेव नित्यं प्रत्यहं तत्राप्यभीक्ष्णं शृणुयात् । तत्र त्वतिशयेनाग्रहं कुर्यादित्यर्थः । श्रवणस्य तस्य परमफलमाह—कृष्ण इति कृष्णस्तु भगवान् स्वयमिति प्रसिद्धेः श्रीगोपाल इत्यर्थः ।

तत्तेऽनुकम्पामित्यत्रानुकम्पेक्षणं नमस्कारश्चेति पृथगेव साधनद्वयं वैशिष्ट्याय त्वेकत्र पठितम् । तत उभयमपि समानफलमेव ज्ञेयमिति भावः । नवमपदार्थस्य मुक्तेरप्याश्रये दशमपदार्थे त्वयि स दायभाग्भवति । त्वं तस्य दायत्वेन वर्तस इत्यर्थः ।

प्रयाणे = मरणदशायाम् , अप्रयाणे जीवनदशायाम् , प्रयाणकाले मनसाऽचलेनेति श्रीगीतातः ।

अथ ध्यानम् ४६—

ध्यानं रूपगुणक्रीडासेवादेः सुष्ठु चिन्तनम् ।

तत्र रूपध्यानं यथा नारसिंहे—

भगवच्चरणद्वन्द्वध्यानं निर्द्वन्द्वमीरितम् ।
पापिनोऽपि प्रसङ्गेन विहितं सुहितं परम् ॥

गुणध्यानं यथा विष्णुधर्मे—

ये कुर्वन्ति सदा भक्त्या गुणानुस्मरणं हरेः ।
प्रक्षीणकलुषौघास्ते प्रविशन्ति हरेः पदम् ॥

क्रीडाध्यानं यथा पाद्मे —

सर्वमाधुर्य्यसाराणि सर्वाद्भुतमयानि च ।
ध्यायन् हरेश्चरित्राणि ललितानि विमुच्यते ॥

सेवाध्यानं यथा पुराणान्तरे—

मानसेनोपचारेण परिचर्य हरिं सदा ।
परे वाङ्मनसागम्यं तं साक्षात् प्रतिपेदिरे ॥

अथ दास्यम् ४७—

दास्यं कर्मार्पणं तस्य कैङ्कर्यमपि सर्वथा ॥ २२ ॥

निर्द्वन्द्वं शीतोष्णादिमयदुःखपरम्परातीतम् ईरितं शास्त्रे, मङ्गलं विहितम् , तच्च पापिनोऽपि प्रसङ्गेनापि परमुत्कृष्टं सुहितं विहितं तत्रैवेत्यर्थः ।

मानसेनेत्यत्र ब्रह्मवैवर्तकथा च । यथा—"प्रतिष्ठानपुरे कश्चिद्विप्र आसीत् । स च दरिद्रोऽपि कर्माधीनमात्मानं मन्यमानः शान्त एवासीत् । स तु सरलबुद्धिः कदाचिद्विप्रेन्द्राणां सदसि वैष्णवान् धर्मान् शुश्राव । ते च धर्मा मनसाऽपि सिद्ध्यन्तीति श्रुत्वा दरिद्रः स्वयं तथैवाचरितवान् । ततश्च गोदावरीस्नानपूर्वकं नित्यकर्म समाप्य शान्तमतिर्भूत्वा विविक्तासनप्राणायामादिपूर्वकं स्थिरीभूय मनसैवाभिमतां श्रीहरिमूर्तिं स्थापयित्वा स्वयं दुकूलादिकं परिधाय तां प्रणम्य दृढं परिकरं बद्ध्वा तत्सदनं संमार्ज्य तां प्रणम्य राजतसौवर्णघटैः सर्वेषां गङ्गादितीर्थानां जलमाहृत्य तथा नानापरिचर्याद्रव्याण्युपनीय तदीयं स्नपनादिकमारात्रिकान्तं महाराजोपचारं समाप्य दिनंदिनं सुखातिशयमाप्नुवन्नासीत् । तदेवं बहुषु कालेषु गतेषु कदाचिद् मनसैव सघृतं पायसान्नं निर्माय सौवर्णपात्रेण तद्भोजनार्थमुत्थाप्य स्थितस्तप्ततया स्फुरिते तस्मिन् प्रविष्टमङ्गुष्ठयुगलं दग्धं प्रतियन् हन्त तदिदं दुष्टं जातमिति दुःखेन तद् हित्वा समाधिभङ्गेऽपि जाते दग्धाङ्गुष्ठतया बहिरपि पीडितो बभूव । तदवधाय वैकुण्ठसमुपविष्टेन श्रीवैकुण्ठनाथेन हसता श्रीप्रभृतिभिस्त-त्कारणं पृष्टेन च सता स स्वनिकटं विमानेनानयामासे, तथाविधतया दर्शयामासे स्वनिकटयो-ग्यतया स्थापयामासे चेति" ।

तत्राद्यं यथा स्कान्दे—

तस्मिन्समर्पितं कर्म स्वाभाविकमपीश्वरे ।
भवेद्भागवतं धर्मं तत्कर्म किमुतार्पितम् ॥ इति ।

कर्म स्वाभाविकं भद्रं जपध्यानार्चनादि च ।
इतीदं द्विविधं कृष्णे वैष्णवैर्दास्यमर्पितम् ॥ ३४ ॥
मृदुश्रद्धस्य कथिता स्वल्पा कर्माधिकारिता ।
तदर्पितं हरौ दास्यमिति कैश्चिदुदीर्यते ॥ ३५ ॥

द्वितीयं यथा नारदीये—

ईहा यस्य हरेर्दास्ये कर्मणा मनसा गिरा ।
अखिलास्वप्यवस्थासु जीवन्मुक्तः स उच्यते ॥

अथ सख्यम् ४८—

विश्वासो मित्रवृत्तिश्च सख्यं द्विविधमीरितम् ।

कर्मार्पणमित्यनूद्य दास्यमिति विधीयते । तदेतच्चान्यमतम् , स्वमतं तु कैङ्कर्य्यमिति । तच्च किङ्करोऽस्मीत्यभिमानः, यथोक्तमितिहाससमुच्चये—

जन्मान्तरसहस्रेषु यस्य स्यान्मतिरीदृशी ।
दासोऽहं वासुदेवस्य सर्वाल्ँलोकान्समुद्धरेद् ॥ इति ।

तत्रैव व्याख्यातम्—"तस्यैव मे सौहृदसख्यमैत्रीदास्यं पुनर्जन्मनि जन्मनि स्याद्" इत्यत्र श्रीदामविप्रवाक्ये । स्वामिभिरपि दास्यमिति । सेवकत्वमिति व्याख्यातम् ।

एतस्य च कार्यभूतं परिचर्यादिकं ज्ञेयम्, केवलपरिचर्यारूपत्वे भेदो न स्यात् ।

तत्राद्यं कर्मार्पणमुदाहरति—तस्मिन्निति ।

तत्रैव विधेयं दास्यमपि द्वैविध्येनाह—कर्म स्वाभाविकमिति । स्वाभाविकं तत्तद्वर्णाश्रमाद्युपाधिस्वभावप्राप्तं तच्च भद्रमेव न त्वन्यत् तथा जपेति, इतीदं द्विविधं कर्म वैष्णवैः कृष्णेऽर्पितं चेद् दास्यमुच्यते ।

तत्रोत्तरस्यार्पणाभावाद्दास्यत्वाभावेऽपि शुद्धभक्त्यङ्गत्वमस्ति, पूर्वस्य तदपि नास्तीति सुतरामेव न तत्स्वमतमित्याह—मृदुश्रद्धस्येति । तेन तस्यार्पितमर्पणं दास्यं तदेवं पूर्वत्राप्यर्पण एव तात्पर्यम्, "श्रवणङ्कीर्तनम्" इत्यादौ तु "इति पुंसाऽर्पिता विष्णोः" इत्यनेन दास्यादन्यदर्पणं प्रतीयते ।

अथ स्वमतं महिम्ना दर्शयति—ईहा यस्येति । दास्ये निमित्त ईहा दासो भवानीति स्पृहेत्यर्थः ।

विश्वास इति पूर्ववदन्यमतम् , मित्रवृत्तिरिति स्वमतम्, मित्रं बन्धुमात्रं "यन्मित्रं परमानन्दम्" इतिवत् , तद्वृत्तिस्तत्तयाऽभिमानः ।

तत्राद्यं यथा श्रीमहाभारते—

प्रतिज्ञा तव गोविन्द न मे भक्तः प्रणश्यति ।
इति संस्मृत्य संस्मृत्य प्राणान् संधारयाम्यहम् ॥

एकादशे च—

त्रिभुवनविभवहेतवेऽप्यकुण्ठस्मृतिरजितात्मसुरादिभिर्विमृग्यात् ।
न चलति भगवत्पदारविन्दाल्लवनिमिषार्द्धमपि स वैष्णवाग्र्यः ॥ इति

श्रद्धामात्रस्य तद्भक्तावधिकारित्वहेतुता ॥ ३६ ॥
अङ्गत्वमस्य विश्वासविशेषस्य तु केशवे ।

द्वितीयं यथाऽगस्त्यसंहितायाम्—

परिचर्यापराः केचित्प्रासादेषु च शेरते ।
मनुष्येष्विव तं द्रष्टुं व्यवहर्तुं च बन्धुवत् ॥ इति ।

रागानुगाङ्गताऽस्य स्याद्विधिमार्गानपेक्षणात् ॥ ३७ ॥
मार्गद्वयेन चैतेन साध्या सख्यरतिर्मता ।

अथात्मनिवेदनं ४९ यथैकादशे—

मर्त्यो यदा त्यक्तसमस्तकर्मा निवेदितात्मा विचिकीर्षितो मे ।
तदाऽमृतत्वं प्रतिपद्यमानो मयाऽऽत्मभूयाय च कल्पते वै ॥ इति ।

प्रतिज्ञेति श्रीद्रौपदीवाक्यम् । तस्मादस्या यद्यपि प्रेमविशेषमयपरिकरान्तर्गतत्वेन दर्शयिष्यमाणाया वाक्यमिदं प्रेमविशेषकार्यमेव न तु साधनं तथापि परमप्रेमातिशयानां साधनमपि स्यादित्येवमुदाहृतम् । एवमुत्तरत्र च भागवतोत्तमवर्णनमयप्रकरणादुद्धृते पद्ये ज्ञेयम्, "प्रणयरशनया धृताङ्घ्रिपद्मः" इति तदुपसंहारात् ।

त्रिभुवनविभवाय किमुत तद्धेतव इत्यर्थः । सर्वोऽपि द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवतीति न्यायादेकवचनम् ।

श्रद्धामात्रस्येति । यद्यपि श्रद्धाविश्वासयोरेकपर्यायत्वमेव तथापि तत्पूर्वोत्तरावस्थयोस्तत्तच्छब्दप्रयोगप्राचुर्यमिति पृथक् शब्दप्रयोगः । फलसामान्यावश्यकसर्वोत्तमसाधनत्वेन प्रतीतिरत्र मात्रपदार्थः । फलविशेषस्य तादृशसाधनत्वेन स्वतः सर्वोत्तमफलरूपत्वेन वा प्रतीतिर्विशेषपदार्थः । तत्र प्रस्तुतत्वाद् द्वयं क्रमेणोदाहृतमिति भावः ।

तदेवं यद्यपि पूर्वमुदाहरणं वक्ष्यमाणरागानुगाङ्गत्वमेव प्रविशति तथाप्येतदनुसारेण वैध्यङ्गोदाहरणमपि द्रष्टव्यमित्यभिप्रायेणाह— रागानुगाङ्गतेति । सख्यरतिर्बन्धुभावरतिरित्यर्थः ।

मर्त्य इति । यतो निवेदितात्माऽतस्त्यक्तं समस्तमैहिकामुष्मिकं कर्म = आत्मात्मीयपोषणादिरूपं येन सः; तर्हि मे मया विशिष्टः कर्तुमिष्टो भवति । अमृतत्वमिति । मृत्युपरम्परामतिक्रामन्नित्यर्थः, मया सह मत्साम्येनात्मभूयाय कल्पते स्वरूपावस्थितिं मत्सार्ष्टिलक्षणां मुक्तिं प्राप्नोतीत्यर्थः ।

अर्थो द्विधाऽऽत्मशब्दस्य पण्डितैरुपपाद्यते ॥ ३८ ॥
देह्यहंतास्पदं कैश्चिद्देहः कैश्चिन्ममत्वभाक् ।

तत्र देही यथा यामुनाचार्यस्तोत्रे—

वपुरादिषु योऽपि कोऽपि वा गुणतोऽस्मानि यथातथाविधः ।
तदयं तव पादपद्मयोरहमद्यैव मया सर्मपितः ॥

देहो यथा भक्तिविवेके—

चिन्तां कुर्यान्न रक्षायै विक्रीतस्य यथा पशोः ।
तथाऽर्पयन् हरौ देहं विरमेदस्य रक्षणात् ॥

दुष्करत्वेन विरले द्वे सख्यात्मनिवेदने ॥ ३९ ॥
केषाञ्चिदेव धीराणां लभेते साधनार्हताम् ।

अथ निजप्रियोपहरणं ५० यथैकादशे—

यद्यदिष्टतमं लोके यच्चातिप्रियमात्मनः ।
तत्तन्निवेदयेन्मह्यं तदानन्त्याय कल्पते ॥

अथ तदर्थेऽखिलचेष्टितं ५१ यथा पञ्चरात्रे—

लौकिकी वैदिकी वापि या क्रिया क्रियते मुने ।
हरिसेवानुकूलैव सा कार्या भक्तिमिच्छता ॥ इति ।

देहः कैश्चिदित्यनुकल्प एव ।

योऽपि कोऽपि वेति । वादिभेदात्स्वरूपतोऽथवा गुणतो यथातथाविधो देवमनुष्यादिरूपोऽस्मानि भवानि । कामचारे लोट् । तदयमिति । स चासावयञ्चेति विग्रहात् सोऽयमित्यर्थः ।

दुष्करत्वेनेत्यत्रात्मनिवेदनस्य केवलस्य दुष्करत्वेन वैरल्यं न तु महिमाधिक्येन भावशून्यत्वात्, सख्यस्य तु दुष्करत्वेन महिमाधिक्येन च वैरल्यं भावोत्तमरूपत्वाद्। यदि च भावमिश्रमात्मनिवेदनं भवति तदा तु सुतरां महिमाधिक्येनापि विरलं स्यात्। तत्र केवलमात्मनिवेदनं दानसमये श्रीबलिराजे दृश्यते। शरणापत्तिः खलु रक्षितृत्वेन वरणं तदिदं त्वात्मनस्तदायत्ततासम्पादनमिति भेदः। भावमिश्रेषु दास्येनात्मनिवेदनं श्रीमदम्बरीषे। तदुक्तम्—"स वै मनः कृष्णपदारविन्दयोः" इत्यारभ्य "कामं च दास्ये न तु कामकाम्यया" इत्याद्यम्। तेन तदेवोक्तं श्रीभागवतैकादशे "दास्येनात्मनिवेदनम्" इति तथा प्रेयसीभावेन श्रीरुक्मिणीदेव्याम्। यथोक्तं तत्रैव—

"तन्मे भवान् खलु वृतः पतिरङ्ग जायामात्माऽऽर्पितश्च भवतोऽत्र विभो विधेहि ।" इति एवं सख्यादिनाऽपीति ज्ञेयम् ।

यद्यदिति । चकारान्मम प्रियं च ।

अथ शरणापत्तिः ५२ यथा हरिभक्तिविलासे—

तवास्मीति वदन् वाचा तथैव मनसा विदन् ।
तत्स्थानमाश्रितस्तन्वा मोदते शरणागतः ॥

श्रीनारसिंहे च—

त्वां प्रपन्नोऽस्मि शरणं देवदेव जनार्दन ।
इति यः शरणं प्राप्तस्तं क्लेशादुद्धराम्यहम् ॥

अथ तुलस्याः सेवनं ५३ यथा स्कान्दे—

या दृष्टा निखिलाघसङ्घशमनी स्पृष्टा वपुःपावनी
रोगाणामभिवन्दिता निरसनी सिक्ताऽन्तकत्रासिनी ।
प्रत्यासत्तिविधायिनी भगवतः कृष्णस्य संरोपिता
न्यस्ता तच्चरणे विमुक्तिफलदा तस्यै तुलस्यै नमः ॥

तथा च तत्रैव—

दृष्टा स्पृष्टा तथा ध्याता कीर्तिता नमिता स्तुता ।
रोपिता सेविता नित्यं पूजिता तुलसी शुभा ॥
नवधा तुलसीं देवीं ये भजन्ति दिने दिने ।
युगकोटिसहस्राणि ते वसन्ति हरेर्गृहे ॥

अथ शास्त्रस्य ५४—

शास्त्रमत्र समाख्यातं यद्भक्तिप्रतिपादकम् ॥ ४० ॥

यथा स्कान्दे—

वैष्णवानि तु शास्त्राणि ये शृण्वन्ति पठन्ति च ।
धन्यास्ते मानवा लोके तेषां कृष्णः प्रसीदति ॥
वैष्णवानि च शास्त्राणि येऽर्चयन्ति गृहे नराः ।
सर्वपापविनिर्मुक्ता भवन्ति सुरवन्दिताः ॥
तिष्ठते वैष्णवं शास्त्रं लिखितं यस्य मन्दिरे ।
तत्र नारायणो देवः स्वयं वसति नारद ॥

श्रीभागवते—

सर्ववेदान्तसारं हि श्रीभागवतमिष्यते ।
तद्रसामृततृप्तस्य नान्यत्र स्याद्रतिः क्वचित् ॥

शरणं प्रपन्नोऽस्मि रक्षितृत्वेन वृतवानस्मि । शरणं तदाश्रयं प्राप्तः । शरणशब्देन हि तत्तद्द्वयमेवोच्यत इति ।

या दृष्टेति । वपुःपावनी कुजन्मत्वादिशोधनी । रोगाणां क्लेशमात्राणाम् । प्रत्यासत्तिर्मनस आसङ्गः । विमुक्तिर्विशिष्टा मुक्तिः । सप्रेमभक्तिरित्यर्थः ।

अथ मथुरायाः ५५ यथाऽऽदिवाराहे—

मथुरां च परित्यज्य योऽन्यत्र कुरुते रतिम् ।
मूढो भ्रमति संसारे मोहितो मम मायया ॥

ब्रह्माण्डे च—

त्रैलोक्यवर्तितीर्थानां सेवनाद् दुर्लभा हि या ।
परानन्दमयी सिद्धिर्मथुरास्पर्शमात्रतः ॥ इति ।

श्रुता स्मृता कीर्तिता च वाञ्छिता प्रेक्षिता गता ।
स्पृष्टा श्रिता सेविता च मथुराऽभीष्टदा नृणाम् ॥ ४१ ॥
इति ख्यातं पुराणेषु न विस्तरभियोच्यते ।

अथ वैष्णवानां ५६ यथा पाद्मे—

आराधनानां सर्वेषां विष्णोराराधनं परम् ।
तस्मात्परतरं देवि तदीयानां समर्चनम् ॥

तृतीये च—

यत्सेवया भगवतः कूटस्थस्य मधुद्विषः ।
रतिरासो भवेत्तीव्रः पादयोर्व्यसनार्दनः ॥

स्कान्दे च—

शङ्खचक्राङ्किततनुः शिरसा मञ्जरीधरः ।
गोपीचन्दनलिप्ताङ्गो दृष्टश्चेत्तदघं कुतः ॥

प्रथमे—

येषां संस्मरणात्पुंसां सद्यः शुध्यन्ति वै गृहाः ।
किं पुनर्दर्शनस्पर्शपादशौचासनादिभिः ॥

आदिपुराणे—

ये मे भक्तजनाः पार्थ न मे भक्ताश्च ते जनाः ।
मद्भक्तानां च ये भक्ता मम भक्तास्तु ते नराः ॥ इति ।

यावन्ति भगवद्भक्तेरङ्गानि कथितानि ह ॥ ४२ ॥
प्रायस्तावन्ति तद्भक्तभक्तेरपि बुधा विदुः ।

परानन्दमयी=प्रेमलक्षणा ।

प्रेक्षिता दूराद् दृष्टा, गता तत्समीपं प्राप्ता, श्रिता निजाश्रयत्वेन वृता, सेविता तत्तत्स्थानसत्कारादिना परिचरिता अभीष्टदेत्युत्तरवैशिष्ट्येन ज्ञेयम् ।

"एकरूपतया तु यः, कालव्यापी स कूटस्थः" इत्यमरः, मधुद्विषः पादयो रतिरासो रत्युल्लासो भवेत् । तीव्रो नितान्तः ।

अथ यथावैभवमहोत्सवः ५७ यथा पाद्मे—

यः करोति महीपाल हरेर्गेहे महोत्सवम् ।
तस्यापि भवति नित्यं हरिलोके महोत्सवः ॥

अथोर्जादरो ५८ यथा पाद्मे—

यथा दामोदरो भक्तवत्सलो विदितो जनैः ।
तस्यायं तादृशो मासः स्वल्पमप्युरुकारकः ॥

तत्रापि माथुरे विशेषो यथा तत्रैव—

भुक्तिं मुक्तिं हरिर्दद्यादर्चितोऽन्यत्र सेविनाम् ।
भक्तिं तु न ददात्येव यतो वश्यकरी हरेः ॥
सा त्वञ्जसा हरेर्भक्तिर्लभ्यते कार्त्तिके नरैः ।
मथुरायां सकृदपि श्रीदामोदरसेवनात् ॥

अथ श्रीजन्मदिनयात्रा ५९ यथा भविष्योत्तरे—

यस्मिन् दिने प्रसूतेयं देवकी त्वां जनार्दन ।
तद् दिनं ब्रूहि वैकुण्ठ कुर्मस्ते तत्र चोत्सवम् ॥
तेन सम्यक्प्रपन्नानां प्रसादं कुरु केशव ।

अथ श्रीमूर्तेरङ्घ्रिसेवने प्रीतिः ६० यथाऽऽदिपुराणे—

मम नामसदाग्राही मम सेवाप्रियः सदा ।
भक्तिस्तस्मै प्रदातव्या न च मुक्तिः कदाचन ॥

अथ श्रीभागवतास्वादो ६१ यथा प्रथमे—

निगमकल्पतरोर्गलितं फलं शुकमुखादमृतद्रवसंयुतम् ।
पिबत भागवतं रसमालयं मुहुरहो रसिका भुवि भावुकाः ॥

यथा दामोदरो जनैर्भक्तवत्सलो विदितस्तद्रूपश्च सन् स्वल्पमप्युरुकारकः=ऋणनिर्यातक इव स्वल्पमप्युरु कृत्वा ददातीत्यर्थः । तस्य दामोदरस्यायं कार्तिकाख्योऽपि मासस्तादृशः सन् स्वल्पमप्युरुकारक इति पूर्ववत् "अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः" इति षष्ठीनिषेधः ।

यतो वश्यकरीति । वश्यकरीत्वमत्र सुखदानेनैव ज्ञेयम्, न तु दुःखदानेन; अतो भक्त्यदाने न तदत्र प्रयोजकं किन्तु तेन लक्षितं परमोत्कृष्टत्वमेव । तथाविधा च सा नायोग्ये सहसा दातुं योग्येति यावदयोग्यता तावद्भगवता न दीयत एवेति । योग्यता च सर्वान्यस्वहितनिरपेक्षत्वमेव । तस्माद्योग्यतायामेव सत्यां दातव्यत्वेऽपि यदि मथुराकार्तिकयोः सङ्गमे पूजनं घटते तदा योग्यतारहितेनापि वस्तुप्रभावात्सहसैव प्राप्यत एवेति भावः ।

सेवाप्रियः सेवैकपुरुषार्थः सन् । मुक्तिरत्र भक्तिशून्या ज्ञेया ।

हे भावुकाः ! परममङ्गलायनाः हे रसिका ! भगवद्भक्तिरसज्ञा इत्यर्थः । ते यूयं वैकुण्ठात्क्रमेण भुवि पृथिव्यामेव गलितमवतीर्णं निगमकल्पतरोः सर्वफलोत्पत्तिभुवः शाखोपशाखाभिर्वैकुण्ठमप्यध्यारूढस्य वेदरूपतरोर्यत् खलु रसरूपं श्रीभागवताख्यं फलं तद् भुव्यपि स्थिताः

द्वितीये च—

परिनिष्ठितोऽपि नैर्गुण्य उत्तमश्लोकलीलया।
गृहीतचेता राजर्षे आख्यानं यदधीतवान्॥

पिबताऽऽस्वाद्याऽन्तर्गतं कुरुत। अहो इत्यलभ्यलाभव्यञ्जना। भागवताख्यं यच्छास्त्रं तत् खलु रसवदपि रसैकमयताविवक्षया रसशब्देन निर्दिष्टम्, भागवतशब्देनैव तस्य रसस्यान्यदीयत्वं च व्यावृत्तम्। भागवतस्य तदीयत्वेन रसस्यापि तदीयत्वाक्षेपात् शब्दश्लेषेण च भगवत्सम्बन्धिरसमिति गम्यते। स च रसो भगवद्भक्तिमय एव, "यस्यां वै श्रूयमाणायाम्" इत्यादिफलश्रुतेः; यन्मयत्वेनैव श्रीभगवति रसशब्दः श्रुतौ प्रयुज्यते "रसो वै सः" स एव च प्रशस्यते—"रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दीभवति" इति। अत्र रसिका इत्यनेन प्राचीनार्वाचीनसंस्काराणामेव तद्विज्ञत्वं दर्शितम्। गलितमित्यनेन तस्य सुपक्विमत्वमुक्त्वा शास्त्रपक्षे सुनिष्पन्नार्थत्वमधिकस्वादुत्वं च दर्शितम्। रसमित्यनेन फलपक्षे त्वगष्ठ्यादिरहितत्वं व्यज्यात्र च पक्षे हेयांशराहित्यं दर्शितम्। तथा निगमतरोः परमफलत्वोक्त्या तस्य परमपुरुषार्थत्वं दर्शितम्। एवं तस्य रसात्मकफलस्य स्वरूपतोऽपि वैशिष्ट्ये सति परमोत्कर्षबोधनार्थं वैशिष्ट्यान्तरमाह—शुकेति। अत्र फलपक्षे कल्पतरुवासित्वादलौकिकत्वेन शुकोऽप्यमृतमुखोऽभिप्रेयते। ततस्तन्मुखं प्राप्य यथा तत्फलं विशेषतः स्वादु भवति तथा परमभागवतमुखसम्बन्धं भगवद्गुणवर्णनमपि। ततस्तादृशपरमभागवतवृन्दमहेन्द्रश्रीशुकदेवमुखसम्बन्धं किमुतेति भावः। अत एव परमस्वादु परमकाष्ठाप्राप्तत्वात् स्वतोऽन्यतश्च तृप्तिरपि न भविष्यतीति। आलयं मोक्षानन्दमप्यभिव्याप्य पिबतेत्युक्तम्। तथा च वक्ष्यते "परिनिष्ठितोऽपि" इत्यादि। अनेनास्वाद्यान्तरवन्नेदं कालान्तरेऽप्यास्वादकबाहुल्येऽपि व्ययिष्यतीत्यपि दर्शितम्। यद्वा तत्र तस्य रसस्य भगवद्भक्तिमयत्वेऽपि द्वैविध्यम्—तद्भक्त्युपयुक्तत्वं तद्भक्तिपरिणामत्वं चेति। यथोक्तं द्वादशे—

कथा इमास्ते कथिता महात्मनां विताय लोकेषु यशः परेयुषाम्।
विज्ञानवैराग्यविवक्षया विभो! वचोविभूतीर्न तु पारमार्थ्यम्॥
यस्तूत्तमश्लोकगुणानुवादः संगीयतेऽभीक्ष्णममङ्गलघ्नः।
तमेव नित्यं शृणुयादभीक्ष्णं कृष्णेऽमलां भक्तिमभीप्समानः॥ इति।

ततः सामान्यतो रसत्वमुक्त्वा विशेषतोऽप्याह—अमृतेति। अमृतद्रवस्तल्लीलारसः। हरिलीलाकथाव्रातामृतानन्दितसत्सुरम्। इति द्वादशे श्रीभागवतविशेषणात्; लीलाकथारसनिषेवणमिति तस्यैव रसत्वनिर्देशाच्च। सत्सुरमिति। सन्तोऽत्राऽऽत्मारामाः। "इत्थं सताम्" इत्यादिवत्। त एव सुरा अमृतमात्रास्वादित्वात् तेन समवेतं तत्रापि तादृशशुकमुखाद्गलितं प्रवाहरूपेण वहन्तमित्यर्थः। तदेवं भगवद्भक्तेः परमरसत्वापत्तिः शब्दोपात्तैव। अन्यत्र च "सर्ववेदान्त" इत्यादौ "तद्रसामृततृप्तस्य" इत्यादि, एवमेवाभिप्रेत्य भावुका इत्यत्र रसविशेषभावनाचतुरा इति टीका। तथा स्मरन्मुकुन्दाङ्घ्र्युपगूहनं पुनर्विहातुमिच्छेन्न रसग्रहो जनः। इत्यादि। निर्गुणमेव नैर्गुण्यं स्वार्थे ष्यञ् तस्मिन् ब्रह्मण्यपीत्यर्थः।

अथ सजातीयवासनश्रीभगवद्भक्तसङ्गो ६२ यथा प्रथमे—

तुलयाम लवेनापि न स्वर्गं नापुनर्भवम्।
भगवत्सङ्गिसङ्गस्य मर्त्यानां किमुताशिषः॥

हरिभक्तिसुधोदये—

यस्य यत्सङ्गतिः पुंसो मणिवत्स्यात्स तद्गुणः।
स्वकुलद्धर्यै ततो धीमान् स्वयूथ्यानेव संश्रयेत्॥

अथ नामसङ्कीर्तनं ६३ यथा द्वितीये—

एतन्निर्विद्यमानानामिच्छतामकुतोभयम्।
योगिनां नृप निर्णीतं हरेर्नामानुकीर्तनम्॥

आदिपुराणे च—

गीत्वा तु मम नामानि विचरेन्मम संनिधौ।
इति ब्रवीमि ते सत्यं क्रीतोऽहं तस्य चार्जुन॥

पाद्मे च—

येन जन्मसहस्राणि वासुदेवो निषेवितः।
तन्मुखे हरिनामानि सदा तिष्ठन्ति भारत॥

यतस्तत्रैव—

नामचिन्तामणिः कृष्णश्चैतन्यरसविग्रहः।
पूर्णः शुद्धो नित्यमुक्तोऽभिन्नत्वान्नामनामिनोः॥ इति।

अतः श्रीकृष्णनामादि न भवेद् ग्राह्यमिन्द्रियैः॥ ४२॥

भगवदिति। भगवति सङ्ग आसक्तिः स नित्यं विद्यते यस्य तस्य यः सङ्गस्तस्य लवेनापि स्वर्गादिकं न तुलयामेति तत्प्रशंसया स्वस्य तत्समानवासनत्वं दर्शितम्। तच्चान्येषामपि शिक्षणाय जायत इति अत्रोदाहृतम्। एतदुपलक्षणत्वेन स्निग्धत्वादिकमपि द्रष्टव्यम्। अत्र "क्षणार्द्धेनापि तुलये न स्वर्गम्" इत्यादिकं चतुर्थस्थ पद्यमप्यनुसन्धेयम्।

अत्र सजातीयसङ्गस्य प्रभावं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—यस्य यत्सङ्गतिरिति। श्रीप्रह्लादं प्रति हिरण्यकशिपोर्वाक्यम्। तत्र तस्याभिप्रायान्तरेऽपि सामान्यवचनत्वेन स्वाभिप्रायेऽपि तद्योजयितुं शक्यत इति ग्रन्थकृतामभिप्रायः। मणिवत्=स्फटिकमणिवदिति संनिहितगुणग्रहणमात्रांशे दृष्टान्तो न तु तदस्थैर्यांशेनापि। स्वयूथ्यान्=सजातीयान्।

निर्विद्यमानानाम्=मुमुक्षूणाम्। इच्छताम्=कामिनाम्। योगिनाम्=मुक्तानाम्। चैतदकुतोभयं न कुतश्चिदपि भयं यत्र तद्रूपं साधनं साध्यं च निर्णीतमित्यर्थः।

येन जन्मेति। एतादृशस्याप्यस्य पुनःपुनर्जन्म समुत्कण्ठामयभक्तिवर्द्धनार्थं परमेश्वरेच्छयैव ज्ञेयम्।

नामैव चिन्तामणिः सर्वाभीष्टदायकं यतस्तदेव कृष्णः कृष्णस्य स्वरूपमित्यर्थः। कृष्णस्य विशेषणानि चैतन्येत्यादीनि। तस्य कृष्णत्वे हेतुः—अभिन्नत्वादिति। एकमेव सच्चिदानन्दरसा-

सेवोन्मुखे हि जिह्वादौ स्वयमेव स्फुरत्यदः ।

अथ श्रीमथुरामण्डले स्थितिः ६४ यथा पाद्मे—

अन्येषु पुण्यतीर्थेषु मुक्तिरेव महाफलम् ।
मुक्तैः प्रार्थ्या हरेर्भक्तिर्मथुरायां तु लभ्यते ॥
त्रिवर्गदा कामिनां या मुमुक्षूणां च मोक्षदा ।
भक्तीच्छोर्भक्तिदा कस्तां मथुरां नाश्रयेद् बुधः ॥
अहो मधुपुरी धन्या वैकुण्ठाच्च गरीयसी ।
दिनमेकं निवासेन हरौ भक्तिः प्रजायते ॥ इति ।

दुरूहाद्भुतवीर्येऽस्मिन् श्रद्धा दूरेऽस्तु पञ्चके ॥ ४४ ॥
यत्र स्वल्पोऽपि सम्बन्धः सद्धियां भावजन्मने ।

तत्र श्रीमूर्तिर्यथा—

स्मेरां भङ्गीत्रयपरिचितां साचिविस्तीर्णदृष्टिं
वंशीन्यस्ताधरकिशलयामुज्ज्वलां चन्द्रकेण ।
गोविन्दाख्यां हरितनुमितः केशितीर्थोपकण्ठे
मा प्रेक्षिष्ठास्तव यदि सखे बन्धुसङ्गेऽस्ति रङ्गः ॥

श्रीभागवतं यथा—

शङ्के नीताः सपदि दशमस्कन्धपद्यावलीनां
वर्णाः कर्णाध्वनि पथिकतामानुपूर्व्याद्भवद्भिः ।

दिरूपं तत्त्वं द्विधाऽऽविर्भूतमित्यर्थः । विशेषजिज्ञासा चेच्छ्रीमागवतसन्दर्भस्य भगवत्सन्दर्भो द्रष्टव्यः ।

सेवोन्मुखे हीति । सेवोन्मुखे भगवत्स्वरूपतन्नामग्रहणाय प्रवृत्त इत्यर्थः । हि=प्रसिद्धौ । यथा मृगशरीरं त्यजतो भरतस्य वर्णितम्—

"नारायणाय हरये नम इत्युदारं हास्यन्मृगत्वमपि यः समुदाजहार ।" इति ।

यथा च गजेन्द्रस्य—

"जजाप परमं जाप्यं प्राग्जन्मन्यनुशिक्षितम्" इत्यादि ।

सद्धियाम् = निरपराधचित्तानाम् ।

स्ववाक्यमाधुरीद्वारा पूर्वमेवार्थपञ्चकमनुभावयन्नाह—स्मेरामित्यादि पञ्चभिः ।

मा प्रेक्षिष्ठा इति । निषेधव्याजेनावश्यकविधिरयम् । तदेतन्माधुर्येऽनुभूयमाने स्वयमेव सर्वमेव तुच्छं मंस्यसे, तस्मादेनामेव पश्येरित्यभिप्रायात् ।

शङ्के नीता इति । उपालम्भव्याजेन स्तुतिरियम् । श्लोकद्वयीयमप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारमयी । सा च - "कार्य्ये निमित्ते सामान्ये विशेषे प्रस्तुते सति ।
तदन्यस्य वचस्तुल्ये तुल्यस्येति च पञ्चधा ॥"

हंहो डिम्भाः परमशुभदान् हन्त धर्मार्थकामान्
यद्गर्हन्तः सुखमयममी मोक्षमप्याक्षिपन्ति ॥

कृष्णभक्तो यथा—

दृगम्भोभिर्धौतः पुलकपटलीमण्डिततनुः
स्खलन्नन्तःफुल्लो दधदतिपृथुं वेपथुमपि ।
दृशोः कक्षां यावन्मम स पुरुषः कोऽप्युपययौ
न जाने किं तावन्मतिरिह गृहे नाभिरमते ॥

नाम यथा—

यदवधि मम शीता वैणिकेनानुगीता श्रुतिपथमघशत्रोर्नामगाथा प्रयाता ।
अनवकलितपूर्वां हन्त कामप्यवस्थां तदवधि दधदन्तर्मानसं शाम्यतीव ॥

श्रीमथुरामण्डलं यथा—

तटभुवि कृतकान्तिः श्यामलायास्तटिन्याः
स्फुटितनवकदम्बालम्बिकूजद्द्विरेफा ।
निरवधिमधुरिम्णा मण्डितेयं कथं मे
मनसि कमपि भावं काननश्रीस्तनोति ॥

अलौकिकपदार्थानामचिन्त्या शक्तिरीदृशी ॥ ४९ ॥
भावं तद्विषयं चापि या सहैव प्रकाशयेत् ।

इत्युक्तत्वात्; सामान्ये प्रस्तुते विशेषप्रस्तावमय्यपि स्यात् । तदेवमत्र श्रीमूर्तिश्रीभागवतमात्रयोः प्रस्तुतयोस्तत्तद्विशेषप्रस्तावः कृतः । स हि तावत्तत्पर्यन्तमहिमज्ञानप्रयोजक इति । किं च पूर्वपद्ये स्मेरामित्यादिना तस्या हरितनोः प्रशंसनात्तत्प्रेक्षणनिषेधे तात्पर्य्यं नास्तीति तद्वत्तदुत्तरपद्ये धर्मादीनां परमसुखदानां मोक्षस्य च सुखमयस्य दशमस्कन्धश्रवणजभावेनातिक्रमात्तस्य परमसुखरूपत्वप्राप्त्या हंहो डिम्भा इत्यत्राधिक्षेपे तात्पर्यं नास्तीति । पद्यद्वयेऽस्मिन्नत्यन्ततिरस्कृतवाच्यध्वनिना स्तुतावेव नयनात् । स्तुतिश्च सा निन्दाव्याजेनेति व्याजस्तुतिनामाऽलङ्कारोऽयं गम्यते ।

इह मदन्तःस्फुरति कस्मिंश्चिदप्यनिर्वचनीये श्यामसुन्दरे मम मतिरभिरमते, गृहे तु नाभिरमत इत्यर्थः ।

शीता = कर्णयोस्तापशमनी, वैणिकेनेत्यज्ञातनामत्वाच्छ्रीनारदस्य तादृशतामात्रेणोद्देशः, तद्वत् कामप्यवस्थामिति प्रेम्ण एवोद्देशः । इवेति वाक्यालङ्कारे । शाम्यति = सर्वं बहिरुपद्रवं परिहृत्य निर्वृतं भवतीत्यर्थः ।

कमपि भावं श्यामसुन्दरविषयम् ।

अलौकिकेति । तेषां पञ्चानामिति प्रकरणाल्लभ्यते । यथा—

"सकृद्यदङ्गप्रतिमान्तराहिता मनोमयीं भागवतीं ददौ गतिम् ।" इति ।

केषाञ्चित् क्वचिदङ्गानां यत्क्षुद्रं श्रूयते फलम् ॥ ४६ ॥
बहिर्मुखप्रवृत्त्यैतत्किन्तु मुख्यं फलं रतिः।
सम्मतं भक्तिविज्ञानां भक्त्यङ्गत्वं तु कर्मणाम् ॥ ४७ ॥

यथा चैकादशे—

तावत्कर्माणि कुर्वीत न निर्विद्येत यावता।
मत्कथाश्रवणादौ वा श्रद्धा यावन्न जायते ॥ इति।

ज्ञानवैराग्ययोर्भक्तिप्रवेशायोपयोगिता ।

"धर्मः प्रोज्झित" इत्यादौ "किं वा परैरीश्वरः सद्यो हृद्यवरुध्यतेऽत्र कृतिभिः शुश्रूषुभिस्तत्क्षणाद्" इति, "भवापवर्गौ भ्रमतः" इति, "नामव्याहरणं विष्णोर्यतस्तद्विषया मतिः" इति, "परानन्दमयी सिद्धिर्मथुरास्पर्शमात्रतः" इति पञ्चस्वपि दर्शनात्।

मुख्यं फलमिति। "अकामः सर्वकामो वा" इत्यादेः "सत्यं दिशत्यर्थितम्" इत्यारभ्य; "स्वयं विधत्ते भजतामनिच्छताम्" इत्यादेः, "स वै मनः कृष्णपदारविन्दयोः" इत्यादौ; "कामं च दास्ये न तु कामकाम्यया" इत्यस्माच्च। यद्वा बहिर्मुखप्रवृत्त्या इति। अन्तर्मुखानां तु तत्तदनायासभजनेऽपि कर्मादिदुर्लभफलप्रापकतत्तद्गुणश्रवणेन रत्युत्पादनाद्रतिरेव मुख्यं फलमिति। तदेवं रतिफलत्वेऽप्यंशांशिभगवद्रूपभेदेन रतेरपि भेदो ज्ञेयः।

ननु सर्वासां केवलानामेव भक्तीनां माहात्म्यं खलु तादृशमेव किन्तु श्रीपराशरेण यदिदमुक्तम्—वर्णाश्रमाचारवता पुरुषेण परः पुमान्।

विष्णुराराध्यते पन्था नान्यत्तत्तोषकारणम् ॥ इति। तत्र तु कर्मणां भक्त्यङ्गत्वं प्रतीयते; वर्णाश्रमाचारसंयोगेनैव विष्णोराराधने सम्मतिप्रतीतेः?

तत्राह—सम्मतमिति। भक्तिविज्ञानां भक्तिं विशेषतो जानतां शुद्धभक्तानां श्रीपराशरादीनामेवेत्यर्थः। तदुक्तं तैरेव—

यज्ञेशाच्युत गोविन्द माधवानन्त केशव।
कृष्ण विष्णो हृषीकेशेत्याह राजा स केवलम् ॥
नान्यज्जगाद मैत्रेय किञ्चित्स्वप्नान्तरेष्वपि। इति।

वर्णाश्रमाचारेत्यादिकं त्वजातदृढश्रद्धान् शुद्धभक्त्यनधिकारिणः प्रत्येवोक्तमिति भावः।

तदेवोपपादयति—यथेति। तस्माद्वर्णाश्रमेत्यस्य चायमेवार्थः वर्णाश्रमाचारवताऽपि यद्विष्णुराराध्यते सोऽयमेव पन्थास्तत्तोषकारणं नान्यत्किमपि। अत एवोक्तं तेनैव—

"सा हानिस्तन्महच्छिद्रं स मोहः स च विभ्रमः।
यन्मुहूर्त्तं क्षणं वाऽपि वासुदेवं न कीर्तयेद् ॥" इत्यादि।

ज्ञानमत्र त्वम्पदार्थविषयं तत्पदार्थविषयं तयोरैक्यविषयं चेति त्रिभूमिकं ब्रह्मज्ञानमुच्यते, तत्रैषदिति। ऐक्यविषयं त्यक्त्वेत्यर्थः। वैराग्यं चात्र ब्रह्मज्ञानोपयोग्येव। तत्र चेषदिति

ईषत्प्रथममेवेति नाङ्गत्वमुचितं तयोः ॥ ४८ ॥
यदुभे चित्तकाठिन्यहेतू प्रायः सतां मते ।
सुकुमारस्वभावेयं भक्तिस्तद्धेतुरीरिता ॥ ४९ ॥

यथा तत्रैव—

तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्य त्यागिनो वै मदात्मनः ।
न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिह ॥ इति ।

किंतु ज्ञानविरक्त्यादिसाध्यं भक्त्यैव सिध्यति ।

तथा तत्रैव—

यत्कर्मभिर्यत्तपसा ज्ञानवैराग्यतश्च यद् ।
योगेन दानधर्मेण श्रेयोभिरितरैरपि ॥
सर्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तो लभतेऽञ्जसा ।
स्वर्गापवर्गं मद्धाम कथञ्चिद्यदि वाञ्छति ॥ इति,

भक्तिविरोधि त्यक्त्वेत्यर्थः । तच्च तच्च प्रथममेवेत्यन्यावेशपरित्यागमात्राय ते उपादीयेते तस्यागेन जाते च भक्तिप्रवेशे तयोरकिञ्चित्करत्वात् तत्तद्भावनाया भक्तिविच्छेदकत्वाच्च ।

उत्तरतस्तु तयोरनुगतौ दोषान्तरमित्याह—यदुभे इति । काठिन्यहेतुत्वं च नानावादनिरसनपूर्वकतत्त्वविचारस्य दुःखसहनाभ्यासपूर्वकवैराग्यस्य च रूक्षस्वरूपत्वात् । तर्हि सहायं विनोत्तरोत्तरभक्तिप्रवेशः कथं स्यात् ? तत्राह—भक्तीति । तस्य भक्तिप्रवेशस्य हेतुर्भक्तिरीरिता। उत्तरोत्तरभक्तिप्रवेशस्य हेतुः पूर्वपूर्वभक्तिरेवेत्यर्थः ।

ननु भक्तिरपि तत्तदायाससाध्यत्वात्काठिन्ये हेतुः स्यात् ? तत्राह—सुकुमारस्वभावेयमिति । श्रीभगवन्मधुररूपगुणादिभावनामयत्वादिति । तस्माद्भगवति निजचित्तस्य सार्द्रतां कर्तुमिच्छता भक्तिरेव कार्येति भावः । प्राधान्येन च तथोक्तं श्रीमत्प्रह्लादेन—

नैते गुणा न गुणिनो महदादयो ये सर्वे मनःप्रभृतयः सह देवमर्त्याः ।
आद्यन्तवन्त उरुगाय विदन्ति हि त्वामेवं विविच्य सुधियो विरमन्ति शब्दात् ॥
तत्तेऽर्हत्तम नमःस्तुतिकर्मपूजा कर्मस्मृतिश्चरणयोः श्रवणं कथायाम् ।
सत्सेवया त्वयि विनेति षडङ्गया किं भक्तिं जनः परमहंसगतौ लभेत ॥ इति ।

अत्र कर्म = परिचर्या, कर्मस्मृतिः = लीलास्मरणम्, चरणयोरिति भक्तिव्यञ्जकम् । तच्च षट्स्वप्यन्वितम् । तथा सत्सेवया विनेति वैराग्यादिकमपि नादृतम् ।

ज्ञानसाध्यं मुक्तिलक्षणं वैराग्यसाध्यं ज्ञानं तत्तच्च भक्त्यैव सिद्ध्यति ।

इतरैः सालोक्यादिकामनामयभक्त्यादिभिः, कथंचिद्भक्त्युपयोगित्वेन । यथा चित्रकेतोर्विमानचारित्वे, गर्भस्थशुकदेवस्य मायात्यागे, प्रह्लादस्य भगवत्पार्श्वगमने वाञ्छा । यथोक्तं षष्ठे—

रेमे विद्याधरस्त्रीभिर्गापयन् हरिमीश्वरम् । इति ।

ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णं प्रति शुकदेवप्रार्थना—

त्वं ब्रूहि माधव जगन्निगडोपमेया मायाऽखिलस्य न विलङ्घ्यतमा त्वदीया ।
बध्नाति मां न यदि गर्भमिमं विहाय तद्यामि सम्प्रति मुहुः प्रतिभूस्त्वमत्र ॥ इति ।

रुचिमुद्वहतस्तत्र जनस्य भजने हरेः ॥ ५० ॥
विषयेषु गरिष्ठोऽपि रागः प्रायो विलीयते।
अनासक्तस्य विषयान् यथार्हमुपयुञ्जतः ॥ ५१ ॥
निर्बन्धः कृष्णसंबन्धे युक्तं वैराग्यमुच्यते।
प्रापञ्चिकतया बुद्ध्या हरिसम्बन्धिवस्तुनः ॥ ५२ ॥
मुमुक्षुभिः परित्यागो वैराग्यं फल्गु कथ्यते।
प्रोक्तेन लक्षणेनैव भक्तेरधिकृतस्य च ॥ ५३ ॥
अङ्गत्वे सुनिरस्तेऽपि नित्याद्यखिलकर्मणाम्।
ज्ञानस्याध्यात्मिकस्यापि वैराग्यस्य च फल्गुनः ॥ ५४ ॥

सप्तमे श्रीमत्प्रह्लादस्यैव वाक्यम्—

त्रस्तोऽस्म्यहं कृपणवत्सल दुःसहोग्रसंसारचक्रकदनाद् ग्रसतां प्रणीतः।
बद्धः स्वकर्मभिरुशत्तम तेऽङ्घ्रिमूलं प्रीतोऽपवर्गशरणं ह्वयसे कदा नु ॥ इति।

दुःसहं यदुग्रं संसारचक्रकदनं दुःखं तस्मादहं त्रस्तोऽस्मि। दुःसहेति। त्वद्बहिर्मुखताम-यत्वादिति भावः। तत्रापि ग्रसतां त्वद्भक्तेः सर्वङ्किलानामसुराणां मध्ये स्वकर्मभिर्बद्धः सन् प्रणीतो निक्षिप्तोऽस्मि ततो हे उशत्तम! प्रीतः सन् ते तवाङ्घ्रिमूलं चरणारविन्दयोर्नित्या-धिष्ठानं श्रीवैकुण्ठं प्रति कदा नु ह्वयसे।

ननु पूर्वं भक्तिप्रविष्टस्य वैराग्यं चित्तकाठिन्यहेतुतया हेयत्वेनोक्तम्। तर्हि तस्य विषय-भोग एव विहितः। तच्च विषयाविष्टचित्तानां कृष्णावेशः सुदूरतः।

वारुणीदिग्गतं वस्तु व्रजन्नैन्द्रीं किमाप्नुयाद् ॥

इत्यादिशास्त्रविरुद्धम्?

अत्रोच्यते—भक्तौ रुचिमात्रमेव तस्य विषयरागविलापकं तस्माद्वैराग्याभ्यासकाठिन्यं न युक्तमित्याह—रुचिमिति। अत्र रुचिमुद्वहतः प्रायो विलीयत इति। परिणामतस्तु कार्त्स्न्येनैव विलीयत इत्यर्थः। तदेतदुपलक्षणमुक्तं ज्ञानं च भवतीत्यस्य।

वासुदेवे भगवति भक्तियोगः प्रयोजितः। जनयत्याशु वैराग्यं ज्ञानं च यदहैतुकम् ॥ इत्यादेः।

तत् प्रागुक्तं भक्तिप्रवेशयोग्यमेव वैराग्यं व्यनक्ति—अनासक्तस्येति। अनासक्तस्य सतः यथार्हं स्वभक्त्युपयुक्तमात्रं यथा स्यात्तथा विषयानुपयुञ्जतो भुञ्जानस्य पुरुषस्य यद्वैराग्यं तद्युक्तमुच्यते। अत्र कृष्णसम्बन्धे निर्बन्धः स्यादित्यर्थः।

अथ फल्गु वैराग्यं तु भक्त्यनुपयुक्तं यत्तदेव ज्ञेयम्। तच्च भगवद्बहिर्मुखाणामपराधपर्यन्तं स्यादित्याह—प्रापञ्चिकतयेति। हरिसम्बन्धि वस्त्वत्र तत्प्रसादादि। तस्य परित्यागो द्विविधः—अप्रार्थना प्राप्तानङ्गीकारश्च। तत्रोत्तरस्तु सुतरामपराध एव ज्ञेयः, "प्रसादाग्रहणं विष्णोः" इत्यादिवचनेषु तच्छ्रवणात्।

स्पष्टतार्थं पुनरपि तदेवेदं निराकृतम् ।
घनशिष्यादिभिर्द्वारैर्या भक्तिरुपपाद्यते ॥ ५५ ॥
विदूरत्वादुत्तमताहान्या तस्याश्च नाङ्गता ।
विशेषणत्वमेवैषां संश्रयन्त्यधिकारिणाम् ॥ ५६ ॥
विवेकादीन्यतोऽमीषामपि नाङ्गत्वमुच्यते ।
कृष्णोन्मुखं स्वयं यान्ति यमाः शौचादयस्तथा ॥ ५७ ॥
इत्येषां च न युक्ता स्याद्भक्त्यङ्गान्तरपातिता ।

यथा स्कान्दे—

एते नह्यद्भुता व्याध तवाऽहिंसादयो गुणाः ।
हरिभक्तौ प्रवृत्ता ये न ते स्युः परतापिनः ॥

तत्रैव—

अन्तःशुद्धिर्बहिःशुद्धिस्तपः शान्त्यादयस्तथा ।
अमी गुणाः प्रपद्यन्ते हरिसेवाभिकामिनम् ॥ इति ।

सा भक्तिरेकमुख्याङ्गाश्रितानैकाङ्गिकाऽथवा ॥ ५८ ॥
स्ववासनानुसारेण निष्ठातः सिद्धिकृद्भवेत् ।

तत्रैकाङ्गा यथा ग्रन्थान्तरे—

श्रीविष्णोः श्रवणे परीक्षिदभवद्वैयासकिः कीर्तने
प्रह्लादः स्मरणे तदङ्घ्रिभजने लक्ष्मीः पृथुः पूजने ।
अक्रूरस्त्वभिवन्दने कपिपतिर्दास्येऽथ सख्येऽर्जुनः
सर्वस्वात्मनिवेदने बलिरभूत् कृष्णाप्तिरेषां परम् ॥

अनेकाङ्गा यथा श्रीनवमे—

स वै मनः कृष्णपदारविन्दयोर्वचांसि वैकुण्ठगुणानुवर्णने ।
करौ हरेर्मन्दिरमार्जनादिषु श्रुतिं चकाराच्युतसत्कथोदये ॥
मुकुन्दलिङ्गालयदर्शने दृशौ तद्भृत्यगात्रस्पर्शेऽङ्गसंगमम् ।
घ्राणं च तत्पादसरोजसौरभे श्रीमत्तुलस्या रसनां तदर्पिते ॥

प्रोक्तेनेति द्वयोरप्यन्वयः । अधिकृतस्य भक्तिशास्त्राधिकारेण व्यासस्य; वैराग्यस्य वैराग्यमात्रस्य विशेषतः फल्गुन इत्यर्थः ।

धनेति । "ज्ञानकर्माद्यनावृतम्" इत्यादिग्रहणेन शैथिल्यस्यापि ग्रहणादिति भावः । नाङ्गतेति । अत्रोत्तमायामिति शेषः ।

तदङ्घ्रिभजन इत्यत्र तथाऽङ्घ्रिभजन इत्येव युक्तम् ।

लिङ्गानि = प्रतिमाः । तुलस्या यस्तस्य पादसरोजयोरर्पितत्वात्तयोः सौरभविशेषयोगः स्यात्तस्मिन्नित्यर्थः । क्षेत्रं श्रीमथुरादि । पदं तदालयादि । तदेतच्च सर्वं तथा चकार यथोत्तमश्लोकजनाश्रया रतिः स्यात्तेषाममिरुचिः स्यात्तथैवेत्यर्थः ।

पादौ हरेः क्षेत्रपदानुसर्पणे शिरो हृषीकेशपदाभिवन्दने ।
कामं च दास्ये न तु कामकाम्यया यथोत्तमश्लोकजनाश्रया रतिः ॥ इति ।

शास्त्रोक्तया प्रबलया तत्तन्मर्यादयाऽन्विता ॥ ५९ ॥
वैधी भक्तिरियं कैश्चिन्मर्यादामार्ग उच्यते ।

अथ रागानुगा—

विराजन्तीमभिव्यक्तं व्रजवासिजनादिषु ॥ ६० ॥
रागात्मिकामनुसृता या सा रागानुगोच्यते ।
रागानुगाविवेकार्थमादौ रागात्मिकोच्यते ॥ ६१ ॥
इष्टे स्वारसिकी रागः परमाविष्टता भवेत् ।
तन्मयी या भवेद्भक्तिः साऽत्र रागात्मिकोदिता ॥ ६२ ॥
सा कामरूपा सम्बन्धरूपा चेति भवेद् द्विधा ।

तथा हि सप्तमे—

कामाद् द्वेषाद्भयात्स्नेहाद्यथा भक्त्येश्वरे मनः ।

इष्टे स्वानुकूल्यविषये स्वारसिकी स्वाभाविकी परमाविष्टता तस्या हेतुः प्रेममयतृष्णेत्यर्थः। सा रागो भवेत्, तदाधिक्यहेतुतया तदभेदोक्तिरायुर्घृतमितिवद् । एवमुत्तरत्रापि । तन्मयी तदेकप्रेरिता;* तत्प्रकृतवचने मयट् ।

कामेन रागविशेषरूपेण रूप्यते क्रियत इति; तथा सम्बन्धेन तद्धेतुकेन रागविशेषेण रूप्यते क्रियत इति तत्तत्प्रेरितेत्यर्थः । यद्यपि कामरूपायामपि सम्बन्धविशेषोऽस्त्येव तथापि पृथगुपादानं सम्बन्धप्राधान्यविवक्षया सर्वे समायान्ति राजा चेतिवत् ।

कामादिति । अत्र स्वरसत एवोत्पद्यमानानां कामादीनां विधातुमशक्यत्वात्तन्मयीनां कथमपि न वैधीत्वम् । यच्च—

तस्माद्वैरानुबन्धेन निर्वैरेण भयेन वा । स्नेहात्कामेन वा युञ्ज्याद् । इति लिङ्प्रत्ययः श्रूयते; सोऽपि सम्भावनायामेव सम्भवति, तस्मात्केनाप्युपायेनेति त्वभ्यनुज्ञामात्रम् । यथा

क्वचिदधिकः—

*तदेकप्रेरितेति । अत्र तन्मयी या प्रेममयतृष्णा प्राचुर्येण प्रस्तुता यस्यां सामान्यलक्षणायां भक्तौ सा तदर्थेति ज्ञेयम्, न तु स्वार्थे मयट्, सा प्रस्तुता तन्मयीति व्याख्याने तन्मयस्य भक्तिविशेषणत्वं न स्याद्, अन्यपदार्थप्राधान्येन विशेषणत्वमेव सूचयितुं तन्मयी तदेकप्रेरितेति व्याख्यातम् ।

ननु माऽस्त्वन्यपदार्थप्राधान्यम्, स्वार्थ एव मयडस्त्विति चेद्, न; मूलासङ्गतेः । मूले च यत्तच्छब्दाभ्यामन्यपदार्थप्राधान्यस्यैव स्वीकृतत्वात् ।

आवेश्य तदघं हित्वा बहवस्तद्गतिं गताः ॥
गोप्यः कामाद्भयात्कंसो द्वेषाच्चैद्यादयो नृपाः ।
सम्बन्धाद्वृष्णयः स्नेहाद्यूयं भक्त्या वयं विभो ॥ इति ।

आनुकूल्यविपर्यासाद् भीतिद्वेषौ पराहतौ ॥ ६३ ॥
स्नेहस्य सख्यवाचित्वाद्वैधभक्त्यनुवर्तिता ।
किं वा प्रेमाभिधायित्वान्नोपयोगोऽत्र साधने । ६४ ॥
भक्त्या वयमिति व्यक्तं वैधी भक्तिरुदीरिता ।
यदरीणां प्रियाणां च प्राप्यमेकमिवोदितम् ॥ ६५ ॥

यथावत्, तद्गतिं तद्रूपं गम्यं प्राप्ताः । तदघमिति । तेषां मध्ये यद् द्वेषभययोरघं भवति तदपि तदावेशप्रभावेण हित्वेत्यर्थो न तु कामेऽपीति मन्तव्यम्,

"द्विषन्नपि हृषीकेशं किमुताधोक्षजप्रियाः ।" इति तस्य द्वेषादिगणपातितामुल्लङ्घ्य स्तुतत्वात् ।

गोप्य इति । पूर्वरागावस्थास्ता ज्ञेयाः, एवं वृष्ण्यादयोऽपि ।

तदेवं बह्वङ्गत्वे प्राप्ते कामादिद्वयमात्रस्योपादाने कारणान्याह—आनुकूल्येति द्वयेन ।

श्रीनारदेन त्वनयोर्भीतिद्वेषयोरुपादानं सक्तौ कैमुत्योपपादनार्थमेव । तदुक्तम्—

वैरेण ये नृपतयः शिशुपालशाल्वपौण्ड्रादयो गतिविलासविलोकनाद्यैः ।

ध्यायन्त आकृतधियः शयनासनादौ तत्साम्यमापुरनुरक्तधियां पुनः किम् ॥ इति ।

तथा च व्याख्यातम्—

सा भक्तिः सप्तमस्कन्धे भङ्ग्या देवर्षिणोदिता इत्यत्र, एवमपि; यत्तु—

यथा वैरानुबन्धेन मर्त्यस्तन्मयतामियात् ।
न तथाभक्तियोगेन इति मे निश्चिता मतिः ॥ इत्युक्तम्; तदपि भावमयकामाद्यपेक्षया विधिमयस्य चित्तावेशहेतुत्वेऽत्यन्तन्यूनत्वमिति व्यञ्जनार्थमेव । येषु भावमयेषूपायेषु निन्दितोऽपि वैरानुबन्धो विधिमयभक्तियोगाच्छ्रेष्ठ इति । तन्मयता ह्यत्र तदाविष्टता स्त्रीमयः कामुक इतिवत् ।

स्नेहस्येति । अयमर्थः—पाण्डवानां यः स्नेहः स सख्यरूपरागात्मिकायामेव पर्यवस्यति; तादृशव्यवहारश्रवणात् । तथाऽप्यैश्वर्यज्ञानप्रधानत्वात्तेषां विधिमार्गे प्रधानत्वमेव स्यादिति शुद्धरागानुगायां नोपयोगः । यदि च स्नेहशब्देन प्रेमसामान्यमुच्यते तदा तद्विशेषानभिधानात् तत्क्रियानिर्धारणाभावेनानुकरणासम्भव इत्येवमत्र रागानुगाख्ये साधने तस्योपजीव्यत्वाभावेन नोपयोगो विद्यत इति । प्रेमविशेषे तु वाच्ये सम्बन्धरूपायामेव पर्यवसानात्पुनरुक्तत्वमिति च ज्ञेयम् ।

भक्त्येति । पारिशेष्यप्रामाण्येन वैधत्व एव पर्यवसानाद् । वैधी भक्तिश्चास्य पूर्वजन्मनि महदुपासनालक्षणा । कामाद् द्वेषादिति पूर्वपद्यानुसारेण पञ्चतयत्वे प्राप्तेऽप्यत्र षट्तयत्वेन व्याख्या स्वाम्यनुरोधेनैव । वस्तुतस्तु सम्बन्धाद्यः स्नेहस्तस्माद् वृष्णयो यूयं चेत्येकमिति वोपदेवानुसारेण ज्ञेयम्, उभयत्र सम्बन्धस्नेहयोरविशेषाद् । एवमेव—

तद्ब्रह्मकृष्णयोरैक्यात्किरणार्कोपमाजुषोः ।
ब्रह्मण्येव लयं यान्ति प्रायेण रिपवो हरेः ॥ ६६ ॥
केचित्प्राप्यापि सारूप्याभासं मज्जन्ति तत्सुखे ।

तथा च ब्रह्माण्डपुराणे—

सिद्धलोकास्तु तमसः पारे यत्र वसन्ति हि ।
सिद्धा ब्रह्मसुखे मग्ना दैत्याश्च हरिणा हताः ॥ इति ।

रागबन्धेन केनापि तं भजन्तो व्रजन्त्यमी ॥ ६७ ॥
अङ्घ्रिपद्मसुधाः प्रेमरूपास्तस्य प्रिया जनाः ।

तथा हि श्रीदशमे—

निभृतमरुन्मनोक्षदृढयोगयुजो हृदि यन्-
मुनय उपासते तदरयोऽपि ययुः स्मरणात् ।
स्त्रिय उरगेन्द्रभोगभुजदण्डविषक्तधियो
वयमपि ते समाः समदृशोऽङ्घ्रिसरोजसुधाः ॥ इति ।

कतमोपि न वेनः स्यात्पञ्चानां पुरुषं प्रति । इति सुष्ठु सङ्गच्छते, पुरुषम्=भगवन्तं प्रतीत्यस्मिन्नेवार्थे सार्थकता स्यादिति ।

तत्र तद्गतिं गता इत्युक्तौ सन्देहान्तरं निरस्यति—यदरीणामिति । प्रियाणां श्रीगोपीवृष्ण्यादीनाम् । अनयोः किरणार्कोपमाने ब्रह्मसंहिता यथा—

यस्य प्रभा प्रभवतो जगदण्डकोटिकोटिष्वशेषवसुधाऽऽदिविभूतिभिन्नम् ।
तद् ब्रह्म निष्कलमनन्तमशेषभूतं गोविन्दमादिपुरुषं तमहं भजामि ॥ इति ।

श्रीभगवद्गीतासु—"ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽहम्" इति । प्रतिष्ठा=आश्रयः, तथैव स्वामिटीका च द्रष्टव्या । तच्च युक्तम्, एकस्यापि तस्याधिकारिविशेषं प्राप्य सविशेषाकारभगवत्त्वेनोदयाद् घनत्वं निर्विशेषाकारब्रह्मत्वेनोदयादघनत्वमिति, प्रभास्थानीयत्वात् प्रभेति ज्ञेयम् । अत एवात्मारामाणामपि भगवद्गुणेनाकर्षणमुपपद्यते । विशेषजिज्ञासा चेच्छ्रीभगवत्सन्दर्भो द्रष्टव्यः ।

अरीणां ब्रह्मगतिमेव विवृणोति—ब्रह्मण्येवेति ।

तत्र पूर्वस्य प्रमाणं निभृतमरुदित्याद्यर्द्धं वक्ष्यत इत्यभिप्रायेणोत्तरस्याह—तथा चेति । तमसः=प्रकृतेः ।

तत्र श्रीगोपीनां विशेषमाह—रागबन्धेनेति ।

तत्र ब्रह्मण्येवेति पद्यार्द्धेन रागबन्धेनेति पद्येन च दशमस्थश्रुतिवाक्यं तुलयति—तथा हीति । तत्र निभृतेति । प्रतियुग्मान्तःस्थस्यापिशब्दस्य द्वयेन युग्मद्वयं पृथगवगम्यते । ततश्च हृदि यद् ब्रह्माख्यं तत्त्वं मुनय उपासते तदरयोऽपि स्मरणाद्ययुः । स्त्रियः=श्रीगोपसुन्दर्यः, तासामेव तथाप्रसिद्धेः । ता अङ्घ्रिसरोजसुधाः=तत्प्रेममयमाधुर्याणि ययुर्वयमपि सम-

तत्र कामरूपा—

सा कामरूपा सम्भोगतृष्णां या नयति स्वताम् ॥ ६८ ॥
यदस्यां कृष्णसौख्यार्थमेव केवलमुद्यमः ।
इयं तु व्रजदेवीषु सुप्रसिद्धा विराजते ॥ ६९ ॥
आसां प्रेमविशेषोऽयं प्राप्तः कामपि माधुरीम् ।
तत्तत्क्रीडानिदानत्वात्काम इत्युच्यते बुधैः ॥ ७० ॥

तथा च तन्त्रे—

प्रेमैव गोपरामाणां काम इत्यगमत् प्रथाम् । इति ।

इत्युद्धवादयोऽप्येतं वाञ्छन्ति भगवत्प्रियाः ।
कामप्राया रतिः किन्तु कुब्जायामेव सम्मता ॥ ७१ ॥

दृशस्ताभिः सममावाः सत्यः समास्ताभिस्तुल्यतां प्राप्ता व्यूहान्तरेण गोप्यो भूत्वा तवाङ्घ्रिसरोजसुधा यथिमेत्यर्थः । अर्थविशेषस्त्वस्य दशमटिप्पण्यां वैष्णवतोषणीनाम्न्यां दृश्यः । तथा च बृहद्वामनपुराणे श्रुतिभिः प्रार्थ्य गोपिकात्वं प्राप्तमिति प्रसिद्धिः । कारिकायां भजन्त इत्यादिना जनसामान्यनिर्देशस्त्वेतदुपलक्षणतया कृतः । तदेवं स्त्रिय इत्यनेन वक्ष्यमाणा कामरूपा, वयमित्यनेन कामानुगा चोट्टङ्किता । तदेतदनुसारेण श्रुत्यादीनामपि तत्प्राप्तिविशेषो ज्ञेयः ।

तत्र कामरूपेति । कामोऽत्र स्वेष्टविषयरागात्मकप्रेमविशेषत्वेनाग्रे निरूपणीयः ।

तदेवाह—सेति । सा प्रसिद्धा प्रेमरूपैवात्र कामरूपा न त्वन्येत्यर्थः । या सम्भोगतृष्णां प्रसिद्धं काममपि स्वस्वरूपतां नयति । तत्र प्रेमरूपत्वे हेतुः—यदस्यां कृष्णसौख्यार्थमेव केवलमुद्यम इति ।

तदेव दर्शयति—इयं त्विति । सुप्रसिद्धत्वं च "यत्ते सुजातचरणाम्बुरुहं स्तनेषु" इत्यादितद्वाक्यदर्शनात् । नन्वत्र कामरूपाशब्देन कामात्मिकैवोच्यते; सा च क्रियैव न तु भावः । ततस्तस्यास्तृष्णायाः स्वस्वरूपतानयने सामर्थ्यं न स्याद् ? उच्यते--क्रियाऽपीयं मानसक्रियारूपेण स्वांशेन स्वरूपतानयने तत्र समर्था स्यात् । सा च मत्तोऽस्य सुखं स्यादिति भावनारूपेति ज्ञेयम् । एवमेव च स्वतानयनं सिद्ध्यति—

"एताः परं तनुभृतः" इत्यनुसृत्य; तत्र हेतुमाह--इतीति । एतं एतादृशेन कान्तत्वाभिमानरूपेण भावेनोपलक्षितो यः प्रेमातिशयस्तमेवेति ज्ञेयम्; तादृशेन विशिष्टं तमिति तु न ज्ञेयम्; मुमुक्षुमुक्तभक्तानामैकमत्ये भावभेदव्यवस्थानुपपत्तेः, तादृशप्रेमातिशयप्रापकं तद्भावं विनैव हि तत्प्रेमातिशयं वाञ्छन्तीत्येवोक्त्वा तत्प्राप्तिर्नाभिमतेति ।

कामप्रायेति । "यत्ते सुजात" इत्यादिशुद्धप्रेमरीत्यदर्शनात् प्रत्युत "उत्तरीयान्तमाकृष्य" इत्यादिकामरीतिमात्रदर्शनात् ; तथापि रतिस्तदुपाधितयांऽशेन ज्ञेया ।

सम्बन्धरूपा—

सम्बन्धरूपा गोविन्दे पितृत्वाद्यभिमानिता ।
अत्रोपलक्षणतया वृष्णीनां वल्लवा मताः ॥ ७२ ॥
यदैश्यज्ञानशून्यत्वादेषां रागे प्रधानता ।
कामसम्बन्धरूपे ते प्रेममात्रस्वरूपके ॥ ७३ ॥
नित्यसिद्धाश्रयतया नात्र सम्यग्विचारिते ।
रागात्मिकाया द्वैविध्याद् द्विधा रागानुगा च सा ॥ ७४ ॥
कामानुगा च सम्बन्धानुगा चेति निगद्यते ।

तत्राधिकारी—

रागात्मिकैकनिष्ठा ये व्रजवासिजनादयः ॥ ७५ ॥
तेषां भावाप्तये लुब्धो भवेदत्राधिकारवान् ।
तत्तद्भावादिमाधुर्य्ये श्रुते धीर्यदपेक्षते ॥ ७६ ॥
नात्र शास्त्रं न युक्तिं च तल्लोभोत्पत्तिलक्षणम् ।
वैधभक्त्यधिकारी तु भावाविर्भावनावधिः ॥ ७७ ॥
अत्र शास्त्रं तथा तर्कमनुकूलमपेक्षते ।
कृष्णं स्मरन् जनं चास्य प्रेष्ठं निजसमीहितम् ॥ ७८ ॥
तत्तत्कथारतश्चासौ कुर्याद्वासं व्रजे सदा ।

पितृत्वाद्यभिमानितेति । तत्प्रभवरागप्रेरितेत्यर्थः । "सम्बन्धाद् वृष्णयः" इत्यत्र वृष्णीनामुपलक्षणतया ये वल्लवाः प्राशास्त एवाजहल्लक्षणया मताः, "अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि" इतिसूत्रे यथा नुम उपलक्षणत्वेनानुस्वारमात्रं गृह्यते तद्वदिति भावः । तत्र हेतुमाह—यदिति । एषां वल्लवानाम् । प्रेममात्रं स्वरूपं कारणं ययोः, नित्यसिद्धाः श्रीव्रजेश्वरादय एवाश्रया मूलस्थानानि ययोस्तयोर्भावस्तत्ता तया हेतुना अत्र = साधनप्रकरणे, न सम्यग्विचारिते, किन्तु तत्प्रकरण एव विचारयिष्येते इत्यर्थः ।

तत्तद्भावादिमाधुर्य्ये श्रीभागवतादिषु सिद्धनिर्देशशास्त्रेषु श्रुते श्रवणद्वारा यत्किञ्चिदनुभूते सति यच्छास्त्रं विधिवाक्यं नापेक्षते युक्तिं च, किन्तु प्रवर्तत एवेत्यर्थः, तदेव लोभोत्पत्तेर्लक्षणमिति ।

रागानुगाधिकारिणो रागात्मिकानुगामित्वाद् निरवधिरेव तादृशी भक्तिः । वैधभक्त्यधिकारिणस्तु किमवधिर्वैधी भक्तिरस्तत्राह—वैधभक्तीति । भावो रतिः । तदुक्तं श्रीभगवता—

न मय्येकान्तभक्तानां गुणदोषोद्भवा गुणाः । इति ।

अथ रागानुगायाः परिपाटीमाह—कृष्णमित्यादिना । सामर्थ्ये सति व्रजे श्रीमन्नन्दव्रजावासस्थाने वृन्दावनादौ शरीरेण वासं कुर्यात्तदभावे मनसाऽपीत्यर्थः ।

सेवा साधकरूपेण सिद्धरूपेण चात्र हि ॥ ७९ ॥
तद्भावलिप्सुना कार्या व्रजलोकानुसारतः ।
श्रवणोत्कीर्तनादीनि वैधभक्त्युदितानि तु ॥ ८० ॥
यान्यङ्गानि च तान्यत्र विज्ञेयानि मनीषिभिः ।

तत्र कामानुगा—

कामानुगा भवेत्तृष्णा कामरूपानुगामिनी ॥ ८१ ॥
सम्भोगेच्छामयी तत्तद्भावेच्छात्मेति सा द्विधा ।
केलितात्पर्यवत्येव सम्भोगेच्छामयी भवेत् ॥ ८२ ॥
तद्भावेच्छात्मिका तासां भावमाधुर्यकामिता ।
श्रीमूर्तेर्माधुरीं प्रेक्ष्य तत्तल्लीलां निशम्य वा ॥ ८३ ॥
तद्भावाकाङ्क्षिणो ये स्युस्तेषु साधनताऽनयोः ।
पुराणे श्रूयते पाद्मे पुंसामपि भवेदियम् ॥ ८४ ॥

पुरा महर्षयः सर्वे दण्डकारण्यवासिनः ।
दृष्ट्वा रामं हरिं तत्र भोक्तुमैच्छन् सुविग्रहम् ॥

साधकरूपेण = यथावस्थितदेहेन, सिद्धरूपेण=अन्तश्चिन्तिताभीष्टतत्सेवोपयोगिदेहेन, तस्य व्रजस्थस्य निजाभीष्टस्य श्रीकृष्णप्रेष्ठस्य यो भावो रतिविशेषस्तल्लिप्सुना । व्रजलोकास्त्वत्र कृष्णप्रेष्ठजनास्तदनुगताश्च, तदनुसारतः ।

वैधभक्त्युदितानि स्वस्वयोग्यानीति ज्ञेयम् ।

कामरूपानुगामिनी तृष्णा तदात्मिका भक्तिः कामानुगा भवेत् । सम्भोगेच्छामयी कामप्रायानुगा ज्ञेया । तत्तद्भावेच्छात्मेति । तस्यास्तस्या निजनिजाभीष्टाया व्रजदेव्या यो भावस्तद्विशेषस्तत्र येच्छा सैवात्मा प्रवर्तिका यस्याः सेति मुख्यकामानुगा ज्ञेया । तथा च दर्शितम्—

स्त्रिय उरगेन्द्रभोगभुजदण्डविषक्तधियो वयमपि ते समाः समदृशोऽङ्घ्रिसरोजसुधाः । इति ।

सम्भोगोऽत्र संयोगः केलिरपि स एव । भावमाधुर्यस्य कामिता यस्यां सा ।

श्रीमूर्तेः श्रीकृष्णप्रतिमाया माधुरीं तत्प्रेयसीभिरपि प्रतिमारूपाभिः सह लीलादिमाधुर्यविशेषं प्रेक्ष्य; तस्यास्तत्तद्भावादिमाधुर्यं निशम्य श्रुत्वा । केवलं श्रवणं यत् पूर्वमुक्तम्; अत्र तु तस्याः प्रेक्षणेऽपि तस्य श्रवणस्य साहाय्यमवश्यं मृग्यत इत्यभिप्रेतम्; यद्विना मूलतत्तद्रूपलीलाऽऽद्यस्फूर्तेः । तत्तल्लीलाश्रवणन्तु तत्प्रेक्षणं विनाऽपि कार्यकरमित्याह—तदिति । अनयोर्द्विविधकामानुगयोः, तेषु साधनता, अत एव तयोरधिकारिण इत्यर्थः ।

पुरेति । महर्षयोऽत्र श्रीगोकुलस्थश्रीकृष्णप्रेयस्यनुगतवासनाः त एव सर्वे इत्यर्थः । ते च रामं दृष्ट्वा ततोऽपि सुन्दरविग्रहं हरिं श्रीकृष्णं भाव्यवतारमपि तत्प्रतिपादकशास्त्रे विद्वत्प्रसिद्धं

ते सर्वे स्त्रीत्वमापन्नाः समुद्भूताश्च गोकुले।
हरिं सम्प्राप्य कामेन ततो मुक्ता भवार्णवाद् ॥ इति।

रिरंसां सुष्ठु कुर्वन् यो विधिमार्गेण सेवते।
केवलेनैव स तदा महिषीत्वमियात्पुरे ॥ ८५ ॥

तथा च महाकौर्मे—

अग्निपुत्रा महात्मानस्तपसा स्त्रीत्वमापिरे।
भर्तारं च जगद्योनिं वासुदेवमजं विभुम् ॥ इति।

अथ संबन्धानुगा—

सा सम्बन्धानुगा भक्तिः प्रोच्यते सद्भिरात्मनि।
या पितृत्वादिसम्बन्धमननारोपणात्मिका ॥ ८६ ॥
लुब्धैर्वात्सल्यसख्यादौ भक्तिः कार्याऽत्र साधकैः।
व्रजेन्द्रसुबलादीनां भावचेष्टितमुद्रया ॥ ८७ ॥
तथा हि श्रूयते शास्त्रे कश्चित्कुरुपुरीस्थितः।

गोकुले प्रेयस्यो भूत्वोपभोक्तुमैच्छन् मनसा वरं वृण्वते स्म। ते च सर्वे कल्पवृक्षादिव तस्माद्-वचनेनैव वरं लब्ध्वा देशान्तरगोपीनां गर्भे स्त्रीत्वमापन्नाः सर्वत्र गोकुलनाम्नाऽतिविख्याते श्रीमन्नन्दगोकुले कथञ्चित्ताभ्य एवागताभ्यः सम्यगुत्पन्ना हरिं ततोऽपि मनोहरं श्रीकृष्णमेव कामेन सङ्कल्पमात्रेण सम्प्राप्य ततस्तदनन्तरमेव मुक्ता भवार्णवादिति, "अन्तर्गृहगताः काश्चिद्" इत्यादिरीत्या ज्ञेयम्।

य इति पुंलिङ्गत्वेन निर्देशो जनमात्रविवक्षया स्त्री वा पुमान् वेत्यर्थः। रिरंसां कुर्वन्निति। न तु श्रीव्रजदेवीभावेच्छां कुर्वन्नित्यर्थः। किन्तु सुष्ठ्विति। महिषीवद्भावस्पृष्टतया कुर्वन् न तु सैर-न्ध्रीवत्तदस्पृष्टतयेत्यर्थः। विधिमार्गेणेति। वल्लवीकान्तत्वध्यानमयेन मन्त्रादिनाऽपि किमुत महिषीकान्तत्वध्यानमयेनेत्यर्थः। केवलेनेति। व्रजादिसम्बन्धलिप्साग्रहं विनेत्यर्थः। महिषीत्वं तद्वर्गानुगामित्वमियादिति। श्रीमद्दशाक्षरादावप्यावरणपूजायां तन्महिषीष्वेव तस्यात्यादरादिति भावः। तदेति। कदाचिद्विलम्बेनैव न तु रागानुगावच्छैघ्र्येणेत्यर्थः।

तपसा=विधिमार्गेण। अत्र विधिमार्गोपलक्षणत्वेन वासनादिभेदोऽपि ज्ञेयः।

पितृत्वादिसम्बन्धस्य यन्मननं विशेषचिन्तनं पुनस्तस्यारोपणं स्वस्मिन्नभिमननं तदा-त्मिकेत्यर्थः।

व्रजेन्द्रेति। न तु व्रजेन्द्रादित्वाभिमानेनापीत्यर्थः। पितृत्वाद्यभिमानो हि द्विधा संभ-वति स्वतन्त्रत्वेन तत्पित्रादिभिरभेदभावनया च। तत्रान्त्यमनुचितम्, भगवदभेदोपासनावत् तेषु भगवद्वदेव नित्यत्वेन प्रतिपादयिष्यमाणेषु तदनौचित्यात्। तथा तत्परिकरेषु तदुचितभावनावि-शेषेणापराधापातात्।

नन्दसूनोरधिष्ठानं तत्र पुत्रतया भजन् ॥ ८८ ॥
नारदस्योपदेशेन सिद्धोऽभूद् वृद्धवार्द्धकिः ।

अत एव नारायणव्यूहस्तवे—

पतिपुत्रसुहृद्भ्रातृपितृवन्मित्रवद्धरिम् ।
ये ध्यायन्ति सदोद्युक्तास्तेभ्योऽपीह नमो नमः ॥ इति ।

कृष्णतद्भक्तकारुण्यमात्रलाभैकहेतुका ॥ ८९ ॥
पुष्टिमार्गतया कैश्चिदियं रागानुगोच्यते ।

इति भक्तिरसामृतसिन्धौ पूर्वविभागे साधनभक्तिलहरी द्वितीया ॥ २ ॥

भावलहरी ।

अथ भावः—

शुद्धसत्त्वविशेषात्मा प्रेमसूर्यांशुसाम्यभाक् ।

अथ पूर्वमेवोचितमिति दर्शयति–तथा हीति । अधिष्ठानं = प्रतिमाम् । सिद्धोऽभूदिति । बालवत्साहरणलीलायां तत्पितॄणामिव सिद्धिर्ज्ञेया ।

एवमेव हि स्कान्दे सनत्कुमारप्रोक्तसंहितायां प्रभाकरराजोपाख्यानम्—

अपुत्रोऽपि स वै नैच्छत्पुत्रं कर्मानुचिन्तयन् ।
वासुदेवं जगन्नाथं सर्वात्मानं सनातनम् ॥
अशेषोपनिषद्वेद्यं पुत्रीकृत्य विधानतः ।
अभिषेचयितुं राजा स्वराज्य उपचक्रमे ॥
न पुत्रमप्यर्थितवान् साक्षाद्भूताज्जनार्दनाद् ॥ इति ।

इत ऊर्ध्वं भगवद्वरश्च–"अहं ते भविता पुत्रः" इत्यादि ।

सुहृन्निरपेक्षहितकारी, मित्रं सह विहारीति द्वयोर्भेदः । तथा च तृतीये श्रीकपिलदेववाक्यम्—येषामहं प्रिय आत्मा सुतश्च सखा गुरुः सुहृदो दैवमिष्टम् । इति ।

कृष्णेति । मात्रपदस्य विधिमार्गे क्वचित्कर्मादिसमर्पणमपि द्वारं भवतीति तद्विच्छेदार्थं प्रयोग इति भावः ॥ २५–८९½ ॥

इति पूर्वविभागे लहरीचतुष्टयात्मके साधनभक्तिलहरी द्वितीया ॥ २ ॥

अथ तदेतद्विविच्यते—पूर्वं तावद्भक्तिसामान्यलक्षणे चेष्टारूपा भावरूपा चेति भक्तिर्द्विविधा दर्शिता । तत्र चेष्टारूपा द्विविधा–भावभक्तेः साधनरूपा कार्यरूपा च । कार्यरूपा तु रसावस्थाया अनुभावनाम्नी च; तयोः पूर्वा दर्शिता; उत्तरा रसप्रसङ्गे दर्शयिष्यते ।

अथ भावरूपा च द्विविधा–रसावस्थायां स्थायिनाम्नी सञ्चारिरूपा च । तत्र च पूर्वा द्विविधा–क्रोडीकृतप्रणयादिप्रेमनाम्नी रत्यपरपर्यायप्रेमाङ्कुररूपा भावनाम्नी च । तदेवं सत्युत्तरा सञ्चारिरूपाऽपि रसप्रसङ्गे दर्शयिष्यते ।

रुचिभिश्चित्तमासृण्यकृदसौ भाव उच्यते ॥ १ ॥

तथा हि तन्त्रे—

प्रेम्णस्तु प्रथमावस्था भाव इत्यभिधीयते।

सम्प्रति तु स्थायिभावसामान्यरूपं प्रेमनाम्ना प्रणयादिकमपि क्रोडीकुर्वन्तं रत्यपरपर्याय-स्थायिभावाङ्कुररूपं भावं लक्षयति—शुद्धसत्त्वेति। अत्र शुद्धसत्त्वं नाम स्वप्रकाशिका स्वरूपशक्तेः संविदाख्या वृत्तिः, न तु मायावृत्तिविशेषः। विवृतं त्वेतद् भागवतसन्दर्भस्य द्वितीयसन्दर्भे श्रीवैष्णवतोषण्यां द्वितीयाध्याये च। शुद्धसत्त्वविशेषत्वं चात्र या स्वरूपशक्तिवृत्त्यन्तर-लक्षणा—

"ह्लादिनी सन्धिनी संवित् त्वय्येका सर्वसंस्थितौ।
ह्लादतापकरी मिश्रा त्वयि नो गुणवर्जिते॥"

इति विष्णुपुराणानुसारेण ह्लादिनीनाम्नी महाशक्तिस्तदीयसारवृत्तिसमवेततत्सारांश-त्वमेवेत्यवगन्तव्यम्। तयोः समवेतयोः सारत्वं च तन्नित्यप्रियजनाधिष्ठानकतदीयानुकूल्येच्छा-मयपरमवृत्तित्वम्। ह्लादिनीसारसमवायित्वं चास्यैव भावस्य परमपरिणामरूपमोदनाख्ये महाभावे श्रीमदुज्ज्वलनीलमणिमधिकृत्य व्यक्तीभविष्यति।

"राधिकायूथ एवासौ मोदने न तु सर्वतः।
यः श्रीमान् ह्लादिनीशक्तेः सुविलासः प्रियो वरः॥" इति।

असौपदेन चानुकूल्येन कृष्णानुशीलनरूपा सामान्येन लक्षिता भक्तिरेवाकृष्यत इत्यर्थः। सा तु यद्यपि धात्वर्थसामान्यरूपा व्याख्याता तथाप्यत्र चेष्टारूपा न गृह्यते, किन्तु भावरूपैव, विधेयस्य भावस्य साक्षान्निर्दिष्टत्वाद्। वक्ष्यते च स्वयमेव भावमात्रस्य लक्षणम्—

"शरीरेन्द्रियवर्गस्य विकाराणां विधायिका।
भावा विभावजनिताश्चित्तवृत्तय ईरिताः॥" इति।

चित्तवृत्तयश्चात्र प्रकारान्तरेण चित्तस्य स्थितयः। 'विकारो मानसो भावः' इत्यमरः। तथापि वक्ष्यमाणानां व्यभिचारिणामत्राप्राप्तिस्तेषां योजयिष्यमाणानां चित्तमासृण्यकृत्त्वाभावात् प्रेमाङ्कुरत्वेन विशेष्यत्वाच्च। ततश्चायमर्थः—असौ सामान्यतो लक्षिता या भक्तिः सैव निजांश-विशेषे भाव उच्यते। स च किंस्वरूपः? तत्राह—कृष्णस्य सर्वशक्तिरूपः शुद्धसत्त्वविशेषो यः स एवात्मा तन्नित्यप्रियजनाधिष्ठानतया नित्यसिद्धं स्वरूपं यस्य सः। किं च रुचिभिः प्राप्त्यभिलाषस्वकर्तृकानुकूल्याभिलाषसौहार्दाभिलाषैः चित्तार्द्रताकृदिति। एष च वक्ष्यमाण-प्रेम्णोऽङ्कुररूप एवेत्याह—प्रेमेति। सूर्यस्त्वत्राचिरादुदयिष्यमाणावस्थो गृह्यते। ततश्च तदंशु-साम्यभागिति प्रेम्णः प्रथमच्छविरूप इत्यर्थः। 'भावः स एव सान्द्रात्मा बुधैः प्रेमा निगद्यते।' इति वक्ष्यते। अस्याप्राकृतत्वं तादृशशुद्धसत्त्वविशेषह्लादिनीसाररूपत्वं च मोक्षसुखस्यापि तिरस्कारकत्वात् श्रीभगवतोऽपि प्रकाशकत्वादानन्दकरत्वाच्च। अत्र प्रमाणस्य विशेषजिज्ञासा चेत् प्रीतिसन्दर्भो दृश्यः। तदेवं नित्यतत्प्रियजनानां भावे लक्षिते प्रपञ्चगतभक्तानामपि चित्तवृत्तिः श्रीकृष्णतद्भक्तकृपया तादृशो भवतीति तेनैव लक्षितः स्यादित्यलमतिविस्तरेण।

तच्छविरूपत्वमेव दर्शयति—तथा हीति।

सात्त्विकाः स्वल्पमात्राः स्युरत्राश्रुपुलकादयः ॥

स यथा पद्मपुराणे—

ध्यायं ध्यायं भगवतः पदाम्बुजयुगं तदा ।
ईषद्विक्रियमाणात्मा सार्द्रदृष्टिरभूदसौ ॥ इति ।

आविर्भूय मनोवृत्तौ व्रजन्ती तत्स्वरूपताम् ।
स्वयंप्रकाशरूपापि भासमाना प्रकाश्यवत् ॥ २ ॥
वस्तुतः स्वयमास्वादस्वरूपैव रतिस्त्वसौ ।
कृष्णादिकर्मकास्वादहेतुत्वं प्रतिपद्यते ॥ ३ ॥
साधनाभिनिवेशेन कृष्णतद्भक्तयोस्तथा ।
प्रसादेनातिधन्यानां भावो द्वेधाभिजायते ॥ ४ ॥
आद्यस्तु प्रायिकस्तत्र द्वितीयो विरलोदयः ।

तत्र साधनाभिनिवेशजः—

वैधीरागानुगामार्गभेदेन परिकीर्तितः ॥ ५ ॥
द्विविधः खलु भात्यत्र साधनाभिनिवेशजः ।
साधनाभिनिवेशस्तु तत्र निष्पादयन् रुचिम् ॥ ६ ॥
हरावासक्तिमुत्पाद्य रतिं संजनयत्यसौ ।

तत्राद्यो यथा प्रथमस्कन्धे—

तत्रान्वहं कृष्णकथाः प्रगायतामनुग्रहेणाशृणवं मनोहराः ।

पूर्वव्याख्यानुसारेण तस्यैव रतिपर्यायस्य भावस्य प्रापञ्चिकतत्प्रियजनेषु किंचिद्विशेषं दर्शयति—आविर्भूयेति द्वाभ्याम् । असौ शुद्धसत्त्वविशेषरूपा रतिमूलरूपत्वेन मुख्यवृत्त्या तच्छब्द-वाच्या सा रतिः श्रीकृष्णादिसर्वप्रकाशकत्वेन स्वयंप्रकाशरूपापि प्रापञ्चिकतत्प्रियजनानां मनोवृत्तावाविर्भूय तत्स्वरूपतां तत्तादात्म्यं व्रजन्ती तद्वृत्त्या प्रकाश्यवद्भासमाना ब्रह्मवत्तस्यां स्फुरन्ती; तथा स्वसात्कृतेन पूर्वोत्तरावस्थायां कारणकार्यरूपेण श्रीभगवदादिमाधुर्यानुभवेन स्वांशेनास्वादरूपाणि यानि कृष्णादिरूपाणि कर्माणि कर्तुरीप्सिततमानि तेषामास्वादहेतुत्वं संविदंशेन साधकतमतामसौ भावैकपर्याया रतिः प्रतिपद्यते प्राप्नोतीति । ह्लादिन्यंशेन तु स्वयं ह्लादयन्ती तिष्ठतीत्यर्थः । वस्तुत इति । तदेतदेव वस्तुविचारेण सिद्ध्यतीत्यर्थः । तुशब्दोऽपि विशेषप्रतिपत्त्यर्थः । आदिग्रहणात्तत्परिकरलीलादयो गृह्यन्ते ।

अथास्याः प्रपञ्चगतभक्तेष्वाविर्भावनिदानमाह—साधनेति । अतिधन्यानाम्=प्राथमिक-महत्सङ्गजातमहाभाग्यानाम्, "भवापवर्गं भ्रमतो यदा भवेद्" इत्यादेः "रहूगणैतत्तपसा न याति" इत्यादेश्च । विचारविशेषस्तु भक्तिसंदर्भे दृश्यः ।

अनुग्रहेण=कृष्णकथेयं भवतापि श्रोतव्येति शास्त्रानुसारितदाज्ञारूपेण । मनोहरा

ताः श्रद्धया मेऽनुपदं विश्रृण्वतः प्रियश्रवस्यङ्ग ममाभवद्रतिः ॥

रत्या तु भाव एवात्र न तु प्रेमाभिधीयते ॥ ७ ॥
मम भक्तिः प्रवृत्तेति वक्ष्यते स यदग्रतः ।

यथा तत्रैव—

इत्थं शरत्प्रावृषिकावृतू हरेर्विश्रृण्वतो मेऽनुपदं यशोऽमलम् ।
संकीर्त्यमानं मुनिभिर्महात्मभिर्भक्तिः प्रवृत्तात्मरजस्तमोपहा ॥

तृतीये च—

सतां प्रसङ्गान्मम वीर्यसंविदो भवन्ति हृत्कर्णरसायनाः कथाः ।
तज्जोषणादाश्वपवर्गवर्त्मनि श्रद्धा रतिर्भक्तिरनुक्रमिष्यति ॥ इति ।

पुराणे नाट्यशास्त्रे च द्वयोस्तु रतिभावयोः ॥ ८ ॥
समानार्थतया ह्यत्र द्वयमैक्येन लक्षितम् ।

द्वितीयो यथा पाद्मे—

इत्थं मनोरथं बाला कुर्वंती नृत्य उत्सुका ।
हरिप्रीत्या च सर्वां तां रात्रिमेवात्यवाहयत् ॥

अथ कृष्णतद्भक्तप्रसादजः—

साधनेन विना यस्तु सहसैवाभिजायते ॥ ९ ॥
स भावः कृष्णतद्भक्तप्रसादज इतीर्यते ।

रुच्युत्पादिकाः । श्रद्धा पुनरानुषङ्गिकीति कारिकायां न दर्शिता ।

मम भक्तिः प्रवृत्तेति । "भक्तिः प्रवृत्तात्मरजस्तमोपहा" इत्युक्त्या भक्तिशब्देन स प्रेमैवाग्रे वक्ष्यत इत्यर्थः । रतेः प्रथमावस्थत्वाद्भक्तेस्तत उत्कृष्टत्वाद्, अत एव प्रेमसूर्यांशु-साम्यभागित्यत्र भावप्रेम्णोस्तारतम्यमुक्तमिति भावः ।

मनोरथपूर्वकनृत्यमत्र रागानुगा, तदानीं तच्छ्रीमूर्तिप्रभावेण तस्यां तादृशतत्परिकराणां रागस्फूर्तेः । तथैवोक्तं तया तत्पूर्वत्र—

वल्लीष्वन्यासु नारीषु मय्येवाधिकप्रीतिमान् ।
नृत्येनासौ मया सार्द्धं कण्ठाश्लेषादिभावकृद् ॥ इति ।

प्रसङ्गोऽयं मूलपाद्मगतश्चेत्तर्हि—

सत्त्वे तत्त्वं परत्वं च तत्त्वत्रयमहं किल ।
त्रितत्त्वरूपिणी सापि राधिका मम वल्लभा ॥
प्रकृतेः पर एवाहं सापि मच्छक्तिरूपिणी ॥ इति बृहद्गौतमीये श्रीकृष्णस्य वचनात्तथा तत्रैव—

तत्र कृष्णप्रसादजः—

प्रसादा वाचिकालोकदानहार्द्दादयो हरेः ॥ १० ॥

तत्र वाचिकप्रसादजो यथा श्रीनारदीये—

सर्वमङ्गलमूर्द्धन्या पूर्णानन्दमयी सदा ।
द्विजेन्द्र तव मय्यस्तु भक्तिरव्यभिचारिणी ॥

आलोकदानजो यथा स्कान्दे—

अदृष्टपूर्वमालोक्य कृष्णं जाङ्गलवासिनः ।
विक्लिद्यदन्तरात्मानो दृष्टिं नाक्रष्टुमीशिरे ॥

हार्द्दः—

प्रसाद आन्तरो यः स्यात् स हार्द्द इति कथ्यते ।

यथा शुकसंहितायाम्—

महाभागवतो जातः पुत्रस्ते बादरायण ।
विनोपायैरुपेयाऽभूद्विष्णुभक्तिरिहोदिता ॥

अथ तद्भक्तप्रसादजः यथा सप्तमस्कन्धे—

गुणैरलमसंख्येयैर्माहात्म्यं तस्य सूच्यते ।
वासुदेवे भगवति यस्य नैसर्गिकी रतिः ॥ इति ।
नारदस्य प्रसादेन प्रह्लादे शुभवासना ।
निसर्गः सैव तेनात्र रतिर्नैसर्गिकी मता ॥

स्कान्दे च—

अहो धन्योऽसि देवर्षे कृपया यस्य तत्क्षणात् ।
नीचोऽप्युत्पुलको लेभे लुब्धको रतिमच्युते ॥ इति ।

देवी कृष्णमयी प्रोक्ता राधिका परदेवता ।
सर्वलक्ष्मीमयी सर्वकान्तिः संमोहिनी परा ॥

इति वचनान्तरान्नित्यतन्महाशक्तिरूपतया प्रसिद्धायाः श्रीराधाया विभूतिरूपा बाला-शब्देन मन्तव्या; किन्तु स्वयं श्रीराधिका तु तस्याः फलावस्थायां तां सखीं विधाय तस्याः साधनसिद्धिगतं सर्वं कृपयात्मन एव मेन इत्येवाभेदनिर्देशे कारणं ज्ञेयम् ।

वाचा चरति वाचिकं स्वालोकस्य दानं यत्र सः, तद्द्वाराविर्भूत इत्यर्थः । हृदि भवो हार्द्दः । यत्तु स्मेरां भङ्गीत्यादिना पूर्वमुक्तं तदप्यत्र ज्ञेयम् । एवं वृन्दावनादिकमपि भक्तेष्वन्त-र्भाव्यम् ।

महेति । उपेया=उपायेनैव लभ्या विष्णुभक्तिर्विनोपायैरुदिताऽभूद्, अत्र साधनान्तर-निषेधान्महत्प्रसादस्याकथनाच्च भगवत्प्रसाद एव लभ्यते । स च हार्द्द एव यतो गर्भस्थस्यैव

भक्तानां भेदतः सेयं रतिः पञ्चविधा मता ॥ ११ ॥
अग्रे विविच्य वक्तव्या तेन नात्र प्रपञ्च्यते ।
क्षान्तिरव्यर्थकालत्वं विरक्तिर्मानशून्यता ॥ १२ ॥
आशाबन्धः समुत्कण्ठा नामगाने सदा रुचिः ।
आसक्तिस्तद्गुणाख्याने प्रीतिस्तद्वसतिस्थले ॥ १३ ॥
इत्यादयोऽनुभावाः स्युर्जातभावाङ्कुरे जने ।

तत्र क्षान्तिः—

क्षोभहेतावपि प्राप्ते क्षान्तिरक्षुभितात्मता ॥ १४ ॥

यथा प्रथमे—

तं मोपयातं प्रतियन्तु विप्राः गङ्गा च देवी धृतचित्तमीशे ।
द्विजोपसृष्टः कुहकस्तक्षको वा दशत्वलं गायत विष्णुगाथाः ॥

अव्यर्थकालत्वं यथा हरिभक्तिसुधोदये—

वाग्भिः स्तुवन्तो मनसा स्मरन्तस्तन्वा नमन्तोऽप्यनिशं न तृप्ताः ।
भक्ताः स्रवन्नेत्रजलाः समग्रमायुर्हरेरेव समर्पयन्ति ॥

अथ विरक्तिः—

विरक्तिरिन्द्रियार्थानां स्यादरोचकता स्वयम् ।

यथा पञ्चमे—

यो दुस्त्यजान् दारसुतान् सुहृद्राज्यं हृदिस्पृशः ।
जहौ युवैव मलवदुत्तमश्लोकलालसः ॥

अथ मानशून्यता—

उत्कृष्टत्वेऽप्यमानित्वं कथिता मानशून्यता ॥ १५ ॥

तस्य यत्तदीया स्मरणमयी भक्तिर्जाता सा दर्शनजा न भवति; न च वाचिकजा ततो हार्द-जैवेत्यवसीयते । तच्च ब्रह्मवैवर्ताद् ज्ञेयम् ।

तत्र मुख्यानि लिङ्गान्याह—क्षान्तिरिति ।

तं मोपेति । प्रतियन्तु=अङ्गीकुर्वन्तु । तत एव हेतोरीशे धृतचित्तं सन्तं मां गङ्गादेवी चाङ्गीकरोतु । यस्मादेवं श्रीपरीक्षितो महाप्रेमित्वात् क्षान्तिरपि महती दृश्यते । तस्माद्भावरूपे प्रेम्णोऽङ्कुरे जाते तदङ्कुरो जायत इति भावः । एवमन्यत्रापि ।

विरक्तिरिति । अत्र कारणकार्ययोर्विरक्त्यरोचकतयोरभेदोक्तिरन्योन्याव्यभिचारित्वा-पेक्षया ।

एषः=भगीरथः ।

यथा पाद्मे—

हरौ रतिं वहन्नेष नरेन्द्राणां शिखामणिः ।
भिक्षामटन्नरिपुरे श्वपाकमपि वन्दते ॥

अथाशाबन्धः—

आशाबन्धो भगवतः प्राप्तिसम्भावना दृढा ।

यथा श्रीमत्प्रभुपादानाम्—

न प्रेमा श्रवणादिभक्तिरपि वा योगोऽथवा वैष्णवो
ज्ञानं वा शुभकर्म वा कियदहो सज्जातिरप्यस्ति वा ।
हीनार्थाधिकसाधके त्वयि तथाप्यच्छेद्यमूला सती
हे गोपीजनवल्लभ व्यथयते हा हा मदाशैव माम् ॥

अथ समुत्कण्ठा—

समुत्कण्ठा निजाभीष्टलाभाय गुरुलुब्धता ॥ १६ ॥

यथा कर्णामृते—

आनम्रामसितभ्रुवोरुपचितामक्षीणपक्ष्माङ्कुरे-
ष्वालोलामनुरागिणोर्नयनयोरार्द्रां मृदौ जल्पिते ।
आताम्रामधरामृते मदकलामम्लानवंशीस्वने-
ष्वाशास्ते मम लोचनं व्रजशिशोर्मूर्तिं जगन्मोहनीम् ॥

अथ नामगाने सदा रुचिर्यथा—

रोदबिन्दुमरन्दस्यन्दिदृगिन्दीवराऽद्य गोविन्द ।
तव मधुरस्वरकण्ठी गायति नामावलिं बाला ॥

तद्गुणाख्यान आसक्तिर्यथा कर्णामृते—

माधुर्य्यादपि मधुरं मन्मथतातस्य किमपि कैशोरम् ।
चापल्यादपि चपलं चेतो बत हरति हन्त किं कुर्मः ॥

योगोऽष्टाङ्गः । तस्य वैष्णवत्वं विष्णुध्यानमयत्वम्, स एव हि सगर्भ उच्यते । ज्ञानं ब्रह्मनिष्ठं शुभकर्म वर्णाश्रमाचारादिरूपं सज्जातिस्तद्योग्यताहेतुः, तत्र योगादीनां तत्प्राप्तिहेतुत्वं भक्त्युपयुक्ततया कृतत्वेन द्रष्टव्यम् । तच्च योगस्य तृतीये कापिलेयानुसारेण, ज्ञानस्य "ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा" इति श्रीगीतानुसारेण, शुभकर्मणश्च "स वै पुंसां परो धर्मः" इत्यनुसारेण ज्ञेयम् । मदाशा=मम स्वसुखमात्रेच्छया त्वां प्राप्तुं प्रवृत्तस्य याऽऽशा; न तु भवत्प्रेम्णा प्रवृत्तस्य याऽऽशा काऽपि तृष्णा सा, यतोऽच्छेद्यं मूलं स्वसुखकामत्वं यस्याः सा—तर्हि किङ्करवाणि ? तत्राह—हीनेति । भवता साऽपि प्रेममयी कर्तुं शक्यत इति विचार्य सैव क्रियत इति भावः । व्यथयत इत्यत्र स्वस्याचित्तत्वमननाद् "अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात्" इत्यनेन प्राप्तस्य परस्मैपदस्याभावः । तदिदं सर्वं दैन्येनैवोक्तमिति रतावेवोदाहृतम् ।

माधुर्यादपि मधुरमतिशयेन मधुरमित्यर्थः । मन्मथतातस्य मन्मथोत्पादकस्येत्यर्थः । यद्वा, तस्य कैशोरमेव मन्मथता मन्मथस्य धर्म इत्यर्थः ।

तद्वसतिस्थले प्रीतिर्यथा पद्यावल्याम्—

अत्रासीत्किल नन्दसद्म शकटस्यात्राभवद्भञ्जनं
बन्धच्छेदकरोऽपि दामभिरभूद्बद्धोऽत्र दामोदरः ।
इत्थं माथुरवृद्धवक्त्रविगलत्पीयूषधारां पिब-
न्नानन्दाश्रुधरः कदा मधुपुरीं धन्यश्चरिष्याम्यहम् ॥

अपि च—

व्यक्तं मसृणतेवान्तर्लक्ष्यते रतिलक्षणम् ।
मुमुक्षुप्रभृतीनां चेद्भवेदेषा रतिर्नहि ॥ १७ ॥
विमुक्ताखिलतर्षैर्या मुक्तैरपि विमृग्यते ।
या कृष्णेनातिगोप्याऽऽशु भजद्भ्योऽपि न दीयते ॥ १८ ॥
सा भुक्तिमुक्तिकामत्वाच्छुद्धां भक्तिमकुर्वताम् ।
हृदये सम्भवत्येषां कथं भागवती रतिः १९ ॥
किन्तु बालचमत्कारकारी तच्चिह्नवीक्षया ।
अभिज्ञेन सुबोधोऽयं रत्याभासः प्रकीर्तितः ॥ २० ॥
प्रतिबिम्बस्तथा छाया रत्याभासो द्विधा मतः ।

तत्र प्रतिबिम्बः—

अश्रमाभीष्टनिर्वाही रतिलक्षणलक्षितः ॥ २१ ॥
भोगापवर्गसौख्यांशव्यञ्जकः प्रतिबिम्बकः ।

मधुपुरीं तदुपलक्षितं मथुरामण्डलमित्यर्थः । व्रजभुवमिति वा पाठः ।

तदेवं तदेकस्पृहत्वमेव रतेर्लक्षणं मुख्यमित्युक्तम् । यदि त्वन्यस्पृहा स्यात्तदा तल्लक्षणान्तरसात्त्विकादेः सद्भावेऽपि रतिर्न मन्तव्येत्याह—अपि चेति । त्वर्थे चशब्दः । व्यक्तमिति । याऽन्तर्मसृणता=आर्द्रता सा, अन्यत्र व्यक्तं यद्रतिलक्षणं तदिव मुमुक्षुप्रभृतीनां यदि लक्ष्यते तथापि तेषु रतिर्न स्याद् न मन्तव्येत्यर्थः । तत्र हेतुः—मुमुक्षुप्रभृतीनामित्येव । नह्यन्यत्र स्पृहाऽन्यत्र रतिरिति युज्यत इति भावः ।

हेतुमेव विशिष्य दर्शयति—विमुक्तेत्यादिना—भुक्तिमुक्तिकामत्वात् कथं सा रतिः सम्भवेत्, तस्मादेव हेतोः । साधनगतमपि दोषमाह—शुद्धां भक्तिमकुर्वतामिति । शुद्धां ज्ञानकर्माद्यमिश्राम् ।

तस्मान्निरुपाधित्वमेव रतेर्मुख्यस्वरूपं सोपाधित्वमाभासत्वम्, तच्च गौण्या वृत्त्या प्रवर्तमानत्वमिति प्राप्ते तस्याभासस्य प्रतिबिम्बत्वादिद्वैविध्यमुद्दिश्य प्रतिबिम्बं लक्षयति—अश्रमेति । रतिलक्षणलक्षित इति । वाष्पाद्येकद्वयमात्रदर्शनात् तद्रूपत्वेन प्रतीयमानोऽपि रत्याभासः भोगापवर्गसौख्यांशव्यञ्जकश्चेत्तर्हि प्रतिबिम्बक इत्यन्वयः । भोगापवर्गदातृत्वलक्षण-

दैवात्सद्भक्तसङ्गेन कीर्तनाद्यनुसारिणाम् ॥ २२ ॥
प्रायः प्रसन्नमनसां भोगमोक्षादिरागिणाम् ।
केषांचिद्धृदि भावेन्दोः प्रतिबिम्ब उदञ्चति ॥ २३ ॥
तद्भक्तहृन्नभःस्थस्य तत्संसर्गप्रभावतः ।

अथ च्छाया—

क्षुद्रकौतूहलमयी चञ्चला दुःखहारिणी ॥ २४ ॥
रतेश्छाया भवेत् किञ्चित्तत्सादृश्यावलम्बिनी ।
हरिप्रियक्रियाकालदेशपात्रादिसंगमात् ॥ २५ ॥
अप्यानुषङ्गिकादेषा क्वचिदज्ञेष्वपीक्ष्यते ।
किन्तु भाग्यं विना नासौ भावच्छायाऽप्युदञ्चति ॥ २६ ॥
यदभ्युदयः क्षेमं तत्र स्यादुत्तरोत्तरम् ।
हरिप्रियजनस्यैव प्रसादभरलाभतः ॥ २७ ॥

भगवद्गुणद्वयावलम्बनाद् भोगापवर्गलिप्सोपाधित्वं तत्प्रतिबिम्बत्वमित्यर्थः । तथाप्यश्रमाभीष्टनिर्वाहीति माहात्म्यकथनम् ।

तत्र प्रक्रियामाह—भोगमोक्षादिरागिणां दैवात् कदाचिदेव न तु मुहुः सद्भक्तसङ्गेन कीर्तनाद्यनुसारिणां तदर्थान्तरलिप्सयैव तदनुकर्तॄणां ततः प्रायः प्रसन्नमनसां दोषदर्शित्वाद्यभावेऽपि तत्तदर्थान्तरलिप्साशबलचित्तानां कथंचिद्धृदि तादृक्चित्ते तद्भक्तहृन्नभःस्थस्य तद्भक्तहृदेव नभः वस्त्वन्तरास्पृश्यत्वात् प्रेमेन्दूदययोग्यत्वाच्च तत्स्थभावेन्दोः प्रतिबिम्ब उदञ्चति न तु स्वरूपम्, तत्तल्लिप्सालक्षणोपाधिं विना तत्प्रतिबिम्बस्याप्यनुदयात् । प्रतिबिम्बश्चायं न स्वरूपसदृशः तत्तदेकैकगुणमात्रावलम्बनत्वात्, तत्तल्लिप्सायास्तस्यास्वच्छत्वाच्च । शुद्धभावलिप्सा तु शुद्धं पूर्णं च तमाकर्षत्येव विचित्रगुणगणावलम्बनत्वात्तदर्थप्रयत्नत्वाच्चेत्यर्थः । तर्हि कथं तादृशभक्तव्यवधाने सति नापयाति ? तत्राह—तत्संसर्गेति । तत्संसर्गप्रभावाच्चिरमुदञ्चत्येव संस्काररूपेणेति भावः ।

अथ च्छायेति । छायाशब्देनात्र कान्तिरुच्यते; "छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः" इत्यमरस्य नानार्थवर्गात् । सा चात्र प्रतिच्छविरिवोच्यते । तस्याश्च कान्तित्वादाभासशब्दस्य तत्र च प्रसिद्धत्वात् । तदेतदभिप्रेत्य च्छायां लक्षयति—क्षुद्रेति । क्षुद्रकौतूहलत्वं पारमार्थिकेऽपि कौतूहले तस्मिंल्लौकिकत्वमननात् । तथापि परमार्थकौतूहलमयरतेस्तत्र यत्किञ्चिच्छविराभासत एवेति च्छायात्वमत्रेति भावः । रतेश्छाया तु किञ्चिद्यथा स्यात्तथा तस्या रतेः सादृश्यावलम्बिनी भवेदिति तु योजना; अतश्छायात्वाच्चञ्चलापि न तु प्रतिबिम्बवत् स्थिरा भोगादिरागवल्लौकिककौतुकस्य स्थिरत्वाभावात् तथापि वस्तुप्रभावाद् दुःखहारिणी संसारतापस्य क्रमाच्छमनीति ।

भावाभासोऽपि सहसा भावतामुपगच्छति।
तस्मिन्नेवापराधेन भावाभासोऽप्यनुत्तमः॥ २८॥
क्रमेण क्षयमायाति खस्थः पूर्णशशी यथा।

किंच—

भावोऽप्यभावमायाति कृष्णप्रेष्ठापराधतः॥ २९॥
आभासतां च शनकैर्न्यूनजातीयतामपि।
गाढासङ्गात्सदा याति मुमुक्षौ सुप्रतिष्ठिते॥ ३०॥
आभासतामसौ किं वा भजनीयेशभावताम्।
अत एव क्वचित्तेषु नव्यभक्तेषु दृश्यते॥ ३१॥
क्षणमीश्वरभावोऽयं नृत्यादौ मुक्तिपक्षगः।
साधनेक्षां विना यस्मिन्नकस्माद्भाव ईक्ष्यते॥ ३१॥
विघ्नस्थगितमत्रोह्यं प्राग्भवीयं सुसाधनम्।
लोकोत्तरचमत्कारकारकः सर्वशक्तिदः॥ ३३॥
यः प्रथीयान् भवेद्भावः स तु कृष्णप्रसादजः।
जने चेज्जातभावेऽपि वैगुण्यमिव दृश्यते॥ ३४॥

न चात्र विशेषलक्षणे भोगादिसम्बन्धाभावादाभासगतस्य सामान्यलक्षणस्याव्याप्तिः स्यात्, कौतूहलानुभवस्य च भोगविशेषत्वाद्। न चात्र भोगसम्बन्धेन प्रतिबिम्बेऽतिव्याप्तिः स्यात्, क्षुद्रेत्यनेनैव ततो विच्छिन्नत्वाद्। हरिप्रियक्रियादीनां सङ्गमाद्युगपन्मिलनादित्यर्थः।

अभावं द्विविधस्यैवापराधस्याधिक्येन। एवमाभासतां मध्यमत्वेन; न्यूनजातीयतामल्पत्वेन। तत्र न्यूनजातीयत्वं वक्ष्यमाणानां शान्त्यादिपञ्चविधानां रत्याद्यष्टविधानां च तारतम्येन ज्ञेयम्।

भजनीयो य ईशस्तस्य भावोऽभिमानो यस्य तत्तां याति, अहंग्रहोपासनामाविशतीत्यर्थः। क्षणमित्युपलक्षणं क्वचिच्चिरमभिव्याप्य। मुक्तिस्त्वत्र सारूप्यसार्ष्टिसामीप्यलक्षणा ज्ञेया।

साधनेक्षामिति। साधनानि पूर्वोक्तसाधनाभिनिवेशकृष्णप्रसादभक्तप्रसादलक्षणानि कारणानि तेषामीक्षां शास्त्रादिद्वारा ज्ञानं विना यस्मिन् भावो रत्यादिरीक्ष्यते निश्चीयते तस्मिन् वृत्रादिष्विव प्राग्भवीयं साधनमूह्यम्।

ननु पूर्वं साधनाभिनिवेशादित्रयेणाधुना च प्राग्भवीयसाधनेन भावजन्मोक्तं तेषां मध्ये कतमः श्रेष्ठः? तत्र पूतनादिदृष्टान्तमभिप्रेत्याह—लोकेति।

वैगुण्यं बहिर्दुराचारता, तद् इवेति। तेन लिप्तत्वाभावात्। तथा चोक्तम्—"अपवित्रः पवित्रो वा" इत्यादि। कृतार्थत्वं चात्र जातभावत्वादेव।

कार्या तथापि नाम्नया कृतार्थः सर्वथैव सः ।

यथा नारसिंहे—

भगवति च हरावनन्यचेता भृशमलिनोऽपि विराजते ।
नहि शशकलुषच्छविः कदाचित्तिमिरपराभवतामुपैति चन्द्रः ॥

रतिरनिशनिसर्गोष्णप्रबलतरानन्दपूररूपैव ।
ऊष्माणमपि वमन्ती सुधांशुकोटेरपि स्वाद्वी ॥ ३९ ॥

इति भक्तिरसामृतसिन्धौ पूर्वविभागे भावभक्तिलहरी तृतीया ॥ ३ ॥

प्रेमभक्तिलहरी ।

अथ प्रेमा—

सम्यङ्मसृणितस्वान्तो ममत्वातिशयाङ्कितः ।
भावः स एव सान्द्रात्मा बुधैः प्रेमा निगद्यते ॥ १ ॥

यथा पञ्चरात्रे—

अनन्यममता विष्णौ ममता प्रेमसंगता ।
भक्तिरित्युच्यते भीष्मप्रह्लादोद्धवनारदैः ॥

भक्तिः प्रेमोच्यते भीष्ममुखैर्यत्र तु संगता ।

भृशं मलिनोऽपि दुराचारत्वेन बहिर्दृश्यमानोऽपि विराजते=अन्यपराभूतयाऽन्तर्गत-भक्त्या शोभत एव, तत्रार्थान्तरन्यासो—नहीति ।

"लोके च्छायामयं लक्ष्म तवाङ्के शशसंज्ञितम्" इति हरिवंशोक्तेः। शशकलुषच्छवित्वेन बहिर्दृश्यमानोऽपीत्यर्थः ।

उत्तरोत्तराभिलाषवृद्धेरशान्तस्वभावत्वमुष्णत्वमुल्लासात्मत्वादानन्दत्वमनिशोऽऽनादित एव यो निसर्गः स्वभावस्तेन, उष्णा चासौ प्रबलतरानन्दरूपा चेति विग्रहः । ऊष्माणं तद्विधनानासंचारिभावलक्षणम् ॥

इति लहरीचतुष्टयात्मके पूर्वविभागे भावभक्तिलहरी तृतीया ।

अथ भावमप्युक्त्वा प्रेमाणमाह—सम्यगिति । अत्र सान्द्रात्मकत्वं स्वरूपलक्षणमन्यद्द्वयन्तटस्थलक्षणम् ।

अत्र स्वमतमुदाहरणम् 'एवंव्रतः स्व' इत्यादिवक्ष्यमाणप्रकारमेव ज्ञेयम्, मतान्तरमपि योजनान्तरेण सङ्गमयितुमाह—यथेति । भक्तिरत्र भावः ।

ममताऽन्यममत्वेन वर्जितेत्यत्र योजना ॥ २ ॥
भावोत्थोऽतिप्रसादोत्थः श्रीहरेरिति स द्विधा ।

तत्र भावोत्थः—

भाव एवान्तरङ्गाणामङ्गानामनुसेवया ॥ ३ ॥
आरूढः परमोत्कर्षं भावोत्थः परिकीर्तितः ।

तत्र वैधभावोत्थो यथैकादशे—

एवंव्रतः स्वप्रियनामकीर्त्या जातानुरागो द्रुतचित्त उच्चैः ।
हसत्यथो रोदिति रौति गायत्युन्मादवन्नृत्यति लोकबाह्यः ॥

रागानुगाभावोत्थो यथा पाद्मे—

न पतिं कामयेत् कंचिद् ब्रह्मचर्यस्थिता सदा ।
तामेव मूर्त्तिं ध्यायन्ती चन्द्रकान्तिर्वरानना ॥
श्रीकृष्णगाथां गायन्ती रोमाञ्चोद्भेदलक्षणा ।
अस्मिन्मन्वन्तरे स्निग्धा श्रीकृष्णप्रियवार्तया ॥

अथ हरेरतिप्रसादोत्थः—

हरेरतिप्रसादोऽयं सङ्गदानादिरात्मनः ।

यथैकादशे—

ते नाधीतश्रुतिगणा नोपासितमहत्तमाः ।
अव्रतातप्ततपसो मत्सङ्गान्मामुपागताः ॥ इति ।

माहात्म्यज्ञानयुक्तश्च केवलश्चेति स द्विधा ॥ ४ ॥

वैध्या निर्वृत्तो वैधः स चासौ भावश्च तदुत्थः । एवंव्रत इति । वैधीसम्बन्धात्तन्निर्वृतत्वम् । स्वेति । ममतायुक्तत्वं जातानुराग इति तदतिशयित्वं च ।

तामेवमूर्त्तिं ध्यायन्तीति तस्यां मूर्तौ पूर्वं भावो जात आसीदिति सूचितम् । कंचिदन्यं पतिं न कामयेन्न कामयेतेति गाढममतया प्रेम दर्शितम् । स्निग्धा बभूवेति शेषः ।

सङ्गदानमादिर्यस्य सः ।

त इति । पूर्वोक्तेषु ते केचिद्बलिप्रभृतय इत्यर्थः । ते च मत्प्राप्त्यर्थं नाधीताः श्रुतिगणा यैः । तथाऽध्ययनार्थं नोपासिता महत्तमास्तत्पारगा यैः । सत्सङ्गादिति । तेषां सतां मध्ये प्रधानस्य मम सङ्गात्प्रेमाणं प्राप्य मामुपागता इत्यर्थः । किन्तु श्रीभगवतः स्वतन्त्रत्वेऽपि सतां मध्ये स्वयंगणनं विनयस्वभावादेव कृतमिति श्रीभगवत्प्रसादोत्थ एवायं ज्ञेय इति ।

पुनश्च तस्यैव प्रेम्णो भेदद्वयमाह—माहात्म्येति । केवलो माधुर्यमात्रज्ञानयुक्त इत्यर्थः ।

तत्राद्यो यथा पञ्चरात्रे—

माहात्म्यज्ञानयुक्तस्तु सुदृढः सर्वतोऽधिकः ।
स्नेहो भक्तिरिति प्रोक्तस्तया साष्टर्चादि नान्यथा ॥

केवलो यथा तत्रैव—

मनोगतिरविच्छिन्ना हरौ प्रेमपरिप्लुता ।
अभिसंधिविनिर्मुक्ता भक्तिर्विष्णुवशंकरी ॥ इति ।

महिमज्ञानयुक्तः स्याद्विधिमार्गानुसारिणाम् ।
रागानुगाश्रितानां तु प्रायशः केवलो भवेत् ॥ ५ ॥
आदौ श्रद्धा ततः साधुसङ्गोऽथ भजनक्रिया ।
ततोऽनर्थनिवृत्तिःस्यात्ततो निष्ठा रुचिस्ततः ॥ ६ ॥
अथासक्तिस्ततो भावस्ततः प्रेमाऽभ्युदञ्चति ।
साधकानामयं प्रेम्णः प्रादुर्भावे भवेत् क्रमः ॥ ७ ॥
धन्यस्यायं नवः प्रेमा यस्योन्मीलति चेतसि ।
अन्तर्वाणिभिरप्यस्य मुद्रा सुष्ठु सुदुर्गमा ॥ ८ ॥

अत एव नारदपञ्चरात्रे—

भावोन्मत्तो हरेः किंचिन्न वेद सुखमात्मनः ।
दुःखं चेति महेशानि परमानन्दमाप्लुतः ॥

प्रेम्ण एव विलासत्वाद्वैरल्यात्साधकेष्वपि ।
अत्र स्नेहादयो भेदा विविच्य नहि शंसिताः ॥ ९ ॥
श्रीमत्प्रभुपदाम्भोजैः सर्वा भागवतामृते ।

अत्र पाञ्चरात्रिकपद्यद्वयं माहात्म्यज्ञानसद्भावांश एव न तु लक्षणांशे ।

प्रायश इति । वैध्यंशयुक्तत्वेऽपि न केवलः स्यादित्यर्थः ।

तत्र बहुष्वपि क्रमेषु सत्सु प्रायिकमेकं क्रममाह—आदावितिद्वयेन । आदौ प्रथमे साधुसङ्गशास्त्रश्रवणद्वारा श्रद्धा तदर्थं विश्वासः । ततः प्रथमानन्तरं द्वितीयः साधुसङ्गो भजनरीतिशिक्षानिबन्धनः । निष्ठा तत्राविक्षेपेण सातत्यरुचिरभिलाषः किन्तु बुद्धिपूर्विकेयम् । आसक्तिस्तु स्वारसिकी ।

अन्तर्वाणिभिः शास्त्रविद्भिः । मुद्रा परिपाटी ।

सुदुर्गमत्वमेव दर्शयति—अत एवेति । अयं भावः—शास्त्रविद्भिर्हि सुखप्राप्तिदुःखहानी एव पुरुषार्थत्वेन निर्णीते । ते च तादृशभक्तानां बहिरेव तैर्दृश्येते नान्तः । तेषामन्तस्तु सुखदुःखे भगवत्प्राप्त्यप्राप्तिकृते एव । यथोक्तम्—"नात्यन्तिकं विगणयन्त्यपि ते प्रसादम्" इत्यादि,

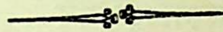
व्यक्तीकृतास्ति गूढापि भक्तिसिद्धान्तमाधुरी॥ १० ॥

इति भक्तिरसामृतसिन्धौ पूर्वविभागे प्रेमभक्तिलहरी चतुर्थी ॥ ४ ॥

गोपालरूपशोभां दधदपि रघुनाथभावविस्तारी।
तुष्यतु स सनातनात्मा प्रथमविभागे रसाम्बुनिधेः ॥ ११ ॥

इति भक्तिरसामृतसिन्धौ रसोपयोगिस्थायिभावोपपादनो नाम पूर्वो विभागः ॥ १॥

"कामं भवः स्ववृजिनैर्निरयेषु नस्ताच्चेतोऽलिवद्यदि नु ते पदयो रमेत" इत्यादि च।

इति लहरीचतुष्टयात्मके पूर्वविभागे प्रेमभक्तिलहरी चतुर्थी।

गोपालेति। श्लिष्टमिदम्—तत्र कृष्णपक्षे रघुनाथभावस्य विस्तारी रघुनाथादीनामप्यवतारीत्यर्थः। तत्तदुपासकानामभीष्टपूरणायेति भावः। अहो कृपामाहात्म्यमिति विवक्षितम्। पक्षे स्ववर्गस्य नामचतुष्टयमुद्दिष्टम्, तत्र द्वितीयं श्रीमद्ग्रन्थकृच्चरणानां नाम; प्रथमतृतीये तन्मित्रयोः, चतुर्थं च श्रीमत्तदग्रजचरणानाम्। भावः = कृष्णप्रेमा॥ ११ ॥

इति दुर्गमसङ्गमनीनाम्न्यां श्रीभक्तिरसामृतसिन्धुटीकायां पूर्वविभागः समाप्तः ॥ १ ॥

दक्षिणविभागे

विभावलहरी।

प्रबलमनन्याश्रयिणा निषेवितः सहजरूपेण।
अघमथनो मथुरायां सदा सनातनतनुर्जयति ॥ १ ॥
रसामृताब्धेर्भागेऽस्मिन् द्वितीये दक्षिणाभिधे।
सामान्यभगवद्भक्तिरसस्तावदुदीर्यते ॥ २ ॥
अस्य पञ्च लहर्यः स्युर्विभावाख्याऽग्रिमा मता।
द्वितीया त्वनुभावाख्या तृतीया सात्त्विकाभिधा ॥ ३ ॥
व्यभिचार्यभिधा तुर्या स्थायिसंज्ञा तु पञ्चमी।
अथास्याः केशवरतेर्लक्षिताया निगद्यते ॥ ४ ॥
सामग्रीपरिपोषेण परमा रसरूपता।
विभावैरनुभावैश्च सात्त्विकैर्व्यभिचारिभिः ॥ ५ ॥
स्वाद्यत्वं हृदि भक्तानामानीता श्रवणादिभिः।
एषा कृष्णरतिः स्थायी भावो भक्तिरसो भवेत् ॥ ६ ॥
प्राक्तन्याधुनिकी चास्ति यस्य सद्भक्तिवासना।
एष भक्तिरसास्वादस्तस्यैव हृदि जायते ॥ ७ ॥
भक्तिनिर्धूतदोषाणां प्रसन्नोज्ज्वलचेतसाम्।
श्रीभागवतरक्तानां रसिकासङ्गरङ्गिणाम् ॥ ८ ॥
जीवनीभूतगोविन्दपादभक्तिसुखश्रियाम्।

एषा कृष्णरतिरेव स्थायी भावः। सैव च भक्तिरसो भवेत्। कीदृशी सती? तत्राह—विभावैरिति। श्रवणादिभिः कर्तृभिः विभावादिभिः करणैर्भक्तानां हृदि स्वाद्यत्वमानीता सम्यक् प्रापिता चमत्कारविशेषेण पुष्टेत्यर्थः।

रतिश्चात्रोपलक्षणमेव तेन महाभावपर्यन्तः सर्वोऽपि भावो ग्राह्यः, तस्या एवोत्कर्षरूपत्वाद्। यद्यपि रतेरस्तित्वेनाधुनिकी वासनास्त्येव तथापि रसतापत्तौ प्राक्तनी चावश्यं मृग्यत इत्याह—प्राक्तनीति। प्राक्तनी प्राग्जन्मजाता, आधुनिकी जन्मन्यस्मिन्नुद्भूता चेति। मध्ये तिरोधानापेक्षयैव वासनाभेदो विवक्षितः। इदमपि प्रायिकम्, तात्पर्यन्तु रत्यतिशय एव ज्ञेयम्।

पुनस्तस्यां रसोत्पत्तौ साधनं सहायं प्रकारं चाह—भक्तीति चतुर्भिः। तत्र साधनमनुतिष्ठतामित्यन्तम्, सहायं संस्कारयुगलम्, प्रकारस्तु रतिरित्यादिको ज्ञेयः। निर्धूतदोषत्वादेव

प्रेमान्तरङ्गभूतानि कृत्यान्येवानुतिष्ठताम् ॥ ९ ॥
भक्तानां हृदि राजन्ती संस्कारयुगलोज्ज्वला।
रतिरानन्दरूपैव नीयमाना तु रस्यताम् ॥ १० ॥
कृष्णादिभिर्विभावाद्यैर्गतैरनुभवाध्वनि।
प्रौढानन्दचमत्कारकाष्ठामापद्यते पराम् ॥ ११ ॥
किन्तु प्रेमा विभावाद्यैः स्वल्पैर्नीतोऽप्यणीयसीम्।
विभावनाद्यवस्थां तु सद्य आस्वाद्यतां व्रजेत् ॥ १२ ॥

अत्र विभावादिसामान्यलक्षणम्—

ये कृष्णभक्तमुरलीनादाद्या हेतवो रतेः।
कार्यभूताः स्मिताद्याश्च तथाऽष्टौ स्तब्धतादयः ॥ १३ ॥
निर्वेदाद्याः सहायाश्च ते ज्ञेया रसभावने।
विभावा अनुभावाश्च सात्त्विका व्यभिचारिणः ॥ १४ ॥

तत्र विभावाः—

तत्र ज्ञेया विभावास्तु रत्यास्वादनहेतवः।
ते द्विधालम्बना एके तथैवोद्दीपनाः परे ॥ १५ ॥

तदुक्तमग्निपुराणे—

विभाव्यते हि रत्यादिर्यत्र येन विभाव्यते।
विभावो नाम स द्वेधालम्बनोद्दीपनात्मकः ॥

तत्रालम्बनाः—

कृष्णश्च कृष्णभक्ताश्च बुधैरालम्बना मताः।

प्रसन्नत्वं शुद्धसत्त्वविशेषस्याविर्भावयोग्यत्वम्। ततश्चोज्ज्वलत्वम्, तदाविर्भावात् सर्वज्ञानसम्पन्नत्वम्। अनुभवाध्वनि गतैरिति। न तु लौकिकरसवदत्र सत्कविनिबद्धतापेक्षेति भावः।

किन्त्विति। प्रेम्णो वैशिष्ट्यं विभावनाद्यवस्थां तत्तदास्वादविशेषयोग्यतावस्थाम्, एवं प्रणयस्नेहादीनामपि ज्ञेयम्, रतेरेवोत्कर्षरूपा एत इति। तद्ग्रहणेनैव विभावैरित्यादिलक्षणे प्रवेश इति भावः। अणीयसीमपीति योज्यम्।

तत्र विभावाः, लक्ष्यन्त इति शेषः।

केन ? तदाह—तत्र ज्ञेया इति। हेतुत्वमत्र विषयाश्रयत्वेनोद्बोधकत्वेन च ज्ञेयम्। तथैवाह—ते द्विधेति।

कृष्णश्च कृष्णभक्ताश्चेति। अत्रायं विवेकः—यमुद्दिश्य रतिः प्रवर्तते स विषयः। स च श्रीकृष्ण एवात्र। आधारस्तु रतेराश्रयः। स चात्र मूलं रतेः पात्रं गृह्यते। तन्निष्यन्देन ह्याधुनिका

रत्यादेर्विषयत्वेन तथाधारतयापि च ॥ १६ ॥

तत्र श्रीकृष्णः—

नायकानां शिरोरत्नं कृष्णस्तु भगवान् स्वयम् ।
यत्र नित्यतया सर्वे विराजन्ते महागुणाः ॥ १७ ॥
सोऽन्यरूपस्वरूपाभ्यामस्मिन्नालम्बनो मतः ।

तत्रान्यरूपेण यथा—

हन्त मे कथमुदेति सवत्से वत्सपालपटले रतिरत्र ।
इत्यनिश्चितमतिर्बलदेवो विस्मयस्तिमितमूर्तिरिवासीत् ॥

अथ स्वरूपम्—

आवृतं प्रकटं चेति स्वरूपं कथितं द्विधा ॥ १८ ॥

तत्रावृतम्—

अन्यवेषादिनाऽऽच्छन्नं स्वरूपं प्रोक्तमावृतम् ।

तेन यथा—

मां स्नेहयति किमुच्चैर्महिलेयं द्वारकावरोधेऽत्र ।
आं विदितं कुतुकार्थी वनितावेषो हरिश्चरति ॥

प्रकटस्वरूपेण यथा—

अयं कम्बुग्रीवः कमलकमनीयाक्षिपटिमा
तमालश्यामाङ्गद्युतिरतितरां छत्रितशिराः ।

अपि भक्ताः स्निग्धा भवन्ति । स पुनः स्थापयिष्यमाणमहारसमूर्तिस्तल्लीलापरिकरगण एव । अन्यत्राश्रयता तु स्वस्वमत्यनुसारेण । तदेवं द्विविधालम्बनशालिता च तल्लीलापरिकरादन्येषाम् । तस्मिन् लीलापरिकरगणेऽपि परममुख्यमुख्यादितरेषाम् । परममुख्यमुख्यस्य तु केवलश्रीकृष्णालम्बनशालिता ज्ञेयेति ।

रत्यादेरिति । आदिशब्दाद् गौणा वक्ष्यमाणा हासादयो गृहीताः । रतिश्चात्र सजातीयैव ज्ञेया न तु विजातीया, अनुभवितुस्तत्संस्काराभावाद् । विजातीया स्वविरोधिनी चेदुद्दीपन एव तदाधारो भवति न त्वावलम्बनः । कुतस्तरां विरोधी रत्याश्रय इत्यग्रिमग्रन्थानुसारेण ज्ञेयम् ।

हन्तेति । अत्र श्रीकृष्णे या रतिः सा कथं वत्सपालपटल उदेतीत्यर्थः । स्तिमितत्वं स्तब्धत्वम् । इवेत्यत्र वाक्यालङ्कारे ।

मामिति । श्रीमदुद्धववाक्यम् । उच्चैरिति सर्वतः परमं श्रीहरियोग्यं यथा स्यात्तथेत्यर्थः । अत्र प्रमाणं योगमायावैभवदर्शने यथा—

अव्यक्तलिङ्गं प्रकृतिष्वन्तःपुरगृहादिषु ।
क्वचिच्चरन्तं योगेशं तत्तद्भावबुभुत्सया ॥ इति ।

अयमित्यपि तद्वाक्यम्, कमलैरपि कमनीयोऽक्षिपटिमा नेत्रयोः सौन्दर्यातिशयो यस्य सः, तमालवत् श्यामा श्यामलतया विराजन्ती अङ्गस्य द्युतिर्यस्य सः । पाठान्तरं त्यक्तम् । दर

दरश्रीवत्साङ्कः स्फुरदरिदराद्यङ्कितकरः
करोत्युच्चैर्मोदं मम मधुरमूर्तिर्मधुरिपुः ॥

अथ तद्गुणाः—

अयं नेता [१]सुरम्याङ्गः [२]सर्वसल्लक्षणान्वितः ॥ १९ ॥

[३]रुचिरस्[४]तेजसा युक्तो [५]बलीयान् [६]वयसान्वितः ।

[७]विविधाद्भुतभाषावित् [८]सत्यवाक्यः [९]प्रियंवदः ॥ २० ॥

[१०]वावदूकः [११]सुपाण्डित्यो [१२]बुद्धिमान् [१३]प्रतिभान्वितः ।

[१४]विदग्धश्[१५]चतुरो [१६]दक्षः [१७]कृतज्ञः [१८]सुदृढव्रतः ॥ २१ ॥

[१९]देशकालसुपात्रज्ञः [२०]शास्त्रचक्षुः [२१]शुचिर्[२२]वशी ।

[२३]स्थिरो [२४]दान्तः [२५]क्षमाशीलो [२६]गम्भीरो [२७]धृतिमान् [२८]समः ॥ २२ ॥

[२९]वदान्यो [३०]धार्मिकः [३१]शूरः [३२]करुणो [३३]मान्यमानकृत् ।

[३४]दक्षिणो [३५]विनयी [३६]ह्रीमान् [३७]शरणागतपालकः ॥ २३ ॥

[३८]सुखी [३९]भक्तसुहृत् [४०]प्रेमवश्यः [४१]सर्वशुभङ्करः ।

[४२]प्रतापी [४३]कीर्तिमान् [४४]रक्तलोकः [४५]साधुसमाश्रयः ॥ २४ ॥

[४६]नारीगणमनोहारी [४७]सर्वाराध्यः [४८]समृद्धिमान् ।

[४९]वरीयान्[५०]ईश्वरश्चेति गुणास्तस्यानुकीर्तिताः ॥ २५ ॥

समुद्रा इव पञ्चाशद् दुर्विगाहा हरेरमी ।

जीवेष्वेते वसन्तोऽपि बिन्दुबिन्दुतया क्वचित् ॥ २६ ॥

ईषद् यत्नादेव निरीक्ष्यः श्रीवत्सरूपोऽङ्को लक्षणं यत्र। अरिः चक्रं दरः शङ्खः तावेतौ करस्थाङ्कत्वेन ज्ञेयौ । अतितरामिति सर्वत्रान्वितम् ।

अथ तद्गुणा इति । तत्र गुणा द्विधा निरूप्यन्ते—प्राधान्येनोपसर्जनत्वेन च । क्वचित्सुरम्याङ्गत्वमित्यादिना तथा क्वचित्सुरम्याङ्गमित्यादिना चेति । यत्र प्रथमेन निरूप्यन्ते तत्र तेषामुद्दीपनत्वम्, यत्र द्वितीयेन तत्रालम्बनत्वं तदेवमत्रालम्बनप्रकरणे द्वितीयेनैवाह—अयं नेतेति । अयं श्रीकृष्णाख्यो नेता नायकः ।

क्वचिदिति । भगवदनुगृहीतेष्वित्येव मुख्यतयाऽङ्गीकृतम्, अतएव बिन्दुत्वमपि । अन्येषु तु तदाभासत्वमेव ज्ञेयम् ।

परिपूर्णतया भान्ति तत्रैव पुरुषोत्तमे ।
तथाहि पाद्मे पार्वत्यै शितिकण्ठेन तद्गुणाः ॥ २७ ॥
कन्दर्पकोटिलावण्या इत्याद्याः परिकीर्तिताः ।
एत एव गुणाः प्रायो धर्माय वनमालिनः ॥ २८ ॥
पृथिव्या प्रथमस्कन्धे प्रथयाञ्चक्रिरे स्फुटम् ।

यथा—

सत्यं शौचं दया क्षान्तिः त्यागः सन्तोष आर्जवम् ।
शमो दमस्तपः साम्यं तितिक्षोपरतिः श्रुतम् ॥
ज्ञानं विरक्तिरैश्वर्यं शौर्यं तेजो बलं स्मृतिः ।
स्वातन्त्र्यं कौशलं कान्तिर्धैर्यं मार्दवमेव च ॥
प्रागल्भ्यं प्रश्रयः शीलं मह ओजो बलं भगः ।
गाम्भीर्यं स्थैर्यमास्तिक्यं कीर्तिर्मानोऽनहंकृतिः ॥
इमे चान्ये च भगवन् नित्या यत्र महागुणाः ।
प्रार्थ्या महत्त्वमिच्छद्भिर्न वियन्ति स्म कर्हिचित् ॥ इति,

अथ पञ्च गुणा ये स्युरंशेन गिरिशादिषु ॥ २९ ॥
सदास्वरूपसम्प्राप्तः[५१] सर्वज्ञो[५२] नित्यनूतनः[५३] ।
सच्चिदानन्दसान्द्राङ्गः[५४] सर्वसिद्धिनिषेवितः[५५] ॥ ३० ॥
अथोच्यन्ते गुणाः पञ्च ये लक्ष्मीशादिवर्तिनः ।
अविचिन्त्यमहाशक्तिः[५६] कोटिब्रह्माण्डविग्रहः[५७] ॥ ३१ ॥

धर्माय धर्मरूपं देवं बोधयितुमित्यर्थः । "क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः" इति स्मरणाच्चतुर्थी ।

अंशेन यथासम्भवं स्वांशेन गिरिशादिषु श्रीशिवादिषु, आदिग्रहणात् क्वचिद् द्विपरा-र्द्धादौ साक्षाद्भगवदवतारा ब्रह्मादयो गृह्यन्ते ।

सच्चिदानन्देति । श्रीभगवत्पक्षे सच्चिदानन्दरूपं च तत् सान्द्रं वस्त्वन्तराप्रवेश्यं चाङ्गं यस्य स इति विग्रहः । शिवपक्षे सच्चिदानन्देन भगवता सान्द्रं तादात्म्यं यस्य सः ।

अथोच्यन्त इति युगलम् । लक्ष्मीशोऽत्र परव्योमाधिनाथः श्रीनारायणः । आदिशब्दा-न्महापुरुषादयोऽपि गृह्यन्ते । तत्राविचिन्त्यमहाशक्तित्वं लक्ष्मीशे ज्ञेयम् । महापुरुषाद्यवतारकत्-त्वात् कोटिब्रह्माण्डव्यापी विग्रहो यस्येति मध्यमपदलोपी समासः, तन्मात्रव्यापिविग्रहत्-महापुरुषे मायाद्रष्टुस्तस्यैव तदुपाधित्वाद् । यथा ब्रह्मसंहितायाम्—

अवतारावलीवीजं[५८] हतारिगतिदायकः[५९] ।
आत्मारामगणाकर्षीत्यमी[६०] कृष्णे किलाद्भुताः ॥ ३२ ॥
सर्वाद्भुतचमत्कारलीलाकल्लोलवारिधिः[६१] ।
अतुल्यमधुरप्रेममण्डितप्रियमण्डलः[६२] ॥ ३३ ॥
त्रिजगन्मानसाकर्षी मुरलीकलकूजितैः[६३] ।
असमानोर्ध्वरूपश्रीविस्मापितचराचरः[६४] ॥ ३४ ॥
लीलाप्रेम्णा प्रियाधिक्यं माधुर्यं वेणुरूपयोः ।
इत्यसाधारणं प्रोक्तं गोविन्दस्य चतुष्टयम् ॥ ३५ ॥
एवंगुणाश्चतुर्भेदाश्चतुःषष्टिरुदाहृताः ।

यस्यैकनिश्वसितकालमथावलम्ब्य जीवन्ति लोमविलजा जगदण्डनाथाः ।
विष्णुर्महान् स इह यस्य कलाविशेषो गोविन्दमादिपुरुषं तमहं भजामि ॥ इति ।

अवतारावलीबीजत्वं पूर्वयोर्द्वयोर्यथासम्भवमन्यत्र च । गतिः स्वर्गादिरूपोऽर्थः । स तु भगवद्द्वेषिणामन्येन केनापि कर्मणा न सम्भवति । यथोक्तं गतासु—

तानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान् ।
क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥
आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ।
मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम् ॥

आत्मारामगणाकर्षित्वं श्रीमद्विकुण्ठासुतादावपि तृतीयस्कन्धादिषु प्रसिद्धम् । कृष्णे किलाद्भुता इति । नरलीलामयत्वेनैव तत्तदाविर्भावनात् । किं चाविचिन्त्येति; अवतारेति स्वयं भगवत्त्वात् । स्वयं भगवत्त्वेऽपि जिज्ञासा चेत् कृष्णसंदर्भो दृश्यः । कोटीति । तानि व्याप्यापि वैकुण्ठादिव्यापित्वात् । हतेति मोक्षभक्तिपर्यन्तगतिदातृत्वादद्भुतत्वं ज्ञेयम् । तत्रैव परमव्योमनाथादीनतिक्रम्य श्रीकृष्णस्यैव विस्मयकारित्वे स्थिते भवतु नाम गिरिशादिष्वंशेन तत्तद्गुणत्वम्, किन्तु सुतरामेव श्रीकृष्णानुभविषु न तेषां विस्मयकारित्वमिति व्यञ्जितम् । यथोक्तं यन्मर्त्यलीलौपयिकमिति, गोप्यस्तपः किमचरन् यदमुष्य रूपमिति च । सर्वाद्भुतेत्यादिकं तूदाहरणेषु विवेचनीयम् । अतुल्येत्यादिपदद्वये षष्ठ्यर्थान्यपदार्थो बहुव्रीहिः ।

तानेव चतुरो गुणान् संक्षिप्य दर्शयति—लीलेति । तत्र लीलेति प्रथमः । प्रेम्णा प्रियाणामाधिक्यमिति तादृशप्रियजनविराजमानत्वमित्यर्थः । तच्च द्वितीयः । वेणुमाधुर्यमिति तृतीयः । रूपमाधुर्यमिति चतुर्थः । तदेवं निरूप्यानुभवविशेषात् प्रौढिवादेनाह—इत्यसाधारणमिति । तदेवमपि सिद्धान्ततस्त्वभेदेऽपीत्यादौ रसेनोत्कृष्यते कृष्णरूपमिति यदुक्तं तत्तूपलक्षणमेव ज्ञेयम् ।

चतुर्भेदा इति । तत्र पञ्चाशत्तमपर्यन्तः प्रथमः । पञ्चपञ्चाशत्तमपर्यन्तो द्वितीयः । षष्टित-

सोदाहरणमेतेषां लक्षणं क्रियते क्रमात् ॥ ३६ ॥

तत्र सुरम्याङ्गः १—

श्लाघ्याङ्गसंनिवेशो यः सुरम्याङ्गः स कथ्यते ।

यथा—

मुखं चन्द्राकारं करभनिभमूरुद्वयमिदं
भुजौ स्तम्भारम्भौ सरसिजवरेण्यं करयुगम् ।
कपाटाभं वक्षःस्थलमविरलं श्रोणिफलकं
परिक्षामो मध्यः स्फुरति मुरहन्तुर्मधुरिमा ॥

सर्वसल्लक्षणान्वितः २—

तनौ गुणोत्थमङ्कोत्थमिति सल्लक्षणं द्विधा ॥ ३७ ॥

तत्र गुणोत्थम्—

गुणोत्थं स्याद् गुणैर्योगो रक्ततातुङ्गतादिभिः ।

यथा—

रागः सप्तसु हन्त षट्स्वपि शिशोरङ्गेष्वलन्तुङ्गता
विस्तारस्त्रिषु खर्वता त्रिषु तथा गम्भीरता च त्रिषु ।
दैर्घ्यं पञ्चसु किञ्च पञ्चसु सखे सम्प्रेक्ष्यते सूक्ष्मता
द्वात्रिंशद्वरलक्षणः कथमसौ गोपेषु सम्भाव्यते ॥

मपर्यन्तस्तृतीयः । चतुःषष्टितमपर्यन्तश्चतुर्थ इति । भेदो वर्गः । सोदाहरणमिति । अत्रोदाहरणानि चतुर्भिः प्रमाणैर्लब्धानि शास्त्रेण तत्तात्पर्येण तदनुसारिमहाजनप्रसिद्ध्या तदनुसारिसम्भवेन च । पुनर्द्विविधानि भगवत्तया चमत्कारकराणि मनुष्यलीलया चेति । तत्र भगवत्त्वेऽपि मनुष्यलीलया चमत्कारकरत्वम् । तथापि मर्त्यानुविधस्य वर्ण्यत इति । प्रपञ्चे निष्प्रपञ्चोऽपीत्यादिन्यायेन च, तथैव वर्णितं श्रीपृथिव्या सत्यं शौचमित्यादिना । यथा चात्रैव दर्शयिष्यते "पश्य विन्ध्यगिरितोऽपि गरिष्ठम्" इत्यादिभिः ।

मुखमिति । यद्यपि पूर्वानुसारेण चन्द्रादयस्तस्य दृष्टान्ततालेशमपि नार्हन्ति; तथापि साधारणलोकानां तद्द्वारा तन्माहिमप्रवेशार्थमेव दृष्टान्तिताः । यत्र तु तदन्तरङ्गपरिकरैरपि तादृशं वर्ण्यते तत्र साक्षाद्भगवद्विभूतिरूपतल्लीलापरिकरा एव चन्द्रादयो दृष्टान्त्यन्त इति ज्ञेयम् । तदे तदभिप्रेत्यैव तदप्यनादृत्य केवलानुवादेनैवाह—अविरलमित्यादि, अविरलमिति । अतिस्थूलत्वाद्विभक्तावयत्वेन विवेक्तुमशक्यमित्यर्थः ।

राग इति । श्रीमद्व्रजेश्वरं प्रति कस्यचित् सवयसो गोपस्य वाक्यमिदम्, सप्तसु = नेत्रान्तपादकरतलतालव्वधरोष्ठजिह्वानखे, षट्सु = वक्षःस्कन्धनखनासिकाकटिमुखे, त्रिषु = कटिललाटवक्षसि । केचित्कटिस्थाने शिरः पठन्ति । पुनस्त्रिषु = ग्रीवाजङ्घामेहने, पुनश्च त्रिषु=नाभिस्वरसत्त्वे, पञ्चसु = नासाभुजनेत्रहनुजानुनि, पुनः पञ्चसु = त्वक्केशलोमदन्ताङ्गुलिपर्वणि,

अङ्कोत्थम्—

रेखामयं रथाङ्गादि स्यादङ्कोत्थं करादिषु ॥ ८ ॥

यथा—

करयोः कमलं तथा रथाङ्गं स्फुटरेखमयमात्मजस्य पश्य ।
पदपल्लवयोश्च वल्लवेन्द्र ध्वजवज्राङ्कुशमीनपङ्कजानि ॥

रुचिरः ३—

सौन्दर्येण दृगानन्दकारी रुचिर उच्यते ।

तथैव महापुरुषलक्षणं सामुद्रकप्रसिद्धेः, द्वात्रिंशद्वराणि तत्तल्लक्षणेभ्यो गोपेभ्योऽपि श्रेष्ठानि लक्षणानि यस्य सः, गोपेषु कथमिति भगवदवतारादिष्वप्येतादृशत्वाश्रवणादिति ।

करयोरिति । कस्याश्चिद् वृद्धगोप्या वचनम्, उपलक्षणान्येवैतानि चिह्नानि, पद्मपुराणादिदृष्ट्याऽन्यान्यप्यसाधारणानि ज्ञेयानि । तानि यथा पद्मपुराणे—

ब्रह्मोवाच—शृणु नारद वक्ष्यामि पदयोश्चिह्नलक्षणम् ।
भगवत्कृष्णरूपस्य ह्यानन्दैकघनस्य च ॥
अवतारा ह्यसङ्ख्याताः कथिता मे तवाग्रतः ।
परं सम्यक् प्रवक्ष्यामि कृष्णस्तु भगवान् स्वयम् ॥
देवानां कार्यसिद्ध्यर्थमृषीणां च तथैव च ।
आविर्भूतस्तु भगवान् स्वानां प्रियचिकीर्षया ॥
यैरेव ज्ञायते देवो भगवान्भक्तवत्सलः ।
तान्यहं वेद नान्योऽस्ति सत्यमेतन्मयोदितम् ॥
षोडशैव तु चिह्नानि मया दृष्टानि तत्पदे ।
दक्षिणे चाष्ट चिह्नानि इतरे सप्त एव च ॥
ध्वजः पद्मं तथा वज्रमङ्कुशो यव एव च ।
स्वस्तिकं चोर्ध्वरेखा च अष्टकोणं तथैव च ॥
सप्तान्यानि प्रवक्ष्यामि साम्प्रतं वैष्णवोत्तम ।
इन्द्रचापं त्रिकोणं च कलशं चार्द्धचन्द्रकम् ॥
अम्बरं मत्स्यचिह्नं च गोष्पदं सप्तमं स्मृतम् ।
अङ्कान्येतानि भो वत्स दृश्यन्ते तु यदा कदा ॥
कृष्णाख्यं तु परं ब्रह्म भुवि जातं न संशयः ।
द्वयं वाथ त्रयं वाथ चत्वारः पञ्च चैव च ॥
दृश्यन्ते वैष्णवश्रेष्ठ अवतारे कथञ्चन । इत्यादि ।
षोडशं तु तथा चिह्नं शृणु देवर्षिसत्तम ॥
जम्बूफलसमाकारं दृश्यते यत्र कुत्रचिद् ।

इत्यन्तम् । शास्त्रान्तरेभ्यः तापन्यागमवाराहादिभ्यस्तु शङ्खचक्रच्छत्राणि च ज्ञेयानि ।
सौन्दर्येण = कान्त्या ।

यथा तृतीये—

यद्धर्मसूनोर्बत राजसूये निरीक्ष्य दृक्स्वस्त्ययनं त्रिलोकः ।
कार्त्स्न्येन चाद्येह गतं विधातुरर्वाक्सृतौ कौशलमित्यमन्यत ॥

यथा वा—

अष्टानां दनुजभिदङ्गपङ्कजानामेकस्मिन्कथमपि यत्र वल्लवीनाम् ।
लोलाक्षिभ्रमरततिः पपात तस्माद् नोत्थातुं द्युतिमधुपङ्किलात् क्षमासीत् ॥

तेजसा युक्तः ४—

तेजो धाम प्रभावश्चेत्युच्यते द्विविधं बुधैः ॥ ३९ ॥

तत्र धाम—

दीप्तिराशिर्भवेद्धाम

यथा—

अम्बरमणिनिकुरम्बं विडम्बयन्नपि मरीचिकुलैः ।
हरिवक्षसि रुचिनिबिडं कौस्तुभमणिरुडुरिव स्फुरति ॥

प्रभावः—

प्रभावः सर्वजित् स्थितः ।

यथा—

दूरतस्तमवलोक्य माधवं कोमलाङ्गमपि रङ्गमण्डले ।
पर्वतोद्भटभुजान्तरोऽप्यसौ कंसमल्लनिवहः स विव्यथे ॥

बलीयान् ५—

प्राणेन महता पूर्णो बलीयानिति कथ्यते ॥ ४० ॥

यथा—

पश्य विन्ध्यगिरितोऽपि गरिष्ठं दैत्यपुङ्गवमुदग्रमरिष्टम् ।
तूलखण्डमिव पिण्डितमारात् पुण्डरीकनयनो विनुनोद ॥

विधातुरर्वाक्सृतौ यत्कौशलं तदिह श्रीकृष्णसौन्दर्ये कार्त्स्न्येन गतं प्रविष्टमित्यमन्यत = अन्वभूत् । तदेकदेशान्तर्भूतमेव तत्सर्वमित्यर्थः । अमंस्तेति पाठस्तु लिखनभ्रमादेव ।

पूर्वत्र सुरम्याङ्गत्वमिश्रं रुचिरत्वं वर्णितमित्यपरितोषाच्छुद्धोदाहरणं पुनराह—यथा चेति । अष्टानां मुखनेत्रयुगकरयुगनाभिचरणयुगरूपाणाम् । उपलक्षणानि चैतान्यन्येषामङ्गानाम् ।

अम्बरेति । यद्यप्येतदेव तत्त्वं अथापि लौकिकलीलारक्षणार्थं स्वस्य तस्य च तेजोगोपनमपि करोति श्रीभगवानिति सूर्यादितेजसामपि तत्र मानं ज्ञेयम् । 'नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः ।' इति श्रीगीतोक्तेः । एवमन्यत्रापीति ज्ञेयम् । मणिराडयमुडुरिवेत्यत्र कौस्तुभमणिरुडुरिवेति वा पाठः ।

यथा वा—

वामस्तामरसाक्षस्य भुजदण्डः स पातु वः।
क्रीडाकन्दुकतां येन नीतो गोवर्द्धनो गिरिः॥

वयसाऽन्वितः ६—

वयसो विविधत्वेऽपि सर्वभक्तिरसाश्रयः।
धर्मी किशोर एवात्र नित्यनानाविलासवान्॥ ४१॥

यथा—

तदात्वाभिव्यक्तीकृततरुणिमारम्भरभसं स्मितश्रीनिर्धूतस्फुरदमलराकापतिमदम्।
दरोदञ्चत्पञ्चाशुगनवकलामेदुरमिदं मुरारेर्माधुर्यं मनसि मदिराक्षीर्मदयति॥

विविधाद्भुतभाषाविद् ७—

विविधाद्भुतभाषावित् स प्रोक्तो यस्तु कोविदः।
नानादेश्यासु भाषासु संस्कृते प्राकृतेषु च॥ ४२॥

यथा—

व्रजयुवतिषु शौरिः शौरसेनीं सुरेन्द्रे प्रणतशिरसि सौरीं भारतीमातनोति।
अहह पशुषु कीरेष्वप्यपभ्रंशरूपां कथमजनि विदग्धः सर्वभाषावलीषु॥

सत्यवाक्यः ८—

स्यान्नानृतं वचो यस्य सत्यवाक्यः स भण्यते।

यथा—

पृथे तनयपञ्चकं प्रकटमर्पयिष्यामि ते
रणोर्वरितमित्यभूत्तव यथार्थमेवोदितम्।

वयोऽत्र कौमारपौगण्डकैशोराख्यत्रयात्मकं क्रमप्राप्तं ज्ञेयम्। तेनान्वितः = सदृशतया लब्ध इति वयस्तद्वतोर्द्वयोरपि प्राशस्त्यमुक्तम्, "पश्चात्सादृश्ययोरनुः" इत्यमरः। धर्माः सर्वे गुणाः सन्त्यस्मिन्निति धर्मी पूर्णाविर्भाव इत्यर्थः। यतः सर्वभक्तिरसाश्रयः। अत एव भक्तिसामान्यरसे वर्ण्यत इति शेषः।

तथापि शृङ्गाराख्यस्य महारसस्य तु परमोद्बोधकं तदित्याशयेनाह—तदात्वेति। "तत्कालस्तु तदात्वं स्याद्" इत्यमरः, "ईषदर्थे दराव्ययम्" इति च।

चकारः पश्वादिभाषामपि गृह्णाति।

व्रजयुवतिष्विति। व्रजस्थविदग्धवृद्धावचनम्। अत्र शौरिरिति "प्रागयं वसुदेवस्य" इति गर्गवाक्यानुसारेण, तत्र च व्रजयुवतयो मुख्यत्वेनोपलक्षणान्येव व्रजवासिष्विति तु ज्ञेयम्, शौरसेनीं तद्देश्यां प्राकृतविशेषं च, प्रायस्तयोरैक्यात्, सौरीं दैवीं संस्कृतरूपाम्, पशुषु गोमहिष्यादिपु, कीरेषु कश्मीरदेशीयमनुष्येषु शुकेषु च, अपभ्रंशरूपां पैशाचिकाख्यप्राकृतविशेषं तद्भाषां च यथासम्भवम्।

रविर्भवति शीतलः कुमुदबन्धुरप्युष्णल-
स्तथापि न मुरान्तक व्यभिचरिष्णुरुक्तिस्तव ॥

यथा वा—

गूढोऽपि वेषेण महीसुरस्य हरिर्यथार्थं मगधेन्द्रमूचे ।
संसृष्टमाभ्यां सह पाण्डवाभ्यां मां विद्धि कृष्णं भवतः सपत्नम् ॥

प्रियंवदः ९ यथा—

जने कृतापराधेऽपि सान्त्ववादी प्रियंवदः ॥ ४३ ॥

कृतव्यलीकेऽपि न कुण्डलीन्द्र त्वया विधेया मयि दोषदृष्टिः ।
प्रवास्यमानोऽसि सुरार्चितानां परं हितायाद्य गवां कुलस्य ॥

वावदूकः १०—

श्रुतिप्रेष्ठोक्तिरखिलवाग्गुणान्वितवागपि ।
इति द्विधा निगदितो वावदूको मनीषिभिः ॥ ४४ ॥

तत्राद्यो यथा—

अश्लिष्टकोमलपदावलिमञ्जुलेन प्रत्यक्षरक्षरदमन्दसुधारसेन ।
सख्यः समस्तजनकर्णरसायनेन नाहारि कस्य हृदयं हरिभाषितेन ॥

द्वितीयो यथा—

प्रतिवादिचित्तपरिवृत्तिपटुर्जगदेकसंशयविमर्दकरी ।
प्रमिताक्षराद्य विविधार्थमयी हरिवागियं मम धिनोति धियः ॥

सुपाण्डित्यः ११—

विद्वान् नीतिज्ञ इत्येष सुपाण्डित्यो द्विधा मतः ।
विद्वानखिलविद्याविन्नीतिज्ञस्तु यथार्हकृत् ॥ ४५ ॥

वक्ष्यमाणसत्यप्रतिज्ञत्वेन पौनरुक्त्यमाशङ्क्याह—यथा वेति । संसृष्टं = मिलितम् । "पीडार्थेऽपि व्यलीकं स्याद्" इत्यमरः ।

श्रुतीति शब्दमाधुरी दर्शिता, अखिलेत्यर्थपरिपाटी ।

अश्लिष्टेत्यादिकं व्रजेन्द्रगोष्ठीषु महेन्द्रमखभङ्गार्थं श्रीहरिवचनहृतमनस्कायाः कस्याश्चिद्वन्दिजनाङ्गनायाः स्वसखीः प्रति वचनम् । अत्राश्लिष्टेत्युच्चारणमाधुरी, प्रत्यक्षरेति वर्णविशेषविन्यासमाधुरी, समस्तेति स्वरमाधुरी ।

प्रतिवादीत्यादिकं श्रीमदुद्धववाक्यम् । तत्र प्रतिवादीत्युपन्यासपरिपाटी, जगदिति युक्तिपरिपाटी, प्रकर्षेण मितानि = अव्यर्थानि सप्रमाणानि वाऽक्षराणि यस्यामिति याथार्थ्यपरिपाटी, विविधनानोहापोहसमाधानविचित्रोऽर्थो यस्यां सेति प्रतिभापरिपाटी च दर्शिता ।

अखिलविद्याविदिति शास्त्रीयज्ञानमात्रमुक्तम् । यथार्हकृदिति तत्रापि कर्तव्येषु निश्चयज्ञानं दर्शितम् ।

तत्राद्यो यथा—

यं सुष्ठु पूर्वं परिचर्य गौरवात् पितामहाद्यम्बुधरैः प्रवर्तिताः।
कृष्णार्णवं काश्यगुरुक्षमाभृतस्तमेव विद्यासरितः प्रपेदिरे॥

यथा वा—

आम्नायप्रथितान्वया स्मृतिमती वाढं षडङ्गोज्ज्वला
न्यायेनानुगता पुराणसुहृदा मीमांसया मण्डिता।
त्वां लब्धावसरा चिराद् गुरुकुले प्रेक्ष्य स्वसङ्गार्थिनं
विद्या नाम वधूश्चतुर्दशगुणा गोविन्द शुश्रूषते॥

द्वितीयो यथा—

मृत्युस्तस्करमण्डले सुकृतिनां वृन्दे वसन्तानिलः
कन्दर्पो रमणीषु दुर्गतकुले कल्याणकल्पद्रुमः।
इन्दुर्बन्धुगणे विपक्षपटले कालाग्निरुद्राकृतिः
शास्ति स्वस्तिधुरन्धरो मधुपुरीं नीत्या वृजेन्द्रात्मजः॥

बुद्धिमान् १२—

मेधावी सूक्ष्मधीश्चेति प्रोच्यते बुद्धिमान् द्विधा।

तत्र मेधावी यथा—

अवन्तिपुरवासिनः सदनमेत्य सान्दीपने-
र्गुरोर्जगति दर्शयन् समयमत्र विद्यार्थिनाम्।
सकृन्निगदमात्रतः सकलमेव विद्याकुलं
दधौ हृदयमन्दिरे किमपि चित्रवद् माधवः॥

यं सुष्ठ्विति श्रीनारदवाक्यम्। काश्यः माथुरवंशवत् काशीदेशीयोद्भवः सान्दीपनिः। आम्नायेति सिद्धचारणानां स्तुतिः। विद्यापक्षे—आम्नायेन वेदेन प्रथितो विस्तारितोऽन्वयो व्युत्पत्तिर्यस्याः, स्मृतिर्मन्वादिः।

शिक्षा कल्पो व्याकरणं ज्यौतिषं छन्द एव च।
निरुक्तं च निरुक्तानि षडङ्गानि मनीषिभिः॥

न्यायस्तर्कशास्त्रम्, पुराणं भागवतादि, मीमांसा पूर्वोत्तररूपा, तदेतदनुसारेण चतुर्दश गुणाः—अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः।

धर्मशास्त्रं पुराणं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश॥ इति प्रमाणप्राप्ताः। वधूपक्षे—आम्नायः सत्कुलता, अन्वयो वंशः, स्मृतिर्मेधा, षडङ्गानि शिरोमध्यभागौ हस्तौ पादौ चेति, न्यायो नीतिः; पुराणा वृद्धाः सुहृदः सहाया यस्यां तया मीमांसया विचारेण मण्डिता, गुरुरत्र पित्रादिः, तत्कुले वर्तमानमित्यर्थः। चतुर्दश तावद्विद्यात्मका गुणा यस्याः।

"मधुपुरीं नीत्या मधूनां पतिः" इति पाठ एवात्र योग्यः, महाराजौचित्यवर्णनात्।

सूक्ष्मधीर्यथा—

यदुभिरयमवध्यो म्लेच्छराजस्तदेनं तरलतमसि तस्मिन्विद्रवन्नेव नेष्ये।
सुखमयनिजनिद्राभञ्जनध्वंसिदृष्टिर्झरमुचि मुचुकुन्दः कन्दरे यत्र शेते॥

प्रतिभान्वितः १३—

सद्यो नवनवोल्लेखिज्ञानः स्यात्प्रतिभान्वितः॥ ४६॥

यथा पद्यावल्याम्—

वासः संप्रति केशव क्व भवतो मुग्धेक्षणे नन्विदं
वासं ब्रूहि शठ प्रकामसुभगे त्वद्गात्रसंसर्गतः।
यामिन्यामुषितः क्व धूर्त वितनुर्मुष्णाति किं यामिनी-
त्येवं गोपवधूं छलैः परिहसन् कृष्णश्चिरं पातु वः॥

विदग्धः १४—

कलाविलासदिग्धात्मा विदग्ध इति कीर्त्यते।

यथा—

गीतं गुम्फति ताण्डवं घटयति ब्रूते प्रहेलाक्रमं
वेणुं वादयते स्रजं विरचयत्यालेख्यमभ्यस्यति।
निर्मांति स्वयमिन्द्रजालपटलीं द्यूते जयत्युन्मदान्
पश्योद्दामकलाविलासवसतिश्चित्रं हरिः क्रीडति॥

चतुरः १५—

चतुरो युगपद् भूरिसमाधानकृदुच्यते॥ ४७॥

यथा—

पारावतीविरचनेन गवां कलापं गोपाङ्गनागणमपाङ्गतरङ्गितेन।
मित्राणि चित्रतरसंगरविक्रमेण धिन्वन्नरिष्टभयदेन हरिर्विरेजे॥

तत्र मधुपुरीमिति पुरद्वयस्योपलक्षणत्वेन द्वारकापि मधूनां पुरी भवतीति योगवृत्त्या वा द्वारकापि ज्ञेया।

समयमाचारम्, दर्शयन् शिक्षयन्। "समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः" इत्यमरः। कथंभूते कन्दरे तरलं भासुरं वस्त्वन्तराच्छादकमकाशं तमो यत्र तादृशे; मत्प्रवेशमात्रेण चञ्चलीभूततमसीति वाऽर्थः। 'तरलश्चञ्चले खड्गे हारमध्यमणावपि। भासुरे च' इति विश्वः। झरमुचीति निद्रासौख्यसामग्रीणामुपलक्षणम्। ताश्च तदीययोगप्रभावाद्यथावसरमेव जायन्त इति ज्ञेयम्। किन्त्वत्र नेत्रस्य सूक्ष्मदर्शित्ववद् बुद्धेरपि सूक्ष्मविचारित्वं ज्ञापितम्। तेन च सहसा न्यायपरामृश्ये वस्तुनि प्रवेशिबुद्धित्वं सूक्ष्मधीत्वमुदाहृतम्।

पारावती=गोपगीतिः। अरिष्टभयदेनेति सर्वत्र योज्यम्।

दक्षः १६—

दुष्करे क्षिप्रकारी यस्तं दक्षं परिचक्षते ।

यथा श्रीदशमे—

यानि योधैः प्रयुक्तानि शस्त्रास्त्राणि कुरूद्वह ।
हरिस्तान्यच्छिनत्तीक्ष्णैः शरैरेकैकशस्त्रिभिः ॥

यथा वा—

अघहर कुरु युग्मीभूय नृत्यं मयैव त्वमिति निखिलगोपीप्रार्थनापूर्तिकामः ।
अतनुत गतिलीलालाघवोर्मिं तथाऽसौ ददृशुरधिकमेतास्तं तथा स्वस्वपार्श्वे ॥

कृतज्ञः १७—

कृतज्ञः स्यादभिज्ञो यः कृतसेवादिकर्मणाम् ॥ ४८ ॥

यथा महाभारते—

ऋणमेतत्प्रवृद्धं मे हृदयान्नापसर्पति ।
यद् गोविन्देति चुक्रोश कृष्णा मां दूरवासिनम् ॥

यथा वा—

अनुगतिमतिपूर्वां चिन्तयन्नृक्षमौलेरकुरुत बहुमानं शौरिरादाय कन्याम् ।
कथमपि कृतमल्पं विस्मरेन्नैव साधुः किमुत स खलु साधुश्रेणिचूडाग्ररत्नम् ॥

सुदृढव्रतः १८—

प्रतिज्ञानियमौ यस्य सत्यौ स सुदृढव्रतः ।

तत्र सत्यप्रतिज्ञो यथा हरिवंशे—

तदेव गन्धर्वगणा न राक्षसा न चासुरा नैव च यक्षपन्नगाः ।
मम प्रतिज्ञामपहन्तुमुद्यता मुने समर्थाः खलु सत्यमस्तु ते ॥

यथा वा—

सखेलमाखण्डलपाण्डुपुत्रौ विधाय कंसारिरपारिजातौ ।
निजप्रतिज्ञां सफलां दधानः सत्यां च कृष्णां च सुखामकार्षीत् ॥

अधिकमत्यर्थं निःसंशयं यथा स्यात्तथा ददृशुः ।

अनुगतिमित्यत्रातिपूर्वमिति साम्प्रतम् । महापराधमप्यचिन्तयन्निति ध्वन्यर्थः ।

मुने हे नारद ! "सत्यं शपथतथ्ययोः" इत्यमरः ।

इन्द्रपक्षेऽपारिजातत्वं पारिजातराहित्यम् , पाण्डवपक्षेऽपगतशत्रुसमूहत्वम् । सुखामिति । अत्र "त्रिपु द्रव्ये पापं पुण्यं सुखादि च" इत्यमरकोशात् सुखमहमस्वाप्समित्यादौ क्रियायास्तुल्याधिकरणत्वाद्धर्मिपरत्वेनापि सुखशब्दस्य दृष्टत्वात् । तच्चार्शआदित्वान्मन्तव्यम् ।

सत्यनियमो यथा—

गिरेरुद्धरणं कृष्ण दुष्करं कर्म कुर्वता।
मद्भक्तः स्यान्न दुःखीति स्वव्रतं विवृतं त्वया ॥

देशकालसुपात्रज्ञः १९—

देशकालसुपात्रज्ञस्तत्तद्योग्यक्रियाकृतो ॥ ४९ ॥

यथा—

शरज्ज्योत्स्नीतुल्यः कथमपि परो नास्ति समय-
स्त्रिलोक्यामाक्रीडः क्वचिदपि न वृन्दावनसमः।
न काप्यम्भोजाक्षी व्रजयुवतिकल्पेति विमृशन्
मनो मे सोत्कण्ठं मुहुरजनि रासोत्सवरसे ॥

शास्त्रचक्षुः २०—

शास्त्रानुसारिकर्मा यः शास्त्रचक्षुः स कथ्यते ।

यथा—

अभूत् कंसरिपोर्नेत्रं शास्त्रमेवार्थदृष्टये ।
नेत्राम्बुजं तु युवतीवृन्दोन्मादाय केवलम् ॥

शुचिः २१—

पावनश्च विशुद्धश्चेत्युच्यते द्विविधः शुचिः ॥ ५० ॥
पावनः पापनाशी स्याद्विशुद्धस्त्यक्तदूषणः ।

तत्र पावनः—

तं निर्व्याजं भज गुणनिधिं पावनं पावनानां
श्रद्धाशुध्यन्मतिरतितरामुत्तमश्लोकमौलिम् ।

सत्यनियम इति । सर्वदातनत्वात् कादाचित्क्याः प्रतिज्ञाया भिद्यतेऽसौ । गिरेरुद्धरणमिति महेन्द्रवाक्यम् ।

देशकालसुपात्रज्ञ इति । देशकालग्रहणं पात्रार्थमेव कृतम् । ततः पात्रस्यैवात्र प्राधान्यं विवक्षितं यतस्तादृशपात्राभावे देशकालयोरप्यकिञ्चित्करत्वमित्यभिप्रेतम् । अत एव सुशब्दोऽप्यत्रैव कृतः । अतः समुदायापेक्षितत्वादेक एव गुण उदाहृतः । अन्यत्र तु देशज्ञत्वादिकाः पृथग्गुणा अपि भवेयुरिति विवेचनीयम् । तथैवोदाहृतम्—शरदिति । मथुरायामुद्धवं प्रति श्रीभगवतः स्वचरितकथनान्तःपातिवाक्यमिदम् ।

अभूदिति कस्यचित् परिहासोक्तिः । अर्थदृष्टये = शुभाशुभतत्त्वज्ञानाय ।

तं निर्व्याजमिति प्रायो धृतराष्ट्रं प्रति श्रीविदुरोपदेशः । नाम्नि चामासत्वम्—

'नामैकं यस्य वाचि श्रवणपथगतं श्रोत्रमूलं गतं वा ।

उद्यन्नन्तःकरणकुहरे हन्त यन्नामभानो-
राभासोऽपि क्षपयति महापातकध्वान्तधाराम् ॥

विशुद्धो यथा—

कपटं च हठश्च नाच्युते वत सत्राजिति नाप्यदीनता ।
कथमद्य वृथा स्यमन्तक प्रसभं कौस्तुभसख्यमिच्छसि ॥

वशी २२—

वशी जितेन्द्रियः प्रोक्तः

यथा प्रथमे —

उद्दामभावपिशुनामलवल्गुहासव्रीडावलोकनिहतो मदनोऽपि यासाम् ।
संमुह्य चापमजहात् प्रमदोत्तमास्ता यस्येन्द्रियं विमथितुं कुहकैर्न शेकुः ॥

स्थिरः २३—

आफलोदयकृत् स्थिरः ॥ ५१ ॥

यथा—

निर्वेदमाप न वनभ्रमणे मुरारिर्नाचिन्तयद् व्यसनमृक्षबिलप्रवेशे ।
आहृत्य हन्त मणिमेव पुरं प्रपेदे स्यादुद्यमः कृतधियां हि फलोदयान्तः ॥

दान्तः २४—

स दान्तो दुःसहमपि योग्यं क्लेशं सहेत यः ।

यथा—

गुरुमपि गुरुवासक्लेशमव्याजभक्त्या हरिरजगणदन्तः कोमलाङ्गोऽपि नायम् ।
प्रकृतिरतिदुरूहा हन्त लोकोत्तराणां किमपि मनसि चित्रं चिन्त्यमाना तनोति ॥

क्षमाशीलः २५—

क्षमाशीलोऽपराधानां सहनः परिकीर्त्यते ॥ ५२ ॥

यथा माघकाव्ये—

प्रतिवाचमदत्त केशवः शपमानाय न चेदिभूभृते ।
अनुहुंकुरुते घनध्वनिं न हि गोमायुरुतानि केशरी ॥

शुद्धं वाशुद्धवर्णं व्यवहितिरहितं तारयत्येव सत्यम् ॥' इत्यनुसारेण ज्ञेयम् ।

कपटमिति । सत्राजितमुद्दिश्य श्रीमदुद्धवस्य सोत्प्रासोक्तिः । "प्रसभस्तु बलात्कारो हठः" इत्यमरपाठाद् हठ इति पुंस्येव, प्रसभमित्यर्शआदित्वेन मन्तव्यम् ।

उद्दामेति । मदनः कामोऽप्युद्भटभावसूचकाभ्यां निर्मलमनोहराभ्यां हासव्रीडावलोकाभ्यां स्मितसलज्जदृष्टिभ्यां निहतः तन्महिमदर्शनेनोक्तार्थीकृतस्वास्त्रादिबलोऽभूद् अत एव संमुह्य चापमजहात् । तत्र निजास्त्रप्रयोगं न कुरुत एवेत्यर्थः । तदेवं "भ्रूपल्लवन्धनुरपाङ्गतरङ्गितानि बाणाः" इत्यादिवन्महिमदर्शनार्थमुत्प्रेक्षारम्भः । तथाभूता अपि प्रमदोत्तमाः प्रमदेन

यथा वा यामुनाचार्यस्तोत्रे

रघुवर यदभूस्त्वं तादृशो वायसस्य
प्रणत इति दयालुर्यच्च चैद्यस्य कृष्ण।
प्रतिभवमपराद्धुर्मुग्ध सायुज्यदोऽभू-
र्वद किमपदमागस्तस्य तेऽस्ति क्षमायाः॥

गम्भीरः २६—

दुर्विबोधाशयो यस्तु स गम्भीर इतीर्यते।

यथा—

वृन्दावने वराभिः स्तुतिभिर्नितरामुपास्यमानोऽपि।
शक्तो न हरिर्विधिना रुष्टस्तुष्टोऽथवा ज्ञातुम्॥

यथा वा—

उन्मदोऽपि हरिर्नव्यराधाप्रणयसीधुना।
अभिज्ञेनापि रामेण लक्षितोऽयमविक्रियः॥

धृतिमान् २७—

पूर्णस्पृहश्च धृतिमान् शान्तश्च क्षोभकारणे॥ ८३॥

तत्राद्यो यथा—

स्वीकुर्वन्नपि नितरां यशःप्रियत्वं कंसारिर्मगधपतेर्वधप्रसिद्धाम्।
भीमाय स्वयमतुलामदत्त कीर्तिं किं लोकोत्तरगुणशालिनामपेक्ष्यम्॥

प्रकृष्टप्रेमानन्दविशेषेण परमोत्कृष्टास्ताः स्वबृन्द एव याः स्वतोऽप्युत्कृष्टप्रेमवत्यस्तासां साम्येच्छया कुहकैस्तादृशप्रेमाभावेन कपटांशप्रयुक्तैः सद्भिः कटाक्षादिभिर्यस्येन्द्रियं विमथितुं विशेषेण मथितुं न शेकुः किन्तु स्वप्रेमानुरूपमेव शेकुरिति भावः।

रघुवरेति। पुनरुदाहरणमिदं पूर्वस्यावज्ञायामेव पर्यवसानं स्यान्न तु क्षमावत्त्वे घनध्वनावसहनत्वादिति विचार्यम्। "प्रतिभवमपराद्धुः" इत्यादिना रघुवरादप्युत्कर्षो दर्शितः।

वृन्दावन इति तत्स्तुतिविशेषस्य स्पष्टतार्थमुक्तम्। रुष्टस्तुष्टो वेति ज्ञातुमशक्तः शक्यो नाभूत्।

पूर्णेति। धृतिर्मनःसंयमनं तद्वान्, तत्र पूर्णा सर्वस्पृहणीयलाभात् कृतार्था स्पृहा यस्य स पूर्णस्पृहः पूर्णस्पृहताकारणधृत्या युक्त इत्यर्थः। शान्त इति। पूर्णस्पृहत्वाभावेऽपि धृत्या क्षोभाभ्याप्त इत्यर्थः।

स्वीकुर्वन्निति। पूर्णस्पृहत्वमत्र लोकोत्तरगुणशालित्वेन लभ्यते। तत्र च सति भीमाय यशोदाने निरुपाधितया स्निग्धस्वभावत्वमपि लभ्यते यद्विना सर्वेऽप्यन्ये गुणा जनायारोचमानाः स्वरूपाद् भ्रश्यन्ति। ततश्चोपसन्नमात्रेषु तस्य निरुपाधितया स्निग्धत्वे लब्धे निरुपाधिभक्तेषु सुतरामेव तादृशत्वं स्यात् तत्सुखार्थमेव यशःप्रियत्वमुद्भवति। ते हि यद्यशसाधिक-

द्वितीयो यथा—

निन्दितस्य दमघोषसूनुना संभ्रमेण मुनिभिः स्तुतस्य च ।
राजसूयसदसि क्षितीश्वरैः कापि नास्य विकृतिर्वितर्किता ॥

समः २८—

रागद्वेषविमुक्तो यः समः स कथितो बुधैः ।

यथा श्रीदशमे—

न्याय्यो हि दण्डः कृतकिल्विषेऽस्मिस्तवावतारः खलनिग्रहाय ।
रिपोः सुतानामपि तुल्यदृष्टिर्धत्से दमं फलमेवानुशंसन् ॥

यथा वा—

रिपुरपि यदि शुद्धो मण्डनीयस्तवासौ यदुवर यदि दुष्टो दण्डनीयः सुतोऽपि ।
न पुनरखिलभर्तुः पक्षपातोज्झितस्य क्वचिदपि विषमं ते चेष्टितं जाघटीति ॥

वदान्यः २९—

दानवीरो भवेद्यस्तु स वदान्यो निगद्यते ॥ ८४ ॥

यथा—

सर्वार्थिनां बाढमभीष्टपूर्त्या व्यर्थीकृताः कंसनिषूदनेन ।
ह्रियेव चिन्तामणिकामधेनुकल्पद्रुमा द्वारवतीं भजन्ति ॥

यथा वा—

येषां षोडश पूरिता दशशती स्वान्तःपुराणां तथा
चाष्टश्लिष्टशतं विभाति परितस्तत्संख्यपत्नीयुजाम् ।

मानन्दं यान्ति । तदेवं स्थिते तेषु निजयशः संक्रमयति स इत्यतो यशःप्रियत्वेऽपि पूर्णस्पृहत्वमेव सेषिध्यत इति ।

निन्दितस्येति । अत्रेदमेवोदाहरणं न तु सम्भ्रमेणेत्यपि । परत्र खलु गाम्भीर्यमेव लक्ष्यते । मुनयो ह्यत्र भक्तास्तत्कृतस्तवादन्तर्बहिःसुखप्राप्तिरस्त्येव । गाम्भीर्यधृत्योः खल्वावृतत्वासत्त्वाभ्यामेव भेद इति ।

रिपोः सुतानामिति । स्वस्य रिपुरयमिति सुतोऽयमिति वा न विषमदृष्टिस्त्वं किन्तु तुल्यदृष्टिरेव यतो न्यायान्यायाभ्यामेव विषमदृष्टिरसि । तत्रान्यायस्वभावस्य रिपोर्यद्दमं धत्से तच्च फलमेवानुशंसन् धत्से, आयत्यां तस्यापि मोक्षादिसुखप्रापणात् । अत एव रिपुसुतयोस्तुल्य दर्शित्वं लब्धम् । लोके पित्रादौ तथा दुष्टपुत्रशासनदृष्टेरित्यर्थः । अत्र रिपुर्जरासन्धसुतादिः, कालिकापुराणे वराहावतारगततादृगितिहासात् । सुतो नरकासुरादिः ।

रिपुरपीति । शुद्धः कस्मिंश्चिन्न्यायविशेषे दोषरहित इत्यर्थः । दुष्टस्तद्विपरीत इत्यर्थः । पक्षपातोऽत्र स्वातन्त्र्येण कस्यचित् पक्षस्य ग्रहणम् ।

सर्वार्थिनामिति । वन्दिजनस्तुतिः ।

उक्तामेव दानक्रियामेकदेशदर्शनया पुष्णाति—येषामिति । पूरितत्वम् = गुणितत्वम् ।

एकैकं प्रति तेषु तर्णकभृतां भूषाजुषामन्वहं
गृष्टीनां युगपच्च बद्धमददाद्यस्तस्य वा कः समः ॥

धार्मिकः ३०—

कुर्वन् कारयते धर्मं यः स धार्मिक उच्यते ।

यथा—

पादैश्चतुर्भिर्भवता वृषस्य गुप्तस्य गोपेन्द्र तथाभ्यवर्द्धि ।
स्वैरं चरन्नेष यथा त्रिलोक्यामधर्मशस्यानि हठाज्जघास ॥

यथा वा—

वितायमानैर्भवता मखोत्करैराकृष्यमाणेषु पतिष्वनारतम् ।
मुकुन्द खिन्नः सुरसुभ्रुवां गणस्तवावतारं नवमं नमस्यति ॥

शूरः ३१—

उत्साही युधि शूरोऽस्त्रप्रयोगे च विचक्षणः ॥ ९५ ॥

तत्राद्यो यथा—

पृथु समरसरो विगाह्य कुर्वन् द्विषदरविन्दवने विहारचर्याम् ।
स्फुरसि तरलबाहुदण्डशुण्डस्त्वमघविदारण वारणेन्द्रलीलः ॥

द्वितीयो यथा—

क्षणादक्षौहिणीवृन्दे जरासन्धस्य दारुणे ।
दष्टः कोऽत्र न वा दष्टो हरेः प्रहरणाहिभिः ॥

करुणः ३२—

परदुःखासहो यस्तु करुणः स निगद्यते ।

यथा—

राज्ञामगाधगतिभिर्मगधेन्द्रकारा-
दुःखान्धकारपटलैः स्वयमन्धितानाम् ।

श्लिष्टत्वम्=युक्तत्वम्, गृष्टीनां प्रथमप्रसूतानां बद्धं चतुरशीत्यग्रसहस्राणि त्रयोदशेति । प्रकारान्तरमेतत्पद्यं त्यक्तम् ।

पादैश्चतुर्भिरित्यादिद्वयं श्रीनारदस्य नर्मवचनम् । कुर्वन् कारयत इत्यनयोर्व्यतिक्रमेणोदाहरणे ज्ञेये । यथा वेत्यत्र तु चार्थे वाशब्दः । गोपेन्द्रेति श्लिष्टम्, गां पृथिवीं पातीति गोपः, "गोपो भूपे" इत्यमरनानार्थवर्गात् ।

उत्साहीति । उदाहरणवैचित्र्यार्थमेकस्यैव शूरस्य द्विधा निरूपणम्, एवं यथार्हमुत्तरत्रापि ज्ञेयम् । पृथ्वित्याद्युदाहरणपद्ये तु द्विषदित्यादौ; "अविरलशैवलगाम्" इति पाठान्तरं योग्यम् ।

राज्ञामिति । निर्याणसमये भीष्मवचनम् । स्वयमिति कर्मकर्तृत्वद्योतकम् "जुगुप्साकरुणे घृणे" इत्यमरः ।

अक्षीणि यः सुखमयानि घृणी व्यतानीद्
वन्दे तमद्य यदुनन्दनपद्मबन्धुम् ॥

यथा वा—

स्खलन्नयनवारिभिर्विरचिताभिषेकश्रिये
त्वराभरतरङ्गतः कवलितात्मविस्फूर्तये ।
निशातशरशायिना सुरसरित्सुतेन स्मृतेः
सपद्यवशवर्ष्मणे भगवतः कृपायै नमः ॥

मान्यमानकृत् ३३—

गुरुब्राह्मणवृद्धादिपूजको मान्यमानकृत् ॥ ५६ ॥

यथा—

अभिवाद्य गुरोः पदाम्बुजं पितरं पूर्वजमप्यथानतः ।
हरिरञ्जलिना तथा गिरा यदुवृद्धाननमत् क्रमादयम् ॥

दक्षिणः ३४—

सौशील्यसौम्यचरितो दक्षिणः कीर्त्यते बुधैः ।

यथा —

भृत्यस्य पश्यति गुरूनपि नापराधान्
सेवां मनागपि कृतां बहुधाभ्युपैति ।
आविष्करोति पिशुनेष्वपि नाभ्यसूयां
शीलेन निर्मलमतिः कमलेक्षणोऽयम् ॥

विनयी ३५—

औद्धत्यपरिहारी यः कथ्यते विनयीत्यसौ ॥ ५७ ॥

यथा माघकाव्ये—

अवलोक एव नृपतेः सुदूरतो रभसाद्रथादवतरीतुमिच्छतः ।
अवतीर्णवान् प्रथममात्मना हरिर्विनयं विशेषयति संभ्रमेण सः ॥

ह्रीमान् ३६—

ज्ञातेऽस्मररहस्येऽन्यैः क्रियमाणे स्तवेऽथवा ।

स्खलन्निति । त्वराभरतरङ्गतो हेतोः कवलितात्मनो भगवतो विस्फूर्तिरयमहमस्मीति ज्ञानं यया तादृश्यै, सुरसरित्सुतेन कर्त्रा या स्तुतिस्तस्याः स्मृतेर्हेतोर्या कृपा तस्यै नमः ।

सौशील्येन सुस्वभावेन सौम्यं सुकोमलं चरितं यस्य ।

भृत्यस्येति स्यमन्तकं गृहीत्वा काश्यां गतमक्रूरं प्रति श्रीमदुद्धवस्य वर्णनम् । "पिशुनौ खलसूचकौ" इत्यमरः ।

ज्ञात इति । अस्मररहस्ये स्मररहस्याभावेऽप्यन्यैर्ज्ञाते स्वयमेव ज्ञातेन तेन सङ्कोचं

शालीनत्वेन संकोचं भजन् ह्रीमानुदीर्यते ॥ ५८ ॥

यथा ललितमाधवे—

दरोदञ्चद्गोपीस्तनपरिसरप्रेक्षणभवात्
करोत्कम्पादीषच्चलति किल गोवर्धनगिरौ ।
भयार्तैरारब्धस्तुतिरखिलगोपैः स्मितमुखं
पुरो दृष्ट्वा रामं जयति नमितास्यो मधुरिपुः ॥

शरणागतपालकः ३७—

पालयन् शरणापन्नान् शरणागतपालकः ।

यथा—

ज्वर परिहर वित्रासं त्वमत्र समरे कृतापराधोऽपि ।
सद्यः प्रपद्यमाने यदिन्दवति यादवेन्द्रोऽयम् ॥

सुखी ३८—

भोक्ता च दुःखगन्धैरप्यस्पृष्टश्च सुखी भवेत् ॥ ५९ ॥

तत्राद्यो यथा—

रत्नालंकारभारस्तव धनदमनोराज्यवृत्त्याऽप्यलभ्यः
स्वप्ने दम्भोलिपाणेरपि दुरधिगमं द्वारि तौर्यत्रिकं च ।
पार्श्वे गौरीगरिष्ठाः प्रचुरशशिकलाः कान्तसर्वाङ्गभाजः
सीमन्तिन्यश्च नित्यं यदुवर भुवने कस्त्वदन्योऽस्ति भोगी ॥

भजन्; अथवा स्तवेऽपि क्रियमाणे सङ्कोचं भजन् ह्रीमानुदीर्यते । तत्र हेतुः शालीनत्वेन=अधृष्टतास्वभावेनेति, शालीनत्वेन अनधिगम्यस्वभावेन वेति । तथैवोदाहरति—दरोदञ्चदिति । तथा हि तत्कोमलत्वदृष्ट्या भयेनार्तैर्व्यग्रैरखिलगोपैः, प्रभावदृष्ट्या त्वारब्धा स्तुतिः शौर्यवर्द्धनविरुद्धस्य तथाविधः सन् , तत्र स्वमहिमज्ञतया स्मितमुखं रामं पुरोऽग्रत एव दृष्ट्वा शालीनत्वेन नमितास्यो मधुरिपुर्जयति परमोत्कर्षेण भक्तहृदये स्फुरत्वित्यर्थः । तत्र कस्मात् क्व किल सति ? स्मितमुखं रामं दृष्ट्वा नमितास्य इत्युत्प्रेक्ष्यतामित्यपेक्षायामुक्तम् दरोदञ्चदिति । दरेत्यादिलक्षणात्कम्पाद् गोवर्द्धनगिरावीषच्चलति सति, किलेत्युत्प्रेक्षितमेव । वस्तुतस्त्वेतेन रामाज्ञाततादृशनिजस्मररहस्यत्वेऽपि शालीनत्वेनैव सङ्कुचति स्मेति ध्वनितम् । यदग्रजरामस्य तत्कृततदीयस्तनान्तदर्शनानुसन्धानस्यानौचित्यं गाम्भीर्यगुणेन च पूर्वोक्ततदलक्ष्यतादृशतद्भावत्वम्, पूर्वार्द्धे च किलेत्युक्त्या तदर्थस्योत्प्रेक्षितमात्रत्वमिति व्याख्यान्तरं नाङ्गीकृतम् ।

रत्नेति बन्दिजनस्तुतिः । स्वपक्षे शशिकला नखाङ्का नखाग्रभागा वा । गौर्यां त्वेकैव शशिकला चन्द्रलेखा । स्वपक्षे कान्तसम्बन्धीनि मनोहराणि वा सर्वाङ्गानि भजन्ते यास्ताः । गौरी तु स्वकान्तस्यार्द्धाङ्गभागिति श्लेषेण व्यक्तमेव गौरीगरिष्ठत्वमिति निर्दिष्टम् ।

द्वितीयो यथा—

न हानिं न ग्लानिं न निजगृहकृत्यव्यसनितां
न घोरं नोद्घूर्णां न किल कदनं वेत्ति किमपि ।
वराङ्गीभिः साङ्गीकृतसुहृदनङ्गाभिरभितो
हरिर्वृन्दारण्ये परमनिशमुच्चैर्विहरति ॥

भक्तसुहृत् ३९—

सुसेव्यो दासबन्धुश्च द्विधा भक्तसुहृन्मतः ।

तत्राद्यो यथा विष्णुधर्मे—

तुलसीदलमात्रेण जलस्य चुलुकेन च ।
विक्रीणीते स्वमात्मानं भक्तेभ्यो भक्तवत्सलः ॥

द्वितीयो यथा प्रथमे—

स्वनिगममपहाय मत्प्रतिज्ञामृतमधिकर्तुमवप्लुतो रथस्थः ।
धृतरथचरणोऽभ्यगाच्चलद्गुर्हरिरिव हन्तुमिभं गतोत्तरीयः ॥

प्रेमवश्यः ४०—

प्रियत्वमात्रवश्यो यः प्रेमवश्यो भवेदसौ ॥ ६० ॥

यथा श्रीदशमे—

सख्युः प्रियस्य विप्रर्षेरङ्गसङ्गातिनिर्वृतः ।
प्रीतो व्यमुञ्चदब्बिन्दून्नेत्राभ्यां पुष्करेक्षणः ॥

न हानिमिति । यज्ञपत्नीः प्रति कस्याश्चित् श्रीगोपीकृष्णदूत्याः स्नेहवशात्तास्वपि गतागतं कुर्वत्या रहस्योक्तिः । घोरं भयहेतुम्, ततो भयं तु सर्वथैव नेति व्यञ्जितम् । उद्घूर्णां चिन्ताम्, साङ्गीकृताः पूर्णिताः सुहृदः सहचर्यो यत्र तादृगनङ्गो यासाम् । अत्र तत्तद्व्याकारे सत्यपि तत्तदज्ञानोक्तिर्न सम्भवतीत्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यध्वनिना तत्र तत्रावैयग्र्यकारिपरमतेजस्वित्वमेव विवक्षितमिति ज्ञेयम् ।

तत्राद्यो यथा विष्णुधर्मे इत्येव पाठः । विक्रीणीते=मुहुरपि वशीकरोतीत्यर्थः ।

स्वनिगममित्यन्तिमसमये श्रीभीष्मवाक्यम् । स्वनिगमं शस्त्रसंन्यासलक्षणां स्वप्रतिज्ञामपहाय "तमेतं शस्त्रं ग्राहयिष्यामि" इति मत्प्रतिज्ञां सत्यां कर्तुं रथस्थोऽपि धृतचक्रः सन् भुव्यवतीर्णस्ततश्चावेशेन स्खलितोत्तरीयस्तेनैव चाविष्कृतबलतया चलन्ती गौः पृथ्वी येन तादृशो भूत्वा मां हन्तुमाभिमुख्येन य आगाद् न त्ववधीत्; स मे मुकुन्दो गतिर्भवत्वित्युत्तरेणान्वयः । कं क इव? हरिः सिंह इभमिवेति वाक्यार्थः । तदा त्वेतं प्रति; एतस्य परममित्रं चार्जुनं प्रति दुर्दैववशान्महदपराधवत्यपि मयि पुरातनं भक्तिलेशाभासं भक्तित्वेनानुसन्धाय य इत्थं बन्धुत्वं स्वमाहात्म्यहानिसहनेनापि मन्माहात्म्यवर्द्धनलक्षणं व्यञ्जितवान् । सोऽयं शुद्धदासानां सर्वथैव बन्धुत्वं कुर्यादिति भावः ।

प्रियत्वमात्रेण वश्यो न तु सेवाद्यपेक्षयेत्यर्थः ।

यथा वा तत्रैव—

स्वमातुः स्विन्नगात्राया विस्रस्तकवरस्रजः ।
दृष्ट्वा परिश्रमं कृष्णः कृपयासीत् स्वबन्धने ॥

सर्वशुभङ्करः ४१—

सर्वेषां हितकारी यः स स्यात्सर्वशुभङ्करः ।

यथा—

कृताः कृतार्था मुनयो विनोदैः खलक्षयेणाखिलधार्मिकाश्च ।
वपुर्विमर्देन खलाश्च युद्धे न कस्य पथ्यं हरिणा व्यधायि ॥

प्रतापी ४२—

प्रतापी पौरुषोद्भूतशत्रुतापिप्रसिद्धिभाक् ॥ ६१ ॥

यथा—

भवतः प्रतापतपने भुवनं कृष्ण प्रतापयति ।
घोरासुरघूकानां शरणमभूत्कन्दरातिमिरम् ॥

कीर्तिमान् ४३—

साद्गुण्यैर्निर्मलैः ख्यातः कीर्तिमानिति कीर्त्यते ।

यथा—

त्वद्यशःकुमुदबन्धुकौमुदी शुभ्रभावमभितो नयन्त्यपि ।
नन्दनन्दन कथं नु निर्ममे कृष्णभावकलिलं जगत्त्रयम् ॥

यथा वा ललितमाधवे—

भीता रुद्रं त्यजति गिरिजा श्याममप्रेक्ष्य कण्ठम्
शुभ्रं दृष्ट्वा क्षिपति वसनं विस्मितो नीलवासाः ।
क्षीरं मत्वा श्रपयति यमीनीरमाभीरिकोत्का
गीते दामोदर यशसि ते वीणया नारदेन ॥

तत्र प्रेमातिशयेन वश्यताधिक्यमपि दर्शयति—यथा वेति ।

कृता इत्युत्तरावस्थायां श्रीमदुद्धवोक्तिः । मुनय आत्मारामाः, विनोदैस्तद्द्वारकगुणप्रचारैः, "आत्मारामाश्च मुनयः" इत्यादेः ।

प्रतापयति=प्रकाशयति, उपनिषद्विशेषनृसिंहतापन्यादिशब्देषु तथैव तपेरर्थः । प्रकाशयतीत्येव वा पाठः । पूर्वं स्थितिरेव सर्वजेत्री सती भगवतः प्रभाव इति लक्षितम् । प्रतापस्तु तत्ख्यातिरिति ततो भिद्यते यथाऽनन्तरमेव "साद्गुण्यैर्निर्मलैः ख्यातः कीर्तिमान्" इत्यत्र साद्गुण्यख्यातिरेव कीर्तिरिति प्रतिपद्यते न तु साद्गुण्यमात्रं तद्वत् ।

भीता रुद्रमित्यादिकं कविसमयानुसारेण नर्ममयमेव न तु वस्तुतः । वस्तुतस्तेषां तत्त्यागादिकं तद्यशःश्रवणावेशादेव । आभीरिकोत्केत्यत्र आभीररामेति पाठान्तरम् ।

रक्तलोकः ४४—

पात्रं लोकानुरागाणां रक्तलोकं विदुर्बुधाः ॥ ६२ ॥

यथा प्रथमे—

यर्ह्यम्बुजाक्षापससार भो भवान् कुरून् मधून् वाथ सुहृद्दिदृक्षया ।
तत्राब्दकोटिप्रतिमः क्षणो भवेद्रविं विनाक्ष्णोरिव नस्तवाच्युत ॥

यथा वा—

आशीस्तथ्या जय जय जयेत्याविरास्ते मुनीनां
देवश्रेणीस्तुतिकलकलो मेदुरः प्रादुरस्ति ।
हर्षोद्घोषः स्फुरति परितो नागरीणां गरीयान्
के वा रङ्गस्थलभुवि हरौ भेजिरे नानुरागम् ॥

साधुसमाश्रयः ४५—

सदैकपक्षपाती यः स स्यात्साधुसमाश्रयः ।

यथा—

पुरुषोत्तम चेदवातरिष्यद् भुवनेऽस्मिन्न भवान् भुवः शिवाय ।
विकटासुरमण्डलान्न जाने सुजनानां बत का दशाऽभविष्यत् ॥

नारीगणमनोहारी ४६—

नारीगणमनोहारी सुन्दरीवृन्दमोहनः ॥ ६३ ॥

यथा दशमे—

श्रुतमात्रोऽपि यः स्त्रीणां प्रसह्याकर्षते मनः ।
उरुगायोरुगीतो वा पश्यन्तीनां कुतः पुनः ॥

न केवलं क्षण एव तादृशो भवेत् किन्तु रविं विना यथाऽक्ष्णोर्मोहो भवेत् तथैव त्वदीयानां नोऽस्माकं भवेदित्यर्थः ।

आशीरिति । रङ्गस्थः कश्चिद्वर्तमानप्रयोगं मुहुरभ्यस्य किं बहुनेत्याह—के वेति । अत्र च सुखमोहानन्तरं परोक्षभूतत्वेन प्रयुङ्क्ते भेजिर इति । नानुरागं भजन्तीति पाठस्तु सुगमः ।

नारीगणमनोहारीति । यथा शीलार्थे णिनिस्तथैव सुन्दरीत्यादौ ल्युः प्रयुक्तः । ततः स्वभावेनैव तादृशत्वात् सुरम्याङ्गत्वादिभ्योऽधिक एवायं गुणः । यथोक्तं श्रीव्रजदेवीभिः "कृष्णं निरीक्ष्य वनितोत्सवरूपशीलम्" इति । गणवृन्दशब्दाभ्यामत्र तासां समूहविशेष उच्यते । तेन तद्भावायोग्यासु नातिव्याप्तिः । अत एव स्त्रीणां स्त्रीविशेषाणां श्रुतमात्रोऽपि यो मनः प्रसह्याकर्षति स एव उरुगायैर्भक्तविशेषैरुरुधा गीतः सन् प्रसह्याकर्षतीति कुतः पुनः किंपुनर्वक्तव्यम् । स एव च पश्यन्तीनां तासां मनः प्रसह्याकर्षतीति किन्तरां वक्तव्यमित्यर्थः ।

यथा वा—

त्वं चुम्बकोऽसि माधव लोहमयी नूनमङ्गनाजातिः।
धावति ततस्ततोऽसौ यतो यतः क्रीडया भ्रमसि॥

सर्वाराध्यः ४७—

सर्वेषामग्रपूज्यो यः सर्वाराध्यः स उच्यते।

यथा प्रथमे—

मुनिवरनृपवर्यसंकुलेऽन्तःसदसि युधिष्ठिरराजसूय एषाम्।
अर्हणमुपपेद ईक्षणीयो मम दृशि गोचर एष आविरात्मा॥

समृद्धिमान् ४८—

महासंपत्तियुक्तो यो भवेदेष समृद्धिमान्॥ ६४॥

यथा—

षट्पञ्चाशद्यदुकुलभुवां कोटयस्त्वां भजन्ते
वर्षन्त्यष्टौ किमपि निधयश्चार्थजातं तवामी।
शुद्धान्तश्च स्फुरति नवभिर्लक्षितः सौधलक्षैः
लक्ष्मीं पश्यन् मुरदमन ते नात्र चित्रीयते कः॥

यथा वा विल्वमङ्गले—

चिन्तामणिश्चरणभूषणमङ्गनानां शृङ्गारपुष्पतरवस्तरवः सुराणाम्।
वृन्दावने व्रजधनं ननु कामधेनुवृन्दानि चेति सुखसिन्धुरहो विभूतिः॥

वरीयान् ४९—

सर्वेषामाभिमुख्ये यः स वरीयानितीर्यते।

यथा—

ब्रह्मन्नत्र पुरद्विषा सह पुरः पीठे निषीद क्षणम्
तूष्णीं तिष्ठ सुरेन्द्र चाटुभिरलं वारीश दूरी भव।
एते द्वारि मुहुः कथं सुरगणाः कुर्वन्ति कोलाहलम्
हन्त द्वारवतीपतेरवसरो नाद्यापि निष्पद्यते॥

ईश्वरः ५०—

द्विधेश्वरः स्वतन्त्रश्च दुर्लङ्घ्याज्ञश्च कीर्त्यते॥ ६५॥

तादृशशीलत्वमेव दृष्टान्ततः स्पष्टयन्नाह—यथा वेति। अङ्गनानां जातिस्तद्विशेषः।

षट्पञ्चाशदिति। अत्र कोटय इति बहुत्वं तत्तदवान्तरभेदविवक्षया। तदिदं प्रकटलीलोदाहरणम्, उक्तोदाहरणं त्वप्रकटलीलागतमपि "तत आरभ्य नन्दस्य व्रजः सर्वं" इत्यादेस्तदिच्छया प्रकटमपि भवेदिति ज्ञेयम्।

तत्र स्वतन्त्रो यथा—

कृष्णः प्रसादमकरोदपराध्यतेऽपि पादाङ्कमेव किल कालियपन्नगाय।
न ब्रह्मणे दृशमपि स्तुवतेऽप्यपूर्वं स्थाने स्वतन्त्रचरितो निगमैर्नुतोऽयम्॥

दुर्लङ्घ्याज्ञो यथा तृतीये—

स्वयं त्वसाम्यातिशयस्त्र्यधीशः स्वाराज्यलक्ष्म्याप्तसमस्तकामः।
बलिं हरद्भिश्चिरलोकपालैः किरीटकोटीडितपादपीठः॥

यथा वा—

नव्ये ब्रह्माण्डवृन्दे सृजति विधिगणः सृष्टये यः कृताज्ञो
रुद्रौघः कालजीर्णे क्षयमवतनुते यः क्षयायानुशिष्टः।
रक्षां विष्णुस्वरूपा विदधति तरुणे रक्षिणो ये त्वदंशाः
कंसारे सन्ति सर्वे दिशि दिशि भवतः शासनेऽजाण्डनाथाः॥

अथ सदास्वरूपसंप्राप्तः—

सदास्वरूपसंप्राप्तो मायाकार्यावशीकृतः।

यथा प्रथमे—

एतदीशनमीशस्य प्रकृतिस्थोऽपि तद्गुणैः।
न युज्यतेऽसदात्मस्थैर्यथा बुद्धिस्तदाश्रया॥

सर्वज्ञः ५२—

परचित्तस्थितं देशकालाद्यन्तरितं तथा॥ ६६॥
यो जानाति समस्तार्थं स सर्वज्ञो निगद्यते।

कृष्ण इति। तस्मात् स्थाने=युक्तमेवायं स्वतन्त्रचरिततया निगमैर्नुत इत्यर्थः।

त्रयाणां ब्रह्मादीनां महत्स्रष्ट्रादीनां वाऽधीशः। स्वाराज्यं स्वेनैव राजमानत्वं तेन या लक्ष्मीस्तयेडितत्वं वन्दितत्वम्।

कृताज्ञ इति। अङ्गीकृताज्ञ इत्यर्थः। तस्मिन्नेव ब्रह्माण्डवृन्दे कालजीर्णे सति, तस्मिन्नेव च तरुणे सति; तारुण्यस्य पश्चान्निर्देशः सांप्रतं वृत्तविज्ञापनायामस्यावधानं स्थिरीभवत्वित्यपेक्षया। सन्तीति। सर्गादिसमये पालनाद्यंशस्य सद्भावान्तरशासने सर्वदा ते सन्त्येव किन्तु नव्येत्यादिविशेषणत्रयं तु प्राचुर्येणैवोक्तमिति भावः।

ईशस्य सर्ववशीकारिणः श्रीभगवत एतदीशनम्। किं तत्? तत्राह—मायातत्कार्याभ्यामवशीकृतत्वमित्यर्थः। यदसावन्तर्यामितयाऽवतीर्णतया वा प्रकृतौ स्थितोऽपि तस्या गुणैः सत्त्वादिभिस्तत्कार्यैश्च न युज्यते न लिप्यते। तत्र हेतुः—असन्तो य आत्मानो जीवास्तेष्वेव स्थितैरधिकारिभिः। तत्र दृष्टान्तः—यथेति। स एवाश्रयो यस्याः सा भक्तानां बुद्धिर्यथा न लिप्यते तद्वत्। तस्मात् सदास्वरूपसंप्राप्तत्वं स्वरूपशक्तिविलासलक्षणरूपगुणाद्यव्यभिचारित्वं मायाकार्यावशीकृतत्वमित्येव यावत्। तदुक्तं श्रुतिभिः—"स यदजया त्वजाम्" इत्यादि।

यथा प्रथमे—

यो नो जुगोप वनमेत्य दुरन्तकृच्छ्राद् दुर्वाससोऽरिरचितादयुताग्रभुग्यः ।
शाकान्नशिष्टमुपयुज्य यतस्त्रिलोकीं तृप्तामममंस्त सलिले विनिमग्नसङ्घः ॥

नित्यनूतनः ५३—

सदाऽनुभूयमानोऽपि करोत्यननुभूतवत् ॥ ६७ ॥
विस्मयं माधुरीभिर्यः स प्रोक्तो नित्यनूतनः ।

यथा प्रथमे—

यद्यप्यसौ पार्श्वगतो रहोगतस्तथापि तस्याङ्घ्रियुगं नवं नवम् ।
पदे पदे का विरमेत तत्पदाच्चलाऽपि यं श्रीर्न जहाति कर्हिचित् ॥

यथा वा ललितमाधवे—

कुलवरतनुधर्मग्रावबृन्दानि भिन्दन् सुमुखि निशितदीर्घापाङ्गटङ्कच्छटाभिः ।
युगपदयमपूर्वः कः परो विश्वकर्मा मरकतमणिलक्षैर्गोष्ठकक्षां चिनोति ॥

सच्चिदानन्दसान्द्राङ्गः ५४—

सच्चिदानन्दसान्द्राङ्गश्चिदानन्दघनाकृतिः ॥ ६८ ॥

"यो नो जुगोप" इति श्रीमदर्जुनवाक्यम् । यः श्रीकृष्णोऽस्माकं कृच्छ्रं सर्वज्ञत्वादेव ज्ञात्वा वनमेत्यास्मान् पाण्डवान् जुगोप । कस्माद् दुर्वाससो हेतोर्यद् दुरन्तकृच्छ्रं शापमयं तस्माद् । दुर्वाससः कीदृशाद् अरिरचिताद् दुर्योधनप्रेरितादित्यर्थः । कीदृशो दुर्वासाः योऽयुतसंख्यानामग्रभुक् तैः सह श्रीयुधिष्ठिरेण निमन्त्रितस्तेन च कामधुक्स्थाल्यन्नसमापकभोजनया द्रौपद्या भुक्तं न ज्ञातमिति ज्ञेयम् । ततः कुत्रासौ गतः ? तत्राह—सलिले विनिमग्नः स्वसहितः सङ्घो यस्य सः । तत्रावश्यककृत्यार्थं चिरं स्थितः । ततः किं कृत्वा जुगोप ? तत्राह—स्थालीलग्नं शाकान्नं शिष्टमुपयुज्येति । भवतु तस्य तदुपयोजनं ततः किं ? तत्राह—यतस्तदुपयोगाद्धेतोस्त्रिलोकीमपि तृप्तामममंस्त दुर्वासाः किं पुनः स्वानित्यर्थः ।

चलापीति । पूर्णस्वरूपतदाभासयोरभेदाभिप्रायेणोक्तम्; तच्च या खल्वन्यत्र स्वाभासमात्रेणापि स्थिरा न भवति सैव स्वस्वरूपेण तत्र परमस्थिरेति तन्माहात्म्यविशेषदर्शनाय ।

मुहुः श्रीकृष्णमनुभूतवत्याः श्रीवृन्दावनेश्वर्याः कुलवरेति वाक्यमिदम् । ततस्तत्रत्यप्रकरणबलान्नवनवत्वं गम्यतेऽतोऽत्राप्युदाहरणं कृतम् । छटाऽत्र सूक्ष्माग्रभागः "सटाच्छटाभिन्नघनेन" इति माघकाव्यात् । कक्षा=प्रकोष्ठम्, "कक्षा प्रकोष्ठम्" इति नानाऽर्थवर्गाद् । मरकतमणिलक्षैरिति तत्तुल्यतदंशूनां तत्तया मननात् । किन्त्वत्रापूर्वत्वम् । तत्तु दुष्करकर्मणो युगपन्निर्माणेन तथा तादृग्ग्रावबृन्दानि भिनत्ति मरकतमणिलक्षैस्तु गोष्ठकक्षां चिनोतीत्यप्रयोजनतद्भेदनेन ज्ञेयम् ।

सदिति सर्वकालदेशव्यापकत्वाद् "योऽयं कालस्तस्य तेऽव्यक्तबन्धोश्चेष्टामाहुः" इत्याद्युक्तम्, "न चान्तर्न बहिर्यस्य" इत्यादि च । चिदिति स्वप्रकाशत्वेनाजडत्वाद् । यदुक्तम्—"पश्यतोऽजस्य तत्क्षणाद् व्यदृश्यन्त" इति अत्र ह्यजस्य कर्तृत्वानिर्देशाद् व्यदृश्यन्तेति कर्मकर्तृ-

यथा—

क्लेशे क्रमात्पञ्चविधे क्षयं गते यद् ब्रह्मसौख्यं स्वयमस्फुरत् परम्।
तद् व्यर्थयन् कः पुरतो नराकृतिः श्यामोऽयमामोदभरः प्रकाशते॥

यथा वा ब्रह्मसंहितायामादिपुरुषरहस्ये—

यस्य प्रभा प्रभवतो जगदण्डकोटिकोटिष्वशेषवसुधादिविभूतिभिन्नम्।
तद् ब्रह्म निष्कलमनन्तमशेषभूतं गोविन्दमादिपुरुषं तमहं भजामि॥

अतः श्रीवैष्णवैः सर्वश्रुतिस्मृतिनिदर्शनैः।
तद् ब्रह्म श्रीभगवतो विभूतिरिति कीर्त्यते॥ ६९॥

तथाहि यामुनाचार्यस्तवे—

यदण्डमण्डान्तरगोचरं च यद्दशोत्तराण्यावरणानि यानि च।
गुणाः प्रधानं पुरुषः परं पदं परात्परं ब्रह्म च ते विभूतयः॥

प्रयोगः, "न चक्षुषा पश्यति रूपमस्य" "यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम्" इति श्रुतेः। आनन्देति निरुपाधिप्रेमास्पदसर्वांशत्वात्, तदुक्तम्—"किमेतदद्भुतमिव वासुदेवेऽखिलात्मनि" इत्यादि, "आनन्दं ब्रह्मणो रूपम्" इति श्रुतेः। सान्द्रेति तदितरास्पृष्टरूपत्वात्। तदुक्तम्—

मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना।
मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः॥
न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम्। इति।

चिदानन्दघनाकृतिरिति च, तत्समानार्थसच्छब्दप्रयोगश्चात्र तत्तद्रूपत्वेनोपलक्षितत्वान्न कृतः।

क्लेश इति। "अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्लेशाः"। व्यर्थयन्नावृण्वन्नित्यर्थः।

यस्य प्रभेति पूर्वं योजितमस्ति ततश्च प्रभात्वे योजिते विभूतित्वमपि योजितं स्यात्। तथा च श्रुतिः—"यस्य पृथिवी शरीरं यस्यात्मा शरीरं यस्याव्यक्तं शरीरं यस्याक्षरं शरीरं सर्वभूतान्तरात्मा दिव्यो देव एको नारायणः" इत्याद्या। "यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः" इति श्रीभगवदुपनिषदश्च। तथा चैकादशे श्रीभगवता विभूतिप्रसङ्ग एवोक्तम्—

पृथिवी वायुराकाश आपो ज्योतिरहं महान्।
विकारः पुरुषोऽव्यक्तं रजः सत्त्वं तमः परम्॥ इति।

टीका च—परं = ब्रह्म चेत्येषा।

अत इति। यद्यप्येतैर्ब्रह्मशब्देनापि भगवानेव वाच्यते निर्विशेषं ब्रह्म तु पृथग् नाङ्गीक्रियते; तथापि मतान्तरमङ्गीकृत्य तदिदं प्रोक्तमिति ज्ञेयम्।

यदण्डमिति। अण्डस्यान्तरं मध्यभागो गोचरो विषयो यस्य तत् सर्वमित्यर्थः। दशेति। दशदशगुणान्युत्तराण्युत्तरोत्तरप्रमाणानि येषां तानि यानि। पुरुषः समष्टिजीवः। परं पदं वैकुण्ठम्। ब्रह्म तु भगवत एव क्वचिदधिकारिणि निर्विशेषत्वेनाविर्भावविशेषः।

सर्वसिद्धिनिषेवितः ५५—

स्ववशाखिलसिद्धिः स्यात्स सिद्धिनिषेवितः ।

यथा—

दशभिः सिद्धसखीभिर्वृता महासिद्धयः क्रमादष्टौ ।
अणिमादयो लभन्ते नावसरं द्वारि कृष्णस्य ॥

अथाविचिन्त्यमहाशक्तिः ५६—

दिव्यसर्गादिकर्तृत्वं ब्रह्मरुद्रादिमोहनम् ॥ ७० ॥
भक्तप्रारब्धविध्वंस इत्याद्याचिन्त्यशक्तिता ।

तत्र दिव्यसर्गादिकर्तृत्वं यथा—

आसीच्छायाद्वितीयः प्रथममथ विभुर्वत्सडिम्भानशेषान्
स्वांशांशेनाशु कृत्वा परमपुरुषतायोग्यरूपानमूंश्च ।
भूयः क्लृप्तैः सतत्त्वैः सगणविधिगणैरप्यजाण्डैरखण्डैः
प्रत्येकं सेव्यमानानकृत लघुतरं यः प्रपद्ये तमीशम् ।

ब्रह्मरुद्रादिमोहनं यथा —

मोहितः शिशुहृतौ पितामहो हन्त शम्भुरपि जृम्भितो रणे ।
येन कंसरिपुणाथ तत्पुरः के महेन्द्र विबुधा भवद्विधाः ॥

भक्तप्रारब्धविध्वंसो यथा दशमे—

गुरुपुत्रमिहानीतं निजकर्मनिबन्धनम् ।
आनयस्व महाराज मच्छासनपुरस्कृतः ॥

दशभिरनूर्मिमत्त्वादिभिः क्रमात् स्वस्वक्रमं प्राप्य सेविता इत्यर्थः । सिद्धयश्चैता एकादशस्कन्धे ज्ञेयाः ।

दिव्येत्युत्तरोत्तरन्यूनक्रमः । ब्रह्मरुद्रादीत्यादिग्रहणात् संकर्षणोऽपि ज्ञेयः, उत्तरोत्तरज्ञानप्रकर्षक्रमाद् । यथा तद्वाक्यम्—"प्रायो माया तु मे भर्तुर्नान्या मेऽपि विमोहिनी ।" इति । दिव्यत्वमत्र ब्रह्माण्डान्तर्यामिपर्यन्तत्वं ज्ञेयम् । विध्वंस इति । विध्वंसनमित्यर्थः ।

आसीच्छायाद्वितीय इत्यनेन नरलीलामयत्वात् स्वयं भगवत्त्वव्यञ्जकात् तात्कालिकत्वाच्च पूर्वप्रतिज्ञातमद्भुतत्वमुदाहृतम् । एवमुत्तरत्रापि । तदेतच्च—"अद्यैव त्वदृतेऽस्य किं मम न ते" इत्याद्यनुसारेणाधिगम्यम् ।

मोहित इति । बाणयुद्धानन्तरं कदाचित् पारिजातप्रत्यानयनाय कृतप्रौढिप्रलापमिन्द्रं प्रति श्रीनारदस्य हास्यवचनम् । अद्येति तस्य पूर्वापराधोऽपि सूचितः ।

निजं तदीयं कर्मैव तन्निबन्धनं तन्नयने निमित्तं यस्य तम् । तर्हि कथं तत्प्रारब्धकर्मातिक्रमितव्यम् ? तत्राह—मच्छासनेति । भक्तत्वमस्य पितृसम्बन्धाज्ज्ञेयम् ।

आदिशब्देन दुर्घटघटनापि यथा —

अपि जनिपरिहीनः सूनुराभीरभर्तुर्विभुरपि भुजयुग्मोत्सङ्गपर्याप्तमूर्तिः ।
प्रकटितबहुरूपोऽप्येकरूपः प्रभुर्मे धियमयमविचिन्त्यानन्तशक्तिर्धिनोति ॥

कोटिब्रह्माण्डविग्रहः ५७—

अगण्यजगदण्डाढ्यः कोटिब्रह्माण्डविग्रहः ॥ ७१ ॥
इति श्रीविग्रहस्यास्य विभुत्वमनुकीर्तितम् ।

यथा तत्रैव—

काहं तमोमहदहंखचराग्निवार्भूसंवेष्टिताण्डघटसप्तवितस्तिकायः ।
क्वेदृग्विधाविगणिताण्डपराणुचर्यावाताध्वरोमविवरस्य च ते महित्वम् ॥

यथा वा—

तत्त्वैर्ब्रह्माण्डमाढ्यं सुरकुलभुवनैश्चाङ्कितं योजनानां
पञ्चाशत्कोट्यखर्वक्षितिखचितमिदं यच्च पातालपूर्णम् ।
तादृग्ब्रह्माण्डलक्षायुतपरिचयभागेककक्षं विधात्रा
दृष्टं यस्यात्र वृन्दावनमपि भवतः कः स्तुतौ तस्य शक्तः ॥

दुर्घटघटना नाम स्वीयदुरूहावस्थितेः प्रकाशनम् ।

अपीति श्रीशुकदेववाक्यम् । अत्र च अपि जनीति, "अजोऽपि जातो जगतः शिवाय" इति श्रीमदुद्धववचनादिभ्यः । सूनुराभीरभर्तुरिति, "प्रागयं वसुदेवस्य क्वचिज्जातस्तवात्मजः" इत्यादिगर्गवाक्यात् । स्वप्रसूगर्भजन्मेति तु पाठान्तरम् । विभुरपि तयैव मूर्त्या सर्वं व्याप्नुवन्नपि श्रीजनन्यादीनां भुजयुग्मोत्सङ्गेन पर्याप्ता पूर्णत्वेन प्रकाशमाना मूर्तिर्यस्य सः, "न चान्तर्न बहिर्यस्य" इत्यादेः । प्रकटितेति, "चित्रं बतैतदेकेन वपुषा युगपत् पृथक् ।

गृहेषु द्व्यष्टसाहस्रं स्त्रिय एक उदावहत् ॥" इति श्रीनारदवाक्यात् ।

अगण्यैर्जगदण्डैराढ्यो युक्त इत्यत्र क्वाहं तम इति दर्शयित्वा महापुरुषत्वेऽपि सर्वब्रह्माण्डव्यापिविग्रहत्वमुदाहृत्य श्रीकृष्णत्वे कैमुत्यमानीतम् । तच्च सर्ववैकुण्ठव्यापित्वाज्ज्ञेयम् । तथापि तेभ्यस्तस्य पृथक्त्वमत्यद्भुतम् । तदुक्तं गीतासु—मया ततमित्यादि । क्वाहमिति तु व्याख्यायते तमः = प्रकृतिः, महत् = महत्तत्त्वम्, अहम् = अहंतत्त्वम्, खम् = आकाशम्, चरः = वायुः, भूः = पृथ्वी । सेयं ब्रह्माण्डखर्पररूपैवान्यत्र मन्यते । अत्र ततो भिन्नत्वेन निर्देशस्तु शिलापुत्रस्य शरीरमितिवज्ज्ञेयः । एताभिः संवेष्टितं यदण्डं तदेव घटः तस्य च समष्टिजीवरूपेणाभिमान्यहं क्व चतुर्मुखशरीराभिमानित्वेन सप्तवितस्तिकायरूपश्च सुतरामहं क्व ? विशेषणयोः कर्मधारयः । ईदृग्विधेत्यादिरूपस्य ते तव महित्वं क्व, तत्राणवः तेषां चर्या तु परमाणुपक्षे बहिरन्तर्गत्यागतिरूपा, ब्रह्माण्डपक्षे यथाकालमाविर्भावलयरूपा । वाताध्वा गवाक्षः । भगवत्पक्षे रोमविवर इव सूक्ष्मतमैकदेशः । यदुक्तं विष्णुपुराणे—"यस्यायुतांशांशे विश्वशक्तिरियं स्थिता" इति ।

तदेवं वृन्दावनदृष्टान्तेन दर्शयति—यथा वेति ।

अवतारावलीबीजं ५८—

अवतारावलीबीजमवतारी निगद्यते ॥ ७२ ॥

यथा श्रीगीतगोविन्दे—

वेदानुद्धरते जगन्निवहते भूगोलमुद्बिभ्रते
दैत्यं दारयते बलिं छलयते क्षत्रक्षयं कुर्वते ।
पौलस्त्यं जयते हलं कलयते कारुण्यमातन्वते
म्लेच्छान्मूर्छयते दशाकृतिकृते कृष्णाय तुभ्यं नमः ॥

हतारिगतिदायकः ५९—

मुक्तिदाता हतारीणां हतारिगतिदायकः ।

यथा—

पराभवं फेनिलवक्त्रतां च बन्धं च भीतिं च मृतिं च कृत्वा ।
पवर्गदातापि शिखण्डमौले त्वं शात्रवाणामपवर्गदोऽसि ॥

यथा वा—

चित्रं मुरारे सुरवैरिपक्षस्त्वया समन्तादनुबद्धयुद्धः ।
अमित्रवृन्दान्यविभिद्य भेदं मित्रस्य कुर्वन्नमृतं प्रयाति ॥

आत्मारामगणाकर्षी ६०—

आत्मारामगणाकर्षीत्येतद् व्यक्तार्थमेव हि ॥ ७३ ॥

यथा —

मां पूर्णपरमहंसं माधव लीलामहौषधिर्घ्राता ।
कृत्वा बत सारङ्गं व्यधित कथं सारसे तृषितम् ॥

अथासाधारणचतुष्के लीला ६१ यथा बृहद्वामने—

सन्ति यद्यपि मे प्राज्या लीलास्तास्ता मनोहराः ।

अवतारीति भूमार्थे मत्वर्थीयः, सर्वेभ्योऽवतारिभ्यः पूर्णत्वाद् "एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्" इत्युक्तेः ।

अतिप्रसिद्धप्रमाणस्य परमशास्त्रस्य श्रीभागवतवाक्यस्य तस्यैव महति लोकेऽपि दिग्दर्शनमस्तीत्याह—यथा श्रीगीतगोविन्द इति ।

मुक्तीत्युपलक्षणं पूतनादिषु भक्तिदातृत्वमपि ज्ञेयम् । तदेवमप्युक्तम्—"अमी कृष्णे किलाद्भुताः" इति ।

अमित्रवृन्दान्यविभिद्येत्येव पाठः । पक्षे मित्रः सूर्यः ।

सारङ्गश्चातको भक्तश्च, "सारङ्गाणां पदाम्बुजम्" इत्युक्तेः । भक्तपक्षे सेति पृथक् पदम् । पक्षान्तरे सारसं कमलम् । अत्र चातकीकरणं तत्रापि कमले तृषितीकरणमिति श्लेषेऽपि द्विगुणीभाव्याश्चर्यं गमितम् ।

सन्तीत्युदाहरणद्वयं परमोत्कर्षदर्शनार्थमेव लीलाविशेषमयतया दर्शितं तदीयलीला-

नहि जाने स्मृते रासे मनो मे कीदृशं भवेत् ॥

यथा वा—

परिस्फुरतु सुन्दरं चरितमत्र लक्ष्मीपते-
स्तथा भुवननन्दिनस्तदवतारवृन्दस्य च।
हरेरपि चमत्कृतिप्रकरवर्द्धनः किन्तु मे
बिभर्त्ति हृदि विस्मयं कमपि रासलीलारसः ॥

प्रेम्णा प्रियाधिक्यं ६२ यथा दशमे—

अटति यद्भवानह्नि काननं त्रुटिर्युगायते त्वामपश्यताम्।
कुटिलकुन्तलं श्रीमुखं च ते जड उदीक्षतां पक्ष्मकृद्दृशाम् ॥

यथा वा—

ब्रह्मरात्रिततिरप्यवशत्रोः सा क्षणार्धवदगात्तव सङ्गे।
हा क्षणार्धमपि बल्लविकानां ब्रह्मरात्रिततिवद्विरहेऽभूत् ॥

वेणुमाधुर्यम् ६३ यथा तत्रैव—

सवनशस्तदुपधार्य सुरेशाः शक्रशर्वपरमेष्ठिपुरोगाः।
कवय आनतकन्धरचित्ताः कश्मलं ययुरनिश्चिततत्त्वाः ॥

यथा वा विदग्धमाधवे—

रुन्धन्नम्बुभृतश्चमत्कृतिपरं कुर्वन्मुहुस्तुम्बुरुं
ध्यानादन्तरयन् सनन्दनमुखान्विस्माययन्वेधसम्।
औत्सुक्यावलिभिर्बलिं चटुलयन् भोगीन्द्रमाघूर्णयन्
भिन्दन्नण्डकटाहभित्तिमभितो बभ्राम वंशीध्वनिः ॥

सामान्यमपि सर्वोत्कृष्टतया श्रीभागवतादौ प्रसिद्धमिति तत्तु न दर्शितम्। तथाहि श्रीपरीक्षिद्वाक्यम्—"येन येनावतारेण" इति, "यत् शृण्वतोऽपैत्यरतिर्वितृष्णा" इत्यादि च। भाज्याः= प्रचुराः।

अटतीत्याद्युदाहरणमुत्कण्ठाद्वारा तद्बोधकम्, अन्यत्राश्रवणाद्। विशेषोदाहरणानि चैतानि ज्ञेयानि—"अहो भाग्यमहो भाग्यम्" इत्यादि, "नेमं विरिञ्चिः" इत्यादि, "इत्थं सतां ब्रह्मसुखानुभूत्या" इत्यादि, "नायं श्रियोऽङ्ग उ नितान्तरतेः प्रसादः" इत्यादि च। ब्रह्मरात्रीति। केषांचिद् "ब्रह्मरात्र उपावृत्ते" इत्यस्य रासान्तपद्यस्य तथा व्याख्यानात् तथैव चानुमतं श्रीस्वामिचरणैः "शशाङ्कश्च सगणो विस्मितोऽभवत्" इत्यत्र; किन्तु "तास्ताः क्षपाः प्रेष्ठतमेन" इत्यादौ श्रीभगवद्वाक्यं निर्विवादमेव।

"सवनशस्तदुपधार्य" इत्याद्यन्ते "नद्यस्तदा तदुपधार्य" इत्यादीनि, सवनशः= वारं वारं, तद्=वेणुगीतम्, कश्मलम्=मोहम्। अनिश्चिततत्त्वाः=किमिदमिति निश्चेतुमशक्ताः।

रुन्धन्निति। अत्र फलरूपत्वेनैव सर्वत्र प्रसरणमण्डकटाहभेदश्च ज्ञेयः। तत्तु तुम्बुरुचमत्कारादिना दर्शितम्, अलौकिकस्वभावत्वात्। तच्चोक्तम्—"सवनशः" इत्यादिना। विस्मेरयन्नित्यत्र विस्माययन्निति पाठः शिष्टः।

रूपमाधुर्यम् ६४ *यथा तृतीये—*

यन्मर्त्यलीलौपयिकं स्वयोगमायाबलं दर्शयता गृहीतम् ।
विस्मापनं स्वस्य च सौभगर्द्धेः परं पदं भूषणभूषणाङ्गम् ॥

श्रीदशमे च—

का स्त्र्यङ्ग ते कलपदामृतवेणुगीत-
संमोहितार्यचरितान्न चलेत् त्रिलोक्याम् ।
त्रैलोक्यसौभगमिदं च निरीक्ष्य रूपं
यद् गोद्विजद्रुममृगाः पुलकान्यबिभ्रन् ॥

यथा वा ललितमाधवे—

अपरिकलितपूर्वः कश्चमत्कारकारी स्फुरति मम गरीयानेष माधुर्यपूरः ।
अयमहमपि हन्त प्रेक्ष्य यं लुब्धचेताः सरभसमुपभोक्तुं कामये राधिकेव ॥

समस्तविविधाश्चर्यकल्याणगुणवारिधेः ।
गुणानामिह कृष्णस्य दिङ्मात्रमुपदर्शितम् ॥ ७४ ॥

यथा च श्रीदशमे—

गुणात्मनस्तेऽपि गुणान् विमातुं हितावतीर्णस्य क ईशिरेऽस्य ।
कालेन यैर्वा विमिताः सुकुलैर्भूपांशवः खे मिहिका द्युभासः ॥

नित्यगुणो वनमाली यदपि शिखामणिरशेषनेतॄणाम् ।
भक्तापेक्षिकमस्य त्रिविधत्वं लिख्यते तदपि ॥ ७५ ॥

यद्रूपमिति पूर्वेणान्वयः । स्वयोगमाया = स्वस्वरूपभूताचिन्त्यशक्तिः, तस्या बलं दर्शयता एतावदप्यस्तीति तत् प्रकटयता गृहीतम् आकृष्टं जगत्यामानीतम् प्रकटितमित्यर्थः । तदेवमेवंभूतं भगवन्मर्त्यलीलौपयिकमिति तल्लीलाया अपि माहात्म्यं तथाविधमेव दर्शितम् । मर्त्येषु लीला तस्यामौपयिकं तत्सदृशलीलायोग्यद्विभुजादित्वादतिमनोहरमित्यर्थः । किं बहुना सर्वदेशकालगततत्तद्रूपवेत्तुरपि स्वस्य च विस्मापनं तादृगननुभवाद् यतः सौभगर्द्धेः परं पदं = परमा प्रतिष्ठा यत् खलु भूषणस्यापि भूषणमङ्गं यत्र तादृशम् ।

अपरिकलितेति । मणिभित्तौ स्वप्रतिबिम्बं लब्धातिशयं स्ववपुश्चित्रं दृष्ट्वा श्रीभगवन्मनोरथः ?, प्रतिक्षणं नवनवायमानतन्माधुर्यत्वात् ।

गुणा आत्मानः स्वभावा यस्य तस्य प्रकटितप्राकृतातीतस्वाभाविकानन्तगुणस्य तवास्तां तावत्तत्तद्गुणानां समस्तानां तथा प्रत्येकमप्यवान्तरवृत्तिकोटीनां गणनवार्ता अस्य जगतो हितावतीर्णस्य जगद्गतानन्तजीवहिताय तद्गुणैकदेशमप्यवतीर्य प्रकटयतस्तव ये ते गुणांशास्तत्र तत्र प्रकटितास्तानपि गणयितुं क ईशिरे न केऽपीत्यर्थः । तत्र संभावनानिरासार्थमाह—यैर्वेति ।

हरिः पूर्णतमः पूर्णतरः पूर्ण इति त्रिधा।
श्रेष्ठमध्यादिभिः शब्दैर्नाट्ये यः परिपठ्यते ॥ ७६ ॥
प्रकाशिताखिलगुणः स्मृतः पूर्णतमो बुधैः।
असर्वव्यञ्जकः पूर्णतरः पूर्णोऽल्पदर्शकः ॥ ७७ ॥
कृष्णस्य पूर्णतमता व्यक्ताऽभूद् गोकुलान्तरे।
पूर्णता पूर्णतरता द्वारकामथुरादिषु ॥ ७८ ॥
स पुनश्चतुर्विधः स्याद् धीरोदात्तश्च धीरललितश्च।
धीरप्रशान्तनामा तथैव धीरोद्धतः कथितः ॥ ७९ ॥
बहुविधगुणक्रियाणामास्पदभूतस्य पद्मनाभस्य।
तत्तल्लीलाभेदाद्विरुध्यते नहि चतुर्विधता ॥ ८० ॥

तत्र धीरोदात्तः—

गम्भीरो विनयी क्षन्ता करुणः सुदृढव्रतः।
अकत्थनो गूढगर्वो धीरोदात्तः सुसत्त्वभृत् ॥ ८१ ॥

यथा—

वीरम्मन्यमदप्रहारि हसितं धौरेयमार्त्तोद्धृतौ
निर्व्यूढव्रतमुन्नतक्षितिधरोद्धारेण धीराकृतिम्।
मय्युच्चैःकृतकिल्बिषेऽपि मधुरं स्तुत्या मुहुर्यन्त्रितं
प्रेक्ष्य त्वां मम दुर्वितर्कहृदयं धीर्गीश्च न स्पन्दते ॥

प्रकाशितेति। अत्राखिलत्वमन्यद्वयापेक्षया ज्ञेयम्, भक्तभक्त्यनुरूपाधिकाधिकप्रकाशाद्, असर्वत्वं पूर्वापेक्षया, अल्पत्वं च स्वपूर्वापेक्षया तथापि पूर्णतरत्वादिकमन्यतरापेक्षया।

कृष्णस्येति। अत्र पूर्णतमता चैश्वर्यगता,

तावत् सर्वे वत्सपालाः पश्यतोऽजस्य तत्क्षणात्।
व्यदृश्यन्त घनश्यामाः पीतकौशेयवाससः ॥ इत्यादिषु।

माधुर्यगता "नन्दः किमकरोद् ब्रह्मन् श्रेय एवं महोदयम्।" इत्यादिषु।

कृपागता च "अहो बकी यं स्तनकालकूटम्" इत्यादिषु, द्वारकामथुरादिष्विति न यथासंख्यतया प्रयोगः समसंख्यत्वेनाप्रयोगात्। किन्तु यथासम्भवतयैव कुत्रचित् कस्यापि विशेषदर्शनात्।

वीरमिति महेन्द्रवाक्यम्। तत्र वीरम्मन्येति गूढगर्वत्वम्, धौरेयमिति करुणत्वम्, निर्व्यूढेति सुदृढव्रतत्वम्, उन्नतेति सुसत्त्वभृत्त्वम्, मयीति क्षन्तृत्वम्, स्तुत्येति विनयित्वमकत्थनत्वं च, दुर्वितर्कहृदयमिति गम्भीरत्वं दर्शितम्। मम धीरित्यादिरन्वयः।

गम्भीरत्वादिसामान्यगुणा यदिह कीर्तिताः ।
तदेतेषु तदाधिक्यप्रतिपादनहेतवे ॥ ८२ ॥
इदं हि धीरोदात्तत्वं पूर्वैः प्रोक्तं रघूद्वहे ।
तत्तद्भक्तानुसारेण तथा कृष्णे विलोक्यते ॥ ८३ ॥

अथ धीरललितः—

विदग्धो नवतारुण्यः परिहासविशारदः ।
निश्चिन्तो धीरललितः स्यात्प्रायः प्रेयसीवशः ॥ ८४ ॥

यथा—

वाचा सूचितशर्वरीरतिकलाप्रागल्भ्यया राधिकां
व्रीडाकुञ्चितलोचनां विरचयन्नग्रे सखीनामसौ ।
तद्वक्षोरुहचित्रकेलिमकरीपाण्डित्यपारं गतः
कैशोरं सफलीकरोति कलयन् कुञ्जे विहारं हरिः ॥

गोविन्दे प्रकटं धीरललितत्वं प्रदृश्यते ।
उदाहरन्ति नाट्यज्ञाः प्रायोऽत्र मकरध्वजम् ॥ ८५ ॥

अथ धीरशान्तः—

शमप्रकृतिकः क्लेशसहनश्च विवेचकः ।
विनयादिगुणोपेतो धीरशान्त उदीर्यते ॥ ८६ ॥

गम्भीरत्वादीति । एतेषु = धीरोदात्तादिषु त्रिषु । तेषाम् = गाम्भीर्यादीनाम् । आधिक्यप्रतिपादनहेतवे = तदन्यान् सर्वान् गुणानुपमर्द्य समुदयेनाविर्भूतानां तेषां स्पष्टत्वज्ञापनार्थमित्यर्थः ।

प्रेयसीवशः=प्रेयसीनां प्रेमविशेषतारतम्येन वशीभूतः । यथोक्तम्—'या माऽभजन् दुर्जरगेहशृङ्खलाः संवृश्च्य तद्वः प्रतियातु साधुना ।' इति । "अनयाराधितो नूनम्" इत्यादि च ।

वाचेति । यज्ञपत्नीसदृशीः प्रति तत्तल्लीलान्तरङ्गदूत्या वाक्यम् ।

विनयमधुरमूर्तिरित्यत्र विनयेन तत्क्लेशसहनत्वमपि लक्ष्यते । यथोक्तस्तत्रैव तथा तद्व्यवहारः—

सारथ्यपारिषदसेवनसख्यदौत्यवीरासनानुगमनस्तवनप्रणामम् ।
स्निग्धेषु पाण्डुपु जगत्प्रणतिं च विष्णोर्भक्तिङ्करोति नृपतिश्चरणारविन्दे ॥ इति ।

अत्र शृण्वन्निति पूर्वेणान्वयः । वीरासनं खड्गहस्ततया स्थितस्य रात्रौ जागरणम् । नृपतिः = परीक्षित् ।

यथा—

विनयमधुरमूर्तिर्मन्थरस्निग्धतारो वचनपटिमभङ्गीसूचिताशेषनीतिः ।
अभिदधदिह धर्मं धर्मपुत्रोपकण्ठे द्विजपतिरिव साक्षात्प्रेक्ष्यते कंसवैरी ॥

युधिष्ठिरादिको धीरैर्धीरशान्तः प्रकीर्तितः ।

अथ धीरोद्धतः—

मात्सर्यवानहङ्कारी मायावी रोषणश्चलः ॥ ८७ ॥
विकत्थनश्च विद्वद्भिर्धीरोद्धत उदाहृतः ।

यथा—

आः पापिन् यवनेन्द्रदर्दुर पुनर्व्याघुट्य सद्यस्त्वया
वासः क्वचिदन्धकूपकुहरक्रोडेऽद्य निर्मीयताम् ।
हेलोत्तानितदृष्टिमात्रभसितब्रह्माण्डभाण्डः पुरो
जागर्मि त्वदुपग्रहाय भुजगः कृष्णोऽत्र कृष्णाभिधः ॥

धीरोद्धतस्तु विद्वद्भिर्भीमसेनादिरुच्यते ॥ ८८ ॥
मात्सर्याद्याः प्रतीयन्ते दोषत्वेन यदप्यमी ।
लीलाविशेषशालित्वान्निर्दोषेऽत्र गुणाः स्मृताः ॥ ८९ ॥

यथा वा—

अम्भोभारभरप्रणम्रजलदभ्रान्तिं वितन्वन्नसौ
घोराडम्बरडम्बरः सुविकटामुत्क्षिप्य हस्तार्गलाम् ।
दुर्वारः परवारणः स्वयमहं लब्धोऽस्मि कृष्णः पुरो
रे श्रीदामकुरङ्ग सङ्गरभुवो भङ्गं त्वमङ्गीकुरु ॥

मिथो विरोधिनोऽप्येते केचिन्निगदिता गुणाः ।
हरौ निरङ्कुशैश्वर्यात्कोऽपि न स्यादसम्भवः ॥ ९० ॥

उदाहरणे धर्मपुत्रोपकण्ठम् इत्येव पाठः ।

आः पापिन्निति पत्रिकेयम् । व्याघुट्य = विनिवृत्य । हेलेत्यादिनात्र मायावित्वं चायातं वस्तुतस्तथात्वाभावात् ।

लीलाविशेषोऽत्र भक्तरक्षणाय दुष्टदमनरूपः, तच्छालित्वात्तदुपयोगित्वादित्यर्थः ।

आः पापिन्नित्यत्र भक्तिरसत्वाव्यक्तिमाशङ्क्योदाहरणान्तरं मात्सर्यामासमयतद्रसत्वेन दर्शयति—यथा वेति । अम्भोभारभरप्रणम्रेत्येव पाठः । अम्भोभारनमन्नवीनजलदेतिपाठान्तरे शत्रन्तेन सह तत्पुरुषो न स्याद् । "आडम्बरः समारम्भे गजगर्जिततूर्ययोः" इति विश्वः । ततश्च घोरो भयानक आडम्बरस्य डम्बर आटोपो यस्य सः ।

पुनर्मात्सर्याद्या इत्यादिकं स्थापयन् गुणवैचित्रीं दर्शयति—मिथ इति । निरङ्कुशैश्वर्यात्

तथा च कौर्मे—

अस्थूलश्चानणुश्चैव स्थूलोऽणुश्चैव सर्वतः ।
अवर्णः सर्वतः प्रोक्तः श्यामो रक्तान्तलोचनः ॥
ऐश्वर्ययोगाद्भगवान् विरुद्धार्थोऽभिधीयते ।
तथापि दोषाः परमे नैवाहार्याः कथंचन ॥
गुणा विरुद्धा अपि तु समाहार्याः समन्ततः ।

महावाराहे—

सर्वे नित्याः शाश्वताश्च देहास्तस्य परात्मनः ।
हानोपादानरहिता नैव प्रकृतिजाः क्वचित् ॥
परमानन्दसंदोहा ज्ञानमात्राश्च सर्वतः ।
सर्वे सर्वगुणैः पूर्णा सर्वदोषविवर्जिताः ॥

वैष्णवतन्त्रेऽपि—

अष्टादशमहादोषै रहिता भगवत्तनुः ।
सर्वैश्वर्यमयी सत्यविज्ञानानन्दरूपिणी ॥

अष्टादश महादोषा विष्णुयामले—

मोह १ स्तन्द्रा २ भ्रमो ३ रूक्षरसता ४ काम उल्वणः ५ ।
लोलता ६ मद ७ मात्सर्ये ८ हिंसा ९ खेद १० परिश्रमौ ११ ॥
असत्यं१२ क्रोध१३ आकाङ्क्षा१४आशङ्का१५विश्वविभ्रमः१६ ।

सर्वाश्रयत्वादित्यर्थः ।

शाश्वता जगति पुनः पुनराविर्भाविनः । सर्वगुणैरित्यत्र स्वस्वापेक्षितैरिति ज्ञेयम्, "एते चांशकलाः पुंस" इत्युक्तेः ।

मोहस्तन्द्रेति । भक्तप्रेमसम्बन्धेन त्वेते च गुणत्वाय कल्पन्ते । यथा—

"ततो वत्सानदृष्ट्वैत्य पुलिनेऽपि च वत्सपान्" इत्यादौ मोहः ।

"क्वचित् पल्लवतल्पेषु नियुद्धश्रमकर्षितः ।
वृक्षमूलाश्रयः शेते गोपोत्सङ्गोपबर्हणः" ॥ इत्यादौ तन्द्राखेदश्रमाः ।

"तावङ्घ्रियुग्ममनुकृष्य"इत्यारभ्य "अनुसृत्य लोकं मुग्धप्रभीतवदुपेयतुरन्ति मात्रोः" इत्यादौ भ्रमः । रूक्षरसता नाम प्रेमसम्बन्धं विना रागः, स तु नास्त्येव । उल्वणः = दुःखदः । कामो लौकिक, तस्य प्रेमरूपकामत्वात् । स च नास्त्येव । लोलता चाञ्चल्यं सा च गुणः—यथा "वत्सान्मुञ्चन् क्वचिदसमये" इत्यादौ । मदोऽपि यथा "मदविघूर्णितलोचन ईषद्" इत्यादौ । तथा मात्सर्यम्—"लोकेशमानिनं मौढ्याद्धरिष्ये श्रीमदं तमः" इत्यादौ । हिंसा तु स्फुटैव बहुत्र । असत्यम्—"नाहं भक्षितवानम्ब" इत्यादौ, जरासन्धच्छलनादौ च । क्रोधोऽपि तत्र तत्र प्रसिद्ध एव । आकाङ्क्षा—"तां स्तन्यकाम आसाद्य" इत्यादौ । आशङ्का—"क्वाऽप्य-

विषमत्वं १७ परापेक्षा १८ दोषा अष्टादशोदिताः॥ इति।

इत्थं सर्वात्रतारेभ्यस्ततोऽप्यत्रावतारिणः।
व्रजेन्द्रनन्दने सुष्ठु माधुर्यभर ईरितः॥ ९१॥

तथा च ब्रह्मसंहितायामादिपुरुषरहस्ये—

यस्यैकनिश्वसितकालमथावलम्ब्य जीवन्ति रोमविलजा जगदण्डनाथाः।
विष्णुर्महान् स इह यस्य कलाविशेषो गोविन्दमादिपुरुषं तमहं भजामि॥

अथाष्टावनुकीर्त्यन्ते सद्गुणत्वेन विश्रुताः।
मङ्गलालंक्रियारूपाः सत्त्वभेदास्तु पौरुषाः॥ ९२॥
शोभा विलासो माधुर्यं मङ्गल्यं स्थैर्यतेजसी।
ललितौदार्यमित्येते सत्त्वभेदास्तु पौरुषाः॥ ९३॥

तत्र शोभा—

नीचे दयाधिके स्पर्द्धा शौर्योत्साहौ च दक्षता।

दृष्ट्वाऽन्तर्विपिने" इत्यादौ। विश्वविश्रम्भः=जगदावेशः। स च ब्रह्मादिभक्तसम्बन्धेन जगत्पालनेच्छामयः।

विषमत्वम्—"समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः।
ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम्॥" इत्यादौ।

परापेक्षा च—"अहं भक्तपराधीनः" इत्यादाविति। तस्मात्—

"क्व शोकमोहौ स्नेहो वा भयं वा येऽज्ञसम्भवाः"—इत्यत्र त्वज्ञसम्भवा ये त एव न सन्ति न तु विज्ञसम्भवा ये तेऽपीति मतम्। विज्ञसम्भवत्वं च तेषां श्रीशुकदेवादिषु "तत्स्मारितानन्तहृताखिलेन्द्रियः" इत्याद्युक्तेर्भगवत्प्रेममोहादौ दृष्टमिति।

पूर्वोक्तपूर्णतमत्वं व्यञ्जयन्नुपसंहरति—इत्थमिति। पूर्वप्रकरणोक्तप्रकारेणेत्यर्थः। ततस्तस्मात्प्रसिद्धादवतारिणो नानावतारकर्तुर्महाविष्णुतोऽपि। अत्र सुष्ठ्विति माधुर्यस्य प्राचुर्यादेनोक्तिरैश्वर्यमपि ज्ञेयमित्यर्थः।

तदेवाह—तथा चेति। "यस्यैकनिश्वसितकालम्" इत्यत्र गोविन्दशब्देन च तत्र श्रीव्रजेन्द्रनन्दन एवोच्यते, "सुरभीरभिपालयन्तम्" इत्यादिना "वेणुं क्वणन्तम्" इत्यादिना च पूर्वं तस्यैव वर्णनात्। ततस्तन्महामाधुर्यमपि सूचितम्। न चायं श्रीनन्दनन्दनादन्य एव मन्तव्यः, गौतमीये दशार्णाष्टादशार्णयोर्व्याख्यायाम्—

"अनेकजन्मसिद्धानां गोपीनां पतिरेव वा। नन्दनन्दन इत्युक्तस्त्रैलोक्यानन्दवर्द्धनः॥"

इति बहुष्वर्थेष्वप्यस्यैवार्थस्य पर्यवसायित्वात्, "सकललोकमङ्गलो नन्दगोपतनयो देवता" इति ऋष्यादिस्मरणाच्च।

मङ्गलेति। मङ्गलस्वरूपशोभाभूता इत्यर्थः। सत्त्वभेदाः=अन्तःकरणवृत्तिविशेषाः,

मत्यं च व्यक्तिमायाति यत्र शोभेति तां विदुः ॥ ९४ ॥

यथा—

स्वर्गध्वंसं विधित्सुर्व्रजभुवि कदनं सुष्ठु वीक्ष्यातिवृष्ट्या
नीचानालोच्य पश्चान्नमुचिरिपुमुखानूढकारुण्यवीचिः ।
अप्रेक्ष्य स्वेन तुल्यं कमपि निजरुषामत्र पर्याप्तिपात्रं
बन्धूनानन्दयिष्यन्नुदहरत हरिः सत्यसन्धो महाद्रिम् ॥

अथ विलासः—

वृषभस्येव गम्भीरा गतिर्धीरं च वीक्षणम् ।
सस्मितं च वचो यत्र स विलास इतीर्यते ॥ ९५ ॥

यथा—

मल्लश्रेण्यामविनयवतीं मन्थरां न्यस्य दृष्टिं
व्याधुन्वानो द्विप इव भुवं विक्रमाडम्बरेण ।
वागारम्भे स्मितपरिमलैः क्षालयन्मञ्चकक्षां
तुङ्गे रङ्गस्थलपरिसरे सारसाक्षः ससार ॥

माधुर्यम्—

तन्माधुर्यं भवेद्यत्र चेष्टादेः स्पृहणीयता ।

यथा—

वरामध्यासीनस्तटभुवमवष्टम्भरुचिभिः
कदम्बैः प्रालम्बं प्रवलितविलम्बं विरचयन् ।
प्रपन्नायामग्रे मिहिरदुहितुस्तीर्थपदवीं
कुरङ्गीनेत्रायां मधुरिपुरपाङ्गं विकिरति ॥

मङ्गल्यम्—

मङ्गल्यं जगतामेव विश्वासास्पदता मता ॥ ९६ ॥

अत्राधिक इत्यधिकम्मन्य इत्यर्थः । यत्र = मङ्गलालंक्रियायाम् ।

तथापि दुर्जनमुख्यमेकं मारयत्वित्याशङ्क्याह—अप्रेक्ष्येति ।

वृषभस्येति गतौ वीक्षणे च योज्यम् ।

यतो मन्थरा नम्रतावैयग्र्यादिशून्या तत एवाविनयवतीति ज्ञेयम् । द्विप इवेत्यत्र वृष इवेति पाठान्तरम् ।

अवष्टम्भः सुवर्णम्, प्रालम्बम् ऋजुलम्बि माल्यम् । प्रवलितो विलम्बो यत्र तद्यथा स्यात् तद्व्याजेनैव तत्र स्थितिः स्यादित्यभिप्रायादिति भावः । पाठान्तरं तु नात्युपयुक्तम् ।

यथा—

अन्याय्यं न हराविति व्यपगतद्वारार्गला दानवा
रक्षी कृष्ण इति प्रमत्तमभितः क्रीडासु रक्ताः सुराः ।
साक्षी वेत्ति स भक्तिमित्यवनतव्राताश्च चिन्तोज्झिताः
के विश्वंभर न त्वदङ्घ्रियुगले विस्रम्भितां भेजिरे ॥

स्थैर्यम्—

व्यवसायादचलनं स्थैर्यं विघ्नाकुलादपि ।

यथा—

प्रतिकूलेऽपि सशूले शिवे शिवायां निरंकुशायां च ।
व्यलुनादेव मुकुन्दो विन्ध्यावलिनन्दनस्य भुजान् ॥

तेजः—

सर्वचित्तावगाहित्वं तेजः सद्भिरुदीर्यते ॥ ९७ ॥

यथा दशमे—

मल्लानामशनिर्नृणां नरवरः स्त्रीणां स्मरो मूर्तिमान्
गोपानां स्वजनोऽसतां क्षितिभुजां शास्ता स्वपित्रोः शिशुः ।
मृत्युर्भोजपतेर्विराडविदुषां तत्त्वं परं योगिनां
वृष्णीनां परदेवतेति विदितो रङ्गं गतः साग्रजः ॥

यद्वा—

तेजो बुधैरवज्ञादेरसहिष्णुत्वमुच्यते ।

यथा—

आक्रुष्टे प्रकटं दिदण्डयिषुणा चण्डेन रङ्गस्थले
नन्दे चानकदुन्दुभौ च पुरतः कंसेन विश्वद्रुहा ।
दृष्टिं तत्र सुरारिमृत्युकुलटासंपर्कदूतीं क्षिपन्
मञ्चस्योपरि संचुकूर्दिषुरसौ पश्याच्युतः प्राञ्चति ॥

ललितम्—

शृङ्गारप्रचुरा चेष्टा यत्र तं ललितं विदुः ॥ ९८ ॥

कृष्ण इत्यत्र सोऽयमिति वा पाठः । प्रमत्तमनवहितं यथा स्यात्तथा । रक्ता इति प्रमादरूपः कर्तृधर्मः क्रियायामारोप्यते क्रियाकर्त्रोरासत्त्या तादात्म्यबोधनाय । अन्याय्यमित्यत्र भक्तिर्यथा चिदाश्रयमात्रम् । साक्षी वेत्ति समाप्यसावगतितामित्याश्रितां स्वस्थिता–इति वा तृतीयश्चरणः ।

तत्र=कंसे । सुरारीणां या मृत्युरूपा कुलटा तस्याः संपर्काय दूतीरूपां दृष्टिं क्षिपन् प्रेरयन्नित्यनुसारेणैव पाठस्तेषामभीष्टः । दानववर्यादिशब्दास्तु कंसस्य नापकर्षव्यञ्जकाः ।

यथा—

विधत्ते राधायाः कुचमुकुलयोः केलिमकरीं
करेण व्यग्रात्मा सरभसमसव्येन रसिकः।
अरिष्टे साटोपं कटु रुवति सव्येन विहस-
न्नुदञ्चद्रोमाञ्चं रचयति च कृष्णः परिकरम् ॥

औदार्यम्—

आत्माद्यर्पणकारित्वमौदार्यमिति कीर्त्यते।

यथा—

वदान्यः को भवेदत्र वदान्यः पुरुषोत्तमाद् ॥ ९९ ॥
अकिञ्चनाय येनात्मा निर्गुणायापि दीयते।
सामान्या नायकगुणाः स्थिरताद्या यदप्यमी ॥ १०० ॥
तथापि पूर्वतः किंचिद्विशेषात्पुनरीरिताः।

अथास्य सहायाः—

अस्य गर्गादयो धर्मे युयुधानादयो युधि ॥ १०१ ॥
उद्धवाद्यास्तथा मन्त्रे सहायाः परिकीर्तिताः।

अथ कृष्णभक्ताः—

तद्भावभावितस्वान्ताः कृष्णभक्ता इतीरिताः ॥ १०२ ॥
ये सत्यवाक्य इत्याद्या ह्रीमानित्यन्तिमा गुणाः।
प्रोक्ताः कृष्णेऽस्य भक्तेषु ते विज्ञेया मनीषिभिः ॥ १०३ ॥
ते साधकाश्च सिद्धाश्च द्विविधाः परिकीर्तिताः।

तत्र साधकाः—

उत्पन्नरतयः सम्यङ्नैर्विघ्न्यमनुपागताः ॥ १०४ ॥
कृष्णसाक्षात्कृतौ योग्याः साधका इति कीर्तिताः।

पूर्वतः="आफलोदयकृत् स्थितः" इत्यादितः, किंचिद्विशेषात्=परस्परपोषणात्, कुत्रापि स्वतः पोषणाच्च, पुनः सत्त्वभेदेष्वीरिताः।

तद्भावेति। तेन सर्वोत्कृष्टेन निजाभीष्टेन च भावेन रत्यादिविशेषेण भावितं वासितं स्वान्तं येषां ते तथा सजातीयतदीयमहाभक्तविशेषा आलम्बना इत्यर्थः। अन्ये तूद्दीपना इति भावः। तथैवोद्दीपनेष्वपि भक्ता गणयिष्यन्ते।

विज्ञेया विशेषेण ज्ञेया इत्यन्येऽपि यथासंभवं ज्ञेया इत्यर्थः। तद्वैशिष्ट्यज्ञापनार्थं भक्तभेदान् दर्शयति—ते साधका इति।

अथैकादशे—

ईश्वरे तदधीनेषु बालिशेषु द्विषत्सु च।
प्रेममैत्रीकृपोपेक्षा यः करोति स मध्यमः॥

यथा वा—

सिक्ताप्यश्रुजलोत्करेण भगवद्वार्तानदीजन्मना
तिष्ठत्येव भवाग्निहेतिरिति ते धीमन्नलं चिन्तया।
हृद्व्योमन्यमृतस्पृहाहरकृपावृष्टेः स्फुटं लक्ष्यते
नेदिष्ठः पृथुरोमताण्डवभरात्कृष्णाम्बुदस्योद्गमः॥

बिल्वमङ्गलतुल्या ये साधकास्ते प्रकीर्तिताः॥ १०५॥

अथ सिद्धाः—

अविज्ञाताखिलक्लेशाः सदा कृष्णाश्रितक्रियाः।
सिद्धाः स्युः सततप्रेमसौख्यास्वादपरायणाः॥ १०६॥
संप्राप्तसिद्धयः सिद्धा नित्यसिद्धाश्च ते द्विधा।

तत्र संप्राप्तसिद्धयः—

साधनैः कृपया चास्य द्विधा संप्राप्तसिद्धयः॥ १०७॥

तत्र साधनसिद्धाः—

यच्च व्रजन्त्यनिमिषामृषभानुवृत्त्या दूरेयमा ह्युपरि नः स्पृहणीयशीलाः।
भर्तुर्मिथः सुयशसः कथनानुरागवैक्लव्यबाष्पकलया पुलकीकृताङ्गाः॥

यथा वा—

ये भक्तिप्रभविष्णुताकवलितक्लेशोर्मयः कुर्वते
दृक्पातेऽपि घृणां कृतप्रणतिषु प्रायेण मोक्षादिषु।
तान् प्रेमप्रसरोत्सवस्तवकितस्वान्तान् प्रमोदाश्रुभि-
र्निर्धौतास्यतटान्मुहुः पुलकिनो धन्यान्नमस्कुर्महे॥

मार्कण्डेयादयः प्रोक्ताः साधनैः प्राप्तसिद्धयः॥ १०८॥

अथ कृपासिद्धाः यथा श्रीदशमे—

नासां द्विजातिसंस्कारो न निवासो गुरावपि।
न तपो नात्ममीमांसा न शौचं न क्रियाः शुभाः॥
अथापि ह्युत्तमश्लोके कृष्णे योगेश्वरेश्वरे।
भक्तिर्दृढा न चास्माकं संस्कारादिमतामपि॥

पूर्वस्य विघ्नकारणभावमाशङ्क्यान्यदुदाहरणमाह—यथा वेति। हेतिर्ज्वाला। पद्ये पृथुरोमाणो मत्स्याः।

अथ महाभक्तान् दर्शयति - अथ सिद्धा इति।

प्रायेणेति "कथंचिद्यदि वाञ्छति" इतिवत्।

यथा वा—

न काचिदभवद् गुरोर्भजनयन्त्रणेऽभिज्ञता
न साधनविधौ च ते श्रमलवस्य गन्धोऽप्यभूत् ।
गतोऽसि चरितार्थतां परमहंसमृग्यश्रिया
मुकुन्दपदपद्मयोः प्रणयसीधुनो धारया ॥

कृपासिद्धा यज्ञपत्नीवैरोचनिशुकादयः ।

अथ नित्यसिद्धाः—

आत्मकोटिगुणं कृष्णे प्रेमाणं परमं गताः ।
नित्यानन्दगुणाः सर्वे नित्यसिद्धा मुकुन्दवत् ॥ १०९ ॥

यथा पाद्मे श्रीभगवत्सत्यभामादेवीसंवादे—

अथ ब्रह्मादिदेवानां तथा प्रार्थनया भुवः ।
आगतोऽहं गणाः सर्वे जातास्तेऽपि मया सह ॥
एते हि यादवाः सर्वे मद्गणा एव भामिनि ।
सर्वदा मत्प्रिया देवि मत्तुल्यगुणशालिनः ॥

श्रीदशमे—

अहो भाग्यमहो भाग्यं नन्दगोपव्रजौकसाम् ।
यन्मित्रं परमानन्दं पूर्णं ब्रह्म सनातनम् ॥

तासु यज्ञपत्नीषु भगवद्गुणकथनसत्सङ्गकारणत्वमनुस्मृत्य संस्कारादीनां प्रेमसाधनत्वं च संदिह्याह—यथा वेति । न काचिदिति । श्रीशुकदेवमुद्दिश्य श्रीनारदवाक्यम् ।

कृपासिद्धा यज्ञपत्नीति यदुक्तं तत्त्वापातप्रतीत्यपेक्षयेति ज्ञेयम् ।

मुकुन्दवद्ये नित्यानन्दगुणास्ते नित्यसिद्धा इत्यन्वयः । नित्याश्चानन्दरूपाश्च गुणास्तदुपलक्षितदेहाश्च येषां त इति । तेषां मुख्यलक्षणमाह—आत्मेति । आत्मप्रेमतोऽपि कोटिगुणमित्यर्थः । मध्यपदलोपात् ।

मत्प्रिया इति । अहमेव प्रियो येषां न तथात्मादय इत्यर्थः । अहो भाग्यमिति विस्मयाधिक्ये वीप्सा । तेन द्वयोरेव पदयोर्न पौनरुक्त्यम् । अथवा नन्दगोपव्रजौकसां भाग्यमहः प्रकाशकं यावद्भाग्यद्योतकमित्यर्थः । अहो इति विस्मये । यद् यस्माद् येषां वा ब्रह्म त्वं मित्रं कीदृशं ब्रह्म पूर्णं मूर्तपूर्णानन्दत्वाद् अमूर्तानन्दस्तु तथा पूर्णो न भवति तदपेक्षया श्रीविग्रहस्यैव प्रचुरानन्दत्वात् । तथा च "संक्षोभमक्षरजुषामपि चित्ततन्वोः" इति ब्रह्मज्ञाननिपुणानामपि चित्ततनुसंक्षोभसूचनात् । पुनः कीदृशस्त्वं ब्रह्म परमानन्दं परम आनन्दो यस्माद् अमूर्तानन्दाद् मूर्तानन्दस्य परमत्वं श्रेष्ठत्वमुक्तप्रकारसनकाद्युक्तेः । अतोऽत्र पूर्णत्वं परमानन्दत्वं च द्वयमेव मूर्तानन्दत्वबोधकम् अन्यथा ब्रह्मेत्यनेनैव तदुभयमुपलभ्येत किमपरं तथा निर्देशेन । एवं ब्रह्मणो विशेषणमुक्त्वा मित्रविशेषणमाह—सनातनमिति । कीदृशं मित्रं सनातनं नित्यं त्रैकालिकमिति

तत्रैव—

दुस्त्यजश्चानुरागोऽस्मिन् सर्वेषां नो व्रजौकसाम्।
नन्द ते तनयेऽस्मासु तस्याप्यौत्पत्तिकः कथम्॥

सनातनं मित्रमिति तस्याप्यौत्पत्तिकः कथम्।
स्नेहोऽस्मास्विति चैतेषां नित्यप्रेष्ठत्वमागतम्॥ ११०॥
इत्यतः कथिताः नित्यप्रिया यादववल्लवाः।
एषां लौकिकवच्चेष्टा लीला मुररिपोरिव॥ १११॥

तथाहि पाद्मोत्तरखण्डे—

यथा सौमित्रिभरतौ यथा संकर्षणादयः।
तथा तेनैव जायन्ते निजलोकाद् यदृच्छया॥
पुनस्तेनैव गच्छन्ति तत्पदं शाश्वतं परम्।
न कर्मबन्धनं जन्म वैष्णवानां च विद्यते॥ इति।

ये प्रोक्ताः पञ्चपञ्चाशत् क्रमात्कंसरिपोर्गुणाः।
ते चान्ये चापि सिद्धेषु सिद्धिदत्वादयो मताः॥ ११२॥
भक्तास्तु कीर्तिताः शान्तास्तथा दाससुतादयः।
सखायो गुरुवर्गाश्च प्रेयस्यश्चेति पञ्चधा॥ ११३॥

अथोद्दीपनाः—

उद्दीपनास्तु ते प्रोक्ता भावमुद्दीपयन्ति ये।
ते तु श्रीकृष्णचन्द्रस्य गुणाश्चेष्टाः प्रसाधनम्॥ ११४॥

यावद्। यथा त्वं त्रिकालसिद्धस्तथा व्रजलोकोऽपीति भावः। येन हि तेषां सनातनं मित्रं त्वमस्यत एषां साध्यं किं वक्तव्यमिति भावः।

सनातनं मित्रमितीत्येतादृशयोजनयेत्यर्थः। अन्यथा सनातनपदवैयर्थ्यं स्यात्, पूर्णत्वेनैव तत्सिद्धेः। यदि च ब्रह्मणो विशेषणं तत् सनातनं स्यात् तथापि मित्रतावैशिष्ट्यार्थमेव तद्विशिष्यते समानमेव। मनोरमं सुवर्णमिदं कुण्डलं जातमित्यत्र यथा कुण्डलस्यैव मनोरमत्वं साध्यं तद्वत्। तस्यापीति स्वभावसम्बन्धसूचनान्नित्यत्वमाक्षिप्यते। तदेवमत्र तस्मान्मच्छरणं गोष्ठमित्याद्यपि ज्ञेयम्। अत्र विशेषजिज्ञासा चेच्छ्रीकृष्णसंदर्भो दृश्यः।

तेनैव भगवता सह जायन्ते। यादवादय इति शेषः। यदृच्छया=स्वैरितया। यदृच्छा स्वैरितेत्यमरः।

अथ भावभेदेन तेषामेव भेदान्तराण्याह—भक्तास्त्विति। अत्र दासादयो द्विधाः—भावमयाः साक्षात्प्राप्तदास्यादयश्च। तत्रोत्तरेषामेव सम्यगालम्बनत्वमभिप्रेतम्।

स्मिताङ्गसौरभे वंशशृङ्गनूपुरकम्बवः ।
पदाङ्कः क्षेत्रतुलसीभक्ततद्वासरादयः ॥ ११५ ॥

तत्र गुणाः—

गुणास्तु त्रिविधाः प्रोक्ताः कायवाङ्मानसाश्रयाः ।

तत्र कायिकाः—

वयःसौन्दर्यरूपाणि कायिका मृदुतादयः ॥ ११६ ॥
गुणाः स्वरूपमेवास्य कायिकाद्या यदप्यमी ।
भेदं स्वीकृत्य वर्ण्यन्ते तथाप्युद्दीपना इति ॥ ११७ ॥
अतस्तस्य स्वरूपस्य स्यादालम्बनतैव हि ।
उद्दीपनत्वमेव स्याद् भूषणादेस्तु केवलम् ॥ ११८ ॥
एषामालम्बनत्वं च तथोद्दीपनतापि च ।

तत्र वयः—

वयः कौमारपौगण्डकैशोरमिति तत् त्रिधा ॥ ११९ ॥
कौमारं पञ्चमाब्दान्तं पौगण्डं दशमावधि ।
आषोडशाच्च कैशोरं यौवनं स्यात्ततः परम् ॥ १२० ॥
औचित्यात्तत्र कौमारं वक्तव्यं वत्सले रसे ।
पौगण्डं प्रेयसि तथा तत्तत्खेलादियोगतः ॥ १२१ ॥
श्रैष्ठ्यमुज्ज्वल एवास्य कैशोरस्य तथाप्यदः ।

वयःसौन्दर्यरूपाणि कायिका गुणाः, मृदुतादयश्च कायिकागुणा इत्यर्थः ।

गुणाः स्वरूपमेवेति । स्वरूपधर्मत्वात्स्वरूपान्तःप्रविष्टा इत्यर्थः । भेदं स्वरूपादत्यन्तपृथक्त्वं स्वीकृत्योपचर्येत्यर्थः । यदा कृष्णः सुरम्याङ्ग इति भाव्यते तदालम्बनकोटौ प्रवेशः, यदा तु कृष्णस्य सुरम्याङ्गत्वमिति भाव्यते तदोद्दीपनकोटौ प्रवेश इति भावः ।

अत इति । स्वरूपस्य श्रीविग्रहरूपस्येत्यर्थः ।

एषां गुणानां विशिष्टस्यालम्बनत्वाद्विशेषणरूपेषु गुणेष्वप्यंशेनालम्बनत्वं प्रवर्तत इति भावः । कौमारमित्यादिकं दृष्टान्तमात्रं श्रीकृष्णे तु विशेषो ज्ञेयः ।

यथा—

कालेनाल्पेन राजर्षे रामः कृष्णश्च गोकुले ।
अघृष्टजानुभिः पद्भिर्विचक्रमतुरोजसा ॥ इत्यादिकः ।

तत्र तत्तत्खेलादियोगतो यदौचित्यं योग्यतातिशयस्तस्मादिति त्रिष्वपि योजनीयं ।

प्रायः सर्वरसौचित्यादत्रोदाह्रियते क्रमात् ॥ १२२ ॥
आद्यं मध्यं तथा शेषं कैशोरं त्रिविधं भवेत् ।

तत्राद्यं कैशोरम् —

वर्णस्योज्ज्वलता क्वापि नेत्रान्ते चारुणच्छविः ॥ १२३ ॥
रोमावलिप्रकटता कैशोरे प्रथमे सति ।

यथा—

हरति शितिमा कोऽप्यङ्गानां महेन्द्रमणिश्रियं
प्रविशति दृशोरन्ते कान्तिर्मनागिव लोहिनी ।
सखि तनुरुहां राजिः सूक्ष्मा दरास्य विरोहते
स्फुरति सुषमा नव्येदानीं तनौ वनमालिनः ॥

वैजयन्तीशिखण्डादिनटप्रवरवेषता ॥ १२४ ॥
वंशीमधुरिमा वस्त्रशोभा चात्र परिच्छदः ।

यथा श्रीदशमे—

बर्हापीडं नटवरवपुः कर्णयोः कर्णिकारं
बिभ्रद्वासः कनककपिशं वैजयन्तीं च मालाम् ।
रन्ध्रान् वेणोरधरसुधया पूरयन् गोपवृन्दै-
र्वृन्दारण्यं स्वपदरमणं प्राविशद् गीतकीर्तिः ॥

खरतात्र नखाग्राणां धनुरान्दोलिता भ्रुवोः ॥ १२५ ॥
रदानां रञ्जनं रागचूर्णैरित्यादि चेष्टितम् ।

यथा—

नवं धनुरिवातनोर्नटदधद्विषो भ्रूयुगं
शरालिरिव शाणिता नखरराजिरग्रे खरा ।
विराजति शरीरिणी रुचिरदन्तलेखारुणा
न का सखि समीक्षणाद् युवतिरस्य वित्रस्यति ॥

प्रायः = बाहुल्येन ।

शिष्यते नित्यमेकरूपतया तिष्ठतीति शेषम् । परमपूर्णावस्थमित्यर्थः । तदेवं निरुक्तिबला-द्वक्ष्यमाणेन चरमशब्देनापि तादृगवस्थं वाचनीयम्, चरति स्वाविर्भावोत्तरं सर्वकालं संचरति न तु कौमारादिवद् व्यभिचरति मा लक्ष्मीर्यस्मिन्निति ।

शितिमा श्यामतातिशयः तालव्यादिरयम् । "शिती धवलमेचकौ" इत्यमरः । लोहिनी रक्तवर्णा । तदिदं तस्याग्रजभ्रातृजायाया वचनम् ।

नखाग्राणां खरता रदानां रञ्जनमिति तच्छोभाविशेषज्ञापनाय लोकरीतिकथनमात्रम् । तत्र तु स्वभावत एव तादृशनखसौष्ठवं शिखरमणिलावण्यतिरस्कारि दन्तलावण्यं चाविर्भवतीति

अस्य मोहनता यथा—

कर्त्तुं मुग्धाः स्वयमचटुला न क्षमन्तेऽभियोगं
न व्यादातुं क्वचिदपि जने वक्तुमप्युत्सहन्ते ।
दृष्ट्वा तास्ते नवमधुरिमस्मेरतां माधवार्ताः
स्वप्राणेभ्यस्त्रयमुदसृजन्नद्य तोयाञ्जलीनाम् ॥

अथ मध्यमम्—

ऊरुद्वयस्य बाह्वोश्च कापि श्रीरुरसस्तथा ॥ १२६ ॥
मूर्तेर्मधुरिमाद्यं च कैशोरे सति मध्यमे ।

यथा—

स्पृहयति करिशुण्डादण्डनायोरुयुग्मं गरुडमणिकपाटीसख्यमिच्छत्युरश्च ।
भुजयुगमपि धित्सत्यर्गलस्यातिनिन्दामभिनवतरुणिम्नः प्रक्रमे केशवस्य ॥

मुखं स्मितविकासाढ्यं विभ्रमोत्तरले दृशौ ॥ १२७ ॥
त्रिजगन्मोहनं गीतमित्यादिरिह माधुरी ।

यथा—

अनङ्गनयचातुरीपरिचयोत्तरङ्गे दृशौ
मुखाम्बुजमुदञ्चितस्मरविलासरम्याधरम् ।
अचञ्चलकुलाङ्गनाव्रतविडम्बिसङ्गीतकं
हरेस्तरुणिमाङ्कुरे स्फुरति माधुरी काप्यभूत् ॥

वैदग्धीसारविस्तारः कुञ्जकेलिमहोत्सवः ॥ १२८ ॥
आरम्भो रासलीलादेरिह चेष्टादिसौष्ठवम् ।

यथा—

व्यक्तालक्तपदैः क्वचित्परिलुठत्पिच्छावतंसैः क्वचित्
तल्पैर्विच्युतकाञ्चिभिः क्वचिदसौ व्याकीर्णकुञ्जोत्करा ।
प्रोद्यन्मण्डलबन्धताण्डवघटालक्ष्मोल्लसत्सैकता
गोविन्दस्य विलासवृन्दमधिकं वृन्दाटवी शंसति ॥

ज्ञेयम् । अत एवैते परिच्छदमध्ये न पठिते । धनुषा इवान्दोलिन्यौ धनुरान्दोलिन्यौ तयोर्भावः धनुरान्दोलिता ।

कर्तुमिति वृन्दाया वचनम् । तत्र प्रथमं तस्य संदेहं विरचय्योत्कण्ठां वर्धयन्ती कारणं विनैव कार्यमाह पूर्वार्धेन । ततश्च कुत इति तत्प्रश्नानन्तरं तमेव कारणत्वेन विन्यस्य सम्यगार्द्रयन्त्याह तृतीयेन चरणेन । पुनश्च तर्हि किं कुर्वन्तीति सगद्गदं तत्प्रश्नानन्तरं तमतिव्याकुलयन्त्याह चतुर्थेनेति योजनीयम् । अभियोगं = भावाभिव्यक्तिम् ।

तन्मोहनता यथा--

विदूरान्माराग्नि हृदयरविकान्ते प्रकटय-
न्नुदस्यन् धर्मेन्दुं विदधदभितो रागपटलम् ।
कथं हा नस्त्राणं सखि मुकुलयन् बोधकुमुदं
तरस्वी कृष्णाभ्रे मधुरिमभरार्कोऽभ्युदयते ॥

अथ शेषं कैशोरं--

पूर्वतोऽप्यधिकोत्कर्षं बाढमङ्गानि बिभ्रति ॥ १२९ ॥
त्रिवलिव्यक्तिरित्याद्यं कैशोरे चरमे सति ।

यथा--

मरकतगिरेर्गण्डग्रावप्रभाहरवक्षसं
शतमखमणिस्तम्भारम्भप्रमाथिभुजद्वयम् ।
तनुतरणिजावीचीछायाविडम्बिवलित्रयं
मदनकदलीसाधिष्ठोरुं स्मराम्यसुरान्तकम् ॥

तन्माधुर्यं यथा--

दशार्धशरमाधुरीदमनदक्षयाङ्गश्रिया
विधूनितवधूधृतिं वरकलापिलास्यास्पदम् ।
दृगञ्चलचमत्कृतिक्षपितखञ्जरीटद्युतिं
स्फुरत्तरुणिमोगद्मं तरुणि पश्य पीताम्बरम् ॥

इदमेव हरेः प्राज्ञैर्नवयौवनमुच्यते ॥ १३० ॥
अत्र गोकुलदेवीनां भावसर्वस्वशालिता ।

विदूरादिति । अभ्रं नभः । रागोऽत्र माराग्निकृततृष्णातिशयः ।

साधिष्ठत्वं परमातिशयित्वम् ।

भावस्य यत्सर्वस्वं सर्वोऽप्यर्थस्तेन प्रशंसावत्ता । अत्र कैशोरभेदाश्चतुर्धा वर्ण्यन्ते--लक्षणेन परिच्छदेन चेष्टितेन मोहनतावैशिष्ट्येन च । तत्र यद्यपि परिच्छदादीन्यपि लक्षणान्येव तथापि विशेषतस्तद्वर्णयितुमेव पृथङ्निर्देशः । तदेवमाद्ये कैशोरे तानि स्पष्टान्येव । मध्यशेषयोस्तु परिच्छदस्य प्रायः सर्वत्र समानत्वात्पृथगनुक्तिः । माधुरी च मोहनताया एव कारणावस्था पृथग्दर्शिता । सा चाद्येऽपि व्यञ्जिताऽस्ति "नवमधुरिमस्मेरताम्" इत्यनेन, "नवं धनुरिवातनोर्नटद्घद्विषो भ्रूयुगम्" इत्यनेन, "रन्ध्रान् वेणोरधरसुधया पूरयन्" इत्यनेन च । मध्ये चेष्टादिसौष्ठवमिति चेष्टाया आदिः श्रैष्ठ्यं सौष्ठवमित्यर्थः, चरमेऽपि चात्र गोकुलेऽतिमोहनता, तस्मात्सौष्ठवमाधुर्यमोहनतानां भेदेऽप्यभेदनिर्देशः परस्परमव्यतिरेकितयाऽवगन्तव्यः । अत्र सौष्ठवं तद्द्वयोर्व्याङ्गशोभाविशेषः, माधुर्यं तेन रोचकता, मोहनता तु तयानुभवान्तरमाच्छिद्याकर्षितेति ज्ञेयम् । इदेवं प्रकरणार्थो व्याख्यातः ।

अभूतपूर्वकन्दर्पतन्त्रलीलोत्सवादयः ॥ १३१ ॥

यथा—

कान्ताभिः कलहायते क्वचिदयं कन्दर्पलेखान् क्वचित्
कीरैरर्पयति क्वचिद्वितनुते क्रीडाभिसारोद्यमम् ।
सख्या भेदयति क्वचित्स्मरकलाषाड्गुण्यवानीहते
सन्धिं क्वाप्यनुशास्ति कुञ्जनृपतिः शृङ्गारराज्योत्तमम् ॥

तन्मोहनता यथा—

कर्णाकर्णि सखीजनेन विजने दूतीस्तुतिप्रक्रिया
पत्युर्वञ्चनचातुरीगुणनिका कुञ्जप्रयाणे निशि ।
वाधिर्यं गुरुवाचि वेणुविरुतावुत्कर्णतेति व्रतान्
कैशोरेण तवाद्य कृष्ण गुरुणा गौरीगणः पाठ्यते ॥

नेतुः स्वरूपमेवोक्तं कैशोरमिह यद्यपि ।
नानाकृतिप्रकटनात्तथाप्युद्दीपनं मतम् ॥ १३२ ॥
बाल्येऽपि नवतारुण्यप्राकट्यं श्रूयते क्वचित् ।
तत्रातिरसवाहित्वान्न रसज्ञैरुदाहृतम् ॥ १३३ ॥

अथ सौन्दर्यम्—

भवेत्सौन्दर्यमङ्गानां सन्निवेशो यथोचितम् ।

अभूतपूर्वेति चेष्टितमुद्दिष्टम् । तत्र च सति यथा कान्ताभिरित्यादिना चेष्टितमुदाहरति । षाड्गुण्येति । क्वचित् शृङ्गारराज्योत्तमानुशासन इत्येव लभ्यते । अत्र नीतिशास्त्रानुसारो ज्ञेयः । यथोक्तम्—"सन्धिर्ना विग्रहो यानमासनं द्वैधमाश्रयः षड्गुणाः" इति । अत्र कान्ताभिरिति विग्रहः, कन्दर्पलेखानिति द्वैधम्, क्रीडेति यानम्, सख्येत्याश्रयः, सन्धिमिति सन्धिः, कुञ्जनृपतिरित्यासनमिति षट्कं व्यञ्जितम् ।

अथ मोहनतामुदाहरति—तन्मोहनता यथेति । तदेवं त्रिष्वपि कैशोरेषु साम्येनैव वर्णनं ज्ञेयम् । कर्णाकर्णीति । प्रणयेन विसंवादप्रायत्वात्परस्परं कर्णेन कर्णेन युद्धमिव प्रवृत्तमित्यर्थः ।

पूर्वं गुणाः स्वरूपमित्यादिना यं भेदमङ्गीकृत्य गुणानामुद्दीपनत्वं दर्शितं तमेव कैशोरमुपलक्ष्य स्थापयंस्तेषां स्वत उद्दीपनत्वमेवेति द्रढयति—नेतुरिति । स्वरूपधर्मत्वाद्यपि नेतुर्नायकस्य स्वरूपमेव कैशोरं तथापि नानाकृतीनां कौमारपौगण्डकैशोराणां यथावसरमेव प्रकटनात् प्राकट्यात्कृष्णाख्यधर्मिणस्तु तत्र तत्रानुगतत्वात् कैशोरमप्युद्दीपनमेवेत्यर्थः । आलम्बनः खलु सर्वदानुगत एव, उद्दीपनास्तु कादाचित्का इति ।

श्रूयत इति 'बाल्येऽपि भगवान् कृष्णस्तरुणं रूपमाश्रितः । रेमे विहारैर्विविधैः प्रियया सह राधया ॥' इत्यादिव्रतरत्नाकरधृतभविष्यपुराणवचनादौ । तत्रातिरसवाहित्वादिति । क्रमयोगेनैव रसाः सम्पद्यन्ते नेतरथेति भावः ।

अत्र सौन्दर्यं सुरम्याङ्गत्वपर्यायम् ।

यथा—

मुखं ते दीर्घाक्षं मरकततटीपीवरमुरो
भुजद्वन्द्वं स्तम्भद्युति सुवलितं पार्श्वयुगलम्।
परिक्षीणो मध्यः प्रथिमलहरीहारि जघनं
न कस्याः कंसारे हरति हृदयं पङ्कजदृशः॥

अथ रूपम्—

विभूषणं विभूष्यं स्याद्येन तद्रूपमुच्यते॥ १३४॥

यथा—

कृष्णस्य मण्डनततिर्मणिकुण्डलाद्या नीताङ्गसंगतिमलंकृतये वराङ्गि।
शक्ता बभूव न मनागपि तद्विधाने सा प्रत्युत स्वयमनल्पमलंकृतासीत्॥

अथ मृदुता—

मृदुता कोमलस्यापि संस्पर्शासहतोच्यते।

यथा—

अहह नवाम्बुदकान्तेरमुष्य सुकुमारता कुमारस्य।
अपि नवपल्लवसंगादङ्गान्यपरज्य शीर्यन्ति॥

ये नायकप्रकरणे वाचिका मानसास्तथा॥ १३५॥
गुणाः प्रोक्तास्त एवात्र ज्ञेया उद्दीपना बुधैः।

अथ चेष्टा

चेष्टा रासादिलीलाः स्युस्तथा दुष्टवधादयः॥ १३६॥

तत्र रासो यथा—

नृत्यद्गोपनितम्बिनीकृतपरीरम्भस्य रम्भादिभि-

मुखमिति। लहर्यत्रोत्तरोत्तरमाधुर्याविर्भावः। जघनशब्दः पुंस्कव्यग्रभागेऽपि प्रयुज्यते, "महीतलं तज्जघनम्" इति द्वितीयस्कन्धे विराड्वर्णनात्। प्रथिमललितं श्रोणिफलकमिति तु पाठान्तरम्।

येनेति। तत्तत्पोपयोग्येन तादृशसौन्दर्यकान्त्योः समवायविशेषेणेत्यर्थः।

कृष्णस्येति। पश्चात् त्वलङ्कृता सती शक्ता बभूवेति भावः। वक्ष्यते हि "अङ्गैरेवाभरणपटली भूषिता दोग्धि भूषाम्।" इति।

अपरज्य निर्विद्य, दुःखितीभूयेति यावद्। विवर्णीभूयेति वा।

किं बहुनेत्याह—ये नायकेति।

नृत्यद्गोपनितम्बिनीति। श्रीव्रजदेवीभिर्मथुरायां प्रेषिता पत्रीयम्।

गीर्वाणीभिरनङ्गरङ्गविवशं संदृश्यमानश्रियः ।
क्रीडाताण्डवपण्डितस्य परितः श्रीपुण्डरीकाक्ष ते
रासारम्भरसार्थिनो मधुरिमा चेतांसि नः कर्षति ॥

दुष्टवधो यथा ललितमाधवे—

शम्भुर्वृषं नयति मन्दरकन्दरान्तर्म्लानः सलीलमपि यत्र शिरो धुनाने ।
आः कौतुकं कलय केलिलवादरिष्टं तं दुष्टपुङ्गवमसौ हरिरुन्ममाथ ॥

अथ प्रसाधनम्—

कथितं वसनाकल्पमण्डनाद्यं प्रसाधनम् ।

तत्र वसनम्—

नवार्करश्मिकाश्मीरहरितालादिसन्निभम् ॥ १३७ ॥
युगं चतुष्कं भूयिष्ठं वसनं त्रिविधं हरेः ।

तत्र युगं—

परिधानं ससंव्यानं युगरूपमुदीरितम् ॥ १३८ ॥

यथा स्तवावल्यां मुकुन्दाष्टके—

कनकनिवहशोभानिन्दि पीतं नितम्बे तदुपरि नवरक्तं वस्त्रमित्थं दधानः ।
प्रियसखि किल वर्णं रागयुक्तं प्रियायाः प्रणयतु मम नेत्राभीष्टपूर्त्तिं मुकुन्दः ॥

चतुष्कम्—

चतुष्कं कञ्चुकोष्णीषतुन्दबन्धोत्तरीयकम् ।

यथा—

स्मेरास्यः परिहितपाटलाम्बरश्रीश्छन्नाङ्गः पुरटरुचोरुकञ्चुकेन ।
उष्णीषं दधदरुणं धटीं च चित्रां कंसारिर्वहति महोत्सवे मुदं नः ॥

भूयिष्ठम् —

खण्डिताखण्डितं भूरि नटवेषक्रियोचितम् ॥ १३९ ॥
अनेकवर्णवसनं भूयिष्ठं कथितं बुधैः ।

शम्भुरिति । आ इति कोपे । कोपश्चायमन्यचित्तं श्रोतारं प्रत्येव । "आस्तु स्यात् कोपपीडयोः" इति कोषकाराः ।

चतुष्कमित्यत्रोत्तरीयमपि कदाचिज्ज्ञेयम् । वसनस्य युगत्वादिभेदाः समयविशेषोचितत्वात् ।

"इत्थं वस्त्रं दधानः" इति यदुक्तं तत्कथम् ? तत्राह—कनकनिवहेति । 'कनकनिवहशोभानिन्दि वस्त्रं नितम्बे परिदधदुपरिष्टान्नव्यबाल्हीकवल्गु । तनुरुचिमनुरागेणान्वितां वा प्रियायाः' इति तु पाठान्तरम् ।

यथा—

अखण्डितविखण्डितैः सितपिशङ्गनीलारुणैः
पटैः कृतयथोचितप्रकृतसन्निवेशोज्ज्वलैः ।
अयं कलभराट्प्रभः प्रचुररङ्गशृङ्गारितः
करोति करभोरु मे घनरुचिर्मुदं माधवः ॥

अथाकल्पः

केशबन्धनमालेपो मालाचित्रविशेषकः ॥ १४० ॥
ताम्बूलकेलिपद्मादिराकल्पः परिकीर्तितः ।
स्याज्जूटः कबरी चूडा वेणी च कचबन्धनम् ॥ १४१ ॥
पाण्डुरः कर्बुरः पीत इत्यालेपस्त्रिधा मतः ।
माला त्रिधा वैजयन्ती रत्नमाला वनस्रजः ॥ १४२ ॥
अस्या वैकक्षकापीडप्रालम्बाद्या भिदा मताः ।
मकरीपत्रभङ्गाद्यं चित्रं पीतसितारुणम् ॥ १४३ ॥
तथा विशेषकोऽपि स्यादन्यदूह्यं स्वयं बुधैः ।

यथा—

ताम्बूलस्फुरदाननेन्दुरमलं धम्मिल्लमुल्लासयन्
भक्तिच्छेदलसत्सुघृष्टघुसृणालेपश्रिया पेशलः ।
तुङ्गोरःस्थलपिङ्गलस्रगलिकभ्राजिष्णुपत्राङ्गुलिः
श्यामाङ्गद्युतिरद्य मे सखि दृशोर्दुग्धे मुदं माधवः ॥

अथ मण्डनम्—

किरीटं कुण्डले हारचतुष्कीवलयोर्मयः ॥ १४४ ॥
केयूरनूपुराद्यं च रत्नमण्डनमुच्यते ।

सन्निवेशो रचना । कलभराट्प्रभ इति कलभराज इव प्रभा यस्य सः ।

अखण्डितविखण्डितैरिति । वस्त्रमयतत्तदलङ्कारभेदाद् यथा मथुरायां वायकेन दत्तमासीदिति ज्ञेयम् । श‍ृङ्गारशब्दोऽत्र कलभसादृश्येन तत्रापि वेषतया लक्ष्यते ।

जूटो घाटोपरि धम्मिल्लः, कबरी पुष्पादिना केशवेशः, चूडा ऊर्ध्वबद्धाः कचाः, वेणी पृष्ठभागे दीर्घतया केशगुम्फनम् , वैजयन्ती पञ्चवर्णमयी जानुपर्यन्तलम्बिता च, वनमाला पत्रपुष्पमयी पादपर्यन्तलम्बिता च ।

पुनर्मालाभेदानाह—अस्या इति । वैकक्षकं तु तद् यत्तिर्यक् क्षिप्तमुरसि माल्यम्, चूडावेष्टनमाल्यमापीडः, कण्ठादृजुलम्बि माल्यं प्रालम्बम् ।

तथेति पीतसितारुण इत्यर्थः । विशेषकस्तिलकम् , अलिकं=ललाटम् , पत्राङ्गुलिः= पत्रभङ्गः । अद्य ताम्बूलेत्यादिवर्णितरूपः सन् दृशोराधारभूतयोर्मुदं दुग्धे प्रपूरयति । तारः शुद्ध-

यथा—

काञ्ची चित्रा मुकुटमतुलं कुण्डले हारिहीरे
हारस्तारो वलयममलं चन्द्रचारुश्चतुष्की ।
रम्या चोर्मिर्मधुरिमपुरे नूपुरे चेत्यघारे-
रङ्गैरेषाभरणपटली भूषिता दोग्धि भूषाम् ॥

कुसुमादिकृतं चेदं वन्यमण्डनमीरितम् ॥ १४५ ॥
धातुक्लृप्तं च तिलकं पत्रभङ्गलतादिकम् ।

अथ स्मितं यथा कर्णामृते—

अखण्डनिर्वाणरसप्रवाहैर्विखण्डिताशेषरसान्तराणि ।
अयन्त्रितोद्वान्तसुधार्णवानि जयन्ति शीतानि तव स्मितानि ॥

अङ्गसौरभं यथा—

परिमलसरिदेषा यद्वहन्ती समन्तात् पुलकयति वपुर्नः काप्यपूर्वा मुनीनाम् ।
मधुरिपुरुपरागे तद्विनोदाय मन्ये कुरुभुवमनवद्यामोदसिन्धुर्विवेश ॥

अथ वंशः—

ध्यानं बलात्परमहंसकुलस्य भिन्दन् निन्दन् सुधामधुरिमाणमधीरधर्मा ।
कन्दर्पशासनधुरां मुहुरेष शंसन् वंशध्वनिर्जयति कंसनिषूदनस्य ॥

एष त्रिधा भवेद्वेणुर्मुरली वंशिकेत्यपि ॥ १४६ ॥

तत्र वेणुः—

पाविकाख्यो भवेद्वेणुर्द्वादशाङ्गुलदैर्घ्यभाक् ।
स्थौल्येऽङ्गुष्ठमितः षड्भिरेष रन्ध्रैः समन्वितः ॥ १४७ ॥

मुरली—

हस्तद्वयमितायामा मुखरन्ध्रसमन्विता ।
चतुःस्वरच्छिद्रयुक्ता मुरली चारुनादिनी ॥ १४८ ॥

वंशी—

अर्द्धाङ्गुलान्तरोन्मानं तारादिविवराष्टकम् ।

मुक्तामयः, ऊर्मिरङ्गुलीयकम् । "नूपुरे चेत्यघारेः" इत्यत्र नूपुरे चेति शौरेरिति वा पाठः । वलयमित्यत्रोर्मिरित्यत्र च बहुत्वेऽप्येकवचनं जातिविवक्षया, सम्पन्नो यव इतिवत्तथा बहुत्वं बोधयत्येव जात्या व्यक्तीनां व्यङ्ग्यत्वाद् । अत एव "जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम्" इति पाणिनिसूत्रम् ।

निर्वाणं परमानन्दः, शीतानि सर्वतापहारीणि ।

कुरुभुवम् = कुरुक्षेत्रम् , विनशनमिति तु पाठो नेष्टः ।

अर्द्धाङ्गुलमन्तरं छिद्रयोर्मध्यभागस्तथोन्मानं छिद्रस्य विस्तारो यत्र तत् । ततोऽङ्गुल्यन्तर

ततः सार्द्धाङ्गुलाग्रत्र मुखरन्ध्रं तथाऽङ्गुलम् ॥ १४९ ॥
शिरो वेदाङ्गुलं पुच्छं त्र्यङ्गुलं सा तु वंशिका ।
नवरन्ध्रा स्मृता सप्तदशाङ्गुलमिता बुधैः ॥ १५० ॥
दशाङ्गुलान्तरा स्याच्चेत् सा तारमुखरन्ध्रयोः ।
महानन्देति विख्याता तथा संमोहनीति च ॥ १५१ ॥
भवेत्सूर्यान्तरा सा चेत्तत आकर्षणी मता ।
आनन्दनी तदा वंशी भवेदिन्द्रान्तरा यदि ॥ १५२ ॥
गोपानां वल्लभा सेयं वंशुलीति च विश्रुता ।
क्रमान्मणिमयी हैमी वैणवीति त्रिधा च सा ॥ १५३ ॥

अथ शृङ्गम्—

शृङ्गं तु गवलं हेमनिबद्धाग्रिमपश्चिमम् ।
रत्नजालस्फुरन्मध्यं मन्द्रघोषाभिधं स्मृतम् ॥ १५४ ॥

यथा—

तारावली वेणुभुजङ्गमेन तारावलीलागरलेन दष्टा ।
विषाणिकानादपयो निपीय विषाणि कामं द्विगुणीचकार ॥

नूपुरं यथा—

अघमर्दनस्य सखि नूपुरध्वनिं निशमय्य संभृतगभीरसंभ्रमा ।
अहमीक्षणोत्तरलितापि नाभवम् बहिरद्य हन्त गुरवः पुरः स्थिता ॥
कम्बुस्तु दक्षिणावर्तः पाञ्चजन्यतयोच्यते ।

यथा—

अमररिपुवधूटीभ्रूणहत्याविलासी त्रिदिवपुरपुरन्ध्रीवृन्दनान्दीकरोऽयम् ।

इत्यत्र ततः सार्द्धाङ्गुलादित्येव पाठः, अन्यथा सप्तदशाङ्गुलत्वानुपपत्तेः, योग्यत्वाच्च । ततोऽङ्गुल्यन्तर इति पाठे ग्रन्थितो बहिरर्द्धाङ्गुलं ज्ञेयम् । तथाऽङ्गुलमित्यत्र "प्रमाणे लुग्" इति मात्रचो लुग्, अर्द्धाङ्गुलादिशब्दास्तु "संख्याव्ययाभ्यामङ्गुलेः" इति समासान्तविधानात् ।

दशाङ्गुलेत्यादावङ्गुलीनां वृद्धिर्मुखरन्ध्रतदव्यवहितरन्ध्रयोरन्तराल एव ज्ञेया ।

गवलमत्र वनमहिषशृङ्गम् । उपलक्षणं चेदं कृष्णसारादिशृङ्गाणाम् । अग्रिमः=अग्रभागः, एवं पश्चिमः ।

तारावलीनाम्नी, तारस्योच्चध्वनेर्याऽवलीला=अल्पप्रयत्नः सैव गरलं यस्य तेन । विषाणिकानादस्य पयस्तया रूपकम् । प्रथमं तद्गरलस्य शमकतयाभीष्टत्वात् पश्चात् प्रत्युत तेन तस्य साहाय्याद् । विषाणीति । विषतुल्यभावानीत्यर्थः ।

कम्बुस्तु दक्षिणावर्त इत्येव पाठः ।

भ्रूणहत्येति । कौतुकेन निन्दावत्प्रयुक्तम् । नान्दीकरो मङ्गलपाठकः । माधवेनाध्मातः

भ्रमति भुवनमध्ये माधवाध्मातधाम्नः कृतपुलककदम्बः कम्बुराजस्य नादः ॥

पादाङ्को यथा दशमे—

तद्दर्शनाह्लादविवृद्धसंभ्रमः प्रेम्णोर्ध्वरोमाश्रुकुलाकुलेक्षणः ।
रथादवस्कन्द्य स तेष्वचेष्टत प्रभोरमून्यङ्घ्रिरजांस्यहो इति ॥

यथा वा—

कलयत हरिरध्वना सखायः स्फुटममुना यमुनातटीमयासीत् ।
हरति पदततिर्यदक्षिणी मे ध्वजकुलिशाङ्कुशपङ्कजाङ्कितेयम् ॥

क्षेत्रं यथा—

हरिकेलिभुवां विलोकनं बत दूरेऽस्तु सुदुर्लभश्रियाम् ।
मथुरेत्यपि कर्णपद्धतिं प्रविशन्नाम मनो धिनोति नः ॥

तुलसी यथा बिल्वमङ्गले—

अयि पङ्कजनेत्रमौलिमाले तुलसीमञ्जरि किञ्चिदर्थयामि ।
अवबोधय पार्थसारथेस्त्वं चरणाब्जे शरणाभिलाषिणं माम् ॥

भक्तो यथा चतुर्थे—

विज्ञाय तावुत्तमगायकिङ्करावभ्युद्यतः साध्वसविस्मृतक्रमः ।
ननाम नामानि गृणन् मधुद्विषः पार्षत्प्रधानाविति संहताञ्जलिः ॥

यथा वा—

सुबल भुजभुजङ्गं न्यस्य तुङ्गे तवांसे स्मितविलसदपाङ्गः प्राङ्गणे भ्राजमानः ।
नयनयुगमसिञ्चद्यः सुधावीचिभिर्नः कथय स दयितस्ते क्वायमास्ते वयस्यः ॥

तद्वासरो यथा—

अद्भुता बहवः सन्तु भगवत्पर्ववासराः ।
आमोदयति मां धन्या कृष्णा भाद्रपदाष्टमी ॥

इति भक्तिरसामृतसिन्धौ दक्षिणविभागे भक्तिरससामान्यनिरूपणे
विभावलहरी प्रथमा ॥ १ ॥

शब्दायमानो देहो यस्य ।

तदिति तच्छब्देन पादाङ्क एवाकृष्यते ।

अवबोधयेत्यत्र पार्थसारथिमेवेत्यर्थाद् । अर्थयामि=अर्थये, परस्मैपदमत्र पारायणमते चुरादिमात्रस्योभयपदित्वाद् ।

उत्तमगायः श्रीमधुद्विट् तस्य किङ्करौ तौ विज्ञाय तत्रापि मधुद्विषः पार्षदप्रधानाविति विज्ञाय; अभ्युद्यतस्तदाभिमुख्येनोद्यत उत्थितः सन्नित्यादि योज्यम् । ध्रुव इति प्रकरणलब्धम् ॥ १-१५४३ ॥

इति दक्षिणविभागे विभावलहरी प्रथमा ।

अथानुभावाः—

अनुभावास्तु चित्तस्थभावानामवबोधकाः।
ते बहिर्विक्रियाप्रायाः प्रोक्ता उद्भास्वराख्यया ॥ १ ॥
नृत्यं विलुठितं गीतं क्रोशनं तनुमोटनम्।
हुङ्कारो जृम्भणं श्वासभूमा लोकानपेक्षिता ॥ २ ॥
लालास्रवोऽट्टहासश्च घूर्णा हिक्कादयोऽपि च।
ते शीताः क्षेपणाश्चेति यथार्थाख्या द्विधोदिताः ॥ ३ ॥
शीताः स्युर्गीतजृम्भाद्या नृत्याद्याः क्षेपणाभिधाः ॥

तत्र नृत्यं यथा—

मुरलीखुरलीसुधाकिरं हरिवक्त्रेन्दुमवेक्ष्य कम्पितः।
गगने सगणे सडिण्डिमध्वनिभिस्ताण्डवमाश्रितो हरः ॥

विलुठितं यथा तृतीये—

कच्चिद्बुधः स्वस्त्ययनमीव आस्ते श्वफल्कपुत्रो भगवत्प्रपन्नः।
यः कृष्णपादाङ्कितमार्गपांशुष्वचेष्टत प्रेमविभिन्नधैर्यः ॥

यथा वा—

नवानुरागेण तवावशाङ्गी वनस्रगामोदमवाप्य मत्ता।
व्रजाङ्गने सा कठिने लुठन्ती गात्रं सुगात्रा व्रणयाञ्चकार ॥

गीतं यथा—

रागडम्बरकरम्बितचेताः कुर्वती तव नवं गुणगानम्।
गोकुलेन्द्र कुरुते जलतां सा राधिकाऽद्य दृषदां सुहृदां च ॥

क्रोशनं यथा—

हरिकीर्तनजातविक्रियः स विचुक्रोश तथाद्य नारदः।
अचिरान्नरसिंहशङ्कया दनुजा येन धुता विलिल्यिरे ॥

एतेष्वनुभावेषु कार्यभूताः स्मिताद्याश्चेत्यनेन स्मितमुक्तमेव। अत्र त्वाद्यग्रहणगृहीतान् गणयति—नृत्यमिति। गीतजृम्भाद्या इति। गीतञ्जृम्भाद्याश्चेत्यर्थः। आद्यग्रहणाच्छ्वास-भूमा लोकानपेक्षिता लालास्रवा ज्ञेयाः, पूर्वोक्तत्वात् स्मितमपि।

मुरलीपदेन तन्नादो लक्ष्यते, खुरली तस्या अभ्यासः "अभ्यासः खुरली योग्या" इति त्रिकाण्डशेषात्।

व्रणयाञ्चकार व्रणवच्चकार "विन्मतोर्लुक्" इति लुग्विधानात्।

रागोऽनुरागः श्रीरागादिश्च, सुहृदां सहचरीणाम्, जडतां स्तम्भम्, दृषदां जलतां जलत्वम्, डलयोर्विनिमयात्।

यथा वा—

उररीकृतकाकुराकुला कुररीव व्रजराजनन्दन ।
मुरलीतरलीकृतान्तरा मुहुराक्रोशदिहाद्य सुन्दरी ॥

तनुमोटनं यथा—

कृष्णनामनि मुदोपवीणिते प्रीणिते मनसि वैणिको मुनिः ।
उद्भटं किमपि मोटयन् वपुस्त्रोटयत्यखिलयज्ञसूत्रकम् ॥

हुङ्कारो यथा—

वैणवध्वनिभिरुद्भ्रमद्धियः शंकरस्य दिवि हुङ्कृतिस्वनः ।
ध्वंसयन्नपि मुहुः स दानवं साधुवृन्दमकरोत्सदा नवम् ॥

जृम्भणं यथा—

विस्तृतकुमुदवनेऽस्मिन्नुदयति पूर्णे कलानिधौ पुरतः ।
तव पद्मिनि मुखपद्मं भजते जृम्भामहो चित्रम् ॥

श्वासभूमा यथा—

उपस्थिते चित्रपटाम्बुदागमे विवृद्धतृष्णा ललिताख्यचातकी ।
निश्वासझञ्झामरुतापवाहितं कृष्णाम्बुदाकारमवेक्ष्य चुक्षुभे ॥

लोकानपेक्षिता यथा श्रीदशमे—

अहो पश्यत नारीणामपि कृष्णे जगद्गुरौ ।
दुरन्तभावं योऽविध्यन्मृत्युपाशान् गृहाभिधान् ॥

यथा वा पद्यावल्याम्—

परिवदतु जनो यथा तथायं ननु मुखरो न वयं विचारयामः ।
हरिरसमदिरामदातिमत्ता भुवि विलुठाम नटाम निर्विशाम ॥

तरलीकृतान्तरेति च्विप्रत्ययान्त एव पाठः ।

मुदा हर्षेणोपवीणिते वीणयोपगीते सति । अर्थात्स्वयमेवोद्भटं यथा स्यात्तथा वपुर्मोटयन् किमप्यनिर्वचनीयं यथा स्यात्तथाऽखिलयज्ञसूत्रं त्रोटयति ।

यथार्थत्वे सहुङ्कृतिस्वन इति योज्यम् । मुहुरपीति च । सदा प्रतिक्षणमेव परमानन्ददानेन नवमिवाकरोदिति च । विरोधालङ्काराय तु ध्वंसयन्नपीति दानवसहितमिति च व्याख्येयम् ।

विस्तृतेति । कृष्णपक्षे विस्तृतं कोः पृथिव्या मुदाऽवनं पालनं येन तथा तस्मिन् ; पक्षे जृम्भामालस्यव्यञ्जिकां भजत इति चित्रमेव ।

अम्बुदागमः प्रावृट् । वातुलो वातगुल्मः स्याच्चरवायुर्निदाघजः ।
झञ्झानिलः प्रावृषिजो वासन्तो मलयानिलः ॥

इति त्रिकाण्डशेषदृष्ट्या श्वास एव झञ्झामरुत् प्रावृड्वायुः दगम्बुमिश्रत्वात्प्रबलत्वाच्च । तेनापवाहितं नेत्रपथाद् दूरे क्षिप्तं पटस्य परिवर्तितत्वात् ।

अहो इति । याज्ञिकानामुक्तिः ।

निर्विशाम भोगं करवाम । पर्यटामेति तु पाठः सङ्गतः । त्रिष्वपि लोडुत्तमपुरुषबहुवचनं तु परमसङ्गतम्, वयमित्युक्तत्वान्मत्ता इति च पठनीयम् ।

लालास्रवो यथा—

शङ्के प्रेमभुजङ्गेन दष्टः कष्टं गतो मुनिः ।
निश्चलस्य यदेतस्य लाला स्रवति वक्त्रतः ॥

अट्टहासः—

हासाद्भिन्नोऽट्टहासोऽयं चित्तविक्षेपसम्भवः ॥ ४ ॥

यथा—

शङ्के चिरं केशवकिङ्करस्य चेतस्तटे भक्तिलता प्रफुल्ला ।
येनाधितुण्डस्थलमट्टहासप्रसूनपुञ्जाश्चटुलं स्खलन्ति ॥

घूर्णा यथा—

ध्रुवमघरिपुरादधाति वात्यां ननु मुरलि त्वयि फूत्कृतिच्छलेन ।
किमयमितरथा ध्वनिर्विघूर्णन् सखि तव घूर्णयति व्रजाम्बुजाक्षीः ॥

हिक्का यथा—

न पुत्रि रचयौषधं विसृज रोदमत्युद्धतं
मुधा प्रियसखीं प्रति त्वमशिवं किमाशङ्कसे ।
हरिप्रणयविक्रियाकुलतया ब्रुवाणा मुहु-
र्वराक्षि हरिरित्यसौ वितनुतेऽद्य हिक्काभरम् ॥

वपुरुत्फुल्लतारक्तोद्गमाद्याः स्युः परेऽपि ये ।
अतीव विरलत्वात्ते नैवात्र परिकीर्तिताः ॥ ५ ॥

इति भक्तिरसामृतसिन्धौ दक्षिणविभागे भक्तिरससामान्यनिरूपणेऽनुभाव-
लहरी द्वितीया ॥ २ ॥

शङ्के प्रेमेति । मुनित्वेन प्रेमानुमानं निश्चलत्वकरणादिना तत्र भुजङ्गरूपकम् ।

अट्टहासस्य लक्षणं चेदम्—

"उत्फुल्लनासिकारन्ध्रमालोडितमुखेक्षणम् ।
उद्धतं विकृताकारं नाट्येऽट्टहसितं विदुः ॥" इति ।

विपक्षं प्रत्याक्षेपमयतया यद्यप्यट्टहासः सर्वत्राप्युग्र एव वर्ण्यते; तथापि स एव सपक्षं प्रति रोचमानस्तेन केनचित्कोमलतयापि वर्णयितुं शक्यते । तत्र सति भक्तिनिन्दकानामवज्ञा-ज्ञापकं कस्यचिद्भक्तस्याट्टहासं कश्चित्तत्सपक्षो वर्णयति—शङ्क इति ।

न पुत्रीति । पौर्णमास्या वचनं ललितां प्रति । सा च तादृशभावेत्युज्ज्वलनीलमणावेव व्यज्या, ततश्चाहमेवोपायं करिष्यामीति ध्वनितम् । अत्र रोदमत्युद्धतमित्येव पाठः सभ्यः ।

वपुरिति । वस्तुतस्तु वपुरुत्फुल्लता पुलकस्यैवातिशयो ज्ञेयः, रक्तोद्गमश्च स्वेदस्य ॥ १–५ ॥

इति दक्षिणविभागेऽनुभावलहरी द्वितीया ॥ २ ॥

अथ सात्त्विकाः—

कृष्णसम्बन्धिभिः साक्षात्किञ्चिद्वा व्यवधानतः ।
भावैश्चित्तमिहाक्रान्तं सत्त्वमित्युच्यते बुधैः ॥ १ ॥
सत्त्वादस्मात् समुत्पन्ना ये भावास्ते तु सात्त्विकाः ।
स्निग्धा दिग्धास्तथा रूक्षा इत्यमी त्रिविधा मताः ॥ २ ॥

तत्र स्निग्धाः—

स्निग्धास्तु सात्त्विका मुख्या गौणाश्चेति द्विधा मताः ॥

तत्र मुख्याः—

आक्रमान्मुख्यया रत्या मुख्याः स्युः सात्त्विका अमी ॥ ३ ॥
विज्ञेयः कृष्णसम्बन्धः साक्षादेवात्र सूरिभिः ।

यथा—

कुन्दैर्मुकुन्दाय मुदा सृजन्ती स्रजं वरां कुन्दविडम्बिदन्ती ।
बभूव गान्धर्वरसेन वेणोर्गान्धर्विका स्पन्दनशून्यगात्री ॥

मुख्यः स्तम्भोऽयमित्थं ते ज्ञेयाः स्वेदादयोऽपि च ॥ ४ ॥

अथ गौणाः—

रत्याक्रमणतः प्रोक्ता गौणास्ते गौणभूतया ।
अत्र कृष्णस्य सम्बन्धः स्यात् किञ्चिद्व्यवधानतः ॥ ५ ॥

यथा—

स्वविलोचनचातकाम्बुदे पुरि नीते पुरुषोत्तमे पुरा ।
अतिताम्रमुखी सगद्गदं नृपमाक्रोशति गोकुलेश्वरी ॥
इमौ गौणौ वैवर्ण्यस्वरभेदौ ।

अथ दिग्धाः—

रतिद्वयविनाभूतैर्भावैर्मनस आक्रमात् ।
जने जातरतौ दिग्धास्ते चेद्रत्यनुगामिनः ॥ ६ ॥

सत्त्वादिति । केवलादेवेति भावः । ततश्च नृत्यादीनां सत्यपि सत्त्वोत्पन्नत्वे बुद्धिपूर्विका प्रवृत्तिः, स्तम्भादीनां तु स्वत एव प्रवृत्तिरित्यस्य नृत्यादिषु नातिव्याप्तिः ।

तत्र स्निग्धा इति । एषां लक्षणं वक्ष्यमाणानुसारेण मुख्यगौणरत्याक्रान्तचित्तभवतया ज्ञेयम् । तदेवं सामान्यतः स्निग्धानां लक्षणमप्यायातम्—उभयैकतररत्याक्रान्तचित्तभवतया स्निग्धा इति ।

इमाविति । गौणभूतया क्रोधरत्याक्रमणादिति भावः ।

यथा—

पूतनामिह निशाम्य निशायां सा निशान्तलुठदुद्भटगात्री।
कम्पिताङ्गलतिका व्रजराज्ञी पुत्रमाकुलमतिर्विचिनोति॥

कम्पो रत्यनुगामित्वादसौ दिग्ध इतीर्यते।

अथ रूक्षाः—

मधुराश्चर्यतद्वार्तोत्पन्नैर्मुद्विस्मयादिभिः ॥ ७ ॥
जाता भक्तोपमे रूक्षा रतिशून्ये जने क्वचित्।

यथा—

भोगैकसाधनजुषा रतिगन्धशून्यं स्वं चेष्टया हृदयमत्र विवृण्वतोऽपि।
उल्लासिनः सपदि माधवकेलिगीतैस्तस्याङ्गमुत्पुलकितं मधुरैस्तदासीत्॥

रूक्ष एष रोमाञ्चः—

चित्तं सत्त्वीभवत् प्राणे न्यस्यत्यात्मानमुद्भटम् ॥ ८ ॥
प्राणस्तु विक्रियां गच्छन् देहं विक्षोभयत्यलम्।
तदा स्तम्भादयो भावा भक्तदेहे भवन्त्यमी ॥ ९ ॥
ते स्तम्भस्वेदरोमाञ्चाः स्वरभेदोऽथ वेपथुः।
वैवर्ण्यमश्रु प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विकाः स्मृताः ॥ १० ॥
चत्वारि क्ष्मादिभूतानि प्राणो जात्ववलम्बते।
कदाचित्स्वप्रधानः सन् देहे चरति सर्वतः ॥ ११ ॥
स्तम्भं भूमिस्थितः प्राणस्तनोत्यश्रु जलाश्रयः।
तेजस्थः स्वेदवैवर्ण्ये प्रलयं वियदाश्रितः ॥ १२ ॥
स्वस्थ एव क्रमान्मन्दमध्यतीव्रत्वभेदभाक्।
रोमाञ्चकम्पवैस्वर्याण्यत्र त्रीणि तनोत्यसौ ॥ १३ ॥
बहिरन्तश्च विक्षोभविधायित्वादतः स्फुटम्।
प्रोक्तानुभावतामीषां भावता च मनीषिभिः ॥ १४ ॥

पूतनामिति स्वाप्निकचरितं लक्ष्यते, निशान्ते तस्या लोठनाश्रुतेः। अत एव निद्रामोहेन पुत्रस्य प्रथमं तत्रास्तित्वास्फूर्तेः स्वविषयमेव भयं जातम्।

कम्प इति। पूर्वं तु केवलभयानकदर्शनाज्जातोऽयं न तु त्वद्विलोचनेत्यादौ वैवर्ण्यादिरिव रतिमूल इति भावः।

जाता इति। भक्तोऽत्र जातरतिः, प्रकरणात्।

स्तम्भमिति। तत्तद्भावस्य स्वभावभेद एवात्र कारणं ज्ञेयम्।

अतः पूर्वोक्ताद्धेतोर्बहिरन्तश्च स्फुटमुच्चैर्विक्षोभविधायित्वादित्युद्भास्वरेषु तु न तादृशत्वमित्यभिप्रायः। भावतापक्षे त्वमीषां व्यभिचारित्वमेव ज्ञेयम्।

तत्र स्तम्भः—

स्तम्भो हर्षभयाश्चर्यविषादामर्षसम्भवः ।
तत्र वागादिराहित्यं नैश्चल्यं शून्यतादयः ॥ १९ ॥

तत्र हर्षाद् यथा तृतीये—

यस्यानुरागप्लुतहासरासलीलावलोकप्रतिलब्धमानाः ।
व्रजस्त्रियो दृग्भिरनुप्रवृत्तधियोऽवतस्थुः किल कृत्यशेषाः ॥

भयाद् यथा—

गिरिसन्निभमल्लचक्ररुद्धं पुरतः प्राणपरार्द्धतः परार्द्धम् ।
तनयं जननी समीक्ष्य शुष्यन्नयना हन्त बभूव निश्चलाङ्गी ॥

आश्चर्याद् यथा दशमे—

ततोऽतिकुतकोद्वृत्तस्तिमितैकादशेन्द्रियः ।
तद्धाम्नाऽभूदजस्तूष्णीं पूर्देव्यन्तीव पुत्रिका ॥

यथा वा—

शिशोः श्यामस्य पश्यन्ती शैलमभ्रंलिहं करे ।
तत्र चित्रार्पितेवासीद् गोष्ठी गोष्ठनिवासिनाम् ॥

विषादाद् यथा—

बकसोदरदानवोदरे पुरतः प्रेक्ष्य विशन्तमच्युतम् ।
दिविषन्निकरो विषण्णधीः प्रकटं चित्रपटायते दिवि ॥

अमर्षाद् यथा—

कर्तुमिच्छति मुरद्विषे पुरः पत्रिमोक्षमकृपे कृपीसुते ।
सत्वरोऽपि रिपुनिष्क्रये रुषा निष्क्रियः क्षणमभूत्कपिध्वजः ॥

स्तम्भ इति । स्तम्भो मनसोऽवस्थाविशेषः । वागादिराहित्यमित्यादिकास्तु देहस्य । स च स्तम्भ एव सात्त्विकानां तत्तदेकनामतयान्तर्बहिर्व्याप्य स्थितत्वात् । किन्तु पूर्वः सूक्ष्मावस्थः उत्तरस्तु स्थूलावस्थः । पूर्वस्य बोधक इति यथाक्रमं द्वयोर्भावानुभावत्वम् । तदेवं हर्षादिसम्भवो भावविशेषः स्तम्भ उच्यते । तत्र वागादिराहित्यादयो भवन्तीति योज्यम् । एवमुत्तरत्रापि । अत्र तु वागादीनां राहित्यं यत्र तादृशं नैश्चल्यं कर्मेन्द्रियाणाम्, शून्यत्वं तु ज्ञानेन्द्रियव्यापाराणाम् , मनसस्तु व्यापारोऽस्ति । प्रलये पुनस्तदेकलीनत्वान्मनसोऽपि नास्तीति भेदः ।

प्राणपरार्द्धतोऽपि परार्द्धमनन्तमूल्यं परमाधिकमित्यर्थः ।

ततोऽतिकुतुकेति । अतिकुतकेनोद्वृत्तमुत्सन्नचेष्टं पुनः स्तिमितं प्रेम्णार्द्रीभूतं चैकादशमिन्द्रियं मनो यस्य सः ।

चित्रार्पितेति । चित्रजातावर्पिता = अचित्तत्वं प्रापितेत्यर्थः । चित्रायमाणेति वा पाठः ।

चित्रपटायत इति । चित्रस्थानीयानां दिविषदां निकरः पटस्थानीयतया दृश्यत इत्यर्थः । चित्रततीयत इति वा पाठः ।

अथ स्वेदः—

स्वेदो हर्षभयक्रोधादिजः स्वेदकरस्तनौ ।

तत्र हर्षाद् यथा—

किमत्र सूर्यातपमाक्षिपन्ती मुग्धाक्षि चातुर्यमुरीकरोषि ।
ज्ञातं पुरः प्रेक्ष्य सरोरुहाक्षं स्विन्नासि भिन्ना कुसुमायुधेन ॥

भयाद् यथा—

कुतुकादभिमन्युवेषिणं हरिमाक्रुश्य गिरा प्रगल्भया ।
विदिताकृतिराकुलः क्षणादजनि स्विन्नतनुः स रक्तकः ॥

क्रोधाद् यथा—

यज्ञस्य भङ्गादतिवृष्टिकारिणं समीक्ष्य शक्रं सरुषो गरुत्मतः ।
घनोपरिष्टादपि तिष्ठतस्तदा निपेतुरङ्गाद् घननीरबिन्दवः ॥

अथ रोमाञ्चः—

रोमाञ्चोऽयं किलाश्चर्यहर्षोत्साहभयादिजः ॥ १६ ॥
रोम्णामभ्युद्गमस्तत्र गात्रसंस्पर्शनादयः ।

तत्राश्चर्याद् यथा—

डिम्भस्य जृम्भां भजतस्त्रिलोकीं विलोक्य वैलक्ष्यवती मुखान्तः ।
बभूव गोष्ठेन्द्रकुटुम्बिनीयं तनूरुहैः कुड्मलिताङ्गयष्टिः ॥

हर्षाद् यथा श्रीदशमे—

किं ते कृतं क्षिति तपो बत केशवाङ्घ्रिस्पर्शोत्सवोत्पुलकिताङ्गरुहैर्विभासि ।
अप्यङ्घ्रिसम्भव उरुक्रमविक्रमाद्वा आहो वराहवपुषः परिरम्भणेन ॥

उत्साहाद् यथा—

शृङ्गं केलिरणारम्भे रणयत्यघमर्दने ।
श्रीदाम्नो योद्धुकामस्य रेजे रोमाञ्चितं वपुः ॥

किं ज्ञातम् ? तत्राह—कुसुमायुधेन भिन्नासीति । ज्ञाने हेतुः—पुरः सरोरुहाक्षं प्रेक्ष्य स्विन्नेति ।

अभिमन्युः = श्रीराधायाः पतिम्मन्यः कश्चिद् गोपः, "नासूयन् खलु कृष्णाय" इत्युक्तदिशा मायानिर्मिततत्प्रतिकृतेरेव पतिर्ह्यसौ । रक्तकस्तन्नामा श्रीकृष्णस्य सवयस्को दासविशेषः ।

घनोपरिष्टादपि तिष्ठत इत्यस्य सहजार्थे दूरस्थितस्यापि न तु तल्लीलां प्रविष्टस्येति अपितु योज्यः, विरोधालंकारे तु योज्य एव ।

वैलक्ष्यं विस्मयः "विलक्षो विस्मयान्वितः" इत्यमरः । किं ते कृतमिति । केशवोऽत्र श्रीकृष्णः । अपीति किमर्थः । उरुक्रमस्य त्रिविक्रमस्य विक्रमाच्चरणविन्यासाद्योऽङ्घ्रिसंभवः स्पर्शोत्सवः सोऽपि किमीदृशः । आहो किं वा वराहवपुषः परिरम्भणेन यः स्पर्शोत्सवः सोऽपि किमीदृशः ? नहि नहीत्यर्थः ।

भयाद् यथा—

विश्वरूपधरमद्भुताकृतिं प्रेक्ष्य तत्र पुरुषोत्तमं पुरः।
अर्जुनः सपदि शुष्यदाननः शिश्रिये विकटकण्टकां तनुम् ॥

अथ स्वरभेदः—

विषादविस्मयामर्षहर्षभीत्यादिसम्भवम् ॥ १७ ॥
वैस्वर्यं स्वरभेदः स्यादेष गद्गदिकादिकृत्।

तत्र विषादाद् यथा—

व्रजराज्ञि रथात्पुरो हरिं स्वयमित्यर्द्धविशीर्णजल्पया।
ह्रियमेणदृशा गुरावपि श्लथयन्त्या किल रोदिता सखी ॥

विस्मयाद् यथा दशमे—

शनैरथोत्थाय विमृज्य लोचने मुकुन्दमुद्वीक्ष्य विनम्रकन्धरः।
कृताञ्जलिः प्रश्रयवान् समाहितः सवेपथुर्गद्गदयैलतेलया ॥

अमर्षाद् यथा तत्रैव—

प्रेष्ठं प्रियेतरमिव प्रतिभाषमाणं कृष्णं तदर्थविनिवर्तितसर्वकामा।
नेत्रे विमृज्य रुदितोपहते स्म किञ्चित्संरम्भगद्गदगिरोऽब्रुवतानुरक्ता ॥

हर्षाद् यथा तत्रैव—

हृष्यत्तनूरुहो भावपरिक्लिन्नात्मलोचनः।
गिरा गद्गदयाऽस्तौषीत् सत्त्वमालम्ब्य सात्त्वतः ॥

भीतेर्यथा—

त्वय्यर्पितं वितर वेणुमिति प्रमादी श्रुत्वा मदीरितमुदीर्णविवर्णभावः।
तूर्णं बभूव गुरुगद्गदरुद्धकण्ठः पत्री मुकुन्द तदनेन स हारितोऽस्ति ॥

अथ वेपथुः—

वित्रासामर्षहर्षाद्यैर्वेपथुर्गात्रलौल्यकृत् ॥ १८ ॥

तत्र वित्रासेन यथा—

शङ्खचूडमधिरूढविक्रमं प्रेक्ष्य विस्तृतभुजं जिघृक्षया।
हा व्रजेन्द्रतनयेति वादिनी कम्पसम्पदमधत्त राधिका ॥

वैस्वर्यमिति। स्वरभेदस्य पर्यायान्तरम्। एवमन्यत्रापि।

स्वयमित्येतस्य निवर्तयेति वाक्यशेषः।

इलया = वाण्या। ऐलत = स्तुतवानित्यर्थः।

सात्वतोऽत्राक्रूरः।

उदीर्णेति निष्ठायां क्र्यादिकॠगतावित्यस्य दीर्घस्य रूपम्। पत्री पूर्ववत्तन्नामा श्रीकृष्णसेवकविशेषः, हारितः स्वानवधानेन नाशितोऽस्तीत्यर्थः।

शङ्खचूडमित्यत्र पद्ये विस्तृतभुजमित्येव पाठः।

अमर्षेण यथा—

कृष्णाधिक्षेपजातेन व्याकुलो नकुलानुजः ।
चकम्पे द्रागमर्षेण भूकम्पे गिरिराडिव ॥

हर्षेण यथा —

विहससि कथं हताशो पश्य भयेनाद्य कम्पमानाऽस्मि ।
चञ्चलमुपसीदन्तं निवारय व्रजपतेस्तनयम् ॥

अथ वैवर्ण्यम् —

विषादरोषभीत्यादेर्वैवर्ण्यं वर्णविक्रिया ।
भावज्ञैरत्र मालिन्यकार्श्याद्याः परिकीर्तिताः ॥ १९ ॥

तत्र विषादाद् यथा—

श्वेतीकृताखिलजनं विरहेण तवाधुना ।
गोकुलं कृष्ण देवर्षेः श्वेतद्वीपभ्रमं दधे ॥

रोषाद् यथा—

कंसशत्रुमभियुञ्जतः पुरो वीक्ष्य कंससहजानुदायुधान् ।
श्रीबलस्य सखि तस्य रुष्यतः प्रोद्यदिन्दुनिभमाननं बभौ ॥

भीतेर्यथा—

रक्षिते व्रजकुले बकारिणा पर्वतं वरमुदस्य लीलया ।
कालिमा बलरिपोर्मुखे भवन्नूचिवान्मनसि भीतिमुत्थिताम् ॥

विषादे श्वेतिमा प्रोक्तो धौसर्य्यं कालिमा क्वचित् ।
रोषे तु रक्तिमा भीत्यां कालिमा क्वापि शुक्लिमा ॥ २० ॥
रक्तिमा लक्ष्यते व्यक्तो हर्षोद्रेकेऽपि कुत्रचित् ।
अत्रासार्वत्रिकत्वेन नैवास्योदाहृतिः कृता ॥ २१ ॥

कृष्णेत्यत्र पद्ये भूकम्पेनेव भूधर इति वा पाठः ।

श्वेतीकृतेति । मोक्षधर्मस्य नारायणीये श्वेतद्वीपस्य जनवर्णने, "श्वेताः पुमांसो गतसर्वदुःखाश्चक्षुर्मुषः पापकृतां नराणाम् ।" इति । यदि च—

"श्वेतद्वीपपतौ चित्तं शुद्धे धर्ममये मयि । धारयन् श्वेततां याति"—इत्येकादशस्य टीकायां श्वेततां शुद्धरूपतामित्यनुसारेण श्वेतशब्दस्य शुद्धत्वमेव व्याख्येयम्, तदा तु श्लेषकाव्यमेवेदं ज्ञेयम् ।

अभियुञ्जतः=युद्धार्थमाभिमुख्येन मिलतः । कंससहजान् = कङ्कन्यग्रोधादीन् । तस्येत्यत्र पश्येति पाठस्त्यक्तः ।

कालिमा कर्त्ता बलरिपोरिन्द्रस्य मुखे भवन्नुद्भवन्मनस्युत्थितां भीतिमूचिवान्=सूचितवान् ।

अस्य = रक्तिम्नः ।

अथाश्रु—

हर्षरोषविषादाद्यैरश्रु नेत्रे जलोद्गमः ।
हर्षजेऽश्रुणि शीतत्वमौष्ण्यं रोषादिसम्भवे ॥ २२ ॥
सर्वत्र नयनक्षोभरागसंमार्जनादयः ।

तत्र हर्षेण यथा—

गोविन्दप्रेक्षणाक्षेपिबाष्पपूराभिवर्षिणम् ।
उच्चैरनिन्ददानन्दमरविन्दविलोचना ॥

रोषेण यथा हरिवंशे—

तस्याः सुस्राव नेत्राभ्यां वारि प्रणयकोपजम् ।
कुशेशयपलाशाभ्यामवश्यायजलं यथा ॥

यथा वा—

भीमस्य चेदीशवधं विधित्सो रेजेऽस्रुविस्रावि रुषोपरक्तम् ।
उद्यन्मुखं वारिकणावकीर्णं सान्ध्यत्विषा ग्रस्तमिवेन्दुबिम्बम् ॥

विषादेन यथा श्रीदशमे—

पदा सुजातेन नखारुणश्रिया भुवं लिखन्त्यश्रुभिरञ्जनासितैः ।
आसिञ्चती कुङ्कुमरूषितौ स्तनौ तस्थावधोमुख्यतिदुःखरुद्धवाक् ॥

अथ प्रलयः—

प्रलयः सुखदुःखाभ्यां चेष्टाज्ञाननिराकृतिः ॥ २३ ॥
तत्रानुभावाः कथिता महीनिपतनादयः ।

तत्र सुखेन यथा—

मिलितं हरिमालोक्य लतापुञ्जादतर्कितम् ।
ज्ञप्तिशून्यमना रेजे निश्चलाङ्गी व्रजाङ्गना ॥

नेत्रे जलोद्गम इत्यत्र; यत्रेति शेषः । सात्त्विकानामन्तर्बहिर्विकाररूपत्वाद् । एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् । नासिकास्रवोऽप्यस्यैवाङ्गविशेषो ज्ञेयः ।

आनन्दस्य बाष्पपूराभिवर्षित्वमेव निन्द्यत्वेन विवक्षितं न तु स्वरूपम्; "सविशेषणे हि वर्तमानौ विधिनिषेधौ सति विशेषबाधे विशेषणमुपसंक्रामतः" इति न्यायात् ।

तस्याः=श्रीसत्यभामायाः । अत्र शोभांश एव दृष्टान्तो न तु शैत्यांशे ।

भीमस्य मुखं रेजे । उद्यदिन्दुबिम्बमिवेति बिम्बपदेन पूर्णत्वं बोध्यते । पाठान्तराणि नेष्टानि ।

पदा सुजातेनेत्यस्य रुक्मिणीति शेषः ।

ज्ञाननिराकृतिरत्रालम्बनैकलीनमनस्त्वम् ।

दुःखेन यथा श्रीदशमे—

अन्याश्च तदनुध्याननिवृत्ताशेषवृत्तयः।
नाभ्यजानन्निमं लोकमात्मलोकं गता इव ॥

सर्वे हि सत्त्वमूलत्वाद्भावा यद्यपि सात्त्विकाः ॥ २४ ॥
तथाप्यमीषां सत्त्वैकमूलत्वात्सात्त्विकप्रथा।
सत्त्वस्य तारतम्यात्प्राणतनुक्षोभतारतम्यं स्यात् ॥ २५ ॥
तत एव तारतम्यं सर्वेषां सात्त्विकानां स्यात्।
धूमायितास्ते ज्वलिता दीप्ता उद्दीप्तसंज्ञिताः ॥ २६ ॥
वृद्धिं यथोत्तरं यान्तः सात्त्विकाः स्युश्चतुर्विधाः।
सा भूरिकालव्यापित्वं बह्वङ्गव्यापितापि च ॥ २७ ॥
स्वरूपेण तथोत्कर्ष इति वृद्धिस्त्रिधा भवेत्।
तत्र नेत्राम्बुवैस्वर्यवर्जानामेव युज्यते ॥ २८ ॥
बह्वङ्गव्यापितामीषां तयोः कापि विशिष्टता।
तत्राश्रूणां दृगौच्छून्यकारित्वमवदातता ॥ २९ ॥
तथा ताराातिवैचित्रीवैलक्षण्यविधायिता।
वैस्वर्यस्य तु भिन्नत्वे कौण्ठ्यव्याकुलतादयः ॥ ३० ॥
भिन्नत्वं स्थानविभ्रंशः कौण्ठ्यं स्यात्सन्नकण्ठता।
व्याकुलत्वं तु नानोच्चनीचगुप्तविलुप्तता ॥ ३१ ॥
प्रायो धूमायिता एव रूक्षास्तिष्ठन्ति सात्त्विकाः।
सर्वानन्दचमत्कारहेतुर्भावो वरो रतिः ॥ ३२ ॥
एते हि तद्विनाभावान्न चमत्कारिताश्रयाः।

अन्याः श्रीहरेर्मथुराप्रस्थाने शोचन्त्यः श्रीगोप्यः। तदनुध्यानेति नाभ्यजानन्निति द्वयेन नानाभावना निषिद्धाः। आत्मलोकमात्मस्वरूपम्। स्वस्मिन् समाधिमित्यर्थः।

सर्वे हीति। भावा अत्रानुभावाः सत्त्वैकमूलत्वात् "सत्त्वादस्मात्" इत्यत्र व्याख्यातमस्ति। अमीषां स्तम्भादीनां सात्त्विकनाम्ना प्रथा सात्त्विकप्रथा।

तत्रेत्यत्रामीषां स्तम्भादीनाम्। तयोः नेत्राम्बुवैस्वर्ययोः अतिवैचित्र्या अपि वैलक्षण्यमतिशयः।

स्थानविभ्रंश इति। यतो घर्घरादिशब्दाः स्युरिति भावः। सन्नकण्ठतेति। यतः शब्दो नोदयत इति भावः। नानोच्चेति। प्रतिलवं तत्तन्नानाप्रकारतेति भावः। यस्मात्सर्वानन्दचमत्कारहेतुस्तस्माद्रतिरेव वरो भाव इत्यर्थः। पद्यान्ते, "न चमत्कारिताश्रयाः" इत्येव पाठः।

तत्र धूमायिताः—

अद्वितीया अमी भावा अथवा सद्वितीयकाः ॥ ३३ ॥
ईषद्व्यक्ता अपह्नोतुं शक्या धूमायिता मताः ।

यथा—

आकर्णयन्नघहरामघवैरिकीर्त्ति पक्ष्माग्रमिश्रविरलाश्रुरभूत्पुरोधाः ।
यष्टा दरोच्छ्वसितलोमकपोलमीषत् प्रस्विन्ननासिकमुवाह मुखारविन्दम् ॥

अथ ज्वलिताः—

ते द्वौ त्रयो वा युगपद्यान्तः सुप्रकटां दशाम् ॥ ३४ ॥
शक्याः कृच्छ्रेण निह्नोतुं ज्वलिता इति कीर्तिताः ।

यथा—

न गुञ्जामादातुं प्रभवति करः कम्पतरलो
दृशौ सास्रे पिच्छं न परिचिनुतः सत्वरकृति ।
क्षमावूरू स्तब्धौ पदमपि न गन्तुं तव सखे
वनाद्वंशीध्वाने परिसरमवाप्ते श्रवणयोः ॥

यथा वा—

निरुद्धं बाष्पाम्भः कथमपि मया गद्गदगिरो
ह्रिया सद्यो गूढाः सखि विघटितो वेपथुरपि ।
गिरिद्रोण्यां वेणौ ध्वनति निपुणैरिङ्गितमये
तथाप्यूहांचक्रे मम मनसि रागः परिजनैः ॥

अथ दीप्ताः—

प्रौढां त्रिचतुरा व्यक्तिं पञ्च वा युगपद्गताः ॥ ३५ ॥
संवरीतुमशक्यास्ते दीप्ता धीरैरुदाहृताः ।

अमी इति । वहुवचनमत्र प्रतिव्यक्ति प्राधान्यस्य विवक्षया, तच्चेतरेतरयोगद्वन्द्वस्यैकशेषात् । तेन ह्यसौ स्तम्भोऽद्वितीयः सद्वितीयो वा, असौ स्वेदोऽद्वितीयः सद्वितीयो वा, असौ रोमाञ्चोऽद्वितीयः सद्वितीयो वेति गम्यते । अमी आनीयन्तामितिवत्, ततश्चामीषु भावेषु यः कश्चिदद्वितीयो भवतु सद्वितीयो वा भवत्वित्यर्थः, अपह्नोतुमित्यपकृष्टेन रत्याद्युदासीनेन भावेन निह्नोतुं गोपयितुं शक्या इत्यर्थः । रत्यन्तरङ्गभावेन तु समुद्भूतरतीनामपि दृश्यते—

"न्यरुन्धन्नुद्गलद्बाष्पमौत्कण्ठ्याद्देवकीसुते ।
निर्यात्यगारान्नोऽभद्रमिति स्याद् बान्धवस्त्रियः" ॥ इत्यत्र ।

ते = सात्त्विकाः, द्वौ वा त्रयो भूत्वा ।

सत्वरकृति यथा स्यात्तथा, न गुञ्जामादातुं प्रभवतीत्यादिना विलम्बेन प्रभवतीति प्राप्ते कम्पादेः कृच्छ्रेण निह्नोतुं शक्यत्वमायातम् । प्रार्थितमपीति पाठस्त्यक्तः ।

यथा—

न शक्तिमुपवीणने चिरमधत्त कम्पाकुलो
न गद्गदनिरुद्धवाक् प्रभुरभूदुपश्लोकने ।
क्षमोऽजनि न वीक्षणे विगलदश्रुपूरः पुरो
मुरद्विषि परिस्फुरत्यवशमूर्तिरासीन्मुनिः ॥

यथा वा—

किमुन्मीलत्यस्रे कुसुमजरजो गञ्जसि मुधा
सरोमाञ्चे कम्पे हिममनिशमाक्रोशसि कुतः ।
किमूरुस्तम्भे वा वनविहरणं द्वेक्षि सखि ते
निराबाधा राधे वदति मदनाधि स्वरभिदा ॥

अथोद्दीप्ताः—

एकदा व्यक्तिमापन्नाः पञ्चषाः सर्व एव वा ॥ ३६ ॥
आरूढाः परमोत्कर्षमुद्दीप्ता इति शब्दिताः ।

यथा—

अद्य स्विद्यति वेपते पुलकिभिर्निःस्पन्दतामङ्गकै-
र्धत्ते काकुभिराकुलं विलपति म्लायत्यनल्पोष्मभिः ।
तिम्यत्यम्बुभिरम्बकस्तवकितैः पीताम्बरोड्डामरं
सद्यस्त्वद्विरहेण मुह्यति मुहुर्गोष्ठाधिवासी जनः ॥

उद्दीप्ता एव सूद्दीप्ता महाभावे भवन्त्यमी ॥ ३७ ॥
सर्व एव परां कोटिं सात्त्विका यत्र बिभ्रति ।

किञ्च—

अथात्र सात्त्विकाभासा विलिख्यन्ते चतुर्विधाः ॥ ३८ ॥
रत्याभासभवास्ते तु सत्त्वाभासभवास्तथा ।
निःसत्त्वाश्च प्रतीपाश्च यथापूर्वममी वराः ॥ ३९ ॥

किमिति कथमित्यर्थः । "किं विश्राम्यसि कृष्णभोगिभवने भाण्डीरभूमि०" इत्यादिषु दर्शनाद् । राधे इति संबोध्य तन्नाम्नैव तस्याः कृष्णसावत्वप्रसिद्धिव्यञ्जनया तद्धेतुकमदनाधित्वं स्फुटीकृतम् । निराबाधा छलेनाऽन्यथा कर्तुमशक्या ।

अम्बकस्तवकितैर्नेत्रेषु स्थिरत्वात् स्तबकवदाचरद्भिः । तिम्यति तदंशेन पतताद्रींभवति । उड्डामरम् उद्भटं यथा स्यात् तथा ।

सात्त्विकाभासा इति सात्त्विकवदाभासन्ते प्रतीयन्ते न तु वस्तुतस्तथा भवन्तीति शब्देनैव लक्षणमायातमितीत्थं तद्भेदानेव गणयति—चतुर्विधा इति । रतेः प्रतिबिम्बत्वे छायात्वे च सति रत्याभासभवत्वम् । मुद्विस्मयाद्याभासमात्राक्रान्तचित्तत्वे सत्त्वाभासभवत्वम् । मुद्विस्मयाद्या

तत्राद्याः—

मुमुक्षुप्रमुखेष्वाद्या रत्याभासात्पुरोदितात् ।

यथा—

वारणसीनिवासी कश्चिदयं व्याहरन् हरेश्चरितम् ।
यतिगोष्ठ्यामुत्पुलकः सिञ्चति गण्डद्वयीमस्रैः ॥

अथ सत्त्वाभासभवाः—

मुद्विस्मयादेराभासः प्रोद्यन् जात्या श्लथे हृदि ॥ ४० ॥
सत्त्वाभास इति प्रोक्तः सत्त्वाभासभवास्ततः ।

यथा—

जरन्मीमांसकस्यापि शृण्वतः कृष्णविभ्रमम् ॥ ४१ ॥
हृष्टायमानमनसो बभूवोत्पुलकं वपुः ।

यथा वा—

मुकुन्दचरितामृतप्रसरवर्षिणस्ते मया
कथं कथनचातुरीमधुरिमा गुरुर्वर्ण्यताम् ।
मुहूर्तमतदर्थिनो विषयिणोऽपि यस्यानना-
न्निशम्य विजयं प्रभोर्दधति वाष्पधाराममी ॥

अथ निःसत्त्वाः—

निसर्गपिच्छिलस्वान्ते तदभ्यासपरेऽपि च ॥ ४२ ॥
सत्त्वाभासं विनापि स्युः क्वाप्यश्रुपुलकादयः ।

भासस्याप्यन्तरस्पर्शे बहिरप्यस्पर्शे निःसत्त्वत्वम् । प्रतीपास्तु विरोधिभावभवत्वाद् द्वेष्या एवेति भावः ।

वाराणसीति । अत्र तन्निवासादिना मुमुक्षुत्वं गम्यते ।

भावाक्रान्तचित्तस्यैव सत्त्वतया संकेतितत्वाद् मुद्विस्मयादेराभासो यस्मिंस्तद्चित्तमिति वक्तव्ये मुदाद्याभास एव सत्त्वाभास इत्युक्तिस्तत्कारणतातिशयविवक्षया, आयुर्घृतमितिवत् ।

मुकुन्देति । अमी इति सद्य एवागतत्वं व्यञ्जयति ।

उपरि श्लथमन्तः कठिनं पिच्छिलं तद्रूपत्वान्न कुत्रापि स्थिरम् । श्लथत्वं त्वन्तर्बहिरप्यकठिनं तद्रूपत्वाद्यत्र कुत्रापि संसज्जमानमिति भेदः । तत्र सति; निसर्गेति व्याख्यायते—यः कोऽपि निसर्गपिच्छिलस्वान्तो भवति सात्त्विकोदयार्थं धारणाविशेषेणाभ्यासपरो भवति; तस्मिन् सत्त्वाभासं विनाप्यश्रुपुलकादयो भवन्ति । बहिरन्तःकठिनेषु तु तदभ्यासेनापि न भवन्तीत्येवार्थः । सत्त्वाभासं विनापीत्यस्य निसर्गेत्यनेनान्वये धारणाविशेषस्यापेक्ष्यस्य विशेषणत्वापातान्न पृथग्

यथा—

निशमयतो हरिचरितं नहि सुखदुःखादयोऽस्य हृदि भावाः ।
अनभिनिवेशाज्जाताः कथमस्रवदश्रमश्रान्तम् ॥

प्रकृत्या शिथिलं येषां मनः पिच्छिलमेव वा ॥ ४३ ॥
तेष्वेव सात्त्विकाभासः प्रायः संसदि जायते ।
हिताद‌न्यत्र कृष्णस्य प्रतीपाः क्रुद्भयादिभिः ॥ ४४ ॥

तत्र क्रुधा यथा हरिवंशे—

तस्य प्रस्फुरितौष्ठस्य रक्ताधरतटस्य च ।
वक्त्रं कंसस्य रोषेण रक्तसूर्यायते तदा ॥

भयेन यथा—

म्लानाननः कृष्णमवेक्ष्य रङ्गे सिष्वेद मल्लस्त्वधिभालशुक्ति ।
मुक्तिश्रियां सुष्ठु पुरो मिलन्त्यामत्यादरादर्घ्यमिवोज्जहार ॥

यथा वा—

प्रवाच्यमाने पुरतः पुराणे निशम्य कंसस्य मदातिरेकम् ।
परिप्लवान्तःकरणः समन्तात् कश्चित्परिम्लानमुखस्तदासीत् ॥

नास्त्यर्थः सात्त्विकाभासकथने कोऽपि यद्यपि ।
सात्त्विकानां विवेकाय दिक् तथापि प्रदर्शिता ॥ ४५ ॥

इति भक्तिरसामृतसिन्धौ दक्षिणविभागे भक्तिरससामान्यनिरूपणे
सात्त्विकलहरी तृतीया ॥ ३ ॥

घटक इति । अत एवास्योदाहरणमेकमेव करिष्यते निःसत्त्वानामेषां सात्त्विकाभासे गणना त्वङ्गेषु सात्त्विकवदाभासन्त इत्यपेक्षया ।

निशमयत इति । अनभिनिवेशात् पिच्छिलत्वान्नहि भावा जाताः । अनभिनिवेशस्तु मयास्य मुहुरेवानुभूतोऽस्तीति भावः । तथापि "कथमश्रमश्रान्तमस्रवद्" इति यदुक्तं तत्खल्वभ्यासपरत्वादेवेति व्यञ्जितम् ।

संसद्येवेत्यन्वयः । प्राय इति । शिथिलस्यान्यत्रापि संभवात् शिथिलं श्लथं संसदि महोत्सवकीर्तनसभायाम् ।

कृष्णस्य हिताद‌न्यत्र वैरिप्रभृतिषु क्रुद्भयादिभिर्हेतुभिः सात्त्विकाभासाः प्रतीपाः स्युरित्यर्थः ।

मुक्तिश्रियामित्यादिना तस्माद्भीतस्तमेव शरणमाश्रितवानिति ध्वनितम् । म्लानास्यगोविन्दमित्यादिपाठान्तरपद्यं त्यक्तम् ॥ १—४५ ॥

इति पञ्चलहर्यात्मके दक्षिणविभागे सात्त्विकलहरी तृतीया ।

अथ व्यभिचारिणः—

अथोच्यन्ते त्रयस्त्रिंशद्भावा ये व्यभिचारिणः ।
विशेषेणाभिमुख्येन चरन्ति स्थायिनं प्रति ॥ १ ॥
वागङ्गसत्त्वसूच्या ये ज्ञेयास्ते व्यभिचारिणः ।
संचारयन्ति भावस्य गतिं संचारिणोऽपि ते ॥ २ ॥
उन्मज्जन्ति निमज्जन्ति स्थायिन्यमृतवारिधौ ।
ऊर्मिवद्वर्द्धयन्त्येनं यान्ति तद्रूपतां च ते ॥ ३ ॥
निर्वेदोऽथ विषादो दैन्यं ग्लानिश्रमौ च मदगर्वौ ।
शङ्कात्रासावेगा उन्मादापस्मृती तथा व्याधिः ॥ ४ ॥
मोहो मृतिरालस्यं जाड्यं व्रीडावहित्था च ।
स्मृतिरथ वितर्कचिन्तामतिधृतयो हर्ष उत्सुकत्वं च ॥ ५ ॥
औग्र्यामर्षासूयाश्चापल्यं चैव निद्रा च ।
सुप्तिर्बोध इतीमे भावा व्यभिचारिणः समाख्याताः ॥ ६ ॥

तत्र निर्वेदः—

महार्तिविप्रयोगेर्ष्यासद्विवेकादिकल्पितम् ।
स्वावमाननमेवात्र निर्वेद इति कथ्यते ॥ ७ ॥
अत्र चिन्ताश्रुवैवर्ण्यदैन्यनिश्वसितादयः ।

तत्र महार्त्या यथा—

हन्त देहहतकैः किममीभिः पालितैर्विफलपुण्यफलैर्नः ।
एहि कालियह्रदे विषवह्नौ स्वं कुटुम्बिनि हठाज्जुहवाम ॥

विप्रयोगेण यथा—

असंगमान्माधवमाधुरीणामपुष्पिते नीरसतां प्रयाते ।
वृन्दावने शीर्यति हा कुतोऽसौ प्राणित्यपुण्यः सुबलो द्विरेफः ॥

वाचा, अङ्गेन भ्रूनेत्रादिना, सत्त्वेन च सत्त्वोत्पन्नेनानुभावेन सूच्या ज्ञाप्याः ।

कुत्र किंवद् ? अमृतवारिधावूर्मिवदिति पश्चादेव योजनीयम् ।

सद्विवेकोऽत्राकर्तव्यस्य कृतत्वे कर्तव्यस्य चाकृतत्वे शोचनमयो ज्ञेयः ।

न इति द्वित्वेऽपि बहुवचनम् "अस्मदो द्वयोश्च" इति पाणिनिस्मरणाद् । देहहतकैरित्यत्र तु बहुवचनं बहुजन्मापेक्षया ।

यथा वा दानकेलिकौमुद्याम्—

भवतु माधवजल्पमशृण्वतोः श्रवणयोरलमश्रवणिर्मम ।
तमविलोकयतोर्विलोचनिः सखि विलोचनयोश्च किलानयोः ॥

ईर्ष्यया यथा हरिवंशे सत्यादेवीवाक्यम्—

स्तोतव्या यदि तावत् सा नारदेन तवाग्रतः ।
दुर्भगोऽयं जनस्तत्र किमर्थमनुशब्दितः ॥

सद्विवेकेन यथा श्रीदशमे—

ममैष कालोऽजित निष्फलो गतो राज्यश्रियोन्नद्धमदस्य भूपतेः ।
मर्त्यात्मबुद्धेः सुतदारकोषभूष्वासज्जमानस्य दुरन्तचिन्तया ॥

अमङ्गलमपि प्रोच्य निर्वेदं प्रथमं मुनिः ॥ ८ ॥
मेनेऽमुं स्थायिनं शान्त इति जल्पन्ति केचन ।

अथ विषादः—

इष्टानवाप्तिप्रारब्धकार्यासिद्धिविपत्तितः ॥ ९ ॥
अपराधादितोऽपि स्यादनुतापो विषण्णता ।
अत्रोपायसहायानुसन्धिश्चिन्ता च रोदनम् ॥ १० ॥
विलापश्वासवैवर्ण्यमुखशोषादयोऽपि च ।

तत्रेष्टानवाप्तितो यथा—

जरां याता मूर्तिर्मम विवशतां वागपि गता
मनोवृत्तिश्चेयं स्मृतिविधुरतापद्धतिमगात् ।
अघध्वंसिन् दूरे वसतु भवदालोकनशशी
मया हन्त प्राप्तो न भजनरुचेरप्यवसरः ॥

प्रारब्धकार्यासिद्धेर्यथा—

स्वप्ने मयाऽद्य कुसुमानि किलाहृतानि यत्नेन तैर्विरचिता वनमालिका च ।
यावन्मुकुन्दहृदि हन्त निधीयते सा हा तावदेव तरसा विरराम निद्रा ॥

विपत्तेर्यथा—

कथमनायि पुरे मयका सुतः कथमसौ न निगृह्य गृहे धृतः ।

अश्रवणिरित्यादिरूपम् "आक्रोशे नञ्यनिः" ।

सा रुक्मिणी । अयं मल्लक्षणः ।

केचनेति । स्वमते तु शान्तरसे शान्त्याख्याया रतेरेव स्थायिभावत्वाद् । अत्र निर्वेदस्य प्रथमोक्तिस्तु मुनिवचनानुवादरूपत्वादिति भावः ।

विधुरता रहितत्वम् ।

कथमनायीति श्रीव्रजेन्द्रवचनम् । तच्च मञ्चानामत्युच्चत्वेन दूरेऽपि दर्शनसंभवाद् ।

अमुमहो बत दन्तिविधुन्तुदो विधुरितं विधुमत्र विधित्सति॥

अपराधाद् यथा श्रीदशमे—

पश्येश मेऽनार्यमनन्त आद्ये परात्मनि त्वय्यपि मायिमायिनि।
मायां वितत्येक्षितुमात्मवैभवं ह्यहं कियानैच्छमिवार्चिरग्नौ॥

यथा वा—

स्यमन्तकमहं हृत्वा गतो घोरास्यमन्तकम्।
करवै तरणीं कां वा क्षिप्तो वैतरणीमनु॥

अथ दैन्यम्—

दुःखत्रासापराधाद्यैरनौर्जित्यं तु दीनता॥ ११॥
चाटुकृन्मान्द्यमालिन्यचिन्ताङ्गजडिमादिकृत्।

तत्र दुःखेन यथा श्रीदशमे—

चिरमिह वृजिनार्तस्तप्यमानोऽनुतापैरवितृषषडमित्रो लब्धशान्तिः कथंचित्।
शरणद समुपेतस्त्वत्पदाब्जं परात्मन्नभयमृतमशोकं पाहि मापन्नमीश॥

त्रासेन यथा प्रथमे—

अभिद्रवति मामीश शरस्तप्तायसः प्रभो।
कामं दहतु मां नाथ मा मे गर्भो निपात्यताम्॥

अपराधेन तथा श्रीदशमे—

अतः क्षमस्वाच्युत मे रजोभुवो ह्यजानतस्त्वत्पृथगीशमानिनः।
अजावलेपान्धतमोन्धचक्षुष एषोऽनुकम्प्यो मयि नाथवानिति॥

विधुरितं दुःखितम्। विधित्सति कर्तुमिच्छति। हरिमित्यादि पाठान्तरं त्यक्तम्।

अर्यः सुजनस्तस्य भाव आर्यम् अतस्तद्विपरीतं दौर्जन्यमनार्यम्। किं तद्? आत्मनस्तव वैभवं माहात्म्यमीक्षितुमैच्छं यद्, द्रष्टुं मन्जु महित्वमित्युक्तेः। नन्वेवं चेत्तर्हि को दोषस्तत्राह—त्वन्माहात्म्यं द्रष्टुं तत्रापि मायां वितत्य द्रष्टुं कियान् को वराकोऽहमित्यर्थः। कियत्त्वे दृष्टान्तः—अग्नावर्चिरिवेति।

स्यमन्तकमहमिति—अक्रूरचिन्ता। कां वेत्यत्र किं वेति तु पाठः सभ्यः।

अनौर्जित्यमात्मन्यतिनिकृष्टतामननम्, चाटुस्तन्मयी याच्ञा, हृदयस्य मान्द्यमपाटवम्, मालिन्यमस्वास्थ्यम्, चिन्ता नानाभावना।

श्रीपरिक्षिन्माता तं गर्भस्थितं श्रीकृष्णसेवायामर्हिष्यन्तं मत्वा स्वं तु तत्रायोग्यं मत्वा तद्रक्षार्थं निवेदयति—अभिद्रवतीति। तप्तमग्निमुद्गिरद् आयसं लोहशल्यं यस्य सः।

अजो जगत्कर्ताऽहमिति मदेन गाढतमोरूपेणान्धीभूतनेत्रस्यातस्त्वत्पृथगीशमानिनः, अन्यत्र प्रभुंमन्यत्वेन वर्तमानोऽपि, एषोऽहमनुकम्प्यः। कथं? नाथवानिति दास इत्येवम्।

आद्यशब्देन लज्जयापि यथा तत्रैव—

माऽनयं भोः कृथास्त्वां तु नन्दगोपसुतं प्रियम् ।
जानीमोऽङ्ग वृजश्लाघ्यं देहि वासांसि वेपिताः ॥

अथ ग्लानिः—

ओजः सोमात्मकं देहे बलपुष्टिकृदस्य तु ॥ १२ ॥
क्षयाच्छ्रमाधिरत्याद्यैर्ग्लानिर्निष्प्राणता मता ।
कम्पाङ्गजाड्यवैवर्ण्यकार्श्यदृग्भ्रमणादिकृत् ॥ १३ ॥

तत्र श्रमेण यथा—

आघूर्णन्मणिवलयोज्ज्वलप्रकोष्ठा गोष्ठान्तर्मधुरिपुकीर्तिनर्तितोष्ठी ।
लोलाक्षी दधिकलसं विलोडयन्ती कृष्णाय क्लमभरनिःसहा बभूव ॥

यथा वा—

गुम्फितुं निरुपमां वनस्रजं चारुपुष्पपटलं विचिन्वती ।
दुर्गमे क्लमभरार्तिदुर्बला कानने क्षणमभून्मृगेक्षणा ॥

आधिना यथा—

सा रसव्यतिकरेण विहीना क्षीणजीवनतयोच्चलहंसा ।
माधवाद्य विरहेण तवाम्बा शुष्यति स्म सरसी शुचिनेव ॥

रत्या यथा रससुधाकरे—

अतिप्रयत्नेन रतान्ततान्ता कृष्णेन तल्पादवरोपिता सा ।
आलम्ब्य तस्यैव करं करेण ज्योत्स्नाकृतानन्दमलिन्दमाप ॥

अथ श्रमः—

अध्वनृत्यरताद्युत्थः खेदः श्रम इतीर्यते ।
निद्रास्वेदाङ्गसंमर्दजृम्भाश्वासादिभागसौ ॥ १४ ॥

तत्राध्वनो यथा—

कृतागसं पुत्रमनुव्रजन्ती व्रजाजिरान्तर्व्रजराजराज्ञी ।
परिस्खलत्कुन्तलबन्धनेयं बभूव घर्माम्बुकरम्बिताङ्गी ॥

ननु परमेष्ठिनस्तव दास्यं किमथम् ? तत्राह मयि भगवति निमित्तं मदेकप्राप्त्यर्थमित्यर्थः ।

ओजः शुक्रादप्युत्कृष्टो धातुविशेषः ।

लोलाक्षीति । मधुरिपुकीर्तिगाने श्वश्रूप्रभृतित आशङ्कया । निःसहा विवशाङ्गी ।

सा तवाम्बेत्यन्वयः । रसः सुखं व्यतिकर आसङ्गः । पक्षे सारसानि पक्षिविशेषाः पद्मानि चेत्येकशेषात् । "शुचिस्त्वयमाषाढे" इत्यमरः ।

अलिन्दं गृहाग्रकुट्टिमम् ।

व्रजे राजते या राज्ञी सेत्यर्थः । एवमन्यत्रापि । व्रजराजपत्नीति वा पाठः ।

नृत्याद् यथा—

विस्तीर्योत्तरलितहारमङ्गहारं संगीतोन्मुखमुखरैर्वृतः सुहृद्भिः।
अस्विद्यद्भिरचितनन्दनसूनुपर्वा कुर्वाणस्तटभुवि ताण्डवानि रामः॥

रताद् यथा श्रीदशमे—

तासां रतिविहारेण श्रान्तानां वदनानि सः।
प्रामृजत्करुणः प्रेम्णा शन्तमेनाङ्ग पाणिना॥

अथ मदः—

विवेकहर उल्लासो मदः स द्विविधो मतः।
मधुपानभवोऽनङ्गविक्रियाभरजोऽपि च॥ १५॥
गत्यङ्गवाणीस्खलनदृग्घूर्णारक्तिमादिकृत्।

तत्र मधुपानभवो यथा ललितमाधवे—

बिले क नु विलिल्यिरे नृपपिपीलिकाः पीडिताः
पिनष्मि जगदण्डकं ननु हरिः क्रुधं धास्यति।
शचीगृहकुरङ्ग रे हससि किं त्वमित्युन्नद-
न्नुदेति मदडम्बरस्खलितचूडमग्रे हली॥

अथवा प्राचाम्—

भभभ्रमति मेदिनी लललम्बते चन्द्रमाः
कृकृष्ण ववद द्रुतं हहहसन्ति किं वृष्णयः।
शिशीधु मुमुमुञ्च मे पपपपानपात्रस्थितम्
मदस्खलितमालपन् हलधरः श्रियं वः क्रियात्॥

उत्तमस्तु मदाच्छेते मध्यो हसति गायति॥ १६॥
कनिष्ठः क्रोशति स्वैरं परुषं वक्ति रोदिति।
मदोऽपि त्रिविधः प्रोक्तस्तरुणादिप्रभेदतः॥ १७॥
अत्र नात्युपयोगित्वाद्विस्तार्य नहि वर्णितः।

अनङ्गविक्रियाभरजो यथा—

व्रजपतिसुतमग्रे प्रेक्ष्य भुग्नीभवद्भ्रूर्भ्रमति हसति रोदित्यास्यमन्तर्दधाति।
प्रलपति मुहुरालीं वन्दते पश्य वृन्दे नवमदनमदान्धा हन्त गान्धर्विकेयम्॥

अथ गर्वः—

सौभाग्यरूपतारुण्यगुणसर्वोत्तमाश्रयैः॥ १८॥

भभभ्रमतीति पद्यं तस्य गृह एव स्थितस्य तत्कल्पनया वचनं ज्ञेयम्, वास्तवत्वे श्रीकृष्णादीनां संकोचापत्तेः। मदस्खलितमित्यतः प्रागितीत्यध्याहार्यम्। प्रकरणं चेदं नात्यादृतं करिष्यते 'मदोऽपि त्रिविधः' इत्यादिना।

इष्टलाभादिना चान्यहेलनं गर्व ईर्यते ।
तत्र सोल्लुण्ठवचनं लीलानुत्तरदायिता ॥ १९ ॥
स्वाङ्गेक्षा निह्नवोऽन्यस्य वचनाश्रवणादयः ।

तत्र सौभाग्येन यथा बिल्वमङ्गले—

हस्तमुत्क्षिप्य यातोऽसि बलात्कृष्ण किमद्भुतम् ।
हृदयाद्यदि निर्यासि पौरुषं गणयामि ते ॥

रूपयौवनाभ्यां यथा—

यस्याः स्वभावमधुरां परिषेव्य मूर्तिं धन्या बभूव नितरामपि यौवनश्रीः ।
सेयं त्वयि व्रजवधूशतभुक्तमुक्ते दृक्पातमाचरतु कृष्ण कथं सखी मे ॥

गुणेन यथा—

गुम्फन्तु गोपाः कुसुमैः सुगन्धिभिर्दामानि कामं धृतरामणीयकैः ।
निधास्यते किन्तु सतृष्णमग्रतः कृष्णो मदीयां हृदि विस्मितः स्रजम् ॥

सर्वोत्तमाश्रयेण यथा श्रीदशमे—

तथा न ते माधव तावकाः क्वचिद् भ्रश्यन्ति मार्गात्त्वयि बद्धसौहृदाः ।
त्वयाऽभिगुप्ता विचरन्ति निर्भया विनायकानीकपमूर्धसु प्रभो ॥

इष्टलाभेन यथा—

वृन्दावनेन्द्र भवतः परमं प्रसादमासाद्य नन्दितमतिर्मुहुरुद्धतोऽस्मि ।
आशंसते मुनिमनोरथवृत्तिमृग्यां वैकुण्ठनाथकरुणामपि नाद्य चेतः ॥

अथ शङ्का—

स्वीयचौर्यापराधादेः परक्रौर्यादितस्तथा ॥ २० ॥
स्वानिष्टोत्प्रेक्षणं यत्तु सा शङ्केत्यभिधीयते ।
अत्रास्यशोपवैवर्ण्यदिक्प्रेक्षालीनतादयः ॥ २१ ॥

तत्र चौर्याद् यथा—

सतर्णकं डिम्भकदम्बकं हरन् सदम्भमम्भोरुहसम्भवस्तदा ।

निह्नवः स्वाभिप्रायादेर्गोपनम् ।

हस्तमुत्क्षिप्येति न स्वार्थप्रधानम्, तादृक्प्रेम्णस्तस्यात्र दुःखस्यैव योग्यत्वाद् गर्वस्यानुपपत्तेः, सुतरां तु तन्मयेदृशपरिहासस्येति । किन्तु व्यङ्ग्यप्रधानमेवार्थान्तरसंक्रमितत्वात्। तच्च यदि मय्युदासीनतां गतोऽसि तथाप्यहं न त्वां त्यजामीति ।

तथेति पूर्वार्थविरोधे, यथा त्वं मूर्खस्तथाहं नेतिवद् । यद्वा किञ्चेत्यर्थः । मार्गादपि किं पुनर्मृग्यात्। त्वदाश्रयेण विघ्नान्न गणयन्तीति तात्पर्यार्थः ।

वृन्दावनेन्द्रेति । मधुरावायकस्यैषोक्तिः ।

तिरोभविष्यन् हरितश्चलेक्षणैरष्टाभिरष्टौ हरितः समीक्षते ॥

यथा वा—

स्यमन्तकं हन्त वमन्तमर्थं निह्नुत्य दूरं यदहं प्रयातः ।
अवद्यमद्यापि तदेव कर्म शर्माणि चित्ते मम निर्भिनत्ति ॥

अपराधाद् यथा—

तदवधि मलिनोऽसि नन्दगोष्ठे यदवधि वृष्टिमचीकरः शचीश ।
श्रृणु हितमभितः प्रपद्य कृष्णं श्रियमविशङ्कमलंकुरु त्वमैन्द्रीम् ॥

परक्रौर्येण यथा पद्यावल्याम्—

प्रथयति न तथा ममार्तिमुच्चैः सहचरि वल्लवचन्द्रविप्रयोगः ।
कटुभिरसुरमण्डलैः परीते दनुजपतेर्नगरे यथास्य वासः ।

शङ्का तु प्रवरस्त्रीणां भीरुत्वाद्भयकृद्भवेत् ।

अथ त्रासः—

त्रासः क्षोभो हृदि तडिद्घोरसत्त्वोग्रनिस्वनैः ॥ २२ ॥
पार्श्वस्थालम्बरोमाञ्चकम्पस्तम्भभ्रमादिकृत् ।

तत्र तडिता यथा—

वाढं निविडया सद्यस्तडिता ताडितेक्षणः ।
रक्ष कृष्णेति चुक्रोश कोऽपि गोपीस्तनन्धयः ॥

घोरसत्त्वेन यथा—

अदूरमासेदुषि वल्लवाङ्गना स्वं पुङ्गवीकृत्य सुरारिपुङ्गवे ।
कृष्णं भ्रमेणाशु तरङ्गदङ्गिका तमालमालिङ्ग्य बभूव निश्चला ॥

उग्रनिस्वनेन यथा—

आकर्ण्य कर्णपदवीविपदं यशोदा विस्फूर्जितं दिशि दिशि प्रकटं वृकाणाम् ।
यामान्निकामचतुरा चतुरः स्वपुत्रं सा नेत्रचत्वरचरं चिरमाचचार ॥

गात्रोत्कम्पी मनःकम्पः सहसा त्रास उच्यते ॥ २३ ॥
पूर्वापरविचारोत्थं भयं त्रासात्पृथग्भवेत् ।

हरितः हरेः सकाशात् । पुनर्हरितो दिशः ।

कटुभिरिति । तदानीमसम्भवमपि स्नेहमात्रेण शङ्कते—अनिष्टाशङ्कीनि बन्धुहृदयानि भवन्तीति न्यायेन ।

आकर्ण्येति श्रीहरिवंशानुसारिवचनम् ।

पूर्वोक्तं त्रासं भयात्पृथक्कर्तुमाह—गात्रेति । मनःकम्पोऽत्र पूर्वोक्तो हृत्क्षोभ एवोच्यते । सहसेति च पूर्वापरविचारविनाभूतमुच्यते । "अतर्किते तु सहसा" इत्यमरः । ततश्च स खलु मनःकम्पः सहसा गात्रोत्कम्पी चेत् त्रास उच्यते । भयं तु पूर्वापरविचारोत्थं भवति ।

अथावेगः—

चित्तस्य संभ्रमो यः स्यादावेगोऽयं स चाष्टधा ॥ २४ ॥
प्रियाप्रियानलमरुद्वर्षोत्पातगजारितः ।
प्रियोत्थे पुलकः सान्त्वं चापलाभ्युद्गमादयः ॥ २५ ॥
अप्रियोत्थे तु भूपातविक्रोशभ्रमणादयः ।
व्यत्यस्तगतिकम्पाक्षिमीलनास्रादयोऽग्निजे ॥ २६ ॥
वातजेऽङ्गावृतिक्षिप्रगतिदृङ्मार्जनादयः ।
वृष्टिजो धावनच्छत्रगात्रसंकोचनादिकृत् ॥ २७ ॥
उत्पाते मुखवैवर्ण्यविस्मयोत्कम्पितादयः ।
गाजे पलायनोत्कम्पत्रासपृष्ठेक्षणादयः ॥ २८ ॥
अरिजो वर्मशस्त्रादिग्रहापसरणादिकृत् ।

प्रियदर्शनजो यथा—

प्रेक्ष्य वृन्दावनात्पुत्रमायान्तं प्रस्नुतस्तनी ।
संकुला पुलकैरासीदाकुला गोकुलेश्वरी ॥

प्रियश्रवणजो यथा श्रीदशमे—

श्रुत्वाच्युतमुपायान्तं नित्यं तद्दर्शनोत्सुकाः ।
तत्कथाक्षिप्तमनसो बभूवुर्जातसंभ्रमाः ॥

अप्रियदर्शनजो यथा—

किमिदं किमिदं किमेतदुच्चैरिति घोरध्वनिघूर्णिताऽलपन्ती ।
निशि वक्षसि वीक्ष्य पूतनायास्तनयं भ्राम्यति संभ्रमाद्यशोदा ॥

अप्रियश्रवणजो यथा—

निशम्य पुत्रं त्रुटतोस्तटान्ते महीजयोर्मध्यगमूर्ध्वनेत्रा ।
आभीरराज्ञी हृदि संभ्रमेण विद्धा विधेयं न विदांचकार ॥

अग्निजो यथा—

धीर्व्यग्राजनि नः समस्त सुहृदां त्वां प्राणरक्षामणिं

विचारोत्थ इति वा पाठः । मनःकम्प एव विचारोत्थश्चेद्भयमुच्यते, अत एव त्रासात्पृथग् भवेदित्यर्थः ।

सान्त्वं प्रियभाषणम्, अभ्युद्गमोऽभ्युत्थानम् ।

जातसंभ्रमा इति युधिष्ठिरादयः ।

किमिदमित्यादाविति लपन्तीत्यन्वयः ।

निशम्येत्यस्य घटना रौद्रे रस उत्तिष्ठ मूढ इत्यत्र कार्य्या ।

गव्या गौरवतः समीक्ष्य निबिडे तिष्ठन्तमन्तर्वणे ।
वह्निः पश्य शिखण्डशेखर खरं मुञ्चन्नखण्डध्वनिं
दीर्घाभिः सुरदीर्घिकाम्बुलहरीमर्चिभिराचामति ॥

वातजो यथा—

पांशुप्रारब्धकेतौ बृहदटविकुटोन्माथिशौटीर्यपुञ्जे
भाण्डीरोद्दण्डशाखाभुजततिषु गते ताण्डवाचार्यचर्याम् ।
वातव्राते करीषङ्कषतरशिखरे शार्करे झात्करिष्णौ
क्षोण्यामप्रेक्ष्य पुत्रं व्रजपतिगृहिणी पश्य संबम्भ्रमीति ॥

वर्षजो यथा श्रीदशमे—

अत्यासारातिवातेन पशवो जातवेपनाः ।
गोपा गोप्यश्च शीतार्ता गोविन्दं शरणं ययुः ॥

यथा वा—

सममुरुकरकाभिर्दन्तिशुण्डासपिण्डाः प्रतिदिशमिह गोष्ठे वृष्टिधाराः पतन्ति ।
अजनिषत युवानोऽप्याकुलास्त्वं तु बालः स्फुटमसि तदगारान्मा स्म भूर्निर्यियासुः ॥

उत्पातजो यथा—

क्षितिरतिविपुला टलत्यकस्मादुपरि घुरन्ति च हन्त घोरमुल्काः ।
मम शिशुरहिदूषितार्कपुत्रीतटमटतीत्यधुना किमत्र कुर्याम् ॥

गाजो यथा—

अपसरापसर त्वरया गुरुर्मुदिरसुन्दर हे पुरतः करी ।
त्रदिमवीक्षणतस्तव नश्चलं हृदयमाविजते पुरयोषिताम् ॥

गजेन दुष्टसत्त्वोऽन्योऽप्यश्वादिरुपलक्ष्यते ॥ २९ ॥

चण्डांशोस्तुरगान् सटाग्रनटनैराहत्य विद्रावयन्
द्रागन्धङ्करणः सुरेन्द्रसुदृशां गोष्ठोद्धुतैः पांशुभिः ।

गव्या गोसमूहः ।

पांशिवत्यादिः खेचराणामुक्तिः । शार्कर इति "सिकताशर्कराभ्यां च" इति मत्वर्थीयाण्-प्रत्ययाच्छर्करावतीत्यर्थः ।

अगारादिति । तत्रैव वृष्टिप्राप्तौ गोवर्द्धनपर्य्यन्तगमनं तु पुनर्भाण्डीरस्थापिता इतिवत् ।

अटति = अधुनैवाटितवानित्यर्थः । टल ट्वलवैक्लव्य इति धातुगणः । उल्का इत्यनेना-कालेऽपि सूर्यग्रहणं ध्वनितम्, येनान्धकारे दिनेऽपि ता दृश्यन्ते । घुर भीमार्तशब्दयोरिति धातुः ।

"सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु" इत्यमरनानार्थाद् दुष्टसत्त्व इत्युक्तम् ।

चण्डांशोरित्यर्द्धं मातृवचनानुवादः । गर्वान्धमिति क्रियाया विशेषणम्, कर्तृधर्मस्यापि तस्य तस्यामुपचारात् । स च तत्प्रत्यासदनस्य मदेनातिवैकल्यविवक्षया । द्राघिष्ठे ततोऽपि दीर्घ-

प्रत्यासीदतु मत्पुरः सुररिपुर्गर्वान्धिमर्वाकृति-
र्द्राघिष्ठे मुहुरत्र जाग्रति भुजे व्यग्रासि मातः कथम् ॥

अरिजो यथा ललितमाधवे—

स्थूलस्तालभुजोन्नतिर्गिरितटीवक्षाः क यक्षाधमः
कायं बालतमालकन्दलमृदुः कन्दर्पकान्तः शिशुः ।
नास्त्यन्यः सहकारितापटुरिह प्राणी न जानीमहे
हा गोष्ठेश्वरि कीदृगद्य तपसां पाकस्तवोन्मीलति ॥

यथा वा तत्रैव—

सप्तिः सप्ती रथ इह रथः कुञ्जरः कुञ्जरो मे
तूणस्तूणो धनुरुत धनुर्भोः कृपाणी कृपाणी ।
का भीः का भीरयमयमहं हा त्वरध्वं त्वरध्वं
राज्ञः पुत्री वत हृतहृता कामिना बल्लवेन ॥

आवेगाभास एवायं पराश्रयतयापि चेत् ।
नायकोत्कर्षबोधाय तथाप्यत्र निदर्शितः ॥ ३० ॥

अथोन्मादः—

उन्मादो हृद्भ्रमः प्रौढानन्दापद्विरहादिजः ।
अत्राट्टहासो नटनं संगीतं व्यर्थचेष्टितम् ॥ ३१ ॥
प्रलापधावनाक्रोशविपरीतक्रियादयः ।

तत्र प्रौढानन्दाद् यथा विल्वमङ्गले—

राधा पुनातु जगदच्युतदत्तचित्ता मन्थानकं निदधती दधिरिक्तपात्रे ।
यस्याः स्तनस्तबकचञ्चललोचनालिर्देवोऽपि रुद्धहृदयो धवलं दुदोह ॥

आपदो यथा—

पशूनपि कृताञ्जलिर्नमति मान्त्रिका इत्यलं
तरूनपि चिकित्सका इति विषौषधं पृच्छति ।
ह्रदं भुजगभैरवं हरिहरि प्रविष्टे हरौ
व्रजेन्द्रगृहिणी मुहुर्भ्रममयीमवस्थां गता ॥

तमे, मुहुर्जाग्रति तद्विधासुरदमनाय सावधाने सतीत्यर्थः । सर्वारिष्टहरेऽत्रेति वा पाठः ।

रथ इह रथ इति धनुरुत धनुरिति च, न द्विरुक्तिः, किन्त्वन्यस्यान्यस्य वचनम् ।

आवेगेत्युत्तरत्र वाक्ये नायकोत्कर्षबोधायेति तथाविधाः कृत्वा नायकपत्नीयैर्जिता इति श्रवणाद् । भक्तानां हर्षेण रतिरुद्दीप्ता स्यादित्येतदर्थमित्यर्थः ।

पशूनपीति । अत्र पूर्वेषु प्रश्नस्तद्बलपराभवाय; उत्तरेषु प्रश्नस्तद्विषनाशनायेति ज्ञेयम् ।

विरहाद् यथा श्रीदशमे —

गायन्त्य उच्चैरमुमेव संहता विचिक्युरुन्मत्तकवद्वनाद्वनम् ।
पप्रच्छुराकाशवदन्तरं वहिर्भूतेषु सन्तं पुरुषं वनस्पतीन् ॥

उन्मादः पृथगुक्तोऽयं व्याधिष्वन्तर्भवन्नपि ॥ ३२ ॥
यत्तत्र विप्रलम्भादौ वैचित्रीं कुरुते पराम् ।
अधिरूढे महाभावे मोहनत्वमुपागते ॥ ३३ ॥
अवस्थान्तरमाप्तोऽसौ दिव्योन्माद इतीर्यते ।

अथापस्मारः—

दुःखोत्थो वातवैषम्याद्युद्भूतश्चित्तविप्लवः ॥ ३४ ॥
अपस्मारोऽत्र पतनं धावनास्फोटनभ्रमाः ।
कम्पः फेनस्रुतिर्बाहुक्षेपोऽथ क्रोशनादयः ॥ ३५ ॥

यथा—

फेनायते प्रतिपदं क्षिपते भुजोर्मिमाघूर्णते लुठति कूजति लीयते च ।
अम्वा तवाद्य विरहे चिरमम्बुराजवेलेव वृष्णितिलक व्रजराजराज्ञी ॥

यथा वा—

श्रुत्वा हन्त हतं त्वया यदुकुलोत्तंसात्र कंसासुरं
दैत्यस्तस्य सुहृत्तमः परिणतिं घोरां गतः कामपि ।
लालाफेनकदम्वचुम्बितमुखप्रान्तस्तरङ्गद्भुजो
घूर्णन्नर्णवसीम्नि मण्डलतया भ्राम्यन्न विश्राम्यति ॥

उन्मादवदिह व्याधिविशेषोऽप्येष वर्णितः ।
परां भयानकाभासे यत्करोति चमत्कृतिम् ॥ ३६ ॥

अथ व्याधिः—

दोषोद्रेकवियोगाद्यैर्व्याधयो ये ज्वरादयः ।

गायन्त्य उच्चैरित्यत्र त्वेवमेवोन्मादो योजनीयः । पुरुषं स्वनायकं पप्रच्छुः, तं च भूतेषु स्थावरजङ्गमेष्वाकाशवदन्तरं बहिश्च सन्तं साक्षादिव सत्तया स्फुरन्तं पप्रच्छुः । तादृशस्फूर्तिश्च तासां प्रेमविलासविशेषादेव "वनलतास्तरव आत्मनि विष्णुं व्यञ्जयन्त्यः" इतिवत् । तत्र बहिः स्फुरणं दूरतः, अन्तस्तु निकटात् । तत्र सत्युन्मादवृत्त्या निरिन्द्रियेष्वपि प्रश्नो योग्य इति ।

तत्र=तेषु व्याधिषु । तेषां मध्य इत्यर्थः ।

आस्फोटनं सम्यगङ्गव्यथा ।

फेनायत इति । श्रीराधायाः संदेशः । "वेला स्यात्तीरनीरयोः" इत्यमरः । व्रजराजराज्ञीति पूर्ववत् ।

इह तत्प्रभवो भावो व्याधिरित्यभिधीयते ॥ ३७ ॥
अत्र स्तम्भश्लथाङ्गत्वश्वासोत्तापक्लमादयः ।

यथा—

तव चिरविरहेण प्राप्य पीडामिदानीं दधदुरुजड़िमानि ध्मापितान्यङ्गकानि ।
श्वसितपवनधाटीघट्टितघ्राणवाटं लुठति धरणिपृष्ठे गोष्ठवाटीकुटुम्बम् ॥

अथ मोहः—

मोहो हृन्मूढता हर्षाद्विश्लेषाद्भयतस्तथा ॥ ३८ ॥
विषादादेश्च तत्र स्याद्देहस्य पतनं भुवि ।
शून्येन्द्रियत्वं भ्रमणं तथा निश्चेष्टतादयः ॥ ३९ ॥

तत्र हर्षाद् यथा श्रीदशमे—

इति स्म पृष्टः स च वादरायाणस्तत्स्मारितानन्तहृताखिलेन्द्रियः ।
कृच्छ्रात्पुनर्लब्धबहिर्दृशिः शनैः प्रत्याह तं भागवतोत्तमोत्तमम् ॥

यथा वा—

निरुच्छ्वसितरीतयो विघटिताक्षिपक्ष्मक्रिया-
निरीहनिखिलेन्द्रियाः प्रतिनिवृत्तचिद्वृत्तयः ।
अवेक्ष्य कुरुमण्डले रहसि पुण्डरीकेक्षणं
व्रजाम्बुजदृशोऽभजन् कनकशालभञ्जीश्रियम् ॥

विश्लेषाद् यथा हंसदूते—

कदाचित्खेदाग्निं विघटयितुमन्तर्गतमसौ
सहालीभिर्लेभे तरलितमना यामुनतटीम् ।
चिरादस्याश्चित्तं परिचितकुटीरावकलना-
दवस्थास्तस्तार स्फुटमथ सुषुप्तेः प्रियसखी ॥

भयाद् यथा—

मुकुन्दमाविष्कृतविश्वरूपं निरूपयन्वानरवर्यकेतुः ।
करारविन्दात्पुरतः स्खलन्तं न गाण्डिवं खण्डितधीर्विवेद ॥

वलादाक्रमणं धाटीति क्षीरस्वामी । अत्र तु लक्षणया क्रमणमेवोच्यते । वाटः पन्थाः । अत्र तु घ्राणवाटेन नासिकोच्यते । गोष्ठवाटीति । वाटो वास्तुभूमिः, वाटीति स्वल्पत्वविवक्षया ।

निरुच्छ्वसितेति । निर्गता उच्छ्वसितानां रीतयः प्रचारा याभ्यः । शालभञ्जी प्रतिमा ।

अत्र कुटीरो लतागृहं तदवकलनात् सुषुप्तेस्तुल्यत्वात् प्रियसखीव यावस्था मोहरूपा सा चित्तं तस्तार आच्छादितवती ।

विषादाद् यथा श्रीदशमे—

कृष्णं महाबकग्रस्तं दृष्ट्वा रामादयोऽर्भकाः।
बभूवुरिन्द्रियाणीव विना प्राणं विचेतसः॥

अस्यान्यत्रात्मपर्यन्ते स्यात्सर्वत्रैव मूढता।
कृष्णस्फूर्तिविशेषस्तु न कदाप्यत्र लीयते॥ ४०॥

अथ मृतिः—

विषादव्याधिसंत्राससंप्रहारक्लमादिभिः।
प्राणत्यागो मृतिस्तस्यामव्यक्ताक्षरभाषणम्॥ ४१॥
विवर्णगात्रताश्वासमान्द्यहिक्कादयः क्रियाः।

यथा—

अनुल्लासश्वासा मुहुरसरलोत्तानितदृशो
विवृण्वन्तः काये किमपि नववैवर्ण्यमभितः।
हरेर्नामाव्यक्तीकृतमलघुहिक्कालहरिभिः
प्रजल्पन्तः प्राणान् जहति मथुरायां सुकृतिनः॥

यथा वा—

विरमदलघुकण्ठोद्घोषघुत्कारचक्रा क्षणविघटिततास्यद्दृष्टिखद्योतदीप्तिः।
हरिमिहिरनिपीतप्राणगाढान्धकारा क्षयमगमदकस्मात्पूतना कालरात्रिः॥

प्रायोऽत्र मरणात्पूर्वा चित्तवृत्तिर्मृतिर्मता॥ ४२॥
मृतिरत्रानुभावः स्यादिति केनचिदुच्यते।
किन्तु नायकवीर्यार्थं शत्रौ मरणमुच्यते॥ ४३॥

अथालस्यम्—

सामर्थ्यस्यापि सद्भावे क्रियानुन्मुखता हि या।

अस्य प्रासमोहस्य भगवद्भक्तस्य। कृष्णस्फूर्त्तिविशेषस्त्विति। स्वाश्रयं तं विना भावानामनवस्थितेः। तथा चोक्तम् "तत्स्मारितानन्तहृताखिलेन्द्रियः" इति। किन्तु बहिर्वृत्तिलोपप्राधान्येन प्रलयः, मोहस्त्वन्तर्वृत्तिलोपप्राधान्येन ज्ञेयः। अत एव 'मोहो हृन्मूढता' इत्यत्र हृच्छब्दो दत्तः, मुह वैचित्य इति धातुबलादेव तदर्थतासिद्धेः।

घूत्कारो घूकशब्दः।

प्राय इति प्रथममर्द्धम्, मृतिरत्रेति द्वितीयम्, किंन्त्विति तृतीयमित्येव क्रमः। तत्र प्राणत्यागस्य भावत्वाभावादपरितुष्यन्नाह—प्राय इति। मृतिः प्राणत्यागस्त्वत्रानुभावः स्यात्। केनचिदिति। स्वयमेवेत्यर्थः। तत्र च पूतनावर्णने विशेषादपरितुष्यन्नाह—किंन्त्विति।

तृप्तिश्रमादिसंभूता तदालस्यमुदीर्यते ॥ ४४ ॥
अत्राङ्गभङ्गो जृम्भा च क्रियाद्वेषोऽक्षिमर्दनम्।
शय्यासनैकप्रियता तन्द्रानिद्रादयोऽपि च ॥ ४५ ॥

तत्र तृप्तेर्यथा—

विप्राणां नस्तथा तृप्तिरासीद् गोवर्द्धनोत्सवे।
नाशीर्वादेऽपि गोपेन्द्र यथा स्यात्प्रभविष्णुता ॥

श्रमाद् यथा—

सुष्ठु निःसहतनुः सुबलोऽभूत्प्रीतये मम विधाय नियुद्धम्।
मोटयन्तमभितो निजमङ्गं नाह्वाय सहसाह्वयतामुम् ॥

अथ जाड्यम्—

जाड्यमप्रतिपत्तिः स्यादिष्टानिष्टश्रुतीक्षणैः।
विरहाद्यैश्च तन्मोहात्पूर्वावस्था परापि च ॥ ४६ ॥
अत्रानिमिषता तूष्णींभावविस्मरणादयः।

तत्रेष्टश्रुत्या यथा श्रीदशमे—

गावश्च कृष्णमुखनिर्गतवेणुगीत-
पीयूषमुन्नमितकर्णपुटैः पिबन्त्यः।
साम्बाः स्नुतस्तनपयःकवलाः स्म तस्थु-
र्गोविन्दमात्मनि दृशाऽश्रुकलाः स्पृशन्त्यः ॥

अनिष्टश्रुत्या यथा—

आकलय्य परिवर्त्तितगोत्रां केशवस्य गिरमर्पितशल्याम्।
विद्धधीरधिकनिर्निमिषाक्षी लक्ष्मणा क्षणमवर्त्तत तूष्णीम् ॥

इष्टेक्षणेन यथा तत्रैव—

गोविन्दं गृहमानीय देवदेवेशमादृतः।
पूजायां नाविदत् कृत्यं प्रमोदोपहतो नृपः ॥

अनिष्टेक्षणेन यथा तत्रैव—

यावदालक्ष्यते केतुर्यावद्रेणू रथस्य च।
अनुप्रस्थापितात्मानो लेख्यानीवोपलक्षिताः ॥

सद्भावे आग्रहेण समुद्भावयितुं शक्यत्वे।

सुष्ठ्वित्यादौ निःसहत्वं किञ्चिदपि कर्तुमक्षमत्वम्। सहसाह्वयतामुमित्येव पाठः। नियुद्धं वाहुयुद्धम्।

अप्रतिपत्तिर्विचारशून्यता। तद् जाड्यम्, मोहात्पूर्वावस्था पराप्यन्यवस्था यथा तादृशीत्यर्थः। तस्य स्वतन्त्रत्वात्।

विरहेण यथा—

मुकुन्द विरहेण ते विधुरिताः सखायश्चिरा-
दलंकृतिभिरुज्झिता भुवि निविश्य तत्र स्थिताः।
स्खलन्मलिनवाससः शबलरूक्षगात्रश्रियः
स्फुरन्ति खलदेवलद्विजगृहे सुरार्चा इव ॥

अथ व्रीडा—

नवीनसंगमाकार्यस्तवावज्ञादिना कृता ॥ ४७ ॥
अधृष्टता भवेद् व्रीडा तत्र मौनं विचिन्तनम् ।
अवगुण्ठनभूलेखौ तथाधोमुखतादयः ॥ ४८ ॥

तत्र नवीनसंगमेन यथा पद्यावल्याम्—

गोविन्दे स्वयमकरोः सरोजनेत्रे प्रेमान्धा वरवपुरर्पणं सखि त्वम् ।
कार्पण्यं न कुरु दरावलोकदाने विक्रीते करिणि किमङ्कुशे विवादः ॥

अकार्येण यथा—

त्वमवागिह मा शिरः कृथा वदनं च त्रपया शचीपते ।
नय कल्पतरुं न चेच्छचीं कथमग्रे मुखमीक्षयिष्यसि ॥

स्तवेन यथा—

भूरिसाद्गुण्यभारेण स्तूयमानस्य शौरिणा ।
उद्धवस्य व्यरोचिष्ट नम्रीभूतं तदा शिरः ॥

अवज्ञया यथा हरिवंशे सत्यादेवीवाक्यम्—

वसन्तकुसुमैश्चित्रं सदा रैवतकं गिरिम् ।
प्रिया भूत्वाऽप्रिया भूता कथं द्रक्ष्यामि तं पुनः ॥

अथावहित्था—

अवहित्थाकारगुप्तिर्भवेद्भावेन केनचित् ।

गोत्रं नाम ।

शबलं मलदूषितम् । देवाजीवी तु देवलः ।

अधृष्टताऽत्र धृष्टताविरोधी भावः ।

विक्रीत इति । यथा तस्मिन् विक्रीतेऽप्यङ्कुशदाने विवादः क्रियते तथाऽत्र किं क्रियते नैवेत्यर्थः ।

त्वमवागिति श्रीकृष्णस्य वाक्यम् । शिरोऽवाक्=नम्रीभूतम्, वदनं चावाक्=वचन-रहितम् ।

केनचिद्भावेन भावपारवश्येन हेतुनाकारस्य गोप्यभावानुभावस्य गुप्तिः कृत्रिम-

अत्राङ्गादेः पराभ्यूहस्थानस्य परिगूहनम् ॥ ४९ ॥
अन्यत्रेक्षा वृथाचेष्टा वाग्भङ्गीत्यादयः क्रियाः ।

तथा चोक्तम्—

अनुभावपिधानार्थोऽवहित्थं भाव उच्यते ॥ ५० ॥

तत्र जैह्म्येन यथा श्रीदशमे—

सभाजयित्वा तमनङ्गदीपनं सहासलीलेक्षणविभ्रमभ्रुवा ।
संस्पर्शनेनाङ्ककृताङ्घ्रिहस्तयोः संस्तुत्य ईषत्कुपिता बभाषिरे ॥

दाक्षिण्येन यथा—

सात्राजितीसदनसीमनि पारिजाते नीते प्रणीतमहसा मधुसूदनेन ।
द्राघीयसीमपि विदर्भभुवस्तदेर्ष्यां सौशील्यतः किल न कोऽपि विदाम्बभूव ॥

ह्रिया यथा प्रथमे—

तमात्मजैर्दृष्टिभिरन्तरात्मना दुरन्तभावाः परिरेभिरे पतिम् ।
निरुद्धमप्यस्रवदम्बुनेत्रयोर्विलज्जतीनां भृगुवर्य वैक्लवात् ॥

जैह्म्यह्रीभ्यां यथा—

का वृषस्यति तं गोष्ठभुजङ्गं कुलपालिका ।
दूति यत्र स्मृते मूर्तिर्भीत्या रोमाञ्चिता मम ॥

सौजन्येन यथा—

गूढा गाम्भीर्यसम्पद्भिर्मनोगह्वरगर्भगा ।
प्रौढाप्यस्या रतिः कृष्णे दुर्वितर्का परैरभूत् ॥

गौरवेण यथा—

गोविन्दे सुबलमुखैः समं सुहृद्भिः स्मेरास्यैः स्फुटमिह नर्म निर्मिमाणे ।
आनम्रीकृतवदनः प्रमोदमुग्धो यत्नेन स्मितमथ संववार पत्री ॥

भावान्तरव्यञ्जनया करणरूपया संचरणं यस्मिन् स तद्गुप्तीच्छारूपो भावोऽवहित्थेत्यर्थः ।

अनुभावेति । अनुभावपिधानार्थो भावोऽवहित्थमुच्यत इत्यन्वयः ।

जैह्म्येन मतिकौटिल्येन हेतुना ।

वृषस्यति कामयते, 'लक्ष्मणं सा वृषस्यन्ती' इतिवत् । कुलस्त्री कुलपालिका ।

सौजन्येनेति । दाक्षिण्यं मतेः कारणं सारल्यम्, सौजन्यं तु धैर्यलज्जादियुक्तत्वमित्यनयोर्भेदः ।

मनोगह्वरगर्भगा अत्यन्तगुप्ता या रतिः सा प्रौढापि गाम्भीर्यसम्पद्भिर्गूढा सती दुर्वितर्काऽभूत् ।

हेतुः कश्चिद्भवेत् कश्चिद्गोप्यः कश्चन गोपनः ।
इति भावत्रयस्यात्र विनियोगः समीक्ष्यते ॥ ५१ ॥
हेतुत्वं गोपनत्वं च गोप्यत्वं चात्र सम्भवेत् ।
प्रायेण सर्वभावानामेकशोऽनेकशोऽपि च ॥ ५२ ॥

अथ स्मृतिः—

या स्यात् पूर्वानुभूतार्थप्रतीतिः सदृशेक्षया ।
दृढाभ्यासादिना वापि सा स्मृतिः परिकीर्तिता ॥ ५३ ॥
भवेदत्र शिरःकम्पो भ्रूविक्षेपादयोऽपि च ।

तत्र सदृशेक्षया यथा—

विलोक्य श्याममम्भोदमम्भोरुहविलोचना ।
स्मारं स्मारं मुकुन्द त्वां स्मारं विक्रममन्वभूत् ॥

दृढाभ्यासेन यथा—

प्रणिधानविधिमिदानीमकुर्वतोऽपि प्रमादतो हृदि मे ।
हरिपदपङ्कजयुगलं क्वचित् कदाचित् परिस्फुरति ॥

अथ वितर्कः—

विमर्शात् संशयादेश्च वितर्कस्तूह उच्यते ॥ ५४ ॥

हेतुरिति । यथा सभाजयित्वेत्यादौ हेतुर्जैह्म्यम्, तच्च स्वगिरैवाभिव्यक्तं दोषः स्यादिति मतिकौटिल्यम्, तच्च तादृशभ्रूविलासेनैव व्यक्तम् । गोप्योऽसूयामयामर्षः, स चेषत्कुपितेत्यनेन व्यक्तः, गोपयन्त्यनेनेति गोपनः स चात्र संस्तवसंस्पर्शाभ्यां प्रत्यायितं हर्षवैकल्यं सहासादित्वं च जैह्म्यमयमपि तदिव प्रत्याययति, सर्वत्र गोपनानुभावः कृत्रिम एव । गोपनभावस्तु मृगतृष्णाजलवत्प्रतीतिमात्रशरीरः तस्मादस्य गोपनत्वमपि प्रातीतिकमेव, किन्त्वनुभावस्यैव वास्तवत्वमिति ज्ञेयम् । सात्राजितीत्यादौ मतिमयं दाक्षिण्यं हेतुः, तदत्र तस्याः प्रसिद्धमिति नोक्तम् । ईर्ष्या गोप्या, इयं च शब्दलब्धा । सौशील्यं तु कृत्रिमसुष्टुव्यवहारः । तत्प्रत्यायितो हर्षाभासो गोपनः । तमात्मजैरित्यादौ विलज्जाहेतुः, दुरन्तभावोऽत्र सम्भोगाख्यो रसो गोप्यः । गोपनस्त्वश्रुनिरोधेन प्रत्यायितो धृत्याभासः; तथाऽप्यश्रुस्रवो गोपन आत्मजद्वारापरिरम्भणेन सम्भोगरसावरकः पत्युचितमैत्रीमात्रात्मकः । तत्र पाठव्युत्क्रमेणार्थक्रमश्चायम्—प्रथमं दृष्टिभिस्ततोऽन्तरात्मना तत आत्मजैः परिरेभिर इति । का वृषस्यतीत्यादौ जैह्म्यमपि तस्याः स्वाभाविकमिति हेतुरेव गोप्यो हर्षः वचनमात्राभाषिता भीतिर्गोपनी । गूढेत्यादौ सौजन्यं हेतुर्गम्यः । गोविन्द इत्यादौ गौरवं हेतुः । यत्नमात्राभाविता धृतिर्गोपनी, चापलं गोप्यमिति ।

प्रतीतिरत्रानुसंधानम् ।

प्रमादतस्तद्धेतोरुपद्रवतः, उपद्रवादिति वा पाठः ।

विमर्शो हेतुपरामर्शः—यथा पर्वतोऽयं वह्निमान् धूमादिति, संशयः कोटिद्वयं स्पृश-

एष भ्रूक्षेपणशिरोऽङ्गुलिसञ्चालनादिकृत् ।

तत्र विमर्शाद् यथा विदग्धमाधवे—

न जानीषे मूर्ध्नश्च्युतमपि शिखण्डं यदखिलं
न कं वेपन्माल्यं कलयसि पुरस्तात्कृतमपि ।
तदुन्नीतं वृन्दावनकुहरलीलाकलभ हे
स्फुटं राधानेत्रभ्रमरवरवीर्योन्नतिरियम् ॥

संशयाद् यथा—

असौ किं तापिच्छो न हि यदमलश्रीरिह गतिः
पयोदः किं वायं न यदिह निरङ्को हिमकरः ।
जगन्मोहारम्भोद्धुरमधुरवंशीध्वनिरितो
ध्रुवं मूर्द्धन्यद्रेर्विधुमुखि मुकुन्दो विहरति ॥

विनिर्णयान्त एवायं तर्क इत्यूचिरे परे ॥ ५५ ॥

अथ चिन्ता—

ध्यानं चिन्ता भवेदिष्टानाप्त्यनिष्टाप्तिनिर्मितम् ।
श्वासाधोमुखभूलेखवैवर्ण्योन्निद्रता इह ॥ ५६ ॥
विलापोत्तापकृ तावाष्पदैन्यादयोऽपि च ।

न्निर्णेतुमशक्तं ज्ञानम् । यथा स्थाणुर्वा पुरुषो वेति । आदिग्रहणादतस्मिंस्तद्बुद्धिरूपो विपर्यासः । यथा शुक्तौ रजतमिदमिति । तस्मात्तस्माच्चेति तत्तदनन्तरं य ऊहो वस्तुनस्तत्त्वनिर्णयाय विचारः स वितर्क उच्यत इत्यर्थः । तत्र हेतुपरामर्शानन्तरं विचारोव्याप्तिग्रहणं, यथा धूमपरामर्शानन्तरं यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्र वन्हिर्यथा महानसमिति । तस्माद्वह्निमानित्येतल्लक्षणो निर्णयोऽत्र ज्ञेयः । संशयानन्तरं तु विचारो हेतुपरामर्शः, तथा विपर्यासानन्तरं च स क्वचिद् दृश्य इति ।

न जानीष इति । अत्र व्याप्तिग्रहणं पूर्वपूर्वानुभवेन ज्ञेयम् । उन्नीतमिति ज्ञाततया निर्देशस्तस्यावहित्थाखण्डनार्थमेव कृतो न तु वस्तुतः । तत्र च सति तदिदमस्येङ्गिताद्निर्णेष्यत इति वितर्क एव पर्यवस्यति, एवमुत्तरत्रापि ध्रुवमित्यत्र च स एव । अत्र तु राधेति निर्णयः प्रकरणबलात् ।

असावित्यादिविचारेण पूर्वं संशय एवासीदिति गम्यते। सोऽयं तापिच्छो वा पयोदो वा मुकुन्दो वेति लक्षणो गम्यः, तापिच्छस्य वात्यादिना दोलायमानतारूपा यत्किञ्चिद्गतिः प्रतीयतां नाम । इह त्वमलश्रीः स्पष्टैव गतिः । तथा पयोदे स्वतस्तदावृतत्वाच्च कलङ्की हिमकरः संभवतु । इह तूभयथापि निष्कलङ्कः स प्रतीयत इति न स च स चेत्यर्थः ।

ध्यानमत्र विचारः । तच्च निजेष्टानाप्त्येत्यादिलक्षणं चेच्चिन्ता कथ्यते । तदेवाह—ध्यानमित्यादिना ।

तत्रेष्टानाप्त्या यथा श्रीदशमे—

कृत्वा मुखान्यवशुचः श्वसनेन शुष्यद्बिम्बाधराणि चरणेन भुवं लिखन्त्यः ।
अस्त्रैरुपात्तमसिभिः कुचकुङ्कुमानि तस्थुर्मृजन्त्य उरुदुःखभराः स्म तूष्णीम् ॥

अथवा—

अरतिभिरतिक्रम्य क्षामा प्रदोषमदोषधीः
कथमपि चिरादध्यासीना प्रघाणमघान्तक ।
विधुरितमुखी घूर्णत्यन्तः प्रसूस्तव चिन्तया
किमहह गृहं क्रीडालुब्ध त्वयाद्य विसस्मरे ॥

अनिष्टाप्त्या यथा—

गृहिणि गहनयान्तश्चिन्तयोन्निद्रनेत्रा स्नपय न मुखपद्मं तप्तवाष्पप्लवेन ।
नृपपुरमनुविन्दन् गान्दिनेयेन सार्द्धं तव सुतमहमेव द्राक् परावर्तयामि ॥

अथ मतिः—

शास्त्रादीनां विचारोत्थमर्थनिर्धारणं मतिः ॥ ५७ ॥
अत्र कर्तव्यकरणं संशयभ्रमयोश्छिदा ।
उपदेशश्च शिष्याणामूहापोहादयोऽपि च ॥ ५८ ॥

यथा पाद्मे वैशाखमाहात्म्ये—

व्यामोहाय चराचरस्य जगतस्ते ते पुराणागमा-
स्तां तामेव हि देवतां परमिकां जल्पन्तु कल्पावधि ।
सिद्धान्ते पुनरेक एव भगवान्विष्णुः समस्तागम-
व्यापारेषु विवेचनव्यतिकरं नीतेषु निश्चीयते ॥

यथा वा श्रीदशमे—

त्वं न्यस्तदण्डमुनिभिर्गदितानुभाव आत्मात्मदश्च जगतामिति मे वृतोऽसि ।

अदोषधीः तद्रूपत्वात् सर्वत्रापि स्निग्धस्वभावा किमुत त्वयीत्यर्थः । प्रघाणम् अलिन्दं गृहद्वाराग्रे लग्नं वेदिकारूपम् । अत्र च नकारस्य मूर्धन्यत्वमेव बहूनां मतम् ।

स्नपयेत्यादौ "ग्लपय न मुखपद्मं तप्तवाष्पप्लवेन" इत्येव पाठः। द्राक् परावर्तयामीत्यत्रानिष्टशङ्का तु सर्वथा न कर्तव्या, गर्गादिवाक्यादिति भावः । तस्मादनिष्टमत्र कंसवधानन्तरं तत्रावस्थानमेव ।

व्यामोहायेति । सर्वपुराणागमरूपमहावाक्यस्य सम्यग्विचारायोग्यपुरुषान् प्रति खण्डशो वदन्त्वित्यर्थः । यतः सिद्धान्त इत्यादि । व्यापाराः = रूढ्यादिवृत्तयः, विवेचनम् = विचारः, व्यतिकरः=आसङ्गस्तं नीतेषु तद्व्यापारेषु यः सिद्धान्तस्तस्मिन्नेक एव भगवान्निश्चीयते । चराचरा जङ्गमास्ते चात्र मनुष्या एव, मनुष्याधिकारित्वात् शास्त्रस्य ।

त्वं न्यस्तेति । क्षीरोदमथनाचरितनिजचरितमनुसंधाय श्रीरुक्मिण्याह—पूर्वपूर्वमेवेदं

हित्वा भवद्भ्रुव उदीरितकालवेगध्वस्ताशिषोऽब्जभवनाकपतीन् कुतोऽन्ये ॥

अथ धृतिः—

धृतिः स्यात्पूर्णताज्ञानदुःखाभावोत्तमाप्तिभिः ।
अप्राप्तातीतनष्टार्थानभिसंशोचनादिकृत् ॥ ५९ ॥

तत्र ज्ञानेन यथा भर्तृहरेः—

अश्नीमहि वयं भिक्षामाशावासो वसीमहि ।
शयीमहि महीपृष्ठे कुर्वीमहि किमीश्वरैः ॥

दुःखाभावेन यथा—

गोष्ठं रमाकेलिगृहं चकास्ति गावश्च धावन्ति परःपरार्द्धाः ।
पुत्रस्तथा दीव्यति दिव्यकर्मा तृप्तिर्ममाभूद् गृहमेधिसौख्ये ॥

उत्तमाप्त्या यथा—

हरिलीलासुधासिन्धोस्तटमप्यधितिष्ठतः ।
मनो मम चतुर्वर्गं तृणायापि न मन्यते ॥

अथ हर्षः—

अभीष्टेक्षणलाभादिजाता चेतःप्रसन्नता ।
हर्षः स्यादिह रोमाञ्चः स्वेदोऽश्रु मुखफुल्लता ॥ ६० ॥
आवेगोन्मादजडतास्तथा मोहादयोऽपि च ।

तत्राभीष्टेक्षणेन यथा विष्णुपुराणे—

तौ दृष्ट्वा विकसद्वक्त्रसरोजः स महामतिः ।
पुलकाञ्चितसर्वाङ्गस्तदाऽक्रूरोऽभवन्मुने ॥

अभीष्टलाभेन यथा श्रीदशमे—

तत्रैकांसगतं बाहुं कृष्णस्योत्पलसौरभम् ।
चन्दनालिप्तमाघ्राय हृष्टरोमा चुचुम्ब ह ॥

मया निश्चितमित्युपलक्षयितुं तत्र न्यस्तदण्डत्वं सर्वसङ्गसर्वाभिलाषरहितत्वं गमयति । सङ्गात्संजायते कामः कामात् क्रोधोऽभिजायत इत्यादि ।

ज्ञानेन = भगवदनुभवेन तथा भगवत्सम्बन्धेन यो दुःखाभावस्तेन तथोत्तमस्य भगवत्सम्बन्धितया परमपुरुषार्थस्य प्रेम्णः प्राप्त्या च या पूर्णता मनसोऽचाञ्चल्यं सा धृतिरित्यर्थः ।

अश्नीमहीत्यत्र भगवत्सम्बन्धिज्ञानमाहात्म्यम् । ईश्वरैः=राजादिभिः ।

गोष्ठमिति । श्रीगोष्ठमहेन्द्रवाक्यम् । परःपरार्धाः = परार्द्धतोऽपि परसङ्ख्या इत्यर्थः । कथं तत्तज्ज्ञातम् ? तत्राह—पुत्रस्तथेति । येन प्रकारेण तत्तज्ज्ञायते तेनैव प्रकारेण दिव्यकर्मा पुत्रो दीव्यतीत्यर्थः । तृप्तिर्ममाभूदित्यत्रातृप्तिमयदुःखध्वंसो व्यञ्जितः ।

प्रसन्नता = प्रकाशः, प्रफुल्लतेति यावत् ।

अथौत्सुक्यम्—

कालाक्षमत्वमौत्सुक्यमिष्टेक्षाप्तिस्पृहादिभिः ॥ ६१ ॥
मुखशोषत्वराचिन्तानिश्वासास्थिरतादिकृत् ।

तत्रेष्टेक्षास्पृहया यथा श्रीदशमे—

प्राप्तं निशम्य नरलोचनपानपात्रमौत्सुक्यविश्लथितकेशदुकूलबन्धाः ।
सद्यो विसृज्य गृहकर्म पतींश्च तल्पे द्रष्टुं ययुर्युवतयः स्म नरेन्द्रमार्गम् ॥

यथा वा—

प्रकटितनिजवासं स्निग्धवेणुप्रणादैर्द्रुतगति हरिमारात्प्राप्य कुञ्जे स्मिताक्षी ।
श्रवणकुहरकण्डूं तन्वती नम्रवक्त्रा स्नपयति निजदास्ये राधिका मां कदा नु ॥

इष्टाप्तिस्पृहया यथा—

नर्मकार्मणतया सखीगणे द्राघयत्यघहराग्रतः कथाम् ।
गुच्छकग्रहणकैतवादसौ गह्वरं द्रुतपदक्रमा ययौ ॥

अथौग्र्यम्—

अपराधदुरुक्त्यादिजातं चण्डत्वमुग्रता ॥ ६२ ॥
वधबन्धशिरःकम्पभर्त्सनोत्ताडनादिकृत् ।

तत्रापराधाद् यथा—

स्फुरति मयि भुजङ्गीगर्भविस्रंसिकीर्तौ
विरचयति मदीशे किल्बिषं कालियोऽपि ।
हुतभुजि बत कुर्यां जाठरे वौषडेनम्
सपदि दनुजहन्तुः किंतु रोषाद्बिभेमि ॥

दुरुक्तो यथा सहदेवोक्तिः—

प्रभवति विबुधानामग्रिमस्याग्रपूजां नहि दनुजरिपोर्यः प्रौढकीर्तेर्विसोढुम् ।
कटुतरयमदण्डोद्दण्डरोचिर्मयासौ शिरसि पृथुनि तस्य न्यस्यते सव्यपादः ॥

यथा वा श्रीबलदेवस्योक्तिः—

रताः किल नृपासने क्षितिपलक्षमुक्तोज्झिते
खलाः कुरुकुलाधमाः प्रभुमजाण्डकोटिष्वमी ।
हहा बत विडम्बना शिवशिवाद्य नः शृण्वतां
हठादिह कटाक्षयन्त्यखिलवन्द्यमप्यच्युतम् ॥

अथामर्षः—

अधिक्षेपापमानादेः स्यादमर्षोऽसहिष्णुता ॥ ६३ ॥

कालाक्षमत्वम् = कालयापनायामसमर्थत्वम् ।

रता इति । कटाक्षयन्ति=कुटिलदृष्टिविषयीकुर्वन्ति । अवजानन्तीत्यर्थः ।

तत्र स्वेदः शिरःकम्पो विवर्णत्वं विचिन्तनम्।
उपायान्वेषणाक्रोशवैमुख्योत्ताडनादयः ॥ ६४ ॥

तत्राधिक्षेपाद् यथा विदग्धमाधवे—

निर्धौतानामखिलधरणीमाधुरीणां धुरीणा
कल्याणी मे निवसति वधूः पश्य पार्श्वे नवोढा।
अन्तर्गोष्ठे चटुल नटयन्नत्र नेत्रत्रिभागं
निःशङ्कस्त्वं भ्रमसि भविता नाकुलत्वं कुतो मे॥

अपमानाद् यथा पद्मोक्तिः

कदम्बवनतस्कर द्रुतमपेहि किं चाटुभि-
र्जने भवति मद्विधे परिभवो हि नातः परः।
त्वया व्रजमृगीदृशां सदसि हन्त चन्द्रावली
वरापि यदयोग्यया स्फुटमदूषि ताराख्यया॥

आदिशब्दाद् वञ्चनादपि यथा श्रीदशमे—

पतिसुतान्वयभ्रातृबान्धवानतिविलङ्घ्य तेऽन्त्यच्युतागताः।
गतिविदस्तवोद्गीतमोहिताः कितव योषितः कस्त्यजेन्निशि॥

अथासूया —

द्वेषः परोदयेऽसूया स्यात्सौभाग्यगुणादिभिः।
तत्रेर्ष्यानादराक्षेपा दोषारोपा गुणेष्वपि॥ ६५ ॥
अपवृत्तिस्तिरोवीक्षा भ्रुवो भङ्गुरतादयः।

तत्रान्यसौभाग्येन यथा पद्यावल्याम्—

मा गर्वमुद्वह कपोलतले चकास्ति कृष्णस्वहस्तलिखिता नवमञ्जरीति।
अन्याऽपि किं न सखि भाजनमीदृशीनां वैरी न चेद्भवति वेपथुरन्तरायः॥

यथा वा श्रीदशमे—

तस्या अमूनि नः क्षोभं कुर्वन्त्युच्चैः पदानि यत्।
यैकापहृत्य गोपीनां रहो भुङ्क्तेऽच्युताधरम्॥

गुणेन यथा—

स्वयं पराजयं प्राप्तान् कृष्णपक्षान् विजित्य नः।
बलिष्ठा बलपक्षाश्चेद् दुर्बलाः के? ततः क्षितौ॥

अथ चापलम्—

रागद्वेषादिभिश्चित्तलाघवं चापलं भवेत्॥ ६६ ॥

ताराख्ययेति श्रीराधां सूचयति।
चित्तस्य मीलनं बहिर्वृत्त्यभावः।

तत्राविचारपारुष्यस्वच्छन्दाचरणादयः ।

तत्र रागेण यथा श्रीदशमे—

श्वो भाविनि त्वमजितोद्वहने विदर्भान् गुप्तः समेत्य पृतनापतिभिः परीतः ।
निर्मथ्य चैद्यमगधेशबलं प्रसह्य मां राक्षसेन विधिनोद्वह वीर्यशुल्काम् ॥

द्वेषेण यथा—

वंशी पूरेण कालिन्द्याः सिन्धुं विन्दतु वाहिता ।
गुरोरपि पुरो नीवी या भ्रंशयति सुभ्रुवाम् ॥

अथ निद्रा—

चिन्तालस्यनिसर्गक्लमादिभिश्चित्तमीलनं निद्रा ॥ ६७ ॥
तत्राङ्गभङ्गजृम्भाजाड्यश्वासाक्षिमीलनानि स्युः ।

तत्र चिन्तया यथा—

लोहितायति मार्तण्डे वेणुध्वनिमशृण्वती ।
चिन्तयाक्रान्तहृदया निदद्रौ नन्दगेहिनी ॥

आलस्येन यथा—

दामोदरस्य बन्धनकर्मभिरतिनिःसहाङ्गलतिकेयम् ।
दरघूर्णितोत्तमाङ्गा कृताङ्गभङ्गा व्रजेश्वरी स्फुरति ॥

निसर्गेण यथा—

अघहर तव वीर्यप्रोषिताशेषचिन्ताः परिहृतगृहवास्तुद्वारबन्धानुबन्धाः ।
निजनिजमिह रात्रौ प्राङ्गणं शोभयन्तः सुखमविचलदङ्गाः शेरते पश्य गोपाः ॥

क्लमेन यथा—

संक्रान्तधातुचित्रा सुरतान्ते सा नितान्ततान्ताद्य ।
वक्षसि निक्षिप्ताङ्गी हरेर्विशाखा ययौ निद्राम् ॥

युक्तास्य स्फूर्तिमात्रेण निर्विशेषेण केनचित् ॥ ६८ ॥
हृन्मीलनात्पुरोऽवस्था निद्रा भक्तेषु कथ्यते ।

ननु पूर्वं चित्तमीलनं निद्रेत्युक्तम् । सा च तमोगुणेन चित्तवृत्तिरूपैव प्रसिद्धा । सा च परमभक्तानां न सम्भवति, गुणातीतचित्तत्वात् । तर्हि केन तदावृतिरियं निद्रा ? तत्राह— युक्तेति । अस्य श्रीकृष्णस्य उत्तमभक्तानां भगवत्समाधिरूपैव निद्रा न तु प्राकृती युज्यत इति भावः । यथोक्तं गारुडे —

"जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु योगस्थस्य च योगिनः ।
या काचिन्मनसो वृत्तिः सा भवेदच्युताश्रया ॥"

अत एव श्रीकृष्णस्य स्फूर्तिमयत्वाद् हृन्मीलनात् पुरोऽवस्थैव निद्रेष्यते न तु हृन्मीलनमात्रम् । यत्तु पूर्वं चित्तमीलनं निद्रेत्युक्तं तत्खल्वापातत एव निबोधायेति भावः ।

अथ सुप्तिः—

सुप्तिर्निद्राविभावा स्यान्नानार्थानुभवात्मिका ॥ ६९ ॥
इन्द्रियोपरतिश्वासनेत्रसंमीलनादिकृत् ।

यथा—

कामं तामरसाक्ष केलिविततिः प्रादुष्कृता शैशवी
दर्पः सर्पपतेस्तदस्य तरसा निर्धूयतामुद्धुरः ।
इत्युत्स्वप्नगिरा चिराद्यदुसभां विस्मापयन् स्मेरयन्
निश्वासेन दरोत्तरङ्गदुदरं निद्रां गतो लाङ्गली ।

अथ बोधः—

अविद्यामोहनिद्रादिध्वंसाद् बोधः प्रबुद्धता ॥ ७० ॥

तत्राविद्याध्वंसतो यथा —

अविद्याध्वंसतो बोधो विद्योदयपुरःसरः ।
अशेषक्लेशविश्रान्तिस्वरूपावगमादिकृत् ॥ ७१ ॥

यथा—

विन्दन् विद्यादीपिकां स्वस्वरूपं बुद्ध्वा सद्यः सत्यविज्ञानरूपम् ।
निष्प्रत्यूहस्तत्परं ब्रह्म मूर्त्तं सान्द्रानन्दाकारमन्वेषयामि ॥

मोहध्वंसतः—

बोधो मोहक्षयाच्छब्दगन्धस्पर्शरसैर्हरेः ।

निद्राया एवावस्थाविशेषे सञ्ज्ञान्तरमाह—सुप्तिरिति । विविधो भावो भावना यस्यां सा विभावा न केवलं तादृशी; अपि तु नानार्थेत्यादिविशिष्टा च, ततस्तद्विधैव निद्रा सुप्तिः स्वप्न उच्यत इत्यर्थः ।

केलिविततिः क्रीडाविस्तारः । केलिरभित इति पाठश्च सङ्गतः । केलिशब्दस्य स्त्रीत्वमपि दृश्यते, तथाह्युमापतिधरः–रत्नच्छायाच्छुरितजलधावित्यादौ "राधाकेलीपरिमलभरध्यानमूर्च्छा मुरारेः" इति । यदुसभां तदन्तःसमागामिनं कियन्तमपि यदुगणं विस्माययन् स्मेरयंश्च ।

प्रबुद्धता ज्ञानाविर्भावः ।

अविद्याध्वंसत इत्यत्र बोधस्त्वंपदार्थलक्षितस्य तत्पदार्थलक्षितस्य च ज्ञानं स्वरूपावगमस्तयोरभेदज्ञानं विद्या, तेषु निदिध्यासनरूपं साधनम् । प्रथमं निदिध्यासनं तस्मादविद्याध्वंसः ततः क्रमात्पदार्थद्वयज्ञानं ततस्तयोरभेदज्ञानमिति क्रमो ज्ञेयः । अविद्याध्वंसतो यो बोधः स विद्योदयपुरःसरो भवति । स चाशेषक्लेशविश्रान्तिर्यत्र तादृशस्वरूपावगमादिकृद्भवतीत्यन्वयः । आदिग्रहणाद्भक्त्यवबोधकृद्भवतीति ज्ञेयम् । एवंभूतो बोधः खलु केषांचिद्भक्तिसहायो भवतीति सञ्चारीत्यर्थः, "ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा" इति श्रीगीताभ्यः ।

दृगुन्मीलनरोमाञ्चाधरोत्थानादिकृद्भवेत् ॥ ७२ ॥

तत्र शब्देन यथा—

प्रथमदर्शनरूढसुखावलीकवलितेन्द्रियवृत्तिरभूदियम् ।
अघभिदः किल नाम्न्युदिते श्रुतौ ललितयोदमिमीलदिहाक्षिणी ॥

गन्धेन यथा—

अचिरमघहरेण त्यागतः स्रस्तगात्री वनभुवि शबलाङ्गी शान्तनिश्वासवृत्तिः ।
प्रसरति वनमालासौरभे पश्य राधा पुलकिततनुरेषा पांशुपुञ्जादुदस्थात् ॥

स्पर्शेन यथा—

असौ पाणिस्पर्शो मधुरमसृणः कस्य विजयी
विशीर्यन्त्याः सौरीपुलिनवनमालोक्य मम यः ।
दुरन्तामुद्धूय प्रसभमभितो वैशसमयीं
द्रुतं मूर्च्छामन्तः सखि सुखमयीं पल्लवयति ॥

रसेन यथा—

अन्तर्हिते त्वयि बलानुज रासकेलौ
स्रस्ताङ्गयष्टिरजनिष्ट सखी विसंज्ञा ।
ताम्बूलचर्वितमवाप्य तवाम्बुजाक्षी
न्यस्तं मया मुखपुटे पुलकोज्ज्वलासीत् ॥

निद्राध्वंसतः—

बोधो निद्राक्षयात्स्वप्ननिद्रापूर्तिस्वनादिभिः ।
तत्राक्षिमर्दनं शय्यामोक्षोऽङ्गवलनादयः ॥ ७३ ॥

तत्र स्वप्नेन यथा—

इयं ते हासश्रीर्विरमतु विमुञ्चाञ्चलमिदं
न यावद् वृद्धायै स्फुटमभिदधे त्वच्चटुलताम् ।
इति स्वप्ने जल्पन्त्यचिरमवबुद्धा गुरुमसौ
पुरो दृष्ट्वा गौरी नमितमुखविम्बा मुहुरभूत् ॥

इयं श्रीराधा । अघभिद इति पूर्वत्र पद्ये चान्वितम् ।

अचिरमिति । कदाचित्परिहासपूर्वकश्रीकृष्णान्तर्धाने चरितम् ।

मधुरः स्वभावादेवानन्ददायकः, मसृणः त्वचो गुणतः कोमलः । पल्लवयतीति । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवत्त्वम् ।

ताम्बूलेषु यच्चर्वितं तदवाप्य तवेति सम्बन्धविवक्षया षष्ठी । "त्वच्चर्वितं मुखमनुप्रतिपद्य गौरी । ताम्बूलमर्पितमुदस्रतया चिचेत" इति पाठान्तरम् ।

निद्रापूर्त्या यथा—

दूती चागात्तदागारं जजागार च राधिका ।
तूर्णं पुण्यवतीनां हि तनोति फलमुद्यमः ॥

स्वनेन यथा—

दूराद्विद्रावयन्निद्रामरालीर्गोपसुभ्रुवाम् ।
सारङ्गरङ्गदं रेजे वेणुवारिदगर्जितम् ॥

इति भावास्त्रयस्त्रिंशत्कथिता व्यभिचारिणः ।
श्रेष्ठमध्यकनिष्ठेषु वर्णनीया यथोचितम् ॥ ७४ ॥
मात्सर्योद्वेगदम्भेर्ष्या विवेको निर्णयस्तथा ।
क्लैब्यं क्षमा च कुतुकमुत्कण्ठा विनयोऽपि च ॥ ७५ ॥
संशयो धार्ष्ट्यमित्याद्या भावा ये स्युः परेऽपि च ।
उक्तेष्वन्तर्भवन्तीति न पृथक्त्वेन दर्शिताः ॥ ७६ ॥

तथाहि—

असूयायां तु मात्सर्यं त्रासेऽप्युद्वेग एव तु ।
दम्भस्तथावहित्थायामीर्ष्यामर्षे मतावुभौ ॥ ७७ ॥
विवेको निर्णयश्चेमौ दैन्ये क्लैब्यं क्षमा धृतौ ।
औत्सुक्ये कुतुकोत्कण्ठे लज्जायां विनयस्तथा ॥ ७८ ॥
संशयोऽन्तर्भवेत्तर्के तथा धार्ष्ट्यं च चापले ।
एषां संचारिभावानां मध्ये कश्चन कस्यचित् ॥ ७९ ॥

असूयायामित्यादिषु परोदये द्वेषो मात्सर्यम्, स एव गुणेष्वपि दोषारोपणायामव्यभिचारित्वादसूयेति । तडिदादिभिः सहसा भयं त्रासः, तत्रासहिष्णुत्वमुद्वेग इति । आकारगुप्तिः अवहित्था, दम्भस्त्वसतः स्वीयोत्तमत्वस्य व्यञ्जनम् । तस्मादुभयमपि कपटमयमिति । परापराधासहनममर्षः, परोत्कर्षासहनमीर्ष्या, तदेतदुभयमप्यसहनात्मकमिति । अर्थनिर्धारणं मतिः, तदेव निर्णयः, तस्य कारणं विचारस्तु विवेकः । सोऽयं कारणत्वान्मतावनुस्यूत इति । आत्मन्यतिनिकृष्टतामननं दैन्यम्, अनुत्साहः क्लैब्यम् । तच्च तदङ्गमेवेति । मनसोऽचाञ्चल्यं धृतिः, क्षमा तु सहिष्णुत्वं तदङ्गमेवेति ।

कालयापनायामसमर्थत्वमौत्सुक्यम्, आश्चर्यदर्शनेच्छा कुतुकम् । तच्च क्वचित्तत्कारणत्वात्तत्रानुस्यूतं स्यादुत्कण्ठा च तस्यैव सूक्ष्मावस्थेति । लज्जायामपि विनय आवश्यक इति । विमर्शस्तर्कः संशयानन्तरभावीति । चापलं च धार्ष्ट्यानन्तरभावीति ।

विभावश्चानुभावश्च भवेदेव परस्परम् ।
निर्वेदे तु यथेर्ष्याया भवेदत्र विभावता ॥ ८० ॥
असूयायां पुनस्तस्या व्यक्तमुक्तानुभावता ।
औत्सुक्यं प्रति चिन्तायाः कथितात्रानुभावता ॥ ८१ ॥
निद्रां प्रति विभावत्वमेवं ज्ञेयाः परेऽप्यमी ।
एषां च सात्त्विकानां च तथा नानाक्रियाततेः ॥ ८२ ॥
कार्यकारणभावस्तु ज्ञेयः प्रायेण लोकतः ।
निन्दायास्तु विभावत्वं वैवर्ण्यामर्षयोर्मतम् ॥ ८३ ॥
असूयायां पुनस्तस्याः कथितैवानुभावता ।
प्रहारस्य विभावत्वं संमोहप्रलयौ प्रति ॥ ८४ ॥
औग्र्यं प्रत्यनुभावत्वमेवं ज्ञेयाः परेऽपि च ।
त्रासनिद्राश्रमालस्यमदभिद्बोधवर्जिनाम् ॥ ८५ ॥
संचारिणामिह क्वापि भवेद्रत्यनुभावता ॥ ८६ ॥
साक्षाद्रतेर्न सम्बन्धः षड्भिस्त्रासादिभिः सह ।
स्यात्परम्परया किन्तु लीलानुगुणताकृते ॥ ८७ ॥
वितर्कमतिनिर्वेदधृतीनां स्मृतिहर्षयोः ।
बोधभिद्दैन्यसुप्तीनां क्वचिद्रतिविभावता ॥ ८८ ॥
परतन्त्राः स्वतन्त्राश्चेत्युक्ताः संचारिणो द्विधा ।

तत्र परतन्त्राः—

वरावरतया प्रोक्ताः परतन्त्रा अपि द्विधा ॥ ८९ ॥

प्रथमे प्रथमे परपरेषां प्रवेशो मान्यते ।

मदभिद् = मधुपानजो मदभेदः । रत्यनुभावता रतिकार्यत्वम् ।

त एते त्रासादयो न कदाचिद्रतिमतां श्रीकृष्णाज्जायन्ते तस्य तच्छमकस्वभावत्वेनैवानुभूयमानत्वात् किंतु विरोध्यादिभ्य एव ते जायन्ते तेभ्य एव तेषामनुभूयमानत्वात् । ततश्च साक्षादिति, यथा हर्षादयो भावाः केवलं श्रीकृष्णं विभावीकृत्य जायन्ते तथा त्रासादयो न । किन्तु विरोध्यादिसंवलितमिति केवलाया रतेर्न सम्बन्धः; किन्तु विरोध्यादिगततत्तद्भावस्यापीति परम्परया तत्तत्संवलनया रतेः सम्बन्धः स्यादित्यर्थः । किन्तु त्रासादयो भयादीनामप्युपलक्षणानि स्वापराधादिसंवलनया तेऽपि स्फुरन्ति ।

बोधभिद् = अविद्याक्षयजो बोधः, वितर्कादीनां रतेर्विभावतेति परम्परया ज्ञेयम् । श्रीकृष्णानुभवस्यैव साक्षात् कारणत्वात् ।

परतन्त्रा मुख्यगौणरतिवशाः स्वतन्त्रास्तद्विपरीता इति ज्ञेयम् ।

तत्र वरः—

साक्षाद् व्यवहितश्चेति वरोऽप्येष द्विधोदितः ।

तत्र साक्षात्—

मुख्यामेव रतिं पुष्णन् साक्षादित्यभिधीयते ॥ ९० ॥

यथा—

तनूरुहाली च तनुश्च नृत्यं तनोति मे नाम निशम्य यस्य ।
अपश्यतो माथुरमण्डलं तद् व्यर्थेन किं हन्त दृशोर्द्वयेन ॥

साक्षादेष निर्वेदः, अथ व्यवहितः—

पुष्णाति यो रतिं गौणीं स तु व्यवहितो मतः ।

यथा—

धिगस्तु मे भुजद्वन्द्वं भीमस्य परिघोपमम् ।
माधवाक्षेपिणं दुष्टं यत् पिनष्टि न चेदिपम् ॥

निर्वेदः क्रोधवश्यत्वादयं व्यवहितो रतेः ॥ ९१ ॥

अथावरः—

रसद्वयस्याप्यङ्गत्वमगच्छन्नवरो मतः ।

यथा—

लेलिह्यमानं वदनैर्ज्वलद्भिर्जगन्ति दंष्ट्रास्फुटदुत्तमाङ्गैः ।
अवेक्ष्य कृष्णं धृतविश्वरूपं न स्वं विशुष्यन् स्मरति स्म जिष्णुः ॥

घोरक्रियाद्यनुभवादाच्छाद्य सहजां रतिम् ॥ ९२ ॥
दुर्वाराविरभूद्भीतिर्मोहोऽयं भीवशस्ततः ।

तत्र वर इति जात्यैकत्वम् । तस्य लक्षणं—रसद्वयस्य योऽङ्गत्वं प्राप्नोति स वरो मतः इति ज्ञेयम्, वक्ष्यमाणावरलक्षणानुसारेण ।

तनूरुहाली चेति । माथुरमण्डलदिदृक्षा चेयं भगवद्रतिमय्येव तस्मात् साक्षाद्रतिमेव पुष्णातीति भावः ।

निर्वेद इति । क्रोधोऽत्र क्रोधरतिः । स च रौद्ररसस्य गौणस्य स्थायीति गौणम् ।

जिष्णुरत्रार्जुनः ।

घोरेति । ततः स्वापरिचिततदीयघोररूपात्सर्वभक्षणाशङ्कामयं भयमेव केवलं न तु भयरतिः, "रूपं महत्ते बहुवक्त्रनेत्रम्" इत्यारभ्य । "दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाहम्" इति तद्वाक्याद् रतेरत्यन्तास्फूर्तेः ।

अथ स्वतन्त्राः—

सदैव पारतन्त्र्येऽपि क्वचिदेषां स्वतन्त्रता ॥ ९३ ॥
भूपालसेवकस्येव प्रवृत्तस्य करग्रहे ।
भावज्ञै रतिशून्यश्च रत्यनुस्पर्शनस्तथा ॥ ९४ ॥
रतिगन्धिश्च ते त्रेधा स्वतन्त्राः परिकीर्तिताः ।

तत्र रतिशून्यः—

जनेषु रतिशून्येषु रतिशून्यो भवेदसौ ॥ ९५ ॥

यथा श्रीदशमे—

धिग्जन्म नस्त्रिवृद्यत्तद् धिग् व्रतं धिग् बहुज्ञताम् ।
धिक् कुलं धिक् क्रियादाक्ष्यं विमुखा ये त्वधोऽक्षजे ॥

अत्र स्वतन्त्रो निर्वेदो रत्यनुस्पर्शनः,

यः स्वतो रतिगन्धेन विहीनोऽपि प्रसङ्गतः ।
पश्चाद्रतिं स्पृशेदेष रत्यनुस्पर्शनो मतः ॥ ९६ ॥

यथा—

गरिष्ठारिष्टटङ्कारैर्विधुरा बधिरायिता ।
हा कृष्ण पाहि पाहीति चुक्रोशाभीरबालिका ॥

अत्र त्रासः, अथ रतिगन्धिः—

यः स्वान्तन्त्र्येऽपि तद्गन्धं रतिगन्धिर्व्यनक्ति सः ।

"स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या जगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यते च"—
इत्यादिकं त्ववस्थाभेदाद्, अतो गौणरतेरपि नाङ्गत्वम् ।

अथ स्वतन्त्रा इति । एषु स्वतन्त्रेषु प्रथमस्य रतिशून्यस्य स्वातन्त्र्यं व्यक्तमेव । अन्य-द्वयस्यापि तद्योजयति—सदैवेति । एषां मध्ये क्वचित् कयोश्चिदिति रत्यनुस्पर्शनरतिगन्ध्योः सदैव पारतन्त्र्येऽपीत्यर्थः । करग्रहे राज्ञोंऽशग्रहणे विवाहे वा । जन्ययात्रिकतां प्राप्ताद्राज्ञोऽपि तस्मिन् जामातर्याधिक्यं दृश्यत इति ।

सदैव पारतन्त्र्येऽपीति पूर्वमुक्तम् । उत्तरतस्तु यः स्वतो रतिगन्धेनेति ।

तदेवं परस्परविरोधपरिहारमुदाहरणेन दर्शयति—गरिष्ठेति । तद्व्रजाभीरबालिकात्वा-त्तस्याः सर्वदैव तद्रतिपरतन्त्रभावत्वं वर्तत एव । संप्रत्यकस्माद्भयानकदर्शने स्वतन्त्र एव त्रासो जात इति भावः । याज्ञिकेषु रतिच्छायैव न तु रतिरिति रतिशून्यत्वं ज्ञेयम् ।

यःस्वातन्त्र्येऽपि रतिगन्धं तल्लेशं व्यनक्ति स रतिगन्धिरित्यन्वयः । उदाहरण_चार्या-यास्तस्या महारागेणैव श्रीकृष्णविषयकनप्त्रीसमर्पणलालसायास्तादृशत्वेन नप्त्यापि तर्किताया:

यथा—

पीतांशुकं परिचिनोमि धृतं त्वयाऽङ्गे
सङ्गोपनाय नहि नप्त्रि विधेहि यत्नम् ।
इत्यार्यया निगदिता नमितोत्तमाङ्गा
राधावगुण्ठितमुखी तरसा तदासीत् ॥

अत्र लज्जा ।

आभासः पुनरेतेषामस्थाने वृत्तितो भवेत् ॥ ९७ ॥
प्रातिकूल्यमनौचित्यमस्थानत्वं द्विधोदितम् ।

तत्र प्रातिकूल्यम्—

विपक्षे वृत्तिरेतेषां प्रातिकूल्यमितीर्यते ॥ ९८ ॥

यथा—

गोपोऽप्यशिक्षितरणोऽपि तमश्वदैत्यं
हन्ति स्म हन्त मम जीवितनिर्विशेषम् ।
क्रीडाविनिर्जितसुराधिपतेरलं मे
दुर्जीवितेन हतकंसनराधिपस्य ॥

अत्र निर्वेदस्याभासः । यथा वा—

डुण्डुभो जलचरः स कालियो गोष्ठभूभृदपि लोष्टसोदरः ।
तत्र कर्म किमिवाद्भुतं जने येन मूर्ख जगदीशतेर्यते ॥

अत्रासूयायाः । अथानौचित्यम्—

असत्यत्वमयोग्यत्वमनौचित्यं द्विधा भवेत् ।
अप्राणिनि भवेदाद्यं तिर्यगादिषु चान्तिमम् ॥ ९९ ॥

स्वरहस्ये ज्ञातेऽपि लज्जाच्छन्नतया नप्त्र्या रतिगन्धव्यञ्जनेति ज्ञेयम् । यथा धर्मादेर्लङ्घने तस्या महाराग एव कारणं तथार्याया अपीति ।

आभास इति । तदेवमुक्तस्य तेषामाभासस्य द्विधात्वं दर्शयितुमस्थानस्य द्विधात्वं दर्शयति—प्रातीत्यर्धेन ।

अथास्थानसम्बन्धात्तेषां द्विधात्वं दर्शयति—तत्रेत्यादिना, अत्र गर्वस्येत्यन्तेन । विपक्षे प्रतिकूले ।

डुण्डुभ इत्यक्रूरं प्रति कंसस्य वाक्यम् ।

अनौचित्येनायोग्यत्वस्य तावत्समार्थत्वमेव । वर्णनायामनौचित्येऽसत्यत्वमपि तत्र प्रवेशयितुं तदेतद्भेदद्वयं कृतमिति विवेचनीयम् । तत्र तिर्यगादिष्वपि गर्वादीनामसत्यत्वमेव तथापि

तत्राप्राणिनि यथा—

छाया न यस्य सकृदप्युपसेविताऽभूत्
कृष्णेन हन्त मम तस्य धिगस्तु जन्म।
मा त्वं कदम्ब विधुरो भव कालियाहिं
मृद्गन् करिष्यति हरिश्चरितार्थतां ते॥

अत्र निर्वेदस्य। तिरश्चि यथा—

अधिरोहतु कः पक्षी कक्षामपरो ममाद्य मेध्यस्य।
हित्वापि तार्क्ष्यपक्षं भजते पक्षं हरिर्यस्य॥

अत्र गर्वस्य।

वहमानेष्वपि सदा ज्ञानविज्ञानमाधुरीम्।
कदम्बादिषु सामान्यदृष्ट्याभासत्वमुच्यते॥ १००॥
भावानां क्वचिदुत्पत्तिसन्धिशाबल्यशान्तयः।
दशाश्चतस्र एतासामुत्पत्तिस्त्विह सम्भवः॥ १०१॥

यथा—

मण्डले किमपि चण्डमरीचेर्लोहितायति निशम्य यशोदा।
वैणवीं ध्वनिधुरामविदूरे प्रस्नवस्तिमितकञ्चुलिकासीत्॥

अत्र हर्षोत्पत्तिः। यथा वा—

त्वयि रहसि मिलन्त्यां सम्भ्रमन्यासभुग्नाऽ-
प्युषसि सखि तवाली मेखला पश्य भाति।
इति विवृतरहस्ये माधवे कुञ्चितभ्रू-
र्दृशमनृजु किरन्ती राधिका वः पुनातु॥

अत्रासूयोत्पत्तिः। अथ सन्धिः—

सरूपयोर्भिन्नयोर्वा सन्धिः स्याद्भावयोर्युतिः।

प्राणित्वात्तेषु कस्यापि ते सम्भाविता इव तदुत्कर्षव्यञ्जनाय स्युः। हर्षविषादादयस्तु भवन्त्येवेत्यत एव भेदः क्रियत इत्यपि ज्ञेयम्।

वहमानेष्विति। ज्ञानमत्र तत्तज्जात्युचितम्, विज्ञानमपि ततः किञ्चिदेव विशिष्टम्। मनुष्यवज्ज्ञाने सति तेभ्योऽपि रहस्यक्रीडादीनां गोपने तदुच्छित्तिः स्यात्। "केवलेन हि भावेन गोप्यो गावो नगा मृगाः" इत्येकादशादिभ्यस्तेष्वपि भावः श्रूयते। स च सामान्याकार एव न तु सविवेक इति मन्तव्यम्। तदेतदाह—सामान्यदृष्ट्येति। निर्विवेकज्ञानेन हेतुनेत्यर्थः।

भावानामित्यस्य चतुर्थचरणे "उत्पत्तिस्त्विह सम्भवः" इत्येव पाठः।

अत्रासूयोत्पत्तिरिति परिहासेन निजोत्कर्षं व्यञ्जयति श्रीकृष्णे सप्रणयद्वेषात्।

तत्र सरूपयोः सन्धिः—

सन्धिः सरूपयोस्तत्राभिन्नहेतूत्थयोर्मतः ॥ १०२ ॥

यथा—

राक्षसीं निशि निशाम्य निशान्ते गोकुलेशगृहिणी पतिताङ्गीम् ।
तत्कुचोपरि सुतं च हसन्तं हन्त निश्चलतनुः क्षणमासीत् ॥

अत्रानिष्टेष्टसंवीक्षाकृतयोर्जाड्ययोर्युतिः । अथ भिन्नयोः—

भिन्नयोर्हेतुनैकेन भिन्नेनाप्युपजातयोः ।

तत्रैकहेतुजयोर्यथा—

दुर्वारचापलोऽयं धावन्नन्तर्बहिश्च गोष्ठस्य ।
शिशुरकुतश्चिद्भीतिर्धिनोति हृदयं दुनोति च मे ॥

अत्र हर्षशङ्कयोः । भिन्नहेतुजयोर्यथा—

विलसन्तमवेक्ष्य देवकी सुतमुत्फुल्लविलोचनं पुरः ।
प्रबलामपि मल्लमण्डलीं हिममुष्णं च जलं दृशोर्दधे ॥

अत्र हर्षविषादयोः सन्धिः ।

एकेन जायमानानामनेकेन च हेतुना ॥ १०३ ॥
बहूनामपि भावानां सन्धिः स्फुटमवेद्यते ।

तत्रैकहेतुजानां यथा—

निरुद्धा कालिन्दीतटभुवि मुकुन्देन बलिना
हठादन्तःस्मेरां तरलतरतारोज्ज्वलकलाम् ।
अभिव्यक्तावज्ञामरुणकुटिलापाङ्गसुषमां
दृशं न्यस्यन्त्यस्मिन् जयति वृषभानोः कुलमणिः ॥

अत्र हर्षौत्सुक्यगर्वामर्षासूयानां सन्धिः । अनेकहेतुजानां यथा—

परिहितहरिहारा वीक्ष्य राधा सवित्रीं
निकटभुवि तथाग्रे तर्कभाक् स्मेरपद्माम् ।

राक्षसीमिति । पूर्ववत्स्वाप्निकं चरितं हरिवंशानुसृतं वा ।

सुतमुत्फुल्लेत्यादौ "गजदन्तस्फुरदंसमङ्गजम्" इति वा पाठः । हर्षः खल्वनेन लब्धबलो भवतीति । प्रथमपाठे तु तस्या ऐश्वर्यज्ञानस्य ह्युपोद्बलकमुत्फुल्लविलोचनत्वं हर्षाय स्यादिति समाधेयम् ।

तरलेत्यादिनौत्सुक्यस्य व्यक्तिः, कुटिलेत्यनेनासूयायाः ।

परिहितहरिहारेत्यादि च चरितं कदाचित् श्रीव्रजेश्वरगृहे महोत्सवे सम्भाव्यम् । यद्यपि हारस्तदानीं तस्या वस्त्रैः सुसंवृत एव तथापि तस्याः स्वत एव सङ्कोचात्तथा भावितमिति

हरिमपि दरदूरे स्वामिनं तत्र चासीन्-
महसि विनतवक्रप्रस्फुरन्म्लानवक्त्रा ॥

अत्र लज्जामर्षहर्षविषादानां सन्धिः । अथ शावल्यम्—

शबलत्वं तु भावानां सम्मर्दः स्यात्परस्परम् ॥ १०४ ॥

यथा—

शक्तः किं नाम कर्तुं स शिशुरहह मे मित्रपक्षानधाक्षी-
दातिष्ठेयं तमेव द्रुतमथ शरणं कुर्युरेतन्न वीराः ।
आं दिव्या मल्लगोष्ठी विहरति स करेणोद्धाराद्रिवर्यं
कुर्यामद्यैव गत्वा व्रजभुवि कदनं हा ततः कम्पते धीः ॥

अत्र गर्वविषाददैन्यमतिस्मृतिशङ्कामर्षत्रासानां शावल्यम् । यथा वा—

धिग्दीर्घे नयने ममास्तु मथुरा याभ्यां न सा प्रेक्ष्यते
विद्येयं मम किंकरीकृतनृपा कालस्तु सर्वङ्कषः ।
लक्ष्मीकेलिगृहं गृहं मम हहा नित्यं तनुः क्षीयते
सद्मन्येव हरिं भजेय हृदयं वृन्दाटवी कर्षति ॥

अत्र निर्वेदगर्वशङ्काधृतिविषादमत्यौत्सुक्यानां शावल्यम् । अथ शान्तिः—

अत्यारूढस्य भावस्य विलयः शान्तिरुच्यते ।

यथा—

विधुरितवदना विदूनभासस्तमघहरं गहने गवेषयन्तः ।
मृदुकलमुरलीं निशम्य शैले व्रजशिशवः पुलकोज्ज्वला बभूवुः ॥

अत्र विषादशान्तिः ।

शब्दार्थरसवैचित्री वाचि काचन नास्ति मे ॥ १०५ ॥
यथा कथंचिदेवोक्तं भावोदाहरणं परम् ।
त्रयस्त्रिंशदिमेऽष्टौ च वक्ष्यन्ते स्थायिनश्च ये ॥ १०६ ॥
मुख्यभावाभिधास्त्वेकचत्वारिंशदमी स्मृताः ।
शरीरेन्द्रियवर्गस्य विकाराणां विधायकाः ॥ १०७ ॥

लभ्यते । परिहितो धृतो हरिहारो यया सा । द्वितीयान्तपाठस्तु त्यक्तः । हृदि धृतेत्यादौ परिचितेत्यादि पाठान्तरं त्यक्तम् । लज्जामर्षेत्यादौ लज्जासूयेत्यादिकं च ।

पूर्वपूर्वभावस्य किञ्चिदवशेषाच्छबलत्वम् ।

गवेषयन्तो मार्गयन्तः । मृदुकलेत्यादिरेव पाठ इष्टः ।

अष्टौ हासादयः सप्त, सामान्यभक्तिरूपस्त्वेक इति ।

मुख्यपदेन सात्त्विका व्यावर्तिताः ।

भावा विभावजनिताश्चित्तवृत्तय ईरिताः ।
क्वचित्स्वाभाविको भावः कश्चिदागन्तुकः क्वचित् ॥ १०८॥
यस्तु स्वाभाविको भावः स व्याप्यान्तर्बहिः स्थितः ।
मञ्जिष्ठाद्ये यथा द्रव्ये रागस्तन्मय ईक्ष्यते ॥ १०९ ॥
अत्र स्यान्नाममात्रेण विभावस्य विभावता ।
एतेन सहजेनैव भावेनानुगता रतिः ॥ ११० ॥
एकरूपापि या भक्ते विविधा प्रतिभात्यसौ ।
आगन्तुकस्तु यो भावः पटादौ रक्तिमेव सः ॥ १११ ॥
तैस्तैर्विभावैरेवायं धीयते दीप्यतेऽपि च ।
विभावनादिवैशिष्ट्याद्भक्तानां भेदतस्तथा ॥ ११२ ॥
प्रायेण सर्वभावानां वैशिष्ट्यमुपजायते ।
विविधानां तु भक्तानां वैशिष्ट्याद्विविधं मनः ॥ ११३ ॥
मनोनुसाराद्भावानां तारतम्यं किलोदये ।
चित्ते गरिष्ठे गम्भीरे महिष्ठे कर्कशादिके ॥ ११४ ॥
सम्यगुन्मीलिताश्चामी न लक्ष्यन्ते स्फुटं जनैः ।
चित्ते लघिष्ठे चोत्ताने क्षोदिष्ठे कोमलादिके ॥ ११५ ॥
मनागुन्मीलिताश्चामी लक्ष्यन्ते बहिरुल्वणाः ।
गरिष्ठं स्वर्णपिण्डाभं लघिष्ठं तूलपिण्डवत् ॥ ११६ ॥
चित्तयुग्मेऽत्र विज्ञेया भावस्य पवनोपमा ।
गम्भीरं सिन्धुवच्चित्तमुत्तानं पल्वलादिवत् ॥ ११७ ॥

तन्मय इति । अवयवार्थे मयट् ।

नाममात्रेणेति । यथाकथंचित्सम्बन्धमात्रेणेत्यर्थः ।

धीयते न्यस्यते ।

विविधानां शान्तादीनां समस्तानामेव भक्तानां मनो विविधं भवति । तत्र हेतुः— वैशिष्ट्याद् गरिष्ठत्वादिवैविध्यात् ।

तदेवाह—चित्ते गरिष्ठ इत्यादिना ।

अमी भावाः ।

भावस्य पवनोपमेति । पवनेऽधिकरणे सादृश्यमित्यर्थः । किंतु दीपेनेभेनोपमेति वक्ष्यमाणरीत्या तृतीयान्तेनैव पवनेन समासो न सप्तम्यन्तेनेति ग्रन्थकृतामभिप्रायो लक्ष्यते ।

चित्तद्वयेऽत्र भावस्य महाद्रिशिखरोपमा ।
पत्तनाभं महिष्ठं स्यात् क्षोदिष्ठं तु कुटीरवत् ॥ ११८ ॥
चित्तयुग्मेऽत्र भावस्य दीपेनेभेन वोपमा ।
कर्कशं त्रिविधं प्रोक्तं वज्रं स्वर्णं तथा जतु ॥ ११९ ॥
चित्तत्रयेऽत्र भावस्य ज्ञेया वैश्वानरोपमा ।
अत्यन्तकठिनं वज्रमकुतश्चनमार्दवम् ॥ १२० ॥
ईदृशं तापसादीनां चित्तं तावदवेत्त्यते ।
स्वर्णं द्रवति भावाग्नेस्तापेनातिगरीयसा ॥ १२१ ॥
जतु द्रवत्वमायाति तापलेशेन सर्वतः ।
कोमलं च त्रिधैवोक्तं मदनं नवनीतकम् ॥ १२२ ॥
अमृतं चेति भावोऽत्र प्रायः सूर्यातपायते ।
द्रवेदत्राद्ययुगलमातपेन यथायथम् ॥ १२३ ॥

तृतीया च न सहार्थयोगे मन्तव्या पुत्रेणागत इतिवत् समासो न स्यात्, "तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयाऽन्यतरस्याम्" इत्यत्र तु सदृशवचनाभ्यामपि तुलोपमाशब्दाभ्यां प्रत्युदाहृतं भाष्यवृत्तौ उपमा स्त्रीमुखस्येन्दुश्चन्द्रस्य स्त्रीमुखं तुलेति । तुल्यार्थैरित्युक्तेः सादृश्यवचनाभ्यां तुलोपमाभ्यां तृतीया न प्राप्नोत्येव । तस्मात् कांस्यपात्र्या भुङ्क्ते इतिवदधिकरण एव करणमत्र विवक्षितम् । ततः "कर्तृकरणे कृता बहुलम्" इति समासश्च सम्मत इति परत्रापि ज्ञेयम् ।

तापसादीनां कनिष्ठशान्तभक्तादीनामित्यर्थः ।

मदनं मधूच्छिष्टम् । तत्र गरिष्ठत्वादित्रिकेण सह लघिष्ठत्वादित्रिकं व्यभिचारिमात्रेणाविक्षेपविक्षेपयोर्हेतुत्वाय निरूपितम्, कर्कशत्वकोमलत्वे तु मुख्यस्थायिभावेनाद्रवद्रवयोर्हेतुत्वाय निरूपिते । तत्र च गरिष्ठत्वम् अल्पार्थस्पर्शित्वेऽपि तस्मिन्निविडतया यत्किञ्चिदर्थेनाचाल्यस्वभावत्वम्, लघिष्ठत्वं किञ्चिद्बह्वर्थस्पर्शित्वेऽपि तस्मिन्निविडतया यत्किञ्चिदर्थेन चाल्यस्वभावत्वम् । अत्र गरिष्ठत्वकर्कशयोर्भावस्य सम्यगुन्मीलनं नाम तस्मिन् योग्यतैव ज्ञेया, गरिष्ठत्वादिभ्यां निरुद्धबहिःप्रकाशत्वाद् । अत एव वक्ष्यते—"किन्तु सुष्ठु महिष्ठत्वम्" इत्यादि । गम्भीरत्वम् अतिबह्वर्थस्पर्शितया तत्राप्यामूलस्पर्शितया महताऽप्यर्थेनादृश्यक्षोभस्वभावत्वम्, तद्विपरीतत्वमुत्तानत्वम्, महिष्ठत्वं बह्वर्थस्पर्शित्वेऽपि मूलार्थास्पर्शितया किञ्चिद्योग्येनार्थेनैकदेश एव प्रकाश्यत्वं विक्षेप्यत्वं वा । मनःपक्षे त्वेकदेशत्वं नाम एकद्विमात्रेन्द्रियात्मकत्वम्, क्षोदिष्ठत्वमल्पार्थस्पर्शितया तत्तन्मात्रेण सम्यक्तत्तत्स्वभावत्वम् । पल्वलकुटीरयोः किञ्चिद्गाम्भीर्यतदभावाभ्यां भेदः । अत्र वज्रादयस्त्रयो भेदा द्रावकभावस्य केवलप्रतिकूलसमप्रतिकूलानुकूलकिञ्चित्प्रतिकूलभावैर्ज्ञेयाः । मदनादयस्तु द्रावकभावानुकूलभावस्य कनिष्ठत्वमध्यमत्वश्रेष्ठत्वैर्ज्ञेयाः । तदेवं गरिष्ठत्वादियुग्मत्रिकेऽप्येवं भेदाः सम्भवन्तीत्यभिप्रेतम् ।

द्रवीभूतं स्वभावेन सर्वदैवामृतं भवेत् ।
गोविन्दप्रेष्ठवर्याणां चित्तं स्यादमृतं किल ॥ १२४ ॥
कृष्णभक्तविशेषस्य गरिष्ठत्वादिभिर्गुणैः ।
समवेतं सदामीभिर्द्वित्रैरपि मनो भवेत् ॥ १२५ ॥
किन्तु सुष्ठु महिष्ठत्वं भावो बाढमुपागतः ।
सर्वप्रकारमेवेदं चित्तं विक्षोभयत्यलम् ॥ १२६ ॥

यथा दानकेलिकौमुद्याम्—

गभीरोऽप्यश्रान्तं दुरधिगमपारोऽपि नितरां
महार्घ्यां मर्यादां दधदपि हरेरास्पदमपि ।
सतां स्तोमः प्रेमण्युदयति समग्रे स्थगयितुं
विकारं न स्फारं जलनिधिरिवेन्दौ प्रभवति ॥

इति भक्तिरसामृतसिन्धौ दक्षिणविभागे भक्तिरससामान्यनिरूपणे
व्यभिचारिलहरी चतुर्थी ॥ ४ ॥

द्रवीभूतमिति । अत्र तु व्यभिचारिण एव वैचित्रीकारका इति भावः ।

कृष्णभक्तेति । अत्र गरिष्ठत्वादिकं श्रीकृष्णसम्बन्धिन एवार्थान्तरस्यावेशेन ज्ञेयम् । एतद्वैपरीत्यादिना लघिष्ठत्वादिकमपि । कर्कशत्वं तु ब्रह्मत्वैश्वर्यज्ञानादिना । माधुर्यज्ञानमेव हि स्नेहमुत्पादयति । तद्द्वयं पुनश्चमत्कारमात्रकरमिति दशमटिप्पन्याम् "इत्थं सतां ब्रह्मसुखानुभूत्या" इत्यादौ व्याख्यातम् । एतदुक्तं भवति—मनः खलु स्वतः सत्त्वगुणजातत्वेन सर्वेषामविशिष्टमेव तत्र भावान्तरैरेव विशेष आरोप्यते । ते च भावा द्विविधाः—प्राकृता भागवताश्चेति । तत्र कनिष्ठाधिकारिणां प्राकृता एव गरिष्ठत्वादौ हेतवः, श्रेष्ठाधिकारिणां तु भागवता एव । ते चामृतत्वहेतुभावापेक्षया सर्वेऽपि न्यूनन्यूनाः । स्थायिभावतारतम्यात् सर्वत्र द्रवतातारतम्यम् । द्रवता च स्वर्णादीनां यथोत्तरमुत्तमा । यौ च व्यभिचारिभावाद्विक्षेपविक्षेपौ तयोश्च यथास्थायिभावमेव प्रशंसा । किन्तु तत्र गरिष्ठत्वादौ हेतुरेक एको भावः स्वाभाविकः विक्षेपहेतुः परः परस्त्वागन्तुको ज्ञेयः ।

ननु गरिष्ठादौ विक्षेपो मा भून्नाम । वज्रे तु द्रवता कदाचिन्नास्त्येव । सा च स्थायिमात्रकृतेत्युक्तं तर्हि तत् कथं भक्तचित्तत्वेन गण्यते ? तत्राह—किन्त्विति । भावोऽत्र मुख्यतया स्थायी विवक्षितः, प्रसङ्गादन्यश्च । सर्वप्रकारमेवेति । हीरकस्याप्यौषधिविशेषयोगेण द्रवीभावाय योग्यत्वात् ।

तत्र दिग्दर्शनं—यथेति । सत्स्तोमपक्षे गम्भीरत्वं तावत्स्वत एव प्रेमगोपनहेतुः स्यात् समर्यादत्वं धाष्टर्चपरिहाराय कृत्रिमतया । अथ दुरधिगमपारत्वं नामानन्तगुणत्वं तच्च तद्धेतुः स्याद् यदा यदा यो गुणो दृश्यते तदा तस्यैवालौकिकतया लोकचित्तावरणात् । तथा हरेरास्पदत्वमपि तद्गोपनाय कल्पितं तत्स्फूर्तेः स्वभावापन्नत्वाद् बहिर्विकाराय नातिसम्पद्यत इति ।

अथ स्थायी—

अविरुद्धान् विरुद्धांश्च भावान् यो वशतां नयन् ।
सुराजेव विराजेत स स्थायी भाव उच्यते ॥ १ ॥
स्थायी भावोऽत्र सम्प्रोक्तः श्रीकृष्णविषया रतिः ।
मुख्या गौणी च सा द्वेधा रसज्ञैः परिकीर्तिता ॥ २ ॥

तत्र मुख्या—

शुद्धसत्त्वविशेषात्मा रतिर्मुख्येति कीर्तिता ।
मुख्यापि द्विविधा स्वार्था परार्था चेति कीर्त्यते ॥ ३ ॥

तत्र स्वार्था—

अविरुद्धैः स्फुटं भावैः पुष्णात्यात्मानमेव या ।
विरुद्धैर्दुःशकग्लानिः सा स्वार्था कथिता रतिः ॥ ४ ॥

अथ परार्था—

अविरुद्धं विरुद्धं च सङ्कुचन्ती स्वयं रतिः ।
या भावमनुगृह्णाति सा परार्था निगद्यते ॥ ५ ॥
शुद्धा प्रीतिस्तथा सख्यं वात्सल्यं प्रियतेत्यसौ ।
स्वपरार्थैव सा मुख्या पुनः पञ्चविधा भवेत् ॥ ६ ॥
वैशिष्ट्यं पात्रवैशिष्ट्याद्रतिरेषोपगच्छति ।

सिन्धुपक्षे हरेरास्पदत्वेऽपि तस्येन्दुदर्शनाद्विकारो हरेः शयनलीलोपयोगितया स्वपुत्रस्य तस्य किरणगणव्याप्तेरिति ज्ञेयम् ।

इति श्रीपञ्चलहर्यात्मके दक्षिणविभागे व्यभिचारिलहरी चतुर्थी ।

अविरुद्धान् हासादीन्, विरुद्धान् क्रोधादीन् , स भावः स्थाय्युच्यते ।

स्थायिभावमेव पूर्वतोऽधिकत्वेन बोधयितुमाह—स्थायीति । या कृष्णविषया रतिः स एव स्थायी भावः पूर्वं प्रोक्तः, सम्प्रति तु किंचिदधिकत्वेनापि वक्ष्यत इत्यर्थः । तथैवाह—मुख्येत्यादिना, सा गौणीरतिरुच्यत इत्यन्तेन ग्रन्थेन ।

शुद्धसत्त्वविशेषात्मेति । शुद्धसत्त्वविशेषात्मा प्रेमेत्यर्थः ।

वैशिष्ट्यमिति । अत्र पात्रत्वं प्रतिबिम्बत्वमप्यविवक्षितं वैशिष्ट्य एव तु तात्पर्यं शुद्धादितत्तद्विशेषणभेदादेव स्थितिभेदो नामभेदश्चेत्यर्थः ।

शुद्धा केवला, एतदुत्तरं वक्ष्यमाणैः प्रीत्याद्यास्वादविशेषैरसमवेतेत्यर्थः ।

यथा—

यथाऽर्कः प्रतिबिम्बात्मा स्फटिकादिषु वस्तुषु ॥ ७ ॥

तत्र शुद्धा—

सामान्यासौ तथा स्वच्छा शान्तिश्चेत्यादिमा त्रिधा ।
एषाङ्गकम्पतानेत्रमीलनोन्मीलनादिकृत् ॥ ८ ॥

तत्र सामान्या—

कश्चिद्विशेषमप्राप्ता साधारणजनस्य या ।
बालिकादेश्च कृष्णे स्यात् सामान्या सा रतिर्मता ॥ ९ ॥

अस्मिन् मथुरावीथ्यामुदयति मधुरे विरोचने पुरतः ।
कथय सखे म्रदिमानं मानससदनं किमेति मम ॥

यथा वा—

त्रिवर्षा बालिका सेयं वर्षीयसि समीक्ष्यताम् ।
या पुरः कृष्णमालोक्य हुङ्कुर्वत्यभिधावति ॥

स्वच्छा—

तत्तत्साधनतो नानाविधभक्तप्रसङ्गतः ।
साधकानां तु वैविध्यं यान्ती स्वच्छा रतिर्मता ॥ १० ॥
यदा यादृशि भक्ते स्यादासक्तिस्तादृशं तदा ।

साऽसावादिमा शुद्धा । त्रिधेति तिस्रोऽत्र तन्नाम्न्य इत्यर्थः ।

तत्र सा प्रीत्यादितः पृथक् पठितत्वेन तं तं विशेषमप्राप्ता कृष्णविषया शुद्धा रतिः कंचिदन्यमपि स्वच्छारूपं शान्तिरूपमपि विशेषमप्राप्ता सती सामान्यानाम्नी मता तत्तद्वैशिष्ट्येन तु स्वच्छेति शान्तिरिति च नाम्नी स्यात् । सामान्या तु साधारणजनादौ पृथक् स्यात् सर्वत्र चानुगता स्यादित्यर्थः ।

मानससदनं यन्म्रदिमानमेति तत् किमस्मिन् मधुरे विरोचन उदयति सतीति तस्मादेव हेतोर्वितर्क्यत इत्यर्थः । हेत्वन्तरं तु न पश्याम इति भावः । "यस्य च भावेन भावलक्षणम्" इति ह्यत्र सप्तमी ।

त्रिवर्षा बालिका सेयमित्यत्र त्रिवर्षेति "तमधीष्टो भृतो भूतो भावी" इत्यधिकृत्य; भूतार्थे "वर्षाल्लुक् च" इति कृतस्य खस्य; ठञो वा "चित्तवति नित्यम्" इत्यनेन लुक्, त्रीन् वर्षान् भूता स्वसत्तया व्याप्तवतीत्यर्थः । त्रिवार्षिकी बालिकेयमिति वा पाठः, "कालाट्ठञ्" इति शैषिकविधानाद् "वर्षस्याभविष्यति" इत्युत्तरपदवृद्धेश्च । त्रिषु वर्षेषु भवा विद्यमानेत्यर्थः । तत्र भव इत्यस्य हि तथैवार्थः । त्रिवर्षीयेति पाठस्तु त्यक्तः । वर्षीयसि हे वृद्धे ।

अथ स्वच्छामाह—तत्तदिति द्वाभ्याम् । "भवापवर्गो भ्रमतो यदा भवेद्" इत्यादिषु भक्तप्रसङ्गस्यैव रतिबीजरूपत्वाद् नानाविधभक्तानां प्रसङ्गतस्तत्र च जलसेकादिरूपात्तत्तत्साधनतः साधकानां वैविध्यं यान्तीति तु पूर्वोक्ता शुद्धाख्या रतिः स्वच्छा मता ।

रूपं स्फटिकवद्धत्ते स्वच्छासौ तेन कीर्तिता ॥ ११ ॥

यथा—

क्वचित्प्रभुरिति स्तुवन् क्वचन मित्रमित्युद्धसन्
क्वचित्तनय इत्यवन् क्वचन कान्त इत्युल्लसन् ।
क्वचिन्मनसि भावयन् परम एष आत्मेत्यसा-
वभूद्विविधसेवया विविधवृत्तिरार्यो द्विजः ॥

अनाचान्तधियां तत्तद्भावनिष्ठा सुखार्णवे ।
आर्याणामतिशुद्धानां प्रायः स्वच्छा रतिर्भवेत् ॥ १२ ॥

अथ शान्तिः—

मानसे निर्विकल्पत्वं शम इत्यभिधीयते ।

तथा चोक्तम् —

विहाय विषयौन्मुख्यं निजानन्दस्थितिर्यतः ॥ १३ ॥
आत्मनः कथ्यते सोऽत्र स्वभावः शम इत्यसौ ।
प्रायः शमप्रधानानां ममतागन्धवर्जिता ॥ १४ ॥
परमात्मतया कृष्णे जाता शान्ती रतिर्मता ।

यथा—

देवर्षिवीणया गीते हरिलीलामहोत्सवे ।
सनकस्य तनौ कम्पो ब्रह्मानुभविनोऽप्यभूत् ॥

यथा वा—

हरिवल्लभसेवया समन्तादपवर्गानुभवं किलावधीर्य ।
घनसुन्दरमात्मनोऽप्यभीष्टं परमं ब्रह्म दिदृक्षते मनो मे ॥

वैविध्ये कारणमाह—यदेति । रूपं स्फटिकवद्धत्त इति नानाभावधारणांश एव दृष्टान्तो न तु प्रतिबिम्बत्वेऽपि यथावद्वृतेरेव प्रकरणप्राप्तत्वात् शुद्धान्तःपातश्चास्यास्तत्तद्भावानामागमापायित्वाद् अत एव "अग्रतो वक्ष्यमाणैस्तु स्वादैः प्रीत्यादिसंश्रयैः" इति वक्ष्यमाणं चात्र सङ्गच्छते तेषां सम्यक् सम्पर्को नास्तीति ।

अनाचान्तधियाम् आस्वादविशेषाभावेनानिष्ठितचित्तानाम् , यत आर्याणां तत्तच्छास्त्रमात्रदृष्ट्या प्रवर्तमानानाम् "का स्त्र्यङ्ग ते" इत्यादौ ह्यार्यचरितशब्दस्य शास्त्रीयमार्गत्वमेव विवक्षितम् ।

अथ शान्त्याख्यां रतिं लक्षयन् शमं लक्षयित्वा तदुपलक्षितां तां लक्षयति—प्राय इति । 'मुक्तानामपि सिद्धानाम्" इति न्यायेन प्राय एव शमप्रधानानां परमात्मतया "ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽहम्" इत्याद्युक्तरीत्या सर्वाश्रयस्वरूपतया जाता शुद्धा रतिः शान्तिर्मता ।

आत्मनोऽपीति । आत्मानं ब्रह्मरूपमप्यतिक्रम्येत्यर्थः ।

अग्रतो वक्ष्यमाणैस्तु स्वादैः प्रीत्यादिसंश्रयैः ॥ १५ ॥
रतेरस्या असम्पर्कादियं शुद्धेति भण्यते ।
अथ भेदत्रयी हृद्या रतेः प्रीत्यादिरीर्यते ॥ १६ ॥
गाढानुकूलतोत्पन्ना ममत्वेन सदाश्रिता ।
कृष्णभक्तेष्वनुग्राह्यसखिपूज्येष्वनुक्रमात् ॥ १७ ॥
त्रिविधेषु त्रयी प्रीतिः सख्यं वत्सलतेत्यसौ ।
अत्र नेत्रादिफुल्लत्वजृम्भणोद्घूर्णनादयः ॥ १८ ॥
केवला सङ्कुला चेति द्विविधेयं रतित्रयी ।

तत्र केवला—

रत्यन्तरस्य गन्धेन वर्जिता केवला भवेत् ॥ १९ ॥
व्रजानुगे रसालादौ श्रीदामादौ वयस्यके ।
गुरौ च व्रजनाथादौ क्रमेणैव स्फुरत्यसौ ॥ २० ॥

अथ सङ्कुला—

एषां द्वयोस्त्रयाणां वा सन्निपातस्तु सङ्कुला ॥ २१ ॥
उद्धवादौ च भीमादौ मुखरादौ क्रमेण सा ।
यस्याधिक्यं भवेद्यत्र स तेन व्यपदिश्यते ॥ २२ ॥

तत्र प्रीतिः—

स्वस्माद्भवन्ति ये न्यूनास्तेऽनुग्राह्या हरेर्मताः ।
आराध्यत्वात्मिका तेषां रतिः प्रीतिरितीरिता ॥ २३ ॥
तत्रासक्तिकृदन्यत्र प्रीतिसंहारिणी ह्यसौ ।

यथा मुकुन्दमालायाम्—

दिवि वा भुवि वा ममास्तु वासो नरके वा नरकान्तक प्रकामम् ।
अवधीरितशारदारविन्दौ चरणौ ते मरणेऽपि चिन्तयामि ॥

अथ सङ्कुलेति । एषां भेदानां मध्येऽत्र संस्कारस्थितिः स्वच्छायां तु तदभाव इति भेदः । मुखरानाम्नी काचिद् वृद्धा श्रीव्रजेश्वर्या धात्रीति महाजनप्रसिद्धिः । सन्निपात इति । धर्मधर्मिणोरभेदोपचरात् तेन भावेन व्यपदिश्यते यथा सख्यभावभागप्युद्धवो दासत्वेन ।

स्वस्मात् श्रीहरेः, न्यूना न्यूनताभिमानमयरतियुक्ता इत्यर्थः । आराध्यत्वम् आराध्योऽयमिति ज्ञानमात्मा स्वरूपं यस्याः, अत्र प्रीतिशब्दप्रयोगः पूर्वतः प्रीतित्वस्य वैशिष्ट्यात्पारिभाषिकः । अन्यत्र तु भक्तिप्रीती विपर्ययेण प्रयुज्येते । अनुग्राह्या इत्यपि पूर्वतो वैशिष्ट्यापेक्षया भण्यते ।

अथ सख्यम्—

ये स्युस्तुल्या मुकुन्दस्य ते सखायः सतां मताः ॥ २४ ॥
साम्याद्विश्रम्भरूपैषां रतिः सख्यमिहोच्यते ।
परीहासप्रहासादिकारिणीयमयन्त्रणा ॥ २५ ॥

यथा—

मां पुष्पितारण्यदिदृक्षया गतं निमेषविश्लेषविदीर्णमानसाः ।
ते संस्पृशन्तः पुलकाञ्चितश्रियो दूरादहंपूर्विकयाद्य रेभिरे ॥

यथा वा—

श्रीदामदोर्विलसितेन कृतोऽसि कामं दामोदर त्वमिह दर्पधुरादरिद्रः ।
सद्यस्त्वया तदपि कत्थनमेव कृत्वा देव्यै ह्रियेऽयमदायि जलाञ्जलीनाम् ॥

अथ वात्सल्यम्—

गुरवो ये हरेरस्य ते पूज्या इति विश्रुताः ।
अनुग्रहमयी तेषां रतिर्वात्सल्यमुच्यते ॥ २६ ॥
इदं लालनभव्याशीश्चिबुकस्पर्शनादिकृत् ।

यथा—

अग्रासि यन्निरभिसन्धिविरोधभाजः कंसस्य किंकरगणैर्गिरितोऽप्युदग्रैः ।
गास्तत्र रक्षितुमसौ गहने मृदुर्मे बालः प्रयात्यविरतं बत किं करोमि ॥

यथा वा—

सुतमङ्गुलिभिः स्नुतस्तनी चिबुकाग्रे दधती दयार्द्रधीः ।
समलालयदालयात्पुरः स्थितिभाजं व्रजराजगेहिनी ॥

तत्रेत्यर्द्धमपि तथा व्याख्येयम् । प्रीतित्वमेव विशेषेण दर्शयति—हि यस्मात् तत्र श्रीकृष्णे असौ आराध्यत्वात्मिका प्रीतिनाम्नी रतिः, ततोऽन्यत्र प्रीतेस्तद्रूपरतेः संहारिणी । तत्र तस्यां जातायाम् अन्यत्र सा नश्यतीत्यर्थः । ततोऽन्यत्र यदि स्यात् तदा तत्सम्बन्धेनैव मन्तव्येति भावः । उदाहरणेऽपि कुत्रचिदन्यत्र गमनेऽपि मम त्वय्येव प्रीतिर्भवेन्नान्यत्र पुंसीति विवक्षितम् । सख्यादिषु त्वन्यदपि वैशिष्ट्यमस्तीति भेदो ज्ञेयः ।

तुल्यास्तुल्यत्वाभिमानमयरतियुक्ता इत्यर्थः । ततः साम्यात् श्रीकृष्णेन सह परस्परं समभावत्वाद् हेतोर्विश्रम्भमयन्त्रणं रूपयति प्रकाशयति या रतिः सा सख्यमुच्यते । विश्रम्भरूपत्वमेव विवृणोति—परीहासेति ।

मामिति । ब्रह्मणा हृतानां बालकानामनुशोचनमयी निशि श्रीकृष्णस्य भावना, मथुरायामुद्धवं प्रति तेन कथनं वा । त इति । वत्ससंभालनार्थं ये सर्वेऽपि मया प्रेषिता इति भावः ।

श्रीदामेति । देव्यै राजायमानस्य तव महामहिषीरूपायै । सख्यै इति वा पाठः ।

गुरवो गुरुत्वाभिमानमयरतियुक्ताः । वत्सं वक्षो लान्ति निजलाल्येषु ददतीति वत्सलाः पित्रादयः; तेषां भावो वात्सल्यम् । यथोक्तं तृतीये देवहूतिमधिकृत्य—

अथ प्रियता—

मिथो हरेर्मृगाक्ष्याश्च सम्भोगस्यादिकारणम् ॥ २७ ॥
मधुरापरपर्याया प्रियताख्योदिता रतिः ।
अस्यां कटाक्षभ्रूक्षेपप्रियवाणीस्मितादयः ॥ २८ ॥

यथा गोविन्दविलासे—

चिरमुत्कण्ठितमनसो राधामुरवैरिणोः कोऽपि ।
निभृतनिरीक्षणजन्मा प्रत्याशापल्लवो जयति ॥

यथोत्तरमसौ स्वादविशेषोल्लासमय्यपि ।
रतिर्वासनया स्वाद्वी भासते कापि कस्यचित् ॥ २९ ॥

इति मुख्या ।

अथ गौणी—

विभावोत्कर्षजो भावविशेषो योऽनुगृह्यते ।
संकुचन्त्या स्वयं रत्या सा गौणी रतिरुच्यते ॥ ३० ॥

"वनं प्रव्रजिते पत्यावपत्यविरहातुरा । जाततत्त्वाप्यभून्नष्टे वत्से गौरिव वत्सला ॥" इति ।

हरेर्मृगाक्ष्याश्च यो मिथः संभोगः श्रवणदर्शनाद्यष्टविधः । तस्यापि कारणं या मृगाक्ष्या रतिः सा प्रियताख्या कथितेति योज्यम् । भक्ताश्रयायाः श्रीकृष्णविषयाया एव रते रस्यमानतया निर्दिष्टत्वात् । भक्तविषयश्रीकृष्णरतेश्च तत्रोद्दीपनत्वात् । प्रियाया भावः प्रियतेति निरुक्तेः । त्वतयोर्गुणवचनस्येति पुंवत्त्वम् । तदुक्तं कातन्त्रविस्तरे—गुणग्रहणेनात्र जातिसंज्ञयोर्निवृत्तिः क्रियते । तेन पाचिकाया पाचकत्वमित्यादि । सा च मधुरापरपर्यायेति मधुरानाम्नीत्यर्थः । चिरमित्यादि वक्ष्यमाणमुदाहरणन्तु एकांशेन ज्ञेयम् ।

तदेवं पञ्चविधां रतिं निरूप्याशङ्कते नन्वासां रतीनां तारतम्यं साम्यं वा मतम् ? तत्राद्ये सर्वेषामेकत्र प्रवृत्तिः स्याद् द्वितीये च कस्यचित् क्वचित्प्रवृत्तौ किं कारणम् ? तत्राह—यथोत्तरमिति । यथोत्तरमुत्तरक्रमेण स्वाद्वी अभिरुचिता ।

नन्वत्र विवेक्ता कतमः स्याद् निर्वासन एकवासनो बहुवासनो वा ? तत्राद्ययोरन्यतर-स्वादाभावाद्विवेक्तृत्वं न घटत एव, अन्त्यस्य च रसाभासितापर्यवसानान्नास्तीति ? सत्यम्, तथाप्येकवासनस्यैतद् घटते रसान्तरस्याप्रत्यक्षत्वेऽपि सदृशरसस्योपमानेन प्रमाणेन विसदृश-रसस्य तु सामग्रीपरिपोषापरिपोषदर्शनादनुमानेन चेति भावः ।

तदेवं मुख्यां सपरिकरं समाप्य गौणीमाह—अथेति । विभावत्वमत्रालम्बनत्वम् । भाव-विशेषस्यैव तत्र तत्र प्रकटमुपलभ्यमानत्वात् संकुचन्त्येवेति । सा रतिरिति भावः । अनुगृह्यते प्रकटीक्रियते, सा गौणी रतिरुच्यत इति, सोऽपि भावविशेषो रतिरुच्यते । किन्तु सा मञ्चा क्रोशन्तीतिवद् गौणी औपचारिकीत्यर्थः ।

हासो विस्मय उत्साहः शोकः क्रोधो भयं तथा ।
जुगुप्सा चेत्यसौ भावविशेषः सप्तधोदितः ॥ ३१ ॥
अपि कृष्णविभावत्वमाद्यषट्कस्य सम्भवेत् ।
स्याद्देहादिविभावत्वं सप्तम्यास्तु रतेर्वशात् ॥ ३२ ॥
हासादावत्र भिन्नोऽपि शुद्धसत्त्वविशेषतः ।
परार्थाया रतेर्योगाद्रतिशब्दः प्रयुज्यते ॥ ३३ ॥
हासोत्तरा रतिर्या स्यात्सा हासरतिरुच्यते ।
एवं विस्मयरत्याद्या विज्ञेया रतयश्च षट् ॥ ३४ ॥
कंचित्कालं क्वचिद्भक्ते हासाद्याः स्थायितामभी ।
रत्या चारुकृता यान्ति तल्लीलाद्यनुसारतः ॥ ३५ ॥
तस्मादनियताधाराः सप्त सामयिका इमे ।
सहजा अपि लीयन्ते बलिष्ठेन तिरस्कृताः ॥ ३६ ॥
काप्यव्यभिचरन्ती सा स्वाधारान् स्वस्वरूपतः ।
रतिरात्यन्तिकस्थायी भावो भक्तजनेऽखिले ॥ ३७ ॥
स्युरेतस्या विनाभावाद्भावाः सर्वे निरर्थकाः ।
विपक्षादिषु यान्तोऽपि क्रोधाद्याः स्थायितां सदा ॥ ३८ ॥
लभन्ते रतिशून्यत्वान्न भक्तिरसयोग्यताम् ।
अविरुद्धैरपि स्पृष्टा भावैः संचारिणोऽखिलाः ॥ ३९ ॥

अपीति । विभावत्वमत्रालम्बनत्वम् । रतेर्मुख्याया वशादाद्यषट्कस्य हासादिभयपर्यन्तस्य कृष्णविभावत्वमपि सम्भवेत् तस्य तस्यापि योग्यत्वाद्, अथ रतेर्वशादेव सप्तम्या जुगुप्सायास्तु देहादिविभावत्वमेव संभवेद् न तु कृष्णविभावत्वं तदयोग्यत्वात् ।

शुद्धसत्त्वविशेषतः स्वार्थाया रतेः । परार्थायास्तस्या एव परार्थत्वं प्राप्तायाः ।

तदेवं गौणीनां रतीनां हासादय एव संज्ञाः । परार्थायास्तु हासरत्यादय इत्याह—हासोत्तरेति ।

सहजा अपीति । यदि सहजाः स्युस्तथापीत्यर्थः । बलिष्ठेन रत्युत्थतद्विरोधिभावेनेति शेषः ।

रतिरेव स्वस्वरूपेण स्वाधारान् अव्यभिचरन्ती अनतिक्रामन्ती । आत्यन्तिकस्थाय्याख्यो भावः स्यात् । स्वाधारादिति पञ्चम्यन्तो वा पाठः ।

रतिशून्यत्वाद् रतिरिक्तत्वाद्, रत्याभासस्यापि संभावना नास्तीति तद्विरोधित्वादित्यर्थः ।

निर्वेदाद्या विलीयन्ते नार्हन्ति स्थायितां ततः।
इत्यतो मतिगर्वादिभावानां घटते नहि ॥ ४० ॥
स्थायिता कैश्चिदिष्टापि प्रमाणं तत्र तद्विदः।
सप्त हासादयस्त्वेते तैस्तैर्नीताः सुपुष्टताम् ॥ ४१ ॥
भक्तेषु स्थायितां यान्तो रुचिमेभ्यो वितन्वते।

तथा चोक्तम्—

अष्टानामेव भावानां संस्काराधायिता मता ॥ ४२ ॥
तत्तिरस्कृतसंस्काराः परे न स्थायितोचिताः।

तत्र हासरतिः—

चेतोविकासो हासः स्याद्वाग्वेषेहादिवैकृतात् ॥ ४३ ॥
स दृग्विकासनासौष्ठकपोलस्पन्दनादिकृत्।
कृष्णसम्बन्धिचेष्टोत्थः स्वयंसङ्कुचदात्मना ॥ ४४ ॥
रत्याऽनुगृह्यमाणोऽयं हासो हासरतिर्भवेत्।

यथा—

मया दृगपि नार्पिता सुमुखि दध्नि तुभ्यं शपे
सखी तव निरर्गला तदपि मे मुखं जिघ्रति।
प्रशाधि तदिमां मुधा छलितसाधुमित्यच्युते
वदत्यजनि दूतिका हसितरोधने न क्षमा॥

येन स्पृष्टा लीयन्ते तस्य विरुद्धत्वापत्तेरविरुद्धैरपि स्पृष्टा इति। नञ् भिन्नक्रमे असूर्यम्पश्या राजदारा इतिवद् विरुद्धैरप्यस्पृष्टाः कालव्यवधानेन स्वतोऽपि लीयन्त इत्यर्थः।

नन्विदमस्माकमनुभवविरुद्धम्? तत्राह—"प्रमाणं तत्र तद्विदः" इति। तद्विदो भरताद्याः।

पूर्वं हासोत्तरेत्यादिना हासाद्यावृतताया रतेर्हासरत्यादीतिसंज्ञत्वमुक्तम्। संप्रति तु रत्यारोपितत्वेन स्वीयधर्मेणानुगृह्यमाणत्वाद्धासादयोऽपि रत्यादित्वेन व्यवह्रियन्त इत्याह—कृष्णेति। हासो रतिरिव हासरतिः पुरुषव्याघ्र इतिवत्समासः। पूर्वा हासरतिस्तु शाकपार्थिवादिवत्। संकुचदात्मना रत्याऽनुगृह्यमाण इत्यत्र हेतुमाह—कृष्णसम्बन्धचेष्टोत्थ इति। तच्चेष्टाजातसुखविशेषेण व्याप्ततयेति भावः। यत्र तु कृष्णविरोधिचेष्टावैरूप्योत्थः स्यात्तत्रापि भावितन्नाशककृष्णचेष्टाभावनैव हेतुः स्यादिति। एवमन्यत्रापि योज्यम्।

मया दृगपीति। वनमध्ये देवपूजाव्याजेन दध्यादीन्यवतार्य पुष्पाद्यवचयनार्थमितस्ततः क्रीडन्तीषु तासु दधिसमीपे रहसि दधिरक्षार्थं रक्षितदूतीप्रापितया कयाचिल्लीलय-

लोकोत्तरार्थवीक्षादेर्विस्मयश्चित्तविस्तृतिः ॥ ४५ ॥
अत्र स्युर्नेत्रविस्तारसाधूक्तिपुलकादयः ।
पूर्वोक्तरीत्या निष्पन्नः स विस्मयरतिर्भवेत् ॥ ४६ ॥

यथा—

गवां गोपालानामपि शिशुगणः पीतवसनो
लसच्छ्रीवत्साङ्कः पृथुभुजचतुष्कैर्धृतरुचिः ।
कृतस्तोत्रारम्भः सविधिभिरजाण्डालिभिरलं
परब्रह्मोल्लासान्वहति किमिदं हन्त किमिदम् ॥

अथोत्साहरतिः—

स्थेयसी साधुभिः श्लाघ्यफले युद्धादिकर्मणि ।
सत्वरा मानसासक्तिरुत्साह इति कीर्त्यते ॥ ४७ ॥
कालानपेक्षणं तत्र धैर्यत्यागोद्यमादयः ।
सिद्धः पूर्वोक्तविधिनाऽसावुत्साहरतिर्भवेत् ॥ ४८ ॥

यथा—

कालिन्दीतटभुवि पत्रशृङ्गवंशीनिक्वाणैरिह मुखरीकृताम्बरायाम् ।
विस्फूर्जन्नघदमनेन योद्धुकामः श्रीदामा परिकरमुद्भटं बबन्ध ॥

अथ शोकरतिः—

शोकस्त्विष्टवियोगाद्यैश्चित्तक्लेशभरः स्मृतः ।
विलापपातनिश्वासमुखशोषभ्रमादिकृत् ॥ ४९ ॥
पूर्वोक्तविधिनैवायं सिद्धः शोकरतिर्भवेत् ।

यथा श्रीदशमे—

रुदितमनुनिशम्य तत्र गोप्यो भृशमनुरक्तधियोऽश्रुपूर्णमुख्यः ।
रुरुदुरनुपलभ्य नन्दसूनुं पवन उपारतपांशुवर्षवेगे ॥

मानस्य श्रीकृष्णस्याकस्मादागतां वामां सखीं प्रति छलोक्तिः । जरतीति वधूरिति च पाठो नेष्टः । किन्तु सुमुखीत्येव पाठः, भयानकेन हास्याच्छादनात् ।

चित्तस्य विस्तृतिः किमिदं किमिदमिति नानागतिः । चेतोविकासो हास इत्यत्र विकासस्तु प्रकाश इत्यर्थः ।

युद्धादिकर्मणीति । आदिपदेन युद्धदानदयाधर्मा एव गृह्यन्ते । स्वामीष्टकर्मणीति वा पाठः ।

चित्तक्लेशभर इति । प्रियस्य नाशभावनामयत्वात्परमातिशायिचित्तक्लेश इत्यर्थः ।

यथा वा—

अवलोक्य फणीन्द्रयन्त्रितं तनयं प्राणसहस्रवल्लभम् ।
हृदयं न विदीर्यति द्विधा धिगिमां मर्त्यतनोः कठोरताम् ॥

अथ क्रोधरतिः—

प्रातिकूल्यादिभिश्चित्तज्वलनं क्रोध ईर्यते ॥ ५० ॥
पारुष्यभ्रुकुटीनेत्रलौहित्यादिविकारकृत् ।
एतं पूर्वोक्तवत्सिद्धं विदुः क्रोधरतिं बुधाः ॥ ५१ ॥
द्विधाऽसौ कृष्णतद्वैरिविभावत्वेन कीर्तिता ।

तत्र कृष्णविभावा यथा —

कण्ठसीमनि हरेर्द्युतिभाजं राधिकामणिसरं परिचित्य ।
तं चिरेण जटिला विकटभ्रूभङ्गभीमतरदृष्टि ददर्श ॥

तद्वैरिविभावा यथा —

अथ कंससहोदरोग्रदावे हरिमभ्युद्यति तीव्रहेतिभाजि ।
रभसादलिकाम्बरे प्रलम्बद्विषतोऽभूद् भ्रुकुटीपयोदलेखा ॥

अथ भयरतिः—

भयं चित्तातिचाञ्चल्यं मन्तुघोरेक्षणादिभिः ॥ ५२ ॥
आत्मगोपनहृच्छोषविद्रवभ्रमणादिकृत् ।
निष्पन्नं पूर्ववदिदं बुधा भयरतिं विदुः ॥ ५३ ॥
एषापि क्रोधरतिवद् द्विविधा कथिता बुधैः ।

तत्र कृष्णविभावा यथा —

याचितः पटिमभिः स्यमन्तकं शौरिणा सदसि गान्दिनीसुतः ।
वस्त्रगूढमणिरेष मूढधीस्तत्र शुष्यदधरः क्लमं ययौ ॥

दुष्टविभावा यथा—

भैरवं रुवति हन्त गोकुलद्वारि वारिदनिभे वृषासुरे ।
पुत्रगुप्तिधृतयत्नवैभवा कम्प्रमूर्तिरभवद् व्रजेश्वरी ॥

अथ जुगुप्सारतिः—

जुगुप्सा स्यादहृद्यानुभवाच्चित्तनिमीलनम् ॥ ५४ ॥

अवलोक्येति । श्रीव्रजेश्वरः स्वयमेव स्वं निन्दति ।

कण्ठेति । अत्र श्वश्रूम्मन्याया जटिलाया क्रोधः श्रीकृष्णरतिमूलकत्वेनापि सम्भवति, श्रीकृष्णस्यापि मङ्गलकामनया स्ववधूसम्बन्धनिवर्तनाद् । एवं सर्वत्र ज्ञेयम् ।

अथ कंसेति । हेतिः अस्त्रं ज्वाला च, अलिकं ललाटम् ।

तत्र निष्ठीवनं वक्त्रकूणनं कुत्सनादयः ।
रतेरनुग्रहाज्जाता सा जुगुप्सारतिर्मता ॥ ५५ ॥

यथा—

यदवधि मम चेतः कृष्णपादारविन्दे नवनवरसधामन्युद्यतं रन्तुमासीत् ।
तदवधि बत नारीसंगमे स्मर्यमाणे भवति मुखविकारः सुष्ठु निष्ठीवनं च ॥

रतित्वात्प्रथमैकैव सप्त ह्रासादयस्तथा ।
इत्यष्टौ स्थायिनो यावद्रसावस्थां न संश्रिताः ॥ ५६ ॥
चेत्स्वतन्त्रास्त्रयस्त्रिंशद्भवेयुर्व्यभिचारिणः ।
इहाष्टौ सात्त्विकाश्चैते भावाख्यास्तानसंख्यकाः ॥ ५७ ॥
कृष्णान्वयाद् गुणातीतप्रौढानन्दमया अपि ।
भान्त्यमी त्रिगुणोत्पन्नसुखदुःखमया इव ॥ ५८ ॥
तत्र स्फुरन्ति ह्रीबोधोत्साहाद्याः सात्त्विका इव ।
तथा राजसवद्गर्वहर्षसुप्तिहसादयः ॥ ५९ ॥
विषाददीनतामोहशोकाद्यास्तामसा इव ।
प्रायः सुखमयाः शीता उष्णा दुःखमया इह ॥ ६० ॥
चित्रेयं परमानन्दसान्द्राप्युष्णा रतिर्मता ।

वक्त्रकूणनं मुखस्य कुटिलीकरणम् ।

प्रथमा मुख्या । यावदिति । रसावस्थायां तु रसा एवोच्यन्त इत्यर्थः ।

स्वतन्त्राः स्थाय्यङ्गतया रसात्मतामगताश्चेद्भवेयुस्तदा व्यभिचारिणस्त्रयस्त्रिंशत् । ताना ऊनपञ्चाशत् तत्संख्यकाः ।

कृष्णान्वयादित्यस्यायमर्थः—कृष्णान्वयात् कृष्णस्फुरणमयत्वाद्धर्षादयस्तावदप्राकृत-सुखमया एव किन्तु तदन्वयाद् विषादादयश्च तादृशसुखमया एव वक्तव्याः । दुःखमयत्वेन तेषां स्फुरणं तु तदप्राप्त्यादिभावनारूपेणोपाधिनोपादानेनैव जायते । कृष्णस्फुरणं तु तत्र निमित्तमात्रं भक्तानामायत्यां तत्प्राप्त्यादयस्त्वावश्यका एव । प्राप्त्यादिषु तु जातेषु तद्भावना-रूपस्योपाधेरुपादानस्यापगमाद्धर्षस्य पोषणाच्च बुभुक्षादिवद्धि पादादयोऽपि सुखमयत्वेनैव स्फुरन्तीति दुःखमया इव ते न तु दुःखमयाः । ते च भक्तगते सुखदुःखे अभक्तानां त्रिगुणोत्पन्ने एते इति प्रतीत्यास्पदे भवतः, वस्तुतस्तु न तादृशं यथोक्तमेकादशे "कैवल्यं सात्त्विकं ज्ञानम्" इत्यादौ "मन्निष्ठं निर्गुणं स्मृतम्" इति ।

प्रायो वितर्के । शीता हर्षादयः, उष्णा विषादादयः । रतेः स्वत उष्णत्वं तु संयोगेऽप्यु-त्कण्ठाशङ्काप्रधानत्वाद् । यथोक्तम्—

शीतैर्भावैर्बलिष्ठैस्तु पुष्टा शीतायते ह्यसौ ॥ ६१ ॥
उष्णैस्तु रतिरत्युष्णा तापयन्तीव भासते ।
विप्रलम्भे ततो दुःखभराभासकृदुच्यते ॥ ६२ ॥
रतिर्द्विधापि कृष्णाद्यैः श्रुतैरवगतैः स्मृतैः ।
तैर्विभवादितां यद्भिस्तद्भक्तेषु रसो भवेत् ॥ ६३ ॥
यथा दध्यादिकं द्रव्यं शर्करामरिचादिभिः ।
संयोजनविशेषेण रसालाख्यो रसो भवेत् ॥ ६४ ॥
तदत्र सर्वथा साक्षात् कृष्णाद्यनुभवाद्भुतः ।
प्रौढानन्दचमत्कारो भक्तैः कोऽप्यनुरस्यते ॥ ६५ ॥
स रत्यादिविभावाद्यैरेकीभावमयोऽपि सन् ।
ज्ञप्ततत्तद्विशेषश्च तत्तदुद्भेदतो भवेत् ॥ ६६ ॥

तथा चोक्तम्—

"प्रतीयमानाः प्रथमं विभावाद्यास्तु भागशः ।
गच्छन्तो रसरूपत्वं मिलिता यान्त्यखण्डताम् ॥
यथा मरिचखण्डादेरेकीभावेऽपि पानके ।
उद्भासः कस्यचित्क्वापि विभावादेस्तथा रसः ॥ इति ।

रतेः कारणभूता ये कृष्णकृष्णप्रियादयः ।
स्तम्भाद्याः कार्यभूताश्च निर्वेदाद्याः सहायकाः ॥ ६७ ॥
हित्वा कारणकार्यादिशब्दवाच्यत्वमत्र ते ।
रसोद्बोधे विभावादिव्यपदेश्यत्वमाप्नुयुः ॥ ६८ ॥
रतेस्तु तत्तदास्वादविशेषायातियोग्यताम् ।

"अदृष्टे दर्शनोत्कण्ठा दृष्टे विच्छेदभीरुता ।
नादृष्टेन न दृष्टेन भवता लभ्यते सुखम् ॥" इति ।

शीतैर्भावैः शीतायते । हर्षादिभिः सहाभेदं प्राप्नोतीत्यर्थः । उष्णैरिति । स्वस्यात्युष्णत्वाभावान्न स्वयं तापयति किन्तूष्णैर्विषादादिभिर्भावैरत्युष्णेव सती तापयन्तीव भासते प्रतीयते । वियोगाद्युत्थानां तेषां गुणा एव तस्यामारोप्यन्त इत्यर्थः । यथा योगराजाद्याह्वयं बहुगुणमौषधं तत्तद्गुणद्रव्यैरिवेति भावः ।

आभासत्वमाद्यन्तयोरस्थायित्वाद् वियोगलक्षणमुपाधिमन्वेव मध्येऽन्यथाप्रतीयमानत्वात् ।

मुख्यागौणीविभेदेन द्विधा । अभिनयादौ कृष्णत्वादिनावगतैः । यद्भिः प्राप्नुवद्भिः । रतेस्त्विवति । स्पष्टतार्थमेवोक्तस्याप्यपवादोऽयं विभावयन्तीत्येव व्याचष्टे । रतेस्तु तत्तदा-

विभावयन्ति कुर्वन्तीत्युक्ता धीरैर्विभावकाः ॥ ६९ ॥
तां चानुभावयन्त्यन्तस्तन्वन्त्यास्वादनिर्भराम् ।
इत्युक्ता अनुभावास्ते कटाक्षाद्याः ससात्त्विकाः ॥ ७० ॥
संचारयन्ति वैचित्रीं नयन्ते तां तथाविधाम् ।
ये निर्वेदादयो भावास्ते तु सञ्चारिणो मताः ॥ ७१ ॥
एतेषां तु तथाभावे भगवत्काव्यनाट्ययोः ।
सेवामाहुः परं हेतुं केचित्तत्पक्षरागिणः ॥ ७२ ॥
किन्तु तत्र सुदुस्तर्कमाधुर्याद्भुतसंपदः ।
रतेरस्याः प्रभावोऽयं भवेत्कारणमुत्तमम् ॥ ७३ ॥
महाशक्तिविलासात्मा भावोऽचिन्त्यस्वरूपभाक् ।
रत्याख्य इत्ययं युक्तो नहि तर्केण बाधितुम् ॥ ७४ ॥
भारताद्युक्तिरेषा हि प्राक्तनैरप्युदाहृता ।

यथोक्तमुद्यमपर्वणि—

"अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत् ।
प्रकृतिभ्यः परं यच्च तदचिन्त्यस्य लक्षणम् ॥" इति ।

स्वादविशेषायातियोग्यतां कुर्वन्तीति परपरत्राप्येवमनुज्ञेयम् ।

तां विभावितां रतिमनुभावयन्ति अन्तर्मनस्यास्वादनिर्भरां तन्वन्ति कुर्वन्तीति, स्वतं-स्तत्तद्रूपेणातिविकासात् ।

तथाविधां विभावितामनुभावितां च ।

तथाभावे विभावादित्वे ।

अस्या श्रीभगवत्सम्बन्धिन्याः, अयं वक्ष्यमाणप्रकारः ।

ननु देवतान्तररतिवदेवेयमपि सत्कविनिबद्धतयापि रसत्वं नापद्येत किमुत तां विने-त्याशङ्क्याह— महाशक्तीति । ह्लादिनीविलासरूपः; अत एवाचिन्त्यस्वरूपभाग् यः खलु मोक्षानन्दमपि तिरस्करोति श्रीभगवन्तमत्यानन्दयतीति भावः । नहि तर्केण बाधितुमिति । किन्तु श्रीभागवतादिशास्त्रानुसार्यनुभवेनैव ग्रहीतुं युक्त इत्यर्थः ।

तर्केणाबाधे हेतुमाह—"भारताद्युक्तिरेषा हि प्राक्तनैरप्युदाहृता" इति । प्राक्तनैः शारीरकभाष्यकारादिभिः । शास्त्रं चेदम्—

एवंव्रतः स्वप्रियनामकीर्त्या जातानुरागो द्रुतचित्त उच्चैः ।
हसत्यथो रोदिति रौति गायत्युन्मादवन्नृत्यति लोकबाह्यः ॥
क्वचिद्रुदन्त्यच्युतचिन्तया क्वचिद्धसन्ति नन्दति वदन्त्यलौकिकाः ।
नृत्यन्ति गायन्त्यनुशीलयन्त्यजं भवन्ति तूष्णीं परमेत्य निर्वृताः ॥ इत्यादि ।

विभावतादीनानीय कृष्णादीन्मञ्जुला रतिः ॥ ७५ ॥
एतैरेव तथाभूतैः स्वं संवर्द्धयति स्फुटम् ।
यथा स्वैरेव सलिलैः परिपूर्य बलाहकान् ॥ ७६ ॥
रत्नालयो भवत्येभिर्वृष्टैस्तैरेव वारिधिः ।
नवे रत्यङ्कुरे जाते हरिभक्तस्य कस्यचित् ॥ ७७ ॥
विभावत्वादिहेतुत्वं किंचित्तत्काव्यनाट्ययोः ।
हरेरीषच्छ्रुतिविधौ रसास्वादः सतां भवेत् ॥ ७८ ॥
रतेरेव प्रभावोऽयं हेतुस्तेषां तथाकृतौ ।
माधुर्याद्याश्रयत्वेन कृष्णादींस्तनुते रतिः ॥ ७९ ॥
तथानुभूयमानास्ते विस्तीर्णां कुर्वते रतिम् ।
अतस्तस्य विभादिचतुष्कस्य रतेरपि ॥ ८० ॥
अत्र साहायकं व्यक्तं मिथोऽजस्रमवेद्यते ।
किन्त्वेतस्याः प्रभावोऽपि वैरूप्ये सति कुञ्चति ॥ ८१ ॥
वैरूप्यं तु विभावादेरनौचित्यमुदीर्यते ।
अलौकिक्या प्रकृत्येयं सुदुरूहा रसस्थितिः ॥ ८२ ॥

प्रभावमेव विवृणोति—विभावतादीनिति । धर्मानिति शेषः । तथाभूतैः विभावादित्वं प्राप्तैः ।

तर्हि काव्यनाट्ययोर्वैयर्थ्यं स्यात् ? तत्राह—नव इति । हरिभक्तस्य कस्यचित्काव्यार्थचर्वणविज्ञस्येत्यधिकरणे सम्बन्धविवक्षा । तत्र हर्याश्रयकाव्यनाट्ययोर्विभावादिकारणत्वं स्यात् तच्च किञ्चित्स्यात् जातरतौ तु प्रकारान्तरस्यापि यथा तत्कारणत्वं न तथेत्यर्थः ।

तर्हि कथामारूढभावेषु तत्तदप्रयोजकं स्याद् ? नेत्याह—हरेरिति । ईषच्छ्रुतिविधावपि स्यात्, लोके हर्षशोकादिकारणेभ्यो हर्षशोकादि नियमेन जायते काव्यनाट्ये सर्वेभ्योऽपि सुखमेवेत्यलौकिकत्वं ताभ्यां तत्तदनुभवप्राचुर्यं तु सुतरामेवेति भावः । श्रीहनुमदादीनां नित्यमेव रामायणश्रवणप्रसिद्धेः, "नैषाऽतिदुःसहा क्षुन्माम्" इत्यादि श्रीपरीक्षित्प्रभृतिवचनात् "तव कथामृतं तप्तजीवनं कविभिरीडितम्" इति श्रीव्रजदेवीनामभिलाषाच्च । न च तेन विना तेषु च तदुत्पत्तिर्न सम्भाव्येत्याशङ्क्याह—तेषां कारणदीनां तथाकृतौ विभावत्वादिप्रापणे, हेतुरयं पूर्वोक्तरतेः प्रभाव एव स्यात् ।

तनुते प्रकाशयति ।

विभादेरिति । विभावोऽत्र श्रीकृष्णः कृष्णभक्तविशेषश्च तदादेर्वैरूप्यमनुपयुक्तावस्थत्वम् ।

अथ तादृशी रतिरेव प्राचीनभक्तानां भावैः सहार्वाचीनानां भावान् साधारण्यमानयति साधारण्यप्रापकेण भावेन येन रसस्थितिरपि तादृशी स्यादित्याह—अलौकिक्येत्यादिना प्रतिपद्यत

यत्र साधारणतया भावाः साधु स्फुरन्त्यमी ।
एषां स्वपरसम्बन्धनियमानिर्णयो हि यः ॥ ८३ ॥
साधारण्यं तदेवोक्तं भावानां पूर्वसूरिभिः ।

तदुक्तं श्रीभरतेन—

शक्तिरस्ति विभावादेः क्वापि साधारणीकृतौ ॥ ८४ ॥
प्रमाता तदभेदेन स्वं यया प्रतिपद्यते ॥
दुःखादयः स्फुरन्तोऽपि जातु स्वीयतया हृदि ॥ ८५ ॥
प्रौढानन्दचमत्कारचर्वणामेव तन्वते ।
पराश्रयतयाप्येते जातु भान्तः सुखादयः ॥ ८६ ॥
हृदये परमानन्दसंदोहमुपचिन्वते ।
सद्भावश्चेद्विभावादेः किंचिन्मात्रस्य जायते ॥ ८७ ॥
सद्यश्चतुष्टयाक्षेपात्पूर्णतैवोपपद्यते ।

इतीत्यन्तेन । भावा अत्र विभावादयो रत्यादयश्च । यदुक्तं—

"व्यापारोऽस्ति विभावादेर्नाम्ना साधारणीकृतिः ।
तत्प्रभावात्परस्यासन् पाथोधिप्लवनादयः ॥
उत्साहादिसमुद्बोधः साधारण्याभिमानतः ।
नृणामपि समुद्रादिलङ्घनादौ न दुष्यति ॥
साधारण्येन रत्यादिरपि तद्वत्प्रतीयते ।
परस्य न परस्येति ममेति न ममेति च ॥
तदास्वादे विभावादेः परिच्छेदो न विद्यते ॥" इति ।

प्लवनादयः तादृशचेष्टाः । रत्यादेरपि स्वात्मगतत्वेन व्रीडातङ्कादिर्भवेत् परगतत्वेन रस्यता न स्यादिति भावः । मुनिवाक्ये तु भेदांशः स्वयमस्त्येवेत्यभेदांश एव तु विभावादेः शक्तिरिति भावः ।

अन्यामपि सुदुरूहतां दर्शयति—दुःखादय इति द्वाभ्याम् । तादृश्यनिर्णयेऽपि सति यदा दुःखादयः स्वीयतयापि स्फुरन्ति यदा च सुखादयः पराश्रयतयापि स्फुरन्ति तदापीति योज्यम् । दुःखादीनां प्रौढानन्दप्रापणं तु दुःखादिशान्तिपूर्वकमायत्यां सुखादयस्तत्र समुद्भूता इति तत्काव्याद् वक्तृमुखाद्वा सङ्क्षेपाच्छ्रुतस्य तच्छ्रवणादिसमयेऽप्यन्तरनुसन्धानं वर्तते एवेति यथा श्रीसीताहरणादावित्यभिप्रायः, तन्न चेद् ? "न विना विप्रलम्भेन सम्भोगः पुष्टिमश्नुते ।" इति नोपपद्येत ।

तस्या रतेरन्यमपि प्रभावं दर्शयति—सदिति । श्रीकृष्णलीलापरिकरगतविभावादेः किञ्चिन्मात्रस्यापि सद्भावश्चेज्जायत आधुनिकतत्तत्सवासनभक्तानां हृद्यादिर्भवति तदा विभावानुभावसात्त्विकसञ्चारिण इति चतुष्टयस्याक्षेपात् स्फोरणात् पूर्णतैवोपपद्यते सिद्ध्यतीत्यर्थः ।

रतिः स्थितानुकार्येषु लौकिकत्वादिहेतुभिः ॥ ८८ ॥
रसः स्यान्नेति नाट्यज्ञा यदाहुर्युक्तमेव तत् ।
अलौकिकी त्वियं कृष्णरतिः सर्वाद्भुताद्भुता ॥ ८९ ॥
योगे रसविशेषत्वं गच्छन्त्येव हरिप्रिये ।
वियोगे त्वद्भुतानन्दविवर्तत्वं दधत्यपि ॥ ९० ॥
तनोत्येषा प्रगाढार्तिभराभासत्वमूर्जिता ।
तत्रापि वल्लवाधीशनन्दनालम्बना रतिः ॥ ९१ ॥
सान्द्रानन्दचमत्कारपरमावधिरिष्यते ।

तदेवं मनसा तदनुभवितॄणां रसमुपपाद्य साक्षात्तदनुभवितॄणां रसमुपपादयिष्यन्नभ्युपगमवादेन विरोधिमतमुत्थापयति—रतिरिति । नाट्यज्ञा इत्युपलक्षणं काव्यमात्रज्ञानम् । ते च लौकिका एव तेषां रसोत्पत्तौ त्रिविधजनाः परिकराः—दृश्यकाव्ये तावदनुकार्या नलादयः, अनुकर्तारो नटाः, तद्द्रष्टारः सामाजिकाः, तथा श्रव्ये च क्रमेण ते श्रोतव्यवक्तृश्रोतारः, तत्रानुकार्यश्रोतव्ययो रसनिष्पत्तिं न ते मन्यन्ते लौकिकत्वात्पारिमित्याद् भयादिसद्भावाच्च ।

न चानुकर्त्तृवक्त्रोः जीविकार्थं तत्तदनुकरणात्, किन्तु द्रष्टृश्रोत्रो रसं मन्यन्ते तेषां निबन्धचातुर्येण तत्तच्चरितस्यालौकिकत्वादिप्राप्तेः ।

तत्र च सवासनेष्वेव न च जरन्मीमांसकादिषु तदेतदभ्युपगच्छन्नाह—युक्तमेवेति । किन्तु लोकातीतानन्तगुणाः श्रीरामसीतादयो यन्निजानुकार्यादिषु प्रवेशयन्ते तत्त्वयुक्तमिति भावः । तयोः कर्तृवक्त्रोर्यदि सवासनत्वं स्यात् तदा तेषां वा कथं न स्यादिति च ।

अथ तत्रैव स्वमतानुकार्यादिष्वपि रसमुपपादयति—अलौकिकी त्विति । मोक्षानन्दस्यापि तिरस्कारित्वात्सर्वानन्दमूलस्य श्रीभगवतोऽप्यानन्दकत्वात् ।

सर्वेति । श्रीभगवत्प्रादुर्भावान्तराणां रतितोऽपि परमाधिक्यात् । तच्च स्वयं श्रीकृष्णेन तद्भक्तवरेण च "यन्मर्त्यलीलौपयिकम्" इत्याद्यनुभवाद् । हरिप्रिये साक्षादनुभवितरि तल्लीलापरिकरे रतेः परमाश्रये ।

ननु दुःखमये वियोगे तेषां कथं रसः स्याद् रसस्य परमानन्दमयत्वात्? तत्राह—वियोग इति । अद्भुतानन्दविवर्तत्वं स्वतः परमानन्दस्वरूपत्वात् सर्वानन्दमूलश्रीभगवदालम्बनत्वाच्च । प्रगाढार्तिभराभासत्वं वियोगज्ञानपरिणामदुःखस्य तस्यामध्यासात्, तस्यास्तु तत्र निमित्तत्वात् तद्दुःखस्यापि दृढप्राप्त्याशया तिरस्कृतत्वादिति भावः ।

विवर्तोऽत्र परीपाकः, तस्याः । स्वरूपानन्यथाभावे हेतुः ऊर्जितेति । अन्यथाभावे सा त्यज्येतैव न तु त्यक्तुं शक्येतेति । तदुक्तं व्रजदेवीभिः स्वयमेव—"आशा हि परमं दुःखम्" इत्याद्यनन्तरं—"तज्जानतीनां नः कृष्णे तथाप्याशा दुरत्यया ।" इति ।

यत्सुखौघलवागस्त्यः पिबत्येव स्वतेजसा ॥ ९२ ॥
रमेशमाधुरीसाक्षात्कारानन्दाब्धिमप्यलम् ।

किञ्च—

परमानन्दतादात्म्याद्रत्यादेरस्य वस्तुतः ॥ ९३ ॥
रसस्य स्वप्रकाशत्वमखण्डत्वं च सिद्ध्यति ।
पूर्वमुक्ताद् द्विधाभेदान्मुख्यगौणतया रतेः ॥ ९४ ॥
भवेद्भक्तिरसोऽप्येष मुख्यगौणतया द्विधा ।
पञ्चधापि रतेरैक्यान्मुख्यस्त्वेक इहोदितः ॥ ९५ ॥
सप्तधात्र तथा गौण इति भक्तिरसोऽष्टधा ।

तत्र मुख्यः—

मुख्यस्तु पञ्चधा शान्तः प्रीतिः प्रेयांश्च वत्सलः ॥ ९६ ॥
मधुरश्चेत्यमी ज्ञेया यथापूर्वमनुत्तमाः ।

अथ गौणः—

हास्योऽद्भुतस्तथा वीरः करुणो रौद्र इत्यपि ॥ ९७ ॥
भयानकः सबीभत्स इति गौणश्च सप्तधा ।
एवं भक्तिरसो भेदाद् द्वयोर्द्वादशधोच्यते ॥ ९८ ॥
वस्तुतस्तु पुराणादौ पञ्चधैव विलोक्यते ।
श्वेतश्चित्रोऽरुणः शोणः श्यामः पाण्डरपिङ्गलौ ॥ ९९ ॥

तदेवं सामान्यतः श्रीकृष्णरतेः सर्वोत्कर्षमुक्त्वा श्रीमद्व्रजगतायास्तु वैशिष्ट्यमाह—तत्रापीति द्वाभ्याम् । यत्सुखौघलवेति । रमेशोऽत्र श्रीरुक्मिणीनाथत्वावस्थः स एव । तदेतत्तु "हरिः पूर्णतमः" इत्यादौ तत्राप्येकान्तिनां श्रेष्ठाः" इत्यादौ च सुष्ठु व्याख्यातमेव ।

परमानन्दतादात्म्यादिति । परमानन्दोऽत्र ह्लादिनीशक्तिः । तत्र रतिस्तन्मूला । कृष्णरूपो विभावस्तु शक्तिशक्तिमतोरेकात्मकत्वात्तच्छक्त्यात्मकः । भक्तरूपो रत्याविष्ट । अनुभावा व्यभिचारिणश्च तदुत्था इति; रत्यादेस्तु तत्तादात्म्यप्राप्तिः । तदेवं परमानन्दतादात्म्याद् हेतोरित्यर्थः । ततश्च पूर्वदर्शितमोक्षानन्दतिरस्कारिश्रीभगवद्वशीकारिमहानन्दतया वस्तुतो मूलांशविचारे सति स्वप्रकाशत्वं मनआद्यनधीनप्रकाशत्वमखण्डत्वमनन्यस्फूर्तिमयत्वं च सिद्ध्यतीति विवक्षितम् । अनुत्तमाः कनिष्ठाः ।

पञ्चधैवेति । हासादीनां व्यभिचारिषु पर्यवसानात् ।

यशसः शुक्लत्ववत्कविसमयानुरूप्येण मनआदीनां चन्द्रादिवत्तत्तदधिष्ठातृमूर्तिभेदेन वा तेषां रूपमाह—श्वेत इति ।

गौरो धूम्रस्तथा रक्तः कालो नीलः क्रमादमी।
कपिलो माधवोपेन्द्रौ नृसिंहो नन्दनन्दनः॥ १०० ॥
बलः कूर्मस्तथा कल्की राघवो भार्गवः किरिः।
बुद्ध इत्येषु कथिताः क्रमाद् द्वादश देवताः॥ १०१ ॥
पूर्तेर्विकाशविस्तारविक्षेपक्षोभतस्तथा।
सर्वभक्तिरसास्वादः पञ्चधा परिकीर्तितः॥ १०२ ॥
पूर्तिः शान्ते विकाशस्तु प्रीतादिष्वपि पञ्चसु।
वीरेऽद्भुते च विस्तारो विक्षेपः करुणोग्रयोः॥ १०३ ॥
भयानकेऽथ बीभत्से क्षोभो धीरैरुदाहृतः।
अखण्डसुखरूपत्वेऽप्येषामस्ति क्वचित् क्वचित्॥ १०४ ॥
रसे सुगहनास्वादविशेषः कोऽप्यनुत्तमः।
प्रतीयमाना अप्यज्ञैर्ग्राम्यैः सपदि दुःखवत्॥ १०५ ॥
करुणाद्या रसाः प्राज्ञैः प्रौढानन्दमया मताः।
अलौकिकविभावत्वं नीतेभ्यो रतिलीलया॥ १०६ ॥

अत्र भगवत्सम्बन्धिनामेतेषां रसानां चन्द्रादीनामनिरुद्धादिवदन्तर्यामित्वेन भगवदवतारा एव ते ज्ञेया इत्याह—कपिलो माधवोपेन्द्राविति।

किरिः वराहः। मीनस्थाने बुद्धो वा पठनीयः। तच्चेष्टाया अरोचकत्वाद् मीनस्य तु सच्चिदानन्दविग्रहत्वात्।

पञ्चस्विति हास्यसाहित्याद् युक्तम्। उग्रः रौद्रः।

तत्र तावत्पञ्चविधा जनाः परामृश्यन्ते—भाव्यभक्ता भावकभक्ताः प्राज्ञा अज्ञा ग्राम्याश्चेति। तत्र कश्चिदाशङ्कते—ननु वियोगे यथा रसता स्थापिता तथा प्रतीयते स्म; किन्तु करुणभयानकबीभत्सेषु न प्रतीयते। तत्र करुणे वियोग इव लीलापरिकरलक्षणभाव्यभक्तानां तत्प्राप्त्याशया व्यत्ययाद्, भयानके भयेनाच्छादनाद्, बीभत्से चाहृद्यस्फूर्त्या हृद्यकृष्णादिस्फुरणाच्छादनादानन्दस्वरूपरसप्रतियोगि दुःखमेव स्फुरति। अतएव तदितरेषां भावकभक्तानां वैरस्यापत्तिः स्यादिति तत्राह—प्रतीयमाना इति। अज्ञैः शास्त्रान्तरविज्ञत्वेऽपि रसशास्त्रानभिज्ञत्वाद् भाव्यभक्तानां तत्तद्रसाक्रान्तचित्तानां मर्म बोद्धुमसमर्थैः, तथा ग्राम्यैः पशुनिर्विशेषैः सपदि तात्कालिकदृष्टिमात्रपारवश्याद् दुःखवत्प्रतीयमाना अपि भाव्यभावकभक्तास्वाद्याः करुणाद्या रसाः प्राज्ञैः रसचर्वणायामसमर्थत्वेऽपि रसशास्त्रतात्पर्यविज्ञैः प्रौढानन्दमया मताः।

तदेवमज्ञान् ग्राम्यांश्च निन्दित्वा रसनिष्पत्तौ प्राज्ञमतेन युक्तिं दर्शयति—अलौकिकेति। अत्र नीतेभ्यस्तेभ्य इति बहुवचनं स्पष्टतार्थं त्रिभिरेकवचनैः पृथक्कृत्य व्याख्येयम्।

सदुक्त्या च सुखं तेभ्यः स्यात्सुव्यक्तमिति स्थितिः ।

तथा च नाट्यादौ—

करुणादावपि रसे जायते यत्परं सुखम् ॥ १०७ ॥
सचेतसामनुभवः प्रमाणं तत्र केवलम् ।
सर्वत्र करुणाख्यस्य रसस्यैवोपपादनात् ॥ १०८ ॥
भवेद्रामायणादीनामन्यथा दुःखहेतुता ।
तथात्वे रामपादाब्जप्रेमकल्लोलवारिधिः ॥ १०९ ॥
प्रीत्या रामायणं नित्यं हनुमान् शृणुयात्कथम् ।

अपि च—

संचारी स्यात्समोना वा कृष्णरत्याः सुहृद्रतिः ॥ ११० ॥

अत्र करुणेऽनिष्टाशङ्कामयत्वाद्वियोगाद्विलक्षणे; "अवलोक्य फणीन्द्रयन्त्रितम्" इत्यादि-भाव्यभक्तानुभवेनावियोगे वियोगज्ञानजमिवाध्यस्तं यदनिष्टाशङ्कामयं दुःखं तन्मयेऽपि रति-लीलया स्वतः परमानन्दरूपाया रतेर्लीलया तत्तत्काव्यप्रशस्तभाव्यभक्तेषु सर्वज्ञशतवाग्विश्व-स्तितः पूर्वपूर्ववत्प्राप्तिसम्भावनातश्चाशामय्या वृत्त्या तथा सदुक्त्या भावकभक्तेषु प्रथमसूचिता-वसानविस्तृतमङ्गलमय्या सद्वचनारूपया सतां वक्तॄणां तादृगुक्त्या चालौकिकविभावत्वं लोक-चमत्कारकारिविभावादिस्फूर्तिशालित्वं नीतात्करुणरसात् सुखं व्यक्तं स्यादिति स्थितिः रसविदां रसमर्यादेत्यर्थः । अथ भयानके रतिलीलया तद्वदेवाशामय्या रतेर्वृत्त्या सदुक्त्या च तादृश्ये-त्यर्थः । बीभत्सेऽपि रतिलीलया बीभत्सस्फूर्तिसुपमर्द्य श्रीकृष्णस्फूर्तिकारिण्या सदुक्त्या च तादृश्येत्यर्थः । यथोक्तं श्रीरुक्मिणीदेव्या—"त्वक्श्मश्रुरोमनखकेश" इत्यादि ।

तत्रास्तां तावदस्माकं सा कथेत्यभिप्रेत्याह—तथा चेति ।

अथ व्यतिरेकेण स्वमतं योजयति—सर्वत्रेति । प्रतिकाण्डं बहुत्रेत्यर्थः । उपपादनाद् व्यञ्जनाद् । दुःखहेतुतेत्यत्र भावकभक्तेष्विति शेषः ।

तत्र भावकेषु मुख्यस्यैकस्य प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्तिं प्रमाणयति—तथात्व इति । दुःख-हेतुत्वे सतीत्यर्थः ।

अपि चेति । तदेतत्समासं किञ्चिदन्यदप्युच्यत इत्यर्थः । सञ्चारी स्यादित्यस्यायमर्थः— सुहृदां निजाभीष्टरसाश्रये भक्तविशेषे श्रीराधिकादौ विषये सजातीयभावभक्तानां परस्परं रत्या विषयाश्रयरूपाणां ललितादीनां सखीमुख्यानामेकतराश्रया या रतिः सा यदि

अधिका पुष्यमाणा चेद्भावोल्लास इतीर्यते ।
फल्गुवैराग्यनिर्दग्धाः शुष्कज्ञानाश्च हैतुकाः ॥ १११ ॥
मीमांसका विशेषेण भक्त्यास्वादबहिर्मुखाः ।
इत्येष भक्तिरसिकैश्चोरादिव महानिधिः ॥ ११२ ॥
जरन्मीमांसकाद्रक्ष्यः कृष्णभक्तिरसः सदा ।
सर्वथैव दुरूहोऽयमभक्तैर्भगवद्रसः ॥ ११३ ॥
तत्पदाम्बुजसर्वस्वैर्भक्तैरेवात्र रस्यते ।
व्यतीत्य भावनावर्त्म यश्चमत्कृतिभारभूः ॥ ११४ ॥
हृदि सत्त्वोज्ज्वले बाढं स्वदते स रसो मतः ।
भावनायाः पदं यस्तु बुधेनानन्यबुद्धिना ॥ ११५ ॥
भाव्यते गाढसंस्कारैश्चित्ते भावः स कथ्यते ।

इति भक्तिरसामृतसिन्धौ दक्षिणविभागे भक्तिरससामान्यनिरूपणे
स्थायिभावलहरी पञ्चमी ॥ ५ ॥

कृष्णविषयाया रत्याः समा स्यादूना वा स्यात् तदा कृष्णविषयाया रत्याः सञ्चार्याख्य एव भावः स्यात्, तन्मूलत्वात् तत्पोषणत्वाच्च ।

एवं मधुराख्ये रसे तु सा यदि क्वचित् कृष्णविषयाया अपि रत्या अधिका तत्रापि पुष्यमाणा सन्तताभिनिवेशेन सम्वर्द्धमाना स्यात्तदा सञ्चारित्वेऽपि वैशिष्ट्यापेक्षया भावोल्लासाख्यो भाव ईर्यत इति, तदिदं त्वत्रानुस्मृत्य लिखितमपि सञ्चारिणामन्ते योजनीयं तत्रैव सजातीयत्वात् ।

अथ पूर्वोक्तानज्ञादीन् रसानधिकारिण आह—फल्गुवैराग्येति । फल्गुवैराग्यम् भक्त्युदासीनादिवैराग्यम्, शुष्कज्ञानम् भक्त्युदासीनादिज्ञानम्, हैतुकाः तर्कमात्रनिष्ठाः, मीमांसकाः कर्मवादिनः पूर्वमीमांसकाः, तथा द्वैतमात्रमिथ्यावादिनः केचिदुत्तरमीमांसकम्मन्याः, एषामुत्तरोत्तरं परिहार्यत्वाधिक्यम्, तार्किकाणां च केषांचित्कौतुकेनाधीतालङ्कारादीनां रससाधारण्यात्किञ्चिदत्र प्रवेशः स्यादिति मीमांसकात् पूर्वत्र पाठः । अत्र ग्राम्याः फल्गुवैराग्यनिर्दग्धा अन्ये त्वज्ञा ज्ञेयाः ।

यस्मात्सर्वेऽपि मीमांसका विशेषेण भक्त्यास्वादबहिर्मुखा इति हेतोरेव कृष्णभक्तिरसो जरन्मीमांसकात्तु सदा विशेषेण रक्ष्यो गोप्य इति पूर्वेणान्वयादन्येभ्योऽपि फल्गुवैराग्यनिर्दग्धादिभ्यो यथायथं रक्ष्य इति लभ्यते । तत्र "चोरादिव महानिधिः" इति दृष्टान्तस्तु तेन तद्रिक्तीकरणमात्रापेक्षया न तु तेनापि तस्य लोभ्यत्वमित्यपेक्षया । वह्नेरिवेति तु पाठान्तरम् । अस्य भक्तिरसस्यास्वादस्तु भाव्यभावकभक्तैरेवास्वाद्यः स्याद् न तु पूर्वोक्तप्राज्ञैरपीत्याह—सर्वथैवेति ।

अथ कारणकार्याद्यस्तित्वेन साम्येऽपि रसभावयोर्भेदमाह—व्यतीत्येति द्वाभ्याम् । सत्त्वं भावकारणत्वेन पूर्वमुद्दिष्टं शुद्धसत्त्वविशेषः, समाधिध्यानयोरिवानयोर्भेद इति भावः ॥ ११६ ॥

गोपालरूपशोभां दधदपि रघुनाथभावविस्तारी ।
तुष्यतु सनातनात्मा दक्षिणभागे सुधाम्बुनिधेः ॥ ११६ ॥

इति भक्तिरसामृतसिन्धौ भक्तिरससामान्यनिरूपणनामा दक्षिणविभागः ॥

इति पञ्चलहर्यात्मके दक्षिणविभागे स्थायिभावलहरी पञ्चमी ।
इति दुर्गमसंगमनीनाम्न्यां श्रीरसामृतसिन्धुटीकायां दक्षिणो विभागः ।

पश्चिमविभागे

शान्तरसलहरी

धृतमुग्धरूपभारो भागवतार्पितपृथुप्रेमा ।
स मयि सनातनमूर्तिस्तनोतु पुरुषोत्तमस्तुष्टिम् ॥ १ ॥
रसमृताब्धेर्भागेऽत्र तृतीये पश्चिमाभिधे ।
मुख्यो भक्तिरसः पञ्चविधः शान्तादिरीर्यते ॥ २ ॥
अतोऽत्र पाञ्चविध्येन लहर्यः पञ्च कीर्तिताः ।
अथामी पञ्च लक्ष्यन्ते रसाः शान्तादयः क्रमात् ॥ ३ ॥

तत्र शान्तिभक्तिरसः—

वक्ष्यमाणैर्विभावाद्यैः शमिनां स्वाद्यतां गतः ।
स्थायी शान्तिरतिर्धीरैः शान्तभक्तिरसः स्मृतः ॥ ४ ॥
प्रायः स्वसुखजातीयं सुखं स्यादत्र योगिनाम् ।
किन्त्वात्मसौख्यमघनं घनं त्वीशमयं सुखम् ॥ ५ ॥
तत्रापीशस्वरूपानुभवस्यैवोरुहेतुता ।
दासादिवन्मनोज्ञत्वलीलादेर्न तथा मता ॥ ६ ॥

धृतेति पूर्ववत् श्लिष्टम्, मुग्धादिशब्दानां द्व्यर्थत्वाद् । भारोऽत्र सौन्दर्यपक्ष आधिक्यम्, स्वनामपक्षे निजोत्सङ्गक्लेशकृद्बोढव्य इवेत्यर्थः ।

अथामी इति । रसरसवतोरभेदोपचाराद्रसाश्च शान्तादय उच्यन्ते । स्थायीति स्थायिभावपर्यायः भीमसेनो भीम इतिवत् । ततः स्वलिङ्गं न त्यजति ततश्च शान्तिरतिरूपः स्थायिभावो वक्ष्यमाणैर्विभावाद्यैः सह मिलित्वा शमिनां शमिभिः कर्तृभिर्यत् स्वाद्यं तद्रूपतां गतश्चेच्छान्तभक्तिरसः कविभिः स्मृत इत्यर्थः ।

यद्यपि शुद्धायाः सामान्या स्वच्छा शान्तिरिति भेदत्रयमुक्तम्; तथापि शान्तेरेव रसत्वप्रतिपादनम्, सामान्याया अस्फुटत्वात् स्वच्छायाश्चञ्चलत्वाद्रससाम्रीपरिपोषो न स्यादित्यभिप्रायेण ।

स्वसुखजातीयम्—सर्वमूलस्वरूपनिर्विशेषब्रह्मानन्दप्रकारम् । प्राय इति । गुणानामपि स्फूर्तेः, सा चात्मारामाश्च मुनय इत्यादेः । ईशमयं सच्चिदानन्दविग्रहभगवत्स्फूर्तिप्रचुरम् ।

ईशमयत्वमेव विशदयति—तत्र तेपु स्वसुखजातीयत्वादिष्वपि दासादीनामिव तेषामीशस्वरूपानुभवस्य श्रीविग्रहरूपतत्साक्षात्कारस्यैव रसोत्पत्त्यर्थमुरुहेतुता स्याद्, यद्यप्येवं

तत्रालम्बनाः—

चतुर्भुजश्च शान्ताश्च तस्मिन्नालम्बना मताः ।

तत्र चतुर्भुजः—

श्यामाकृतिः स्फुरति चारुचतुर्भुजोऽयमानन्दराशिरखिलात्मतरङ्गसिन्धुः ।
यस्मिन् गते नयनयोः पथि निर्जिहीते प्रत्यक्पदात्परमहंसमुनेर्मनोऽपि ॥

सच्चिदानन्दसान्द्राङ्ग आत्मारामशिखामणिः ॥ ७ ॥
परमात्मा परं ब्रह्म समो दान्तः शुचिर्वशी ।
सदा स्वरूपसम्प्राप्तो हतारिगतिदायकः ॥ ८ ॥
विभुरित्यादिगुणवानस्मिन्नालम्बनो हरिः ।

तथापि मनोज्ञत्वलीलादेर्गुणस्यं; तथा दासाद्यनुभवप्रकारेण; नोरुहेतुता मता किन्तु यथा कथंचिदेवेत्यर्थः । यथोक्तं तृतीये—

"एवं तदैव भगवानरविन्दनाभः स्वानां विबुध्य सदतिक्रममार्यहृद्यः ।
तस्मिन् यथा परमहंसमहामुनीनामन्वेषणीयचरणौ चलयन् सहश्रीः ॥
तं त्वागतं प्रतिहतौपयिकं स्वपुम्भिस्तेऽचक्षताक्षविषयं स्वसमाधिभाग्यम् ।" इत्यादि ।

अत्र स्वसमाधिभाग्यमित्यनेन पुम्भिरित्यत्र स्वशब्देनोपहृतच्छत्रचामराद्यौपयिकत्वेन सहश्रीरित्यनेन च तानतिक्रम्य दासादीनां मनोज्ञत्वलीलाद्यनुभवाधिक्यं दर्शितम् ।

श्यामाकृतिरिति तापसशान्तानां वचनम् । उदाहरणं तु ज्ञानिशान्तस्य ज्ञेयम्; उत्तरार्द्धे तस्यैव प्रतिपाद्यत्वाद् । अत्र यद्यपि "यन्मर्त्यलीलौपयिकम्" इत्यादिबलाद् द्विभुजस्यैव तदाकर्षणसामर्थ्याधिक्यमिति तस्यैवालम्बनत्वे मुख्यत्वं युज्यते । उदाहरिष्यते च "प्रयास्यति महत्तपः" इत्यादिना । तथापि "यूयं नृलोके बत भूरिभागा लोकं पुनाना मुनयोऽभियन्ति ।
येषां गृहानावसतीति साक्षाद् गूढं परं ब्रह्म मनुष्यलिङ्गम् ॥"

इत्युक्तदिशा गूढतया न ते सर्वदा तदनुभवन्तीति चतुर्भुजत्वस्यैव प्राचुर्येणानुभवाप्राधान्यं दर्शितम् । तथैवोदाहरति—श्यामाकृतिरिति । अत्र वर्णस्य प्रथमतो निर्देशाच्चार्विति सौन्दर्यस्य च कथनात् तत्र तत्र चमत्कारातिशयो दर्शितः । अत आलम्बनत्वनिर्देशे "सच्चिदानन्दसान्द्राङ्ग" इति यद्वक्ष्यते तदप्येतत्प्राधान्येनैव ज्ञेयम् । अखिला य आत्मानो जीवास्तेषां तरङ्गरूपाणां सिन्धुरूप इत्यात्मपरमात्मनोरंशांशितामात्रतात्पर्यकम् । अखिलात्ममयूखसूर्य इति वा पठनीयम् । प्रत्यक्पदात् निर्विशेषब्रह्मानुसन्धानात् । निर्जिहीते निर्गतं सत्तद्गुणेष्वेवाविष्टं भवतीत्यर्थः ।

अथ शान्ताः—

शान्ताः स्युः कृष्णतत्प्रेष्ठकारुण्येन रतिं गताः ॥ ९ ॥
आत्मारामास्तदीयाध्वबद्धश्रद्धाश्च तापसाः ।

तत्रात्मारामाः—

आत्मारामास्तु सनकसनन्दनमुखा मताः ॥ १० ॥
प्राधान्यात् सनकादीनां रूपं भक्तिश्च कथ्यते ।

तत्र रूपम्—

ते पञ्चषाब्दबालाभाश्चत्वारस्तेजसोज्ज्वलाः ।
गौराङ्गा वातवसनाः प्रायेण सहचारिणः ॥

तत्र च भक्तिः—

समस्तगुणवर्जिते करणतः प्रतीचीनतां
गते किमपि वस्तुनि स्वयमदीपि तावत्सुखम् ॥
न यावदियमद्भुता नवतमालनीलद्युते-
र्मुकुन्द सुखचिद्घना तव बभूव साक्षात्कृतिः ॥

अथ तापसाः—

भुक्तिर्भक्त्यैव निर्विघ्नेत्यात्तयुक्तविरक्तताः ॥ ११ ॥
अनुज्झितमुमुक्षा ये भजन्ते ते तु तापसाः ।

यथा—

कदा शैलद्रोण्यां पृथुलविटपिक्रोडवसति-
र्वसानः कौपीनं रचितफलकन्दाशनरुचिः ।
हृदि ध्यायं ध्यायं मुहुरिह मुकुन्दाभिधमहं
चिदानन्दं ज्योतिः क्षणमिव विनेष्यामि रजनीः ॥

भक्तात्मारामकरुणाप्रपञ्चेनैव तापसाः ॥ १२ ॥
शान्त्याख्यभावचन्द्रस्य हृदाकाशे कलां श्रिताः ।

अथोद्दीपनाः—

श्रुतिर्महोपनिषदां विविक्तस्थानसेवनम् ॥ १३ ॥
अन्तर्वृत्तिविशेषोऽस्य स्फूर्तिस्तत्त्वविवेचनम् ।
विद्याशक्तिप्रधानत्वं विश्वरूपप्रदर्शनम् ॥ १४ ॥

मुकुन्दाभिधमिति । स्वभावत एव संसारहरणान्मुकुन्दाभिधं मुक्तिदातारम् । रजनीरित्युपलक्षणमहोरात्रानित्यर्थः । "त्रिरात्रमपि ये तत्र वसन्ति" इतिवत् ।

तत्त्वविवेचनादित्रयं तापसानां ज्ञेयम् , अन्ये तूभयेषामेव । तत्र विद्याशक्तिप्रधानत्वादिद्वयमीश्वरगतं ज्ञेयम् , ब्रह्मसत्रमन्योन्यं समविद्यानामुपनिषद्विचारः ।

ज्ञानिभक्तेन संसर्गो ब्रह्मसत्रादयस्तथा ।
एष्वसाधारणाः प्रोक्ता बुधैरुद्दीपना अमी ॥ १५ ॥

तत्र महोपनिषच्छ्रुतिर्यथा—

अक्लेशां कमलभुवः प्रविश्य गोष्ठीं कुर्वन्तः श्रुतिशिरसां श्रुतिं श्रुतज्ञाः ।
उत्तुङ्गं यदुपुरसङ्गमाय रङ्गं योगीन्द्राः पुलकभृतो नवाप्यवापुः ॥

पादाब्जतुलसीगन्धः शङ्खनादो मुरद्विषः ।
पुण्यशैलः शुभारण्यं सिद्धक्षेत्रं स्वरापगा ॥ १६ ॥
विषयादिक्षयिष्णुत्वं कालस्याखिलहारिता ।
इत्याद्युद्दीपनाः साधारणास्त्वेषां किलाश्रितैः ॥ १७ ॥

तत्र पादाब्जतुलसीगन्धो यथा तृतीये—

तस्यारविन्दनयनस्य पदारविन्दकिञ्जल्कमिश्रतुलसीमकरन्दवायुः ।
अन्तर्गतः स्वविवरेण चकार तेषां संक्षोभमक्षरजुषामपि चित्ततन्वोः ॥

अथानुभावाः—

नासाग्रन्यस्तनेत्रत्वमवधूतविचेष्टितम् ।
युगमात्रेक्षितगतिर्ज्ञानमुद्राप्रदर्शनम् ॥ १८ ॥
हरेर्द्विष्यपि न द्वेषो नातिभक्तिः प्रियेष्वपि ।
सिद्धतायास्तथा जीवन्मुक्तेश्च बहुमानिता ॥ १९ ॥
नैरपेक्ष्यं निर्ममता निरहंकारिता तथा ।
मौनमित्यादयः शीताः स्युरसाधारणाः क्रियाः ॥ २० ॥

तत्र नासाग्रनयनत्वं यथा—

नासिकाग्रदृगयं पुरो मुनिः स्पन्दबन्धुरशिरा विराजते ।
चित्तकन्दरतटीमनाकुलामस्य नूनमवगाहते हरिः ॥

पादाब्जतुलसीगन्धशङ्खनादस्वरापगा उभयेषाम्, अन्ये तापसानाम् आश्रितैर्दासविशेषैः सह साधारणाः तेषामपि भवन्तीत्यर्थः । तत्र स्वरिति स्वर्गस्यापगा गङ्गेत्यर्थः ।

युगं हलाद्यङ्गम्, तच्च चतुर्हस्तप्रमाणं लक्ष्यते । युगमात्रे यदीक्षितमीक्षणं तेनैव गतिः, ज्ञानमुद्रा तर्जन्यङ्गुष्ठयोर्युतिः, सिद्धता अत्यन्तसंसारध्वंसः, जीवन्मुक्तिः शरीरद्वयानावेशेन स्थितिः । एतद्द्वयबहुमानिता तद्भक्त्याभासवतां तापसानां ज्ञेया ।

नासिकाग्रदृगिति मुनिरिति चात्र तस्यात्मारामत्वं द्योत्यते । तत्र तु स्पन्दबन्धुरशिरा इति विशेषानुभवः । स च श्रीहरिगुणात्मक एव सम्भवति, "आत्मारामाश्च मुनयः" इत्यादेरिति भावः ।

जृम्भाङ्गमोटनं भक्तेरुपदेशो हरेर्नतिः ।
स्तवादयश्च दासाद्यैः शीताः साधारणाः क्रियाः ॥ २१ ॥

तत्र जृम्भा यथा—

हृदयाम्बरे ध्रुवं ते भावाम्बरमणिरुदेति योगीन्द्र ।
यदिदं वदनाम्भोजं जृम्भामवलम्बते भवतः ॥

अथ सात्त्विकाः—

रोमाञ्चस्वेदकम्पाद्याः सात्त्विकाः प्रलयं विना ।

तत्र रोमाञ्चो यथा—

पाञ्चजन्यजनितो ध्वनिरन्तः क्षोभयन् सपदि विद्धसमाधिः ।
योगिनां गिरिगुहानिलयानां पुद्गले पुलकपालिमनैषीत् ॥

एषां निरभिमानानां शरीरादिषु योगिनाम् ॥ २२ ॥
सात्त्विकास्तु ज्वलन्त्येव न तु दीप्ता भवन्त्यमी ।

अथ संचारिणः—

संचारिणोऽत्र निर्वेदो धृतिर्हर्षो मतिः स्मृतिः ॥ २३ ॥
विषादोत्सुकतावेगवितर्काद्याः प्रकीर्तिताः ।

तत्र निर्वेदो यथा—

अस्मिन् सुखघनमूर्तौ परमात्मनि वृष्णिपत्तने स्फुरति ।
आत्मारामतया मे वृथा गतो बत चिरं कालः ॥

अथ स्थायी—

अत्र शान्तिरतिः स्थायी समा सान्द्रा तु सा द्विधा ॥ २४ ॥

तत्राद्या—

समाधौ योगिनस्तस्मिन्नसम्प्रज्ञातनामनि ।
लीलया मयि लब्धेऽस्य बभूवोत्कम्पिनी तनुः ॥

एषां श्रीभगवत्समाधौ चेष्टाया ज्ञानान्तरस्य च निराकृतौ प्रलयलक्षणत्वे प्राप्तेऽपि भूनिपतनाद्यभावात् प्रलयं विनेत्युक्तम् ।

पुद्गले देहे । "कायो देहः क्लियां मूर्तिः पुद्गलश्च पुमांस्तनुः" इत्यमरदत्तः ।

एषामिति । तावदपि श्रीभगवत्सम्बन्धभावादेव भवतीति भावः ।

समाधाविति श्रीभगवद्वचनम् । "मनसो वृत्तिशून्यस्य ब्रह्माकारतया स्थितिः ।
या संप्रज्ञातनामासौ समाधिरभिधीयते ॥"

सान्द्रा यथा—

सर्वाविद्याध्वंसतो यः समन्तादाविर्भूतो निर्विकल्पे समाधौ ।
जाते साक्षाद्यादवेन्द्रे स विन्दन् मय्यानन्दः सान्द्रतां कोटिधासीतीत् ॥

शान्तौ द्विधैष पारोक्ष्यसाक्षात्कारविभेदतः ।

तत्र पारोक्ष्यं यथा—

प्रयास्यति महत्तपः सफलतां किमष्टाङ्गिका
मुनीश्वर पुरातनी परमयोगचर्याप्यसौ ।
नराकृति वराम्बुदद्युतिधरं परं ब्रह्म मे
विलोचनचमत्कृतिं कथय किन्नु निर्मास्यति ॥

यथा वा—

क्षेत्रे कुरोः किमपि सूर्यकरोपरागे सान्द्रं महः पथि विलोचनयोर्यदासीत् ।
तन्नीरदद्युतिजयि स्मरदुत्सुकं मे न प्रत्यगात्मनि मनो रमते पुरेव ॥

साक्षात्कारो यथा—

परमात्मतयातिमेदुरात् तव साक्षात्करणप्रमोदतः ।
भगवन्नधिकं प्रयोजनं कतरद् ब्रह्मविदोऽपि विद्यते ॥

यथा वा—

हृष्टः कम्बुपतिस्वनैर्भुवि लुठच्चीरांचलः संचल-
न्मूर्धा रुद्धदृगश्रुभिः पुलकितो द्रागेष लीनव्रतः ।
अक्ष्णोरञ्जनमञ्जनत्विषि परब्रह्मण्यवाप्ते मुदा
मुद्राभिः प्रकटीकरोत्यवमतिं योगी स्वरूपस्थितौ ॥

सर्वेति । ज्ञानित्वात्परमगम्भीरस्याप्यस्य कण्ठोक्तीकृतनिजानन्दतया चापलाभिव्यक्तेः पूर्वस्मादाधिक्यमेव व्यक्तम् । जात इति । स एवानन्दः साक्षाज्जाते यादवेन्द्रेऽधिकरणे तदीयरूपगुणलीलानुभवान्मयि कोटिधा सान्द्रतां विज्ञानसान्द्रतया प्रकाशमान आसीदित्यर्थः ।

'सान्द्रं महः पथि' इति; 'यदासीत्' इति; 'द्युतिजयि' इत्येत एव पाठास्त्विष्टाः ।

हे भगवन् ! सर्वातीतानन्तगुणसम्पन्न ! तव साक्षात्करणानन्दादधिकं प्रयोजनं ब्रह्मणः परमबृहन्निर्विशेषानन्दस्वरूपस्य योऽनुभवी तस्यापि कतरद्विद्यते ? ननु ब्रह्म तावत्सर्वेषां स्वरूपम्, स्वरूपस्यैव सर्वतः प्रेष्ठत्वेन तत्साक्षात्कारस्यैव सर्वतः प्रीत्यास्पदत्वात्कृतं गुणमयसाक्षात्करणेन ? तत्राह—परेति । आत्मा सर्वेषां स्वरूपं यद् ब्रह्म ततोऽपि तव परमतयातिमेदुराद् "ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहम्" इति श्रीभगवद्गीतोपनिषद्भ्यः, "कृष्णमेनमवेहि त्वमात्मानमखिलात्मनाम्" इति श्रीशुकवाक्याच्च ।

अश्रुभी रुद्धदृगिति योज्यम् । लीनं नष्टं व्रतं तत्तन्नियमो यस्य ।

भवेत्कदाचित्कुत्रापि नन्दसूनोः कृपाभरः ॥ २५ ॥
प्रथमं ज्ञाननिष्ठोऽपि सोऽत्रैव रतिमुद्वहेत् ।

यथा बिल्वमङ्गलस्तवे—

अद्वैतवीथीपथिकैरुपास्याः स्वानन्दसिंहासनलब्धदीक्षाः ।
शठेन केनापि वयं हठेन दासीकृता गोपवधूविटेन ॥

तत्कारुण्यश्लथीभूतज्ञानसंस्कारसन्ततिः ॥ २६ ॥
एष भक्तिरसानन्दनिपुणः स्याद् यथा शुकः ।
शमस्य निर्विकारत्वान्नाव्यज्ञैर्नैष मन्यते ॥ २७ ॥
शान्त्याख्याया रतेरत्र स्वीकारान्न विरुध्यते ।
शमो मन्निष्ठता बुद्धेरिति श्रीभगवद्वचः ॥ २८ ॥
तन्निष्ठा दुर्घटा बुद्धेरेतां शान्तिरतिं विना ।

केवलशान्तोऽपि विष्णुधर्मोत्तरे यथा—

नास्ति यत्र सुखं दुःखं न द्वेषो न च मत्सरः ॥ २९ ॥
समः सर्वेषु भूतेषु स शान्तः प्रथितो रसः ।
सर्वथैवमहङ्काररहितत्वं व्रजन्ति चेत् ॥ ३० ॥
अत्रान्तर्भावमर्हन्ति धर्मवीरादयस्तदा ।
धृतिस्थायिनमेके तु निर्वेदस्थायिनं परे ॥ ३१ ॥
शान्तमेव रसं पूर्वे प्रोचुरेकमनेकधा ।

तत्र श्रीमन्नन्दसूनुरूपस्य तस्य कृपातिशये तु परमोत्कर्षमाह—भवेदिति। अत्र श्रीनन्दसूनावेव रतिमुच्चैर्वहेत् तद्योग्यां शान्तिमपि रतिमतिक्रम्य रतिविशेषं वहतीत्यर्थः ।

अद्वैतेति शाब्दं ज्ञानमुक्तम्, स्वानन्देति त्वनुभवपर्यन्तम् । स्वानन्द एव सिंहासनं तत्र लब्धा दीक्षा पूजा यैरित्यर्थः । दीक्ष मौण्ड्ये इत्यादिधातुगणाद् । व्याजस्तुतिरियम् ।

अत्रार्षमपि प्रमाणमाह–तदिति । श्रीशुकेन हि सर्वोत्तमप्रेमतया व्रजवासिमात्रं निरूप्य तत्रापि कुत्रचित्परमोत्कर्षो दर्शितः ।

अत्रेति । केवलः शान्तो रसस्तैर्विरुध्यतां नाम; अत्रास्मत्सम्मते तु शान्तरसे तैर्विरोद्धुं न शक्यत इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—शान्त्येति । श्रीभगवद्रतिमात्रस्य रसत्वं पूर्वमेव हि स्थापितमिति भावः । तत्र हि कार्यद्वारा रतिरूपं कारणं लक्ष्यत इत्याह—तन्निष्ठेति । तथापि सामान्यायामेव रतौ लब्धायां विशेषेऽत्र प्रवृत्तिः प्रसिद्धशमप्राचुर्यात्पर्यवसीयते ।

अथ केवलशान्ताख्ये रसे विवदमानानां मतनिरासेन कैमुत्यादात्ममतं स्थापयति—केवलं शान्तोऽपि श्रीविष्णुधर्मोत्तरे यथेति ।

निर्वेदो विषये स्थायी तत्त्वज्ञानोद्भवः स चेत् ॥ ३२ ॥
इष्टानिष्टवियोगाप्तिकृतस्तु व्यभिचार्यसौ ।

इति श्रीभक्तिरसामृतसिन्धौ पश्चिमविभागे मुख्यभक्तिरसपञ्चकनिरूपणे शान्तभक्तिरसलहरी प्रथमा ॥ १ ॥

अथ भक्तिरसः ।

श्रीधरस्वामिभिः स्पष्टमयमेव रसोत्तमः ।
रङ्गप्रसङ्गे सप्रेमभक्तिकाख्यः प्रकीर्तितः ॥ १ ॥
रतिस्थायितया नामकौमुदीकृद्भिरप्यसौ ।
शान्तत्वेनायमेवाद्धा सुदेवाद्यैश्च वर्णितः ॥ २ ॥
आत्मोचितैर्विभावाद्यैः प्रीतिरास्वादनीयताम् ।
नीता चेतसि भक्तानां प्रीतभक्तिरसो मतः ॥ ३ ॥
अनुग्राह्यस्य दासत्वाल्लाल्यत्वादप्ययं द्विधा ।
भिद्यते सम्भ्रमप्रीतो गौरवप्रीत इत्यपि ॥ ४ ॥

तत्र सम्भ्रमप्रीतः—

दासाभिमानिनां कृष्णे स्यात् प्रीतिः संभ्रमोत्तरा ।
पूर्ववत् पुष्यमाणोऽयं संभ्रमप्रीत उच्यते ॥ ५ ॥

तत्रालम्बनाः—

हरिश्च तस्य दासाश्च ज्ञेया आलम्बना इह ।

तत्र हरिः—

आलम्बनोऽस्मिन् द्विभुजः कृष्णो गोकुलवासिषु ॥ ६ ॥
अन्यत्र द्विभुजः क्वापि कुत्राप्येष चतुर्भुजः ।

तत्र व्रजे यथा—

नवाम्बुधरबन्धुरः करयुगेन वक्त्राम्बुजे
निधाय मुरलीं स्फुरन् पुरटनिन्दिपट्टाम्बरः ।

धर्मवीरादयो धर्मदयादानवीराः ।

इति पञ्चलहर्यात्मके पश्चिमविभागे शान्तिभक्तिलहरी प्रथमा ।

शिखण्डकृतशेखरः शिखरिणस्तटे पर्यटन्
प्रभुर्दिवि दिवौकसो भुवि धिनोति नः किङ्करान् ॥

अन्यत्र द्विभुजो यथा—

प्रभुरयमनिशं पिशङ्गवासाः करयुगभागरिकम्बुरम्बुदाभः ।
नवघन इव चञ्चलापिनद्धो रविशशिमण्डलमण्डितश्चकास्ति ॥

चतुर्भुजो यथा ललितमाधवे—

चञ्चत्कौस्तुभकौमुदीसमुदयः कौमोदकीचक्रयोः
सख्येनोज्ज्वलितैस्तथा जलजयोराढ्यश्चतुर्भिर्भुजैः ।
दिव्यालङ्करणेन सङ्कटतनुः सङ्गी विहङ्गेशितु-
र्मां व्यस्मारयदेष कंसविजयी वैकुण्ठगोष्ठीश्रियम् ॥

ब्रह्माण्डकोटिधामैकरोमकूपः कृपाम्बुधिः ॥ ७ ॥
अविचिन्त्यमहाशक्तिः सर्वसिद्धिनिषेवितः ।
अवतारावलीबीजं सदात्मारामहृद्गुणः ॥ ८ ॥
ईश्वरः परमाराध्यः सर्वज्ञः सुदृढव्रतः ।
समृद्धिमान् क्षमाशीलः शरणागतपालकः ॥ ९ ॥
दक्षिणः सत्यवचनो दक्षः सर्वशुभङ्करः ।
प्रतापी धार्मिकः शास्त्रचक्षुर्भक्तसुहृत्तमः ॥ १० ॥
वदान्यस्तेजसा युक्तः कृतज्ञः कीर्तिसंश्रयः ।
वरीयान् बलवान् प्रेमवश्य इत्यादिभिर्गुणैः ॥ ११ ॥
युतश्चतुर्विधेष्वेष दासेष्वालम्बनो हरिः ।

चञ्चदिति श्रीदारुकवाक्यम् । एष इति वैकुण्ठनाथादपि चमत्कारकरत्वेन मयानुभूयमान इत्यर्थः । व्यस्मारयदित्यनेन च प्रस्तुतानां सामग्रीणां वैकुण्ठसामग्रीभ्यो विलक्षणत्वं ध्वनितम् ।

ब्रह्माण्डकोटिधामैकरोमकूप इति । "न चान्तर्न बहिर्यस्य" इत्यादिप्रमाणेन मध्यमपरिमाणत्वेऽप्यचिन्त्यशक्त्या परमविभुविग्रह इत्यर्थः । तत्सम्बन्धस्तु तत्र नास्तीति स्वयमेव "मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना" इत्यादिना व्यञ्जितमेव, स च पुरुषेणैव तत्सम्बन्धाभासो न तु स्वयं भगवतेति ।

यथोक्तं श्रीदशमे—"यस्यांशांशांशभागेन विश्वस्थित्यप्ययोदयाः ।" इति । टीका च—यस्यांशः पुरुषः तस्यांशो मायेत्यादिका । तदेवमादिकगुणवत्ता च तस्य न सर्वत्र सर्वा स्फुरति किन्तु यथाविभागमेव यथा प्रथमोऽयं गुणोऽधिकारिविशेषाश्रितः तापसेष्वेवेति ।

अथ दासाः—

दासास्तु प्रश्रितास्तस्य निदेशवशवर्तिनः ॥ १२ ॥
विश्वस्ताः प्रभुताज्ञानविनम्रितधियश्च ते ।

यथा—

प्रभुरयमखिलैर्गुणैर्गरीयानिह तुलनामपरः प्रयाति नास्य ।
इति परिणतनिर्णयेन नम्रान् हितचरितान् हरिसेवकान् भजध्वम् ॥

चतुर्द्धामी अधिकृताश्रितपारिषदानुगाः ॥ १३ ॥

तत्राधिकृता—

ब्रह्मशङ्करशक्राद्याः प्रोक्ता अधिकृता बुधैः ।
रूपं प्रसिद्धमेवैषां तेन भक्तिरुदीर्यते ॥ १४ ॥

यथा—

कः पर्येत्यम्बिकेयं हरिमवकलयन् कम्पते कः शिवोऽसौ
तं कः स्तौत्येष धाता प्रणमति विलुठन् कः क्षितौ वासवोऽयम् ।
कः स्तब्धो हस्यतेऽद्धा दनुजभिदनुजैः पूर्वजोऽयं ममेत्थं
कालिन्दी जाम्बवत्यां त्रिदशपरिचयं जालरन्ध्राद् व्यतानीत् ॥

ते शरण्या ज्ञानिचराः सेवानिष्ठास्त्रिधा श्रिताः ।

यथा—

केचिद्भीताः शरणमभितः संश्रयन्ते भवन्तं
विज्ञातार्थास्त्वदनुभवतः प्रास्य केचिन्मुमुक्षाम् ॥

प्रश्रितानतदृष्टित्वादिना स्थिताः । निदेशे स्वस्वयोग्यकर्मणि या श्रीकृष्णस्याज्ञा तत्र यो वश इच्छा स्वत एव रुचिः तत्र वर्तितुं शीलं येषां ते तथा । 'वशः कान्तौ' इत्यमरः । तदेतल्लक्षणानुसाराद्रूढिवृत्त्या दासत्वेनाशब्द्यमानाः श्रीकृष्णगौरवविषया विप्रादयोऽपि योगवृत्त्या गणयिष्यन्ते, दास्यते दीयते कृपया वाञ्छितं सम्पाद्यते येभ्य इति निरुक्तेः । दासृ दाने यथा चात्र प्रमाणीकृतं भाषावृत्तौ "गुणिनां ब्राह्मणो दासः" इति ।

किन्त्वेते नित्यसिद्धाः साधनसिद्धाश्चेत्युभये लीलापरिकरास्तादृशभाववाञ्छकाश्चेति भेदेन तत्र तत्र ज्ञेयाः ।

अधिकृता इति । श्रीकृष्णेनाधिकृत्य स्थापिता इत्यर्थः । उदाहरणं च—केति । पर्येति प्रदक्षिणीकरोति । स्तब्धः स्तम्भाख्यसात्त्विकेन युक्तः । पूर्वज इति । तदानीं मन्वन्तरस्थायिमनुशरीरप्रविष्टस्यार्यम्णोऽपि तद्रूपत्वेनैव व्यवहारात् ।

केचिद्भीता इत्यादौ भूत एव निष्ठा न तु वर्तमाने । सम्प्रति ह्येषामन्याभिलाषिताशून्यत्वमेव वक्तव्यम्, शुद्धभक्तेषु गणनाद् । मुमुक्षामित्युपलक्षणम् । तेन शान्तिरतिहेतु-

श्रावं श्रावं तव नवनवां माधुरीं साधुवृन्दाद्
वृन्दारण्योत्सव किल वयं देव सेवेमहि त्वाम् ॥

तत्र शरण्याः—

शरण्याः कालियजरासन्धबद्धनृपादयः ॥ १५ ॥

यथा—

अपि गहनागसि नागे प्रभुवर मय्यद्भुताद्य ते करुणा।
भक्तैरपि दुर्लभया यदहं पदमुद्रयोज्ज्वलितः ॥

यथा वापराधभञ्जने—

कामादीनां कति न कतिधा पालिता दुर्निदेशा
जाता तेषां मयि न करुणा न त्रपा नोपशान्तिः।
उत्सृज्यैतानथ यदुपते साम्प्रतं लब्धबुद्धि-
स्त्वामायातः शरणमभयं मां नियुङ्क्ष्वात्मदास्ये ॥

अथ ज्ञानिचराः—

**ये मुमुक्षां परित्यज्य हरिमेव समाश्रिताः।
शौनकप्रमुखास्ते तु प्रोक्ता ज्ञानिचरा बुधैः ॥ १६ ॥**

यथा हरिभक्तिसुधोदये—

अहो महात्मन् बहुदोषदुष्टोऽप्येकेन भात्येष भवो गुणेन।
सत्सङ्गमाख्येन सुखावहेन कृताद्य नो येन कृशा मुमुक्षा ॥

यथा पद्यावल्याम्—

ध्यानातीतं किमपि परमं ये तु जानन्ति तत्त्वं
तेषामास्तां हृदयकुहरे शुद्धचिन्मात्रमात्मा।
अस्माकं तु प्रकृतिमधुरः स्मेरवक्त्रारविन्दो
मेघश्यामः कनकपरिधिः पंकजाक्षोऽयमात्मा ॥

अथ सेवानिष्ठाः—

मूलतो भजनासक्ताः सेवानिष्ठा इतीरिताः।

ज्ञानत्यागोऽपि लभ्यते। अत एव ज्ञानिचरा इति भूतपूर्वत्वं ज्ञानस्यापि दर्शितम्। अत्र च मध्यमान्तिमाधिकारिणामन्योन्यभेद ऐश्वर्यमाधुर्यानुभवाभ्यां ज्ञेयः। भीता इति त्वद्भक्तिव्यतिरिक्तात् सर्वस्मादपि भययुक्ता इत्यर्थः। त्वदनुभवतो विज्ञातार्था इति। ब्रह्मानुभवत्वदनुभवयोर्ज्ञाततारतम्या इत्यर्थः। तदिदं सहजतद्दास्यरतेः साधकभक्तस्य वचनमात्मनः सार्वदिकानन्यगतित्वनिवेदनाय।

ध्यानातीतमिति पूर्वार्द्धे हेयत्वविवक्षया ज्ञातस्याप्यज्ञातवन्निर्देशात्। पङ्कजाक्षोऽयमात्मेति परमेशितृत्वात् परमप्रियत्वाच्च।

चन्द्रध्वजो हरिहयो बहुलाश्वस्तथा नृपः ॥ १७ ॥
इक्ष्वाकुः श्रुतदेवश्च पुण्डरीकादयश्च ते ।

यथा—

आत्मारामानपि गमयति त्वद्गुणो गानगोष्ठीं
शून्योद्याने नयति विहगानप्यलं भिक्षुचर्याम् ।
इत्युत्कर्षं कमपि सचमत्कारमाकर्ण्य चित्रं
सेवायां ते स्फुटमघहर श्रद्धया गर्द्धितोऽस्मि ॥

अथ पारिषदाः—

उद्धवो दारुको जैत्रः श्रुतदेवश्च शत्रुजित् ॥ १८ ॥
नन्दोपनन्दभद्राद्याः पार्षदा यदुपत्तने ।
नियुक्ताः सन्त्यमी मन्त्रसारथ्यादिषु कर्मसु ॥ १९ ॥
तथापि क्वाप्यवसरे परिचर्यां च कुर्वते ।
कौरवेषु तथा भीष्मपरीक्षिद्विदुरादयः ॥ २० ॥

तेषां रूपं यथा —

सरसाः सरसीरुहाक्षवेषाक्लिदिवेशावलिजैत्रकान्तिलेशाः ।
यदुवीरसभासदः सदामी प्रचुरालंकरणोज्ज्वला जयन्ति ॥

भक्तिर्यथा—

शंसन् धूर्जटिनिर्जयादिविरुदं वाष्पावरुद्धाक्षरं
शङ्कापङ्कलवं मदादगणयन् कालाग्निरुद्रादपि ।
त्वय्येवार्पितबुद्धिरुद्धवमुखस्त्वत्पार्षदानां गणो
द्वारि द्वारवतीपुरस्य पुरतः सेवोत्सुकस्तिष्ठति ॥

शून्येति । निर्जन उद्याने वर्तमानान् विहगसदृशांस्तपस्विनोऽपि भिक्षुचर्यां त्वद्गुणगानश्रवणेच्छया तद्गानसभायां भिक्षोरिव चर्यां नयति । यद्वा शून्योद्यान इत्यावेशात्प्रौढिवचनम्,

"जनस्थाने शून्ये करुणकरुणैरार्यचरितैरपि ग्रावा रोदित्यपि दलति वज्रस्य हृदयम्" ।
इतिवत् ।

श्रुतदेवशत्रुजितावपि प्रथमस्कन्धे प्रोक्तावत्र ज्ञेयौ । परिचर्यात्र स्वस्वयोग्यानुगतिः ।

शंसन्निति । इन्द्रप्रस्थगतं श्रीकृष्णं प्रति कस्यचिद्वचनम् । शंसन् प्रशंसन् शङ्कैव पङ्कम् उद्वेगदायित्वात् तस्य लवमप्यगणयन् सोऽपि नास्तीति निश्चिन्वन्नित्यर्थः । यद्वा शङ्कैव पङ्कलवो यस्मिन् स शङ्कापङ्कलवः । ईषच्छङ्कमान इत्यर्थः । ततश्च—"समस्तस्यासमस्तेन नित्यापेक्षेण संगतिः" इति न्यायेन कालाग्निरुद्रादपि शङ्कापङ्कलवो यो भगवद्भक्तजनः तमपि मदाद् भगवदाश्रयमाहात्म्यगर्वाद् अगणयन् भगवदाश्रये सति तदाभासोऽपि नोचित इत्यतो न बहु

एतेषां प्रवरः श्रीमानुद्धवः प्रेमविक्लवः।

तस्य रूपं यथा—

कालिन्दीमधुरत्विषं मधुपतेर्माल्येन निर्माल्यतां
लब्धेनाञ्चितमम्बरेण च लसद्गोरोचनारोचिषा।
द्वन्द्वेनार्गलसुन्दरेण भुजयोः भ्राजिष्णुमब्जेक्षणं
मुख्यं पारिषदेषु भक्तिलहरीरुद्धं भजाम्युद्धवम्॥

भक्तिर्यथा—

मूर्द्धन्याहुकशासनं प्रणयते ब्रह्मेशयोः शासिता
सिन्धुं प्रार्थयते भुवं तनुतरां ब्रह्माण्डकोटीश्वरः।
मन्त्रं पृच्छति मामपेशलधियं विज्ञानवारां निधि-
र्विक्रीडत्यसकृद्विचित्रचरितः सोऽयं प्रभुर्मादृशाम्॥

अथानुगाः—

सर्वदा परिचर्यासु प्रभोरासक्तचेतसः॥ २१॥
पुरस्थाश्च व्रजस्थाश्चेत्युदिता अनुगा द्विधा।

तत्र पुरस्थाः—

सुचन्द्रो मण्डनः स्तम्बः सुतम्बाद्याः पुरानुगाः॥ २२॥
एषां पार्षदवत्प्रायो रूपालंकरणादयः।

सेवा यथा—

उपरिकनकदण्डं मण्डनो विस्तृणीते
धुवति किल सुचन्द्रश्चामरं चन्द्रचारुम्।
उपहरति सुतम्बः सुष्ठु ताम्बूलवीटीं
विदधति परिचर्यां साधवो माधवस्य॥

अथ व्रजस्थाः—

रक्तकः पत्रकः पत्री मधुकण्ठो मधुव्रतः॥ २३॥

मन्वान इत्यर्थः। तदेवमेव पूर्वेभ्यो जगत्यधिकृतेभ्य एषां विशेषो दर्शितः। द्वारवतीपुरस्य पुरतो द्वारि सर्वाग्रिमद्वारे।

प्रेमविक्लवः प्रेमपरवशः। "क्लव भये" इति घटाद्यात्मनेपदित्वेन वोपदेवः। "विक्लवो विह्वलः" इति विशेषनिघ्नवर्गः। तत्र "विक्लवते कातरीभवति" इति क्षीरस्वामी। "भयाद्यभिभूते द्वयम्" इति टीकान्तराणि। ततश्च भयेनात्र पारवश्यं लक्ष्यत इति। एवमेव "इति विक्लवितं तासाम्" इत्यत्र स्वामिभिः "पारवश्यप्रलपितम्" इति व्याख्यातम्।

विक्रीडतीति व्याजेन तस्य विनयमेव व्यनक्ति स्म।

रसालः सुविलासश्च प्रेमकन्दो मरन्दकः ।
आनन्दश्चन्द्रहासश्च पयोदो बकुलस्तथा ॥ २४ ॥
रसदः शारदाद्याश्च व्रजस्था अनुगा मताः ।

एषां रूपं यथा—

मणिमयवरमण्डनोज्ज्वलाङ्गान् पुरटजवामधुलिट्पटीरभासः ।
निजवपुरनुरूपदिव्यवस्त्रान् व्रजपतिनन्दनकिङ्करान्नमामि ॥

सेवा यथा—

द्रुतं कुरु परिष्कृतं बकुल पीतपट्टांशुकं
वरैरगुरुभिर्जलं रचय वासितं वारिद ।
रसाल परिकल्पयोरगलतादलैर्वीटिकाः
परागपटली गवां दिशमरुन्ध पौरन्दरीम् ॥

व्रजानुगेषु सर्वेषु वरीयान् रक्तको मतः ॥ २५ ॥

अस्य रूपं यथा—

रम्यपिङ्गपटमङ्गरोचिषा खर्वितोरुशतपर्विकारुचिम् ।
सुष्ठु गोष्ठयुवराजसेविनं रक्तकण्ठमनुयामि रक्तकम् ॥

भक्तिर्यथा—

गिरिवरभृति भर्तृदारकेऽस्मिन् व्रजयुवराजतया गते प्रसिद्धिम् ।
शृणु रसद सदा पदाभिसेवापटिमरता रतिरुत्तमा ममास्तु ॥

धुर्यो धीरश्च वीरश्च त्रिधा पारिषदादिकः ।

तत्र धुर्यः—

कृष्णेऽस्य प्रेयसीवर्गे दासादौ च यथायथम् ॥ २६ ॥
यः प्रीत्तिं तनुते रक्तः स धुर्य इति कीर्त्यते ।

यथा—

देवः सेव्यतया यथा स्फुरति मे देव्यस्तथास्य प्रियाः
सर्वः प्राणसमानतां प्रचिनुते तद्भक्तिभाजां गणः ।
स्मृत्वा साहसिकं बिभेमि तदहं भक्ताभिमानोन्नतं
प्रीतिं तत्प्रणते खरेऽप्यविदधद्यः स्वास्थ्यमालम्बते ॥

शतपर्विका दूर्वा । रक्तः रागविद्यानुपुणः कण्ठो यस्य तम् । अनुयामि अनुगतो भवामि ।

निजेशित्रा कदापि सखिवद् व्यवह्रियमाणं स्वं संकुचद्भावं वीक्ष्य विजने पृच्छन्तं रसदं प्रति स्वयमेवाह—गिरीति । रता आविष्टा ।

पारिषदादिक इति । पार्षदा अनुगाश्चेत्युभयोर्गण इत्यर्थः ।

अथ धीरः—

आश्रित्य प्रेयसीमस्य नातिसेवापरोऽपि यः ॥ २७ ॥
तस्य प्रसादपात्रं स्यान्मुख्यं धीरः स उच्यते ।

यथा—

कमपि पृथगनुच्चैर्नाचरामि प्रयत्नं
यदुकुलकमलार्क त्वत्प्रसादश्रियेऽपि ।
समजनि ननु देव्याः पारिजातार्चितायाः
परिजनलिखनान्तःपातिनी मे यदाख्या ॥

अथ वीरः—

कृपां तस्य समाश्रित्य प्रौढां नान्यमपेक्षते ॥ २८ ॥
अतुलां यो वहन् कृष्णे प्रीतिं वीरः स उच्यते ।

यथा—

प्रलम्बरिपुरीश्वरो भवतु का कृतिस्तेन मे
कुमारमकरध्वजादपि न किंचिदास्ते फलम् ।
किमन्यदहमुद्धतः प्रभुकृपाकटाक्षश्रिया
प्रियापरिषदग्रिमां न गणयामि भामामपि ॥

चतुर्थे च—

जगज्जनन्यां जगदीश वैशसं स्यादेव यत् कर्मणि नः समीहितम् ।
करोषि फल्गवप्युरु दीनवत्सलः स्व एव धिष्ण्येऽभिरतस्य किं तया ॥

एतेषु तस्य दासेषु त्रिविधेष्वाश्रितादिषु ॥ २९ ॥
नित्यसिद्धाश्च सिद्धाश्च साधका अपि कीर्तिताः ।

कमपीति । सत्यभामायाः पित्रा तदनुगततया दत्तस्य तद्धात्रीपुत्रस्यात एव श्रीकृष्णमनु स्निग्धश्यालायमानस्य नर्मप्रायया सेवया तं सुखयतः कस्यचिद्वचनम् । अत एव रसावहमिदं स्यात् । कमपि कंचिदपि, अनुच्चैः स्वल्पमपि ।

प्रलम्बेति । अस्य तत्र तन्त्रान्तःसरसत्वेऽपि प्रणयकौतुकविशेषेणैव बहिर्गर्वव्यञ्जना ज्ञेया, सर्वथा तद्भावत्वे वैरस्यापत्तेः । एवमुत्तरत्र "जगजजनन्याम्" इत्यादावपि ज्ञेयम् । वक्ष्यते च—"ईर्ष्यालवेन" इत्यादि । तदेतच्च सत्यभामायाः कंचिदन्तरङ्गं प्रति रहसि वीरभक्तस्य वचनम् । स्पष्टवचनत्वे प्रलम्बरिपुमप्यतिक्रम्य सत्यभामाधिक्यव्यञ्जनायां श्रीकृष्णस्य लज्जा स्यादिति ।

एतेष्विति । तद्वदधिकृतेष्वपि भेदा इमे ज्ञेयाः । तथा शान्तादिष्वपि ।

अथोद्दीपनाः—

अनुग्रहस्य संप्राप्तिस्तस्याङ्घ्रिरजसां तथा ॥ ३० ॥
भुक्तावशिष्टभक्तादेरपि तद्भक्तसंगतिः ।
इत्यादयो विभावाः स्युरेष्वसाधारणा मताः ॥ ३१ ॥

तत्रानुग्रहसंप्राप्तिर्यथा—

कृष्णस्य पश्यत कृपां कृपाद्याः कृपणे मयि ।
ध्येयोऽसौ निधने हन्त दृशोरध्वानमभ्यगात् ॥

मुरलीशृङ्गयोः स्वानः स्मितपूर्वावलोकनम् ।
गुणोत्कर्षश्रुतिः पद्मपदाङ्कनवनीरदाः ॥ ३२ ॥
तदङ्गसौरभाद्यास्तु सर्वैः साधारणा मताः ।

तत्र मुरलीस्वनो यथाविदग्धमाधवे—

सोत्कण्ठं मुरलीकलापरिमलानाकर्ण्य घूर्णत्तनो-
रेतस्याक्षिसहस्रतः सुरपतेरश्रूणि सस्रुर्भुवि ।
चित्रं वारिधरान् विनापि तरसा यैरद्य धारामयै-
र्दूरात्पश्यत देवमातृकमभूद् वृन्दाटवीमण्डलम् ॥

अथानुभावाः—

सर्वतः स्वनियोगानामाधिक्येन परिग्रहः ॥ ३३ ॥
ईर्ष्यालवेन चास्पृष्टा मैत्री तत्प्रणते जने ।
तन्निष्ठताद्याः शीताः स्युरेष्वसाधारणाः क्रियाः ॥ ३४ ॥

तत्र स्वनियोगस्य सर्वत आधिक्यं यथा—

अङ्गस्तम्भारम्भमुत्तुङ्गयन्तं प्रेमानन्दं दारुको नाभ्यनन्दत् ।
कंसारातेर्वीजने येन साक्षादक्षोदीयानन्तरायो व्यधायि ॥

अनुग्रहसंप्राप्त्यादीनामुद्दीपनत्वं वत्सलेषु न संभवत्येव । समयभेदेन कुत्रचिदन्यत्रापीत्यसाधारणत्वं ज्ञेयम् । तद्भक्तसङ्गतिस्तु विशेषविवक्षयैव गणिता ।

कृष्णस्येति भीष्मवचनम् ।

स्मितेत्यत्र गुणेत्यत्र पदाङ्केत्यत्र च तदीयत्वं गम्यम् ।

देवमातृकं वृष्ट्यम्बुपालितम् ।

तन्निष्ठता प्रीतिमात्रनिष्ठता ।

अङ्गस्तम्भेति । प्रेमानन्दं स्तम्भारम्भमुत्तुङ्गयन्तं सन्तं नाभ्यनन्ददित्यन्वयः । भयमर्थः—प्रेमा तावद् द्विधा विशेषणभाक् स्तम्भादिना, आनुकूल्येच्छया च । तत्र दासा-

उद्भास्वराः पुरोक्ता ये तथास्य सुहृदादरः ।
विरागाद्याश्च ये शीताः प्रोक्ताः साधारणास्तु ते ॥ ३५ ॥

तत्र नृत्यं यथा श्रीदशमे—

श्रुतदेवोऽच्युतं प्राप्तं स्वगृहान् जनको यथा ।
नत्वा मुनींश्च संहृष्टो धुन्वन्वासो ननर्त ह ॥

यथा वा—

त्वं कलासु विमुखोऽपि नर्तनं प्रेमनाट्यगुरुणासि पाठितः ।
यद्विचित्रगतिचर्ययाञ्चितश्चित्रयस्यहह चारणानपि ॥

अथ सात्त्विकाः—

स्तम्भाद्याः सात्त्विकाः सर्वे प्रीतादित्रितये मताः ।

यथा—

गोकुलेन्द्रगुणगानरसेन स्तम्भमद्भुतमसौ भजमानः ।
पश्य भक्तिरसमण्डपमूलस्तम्भतां वहति वैष्णववर्यः ॥

श्रीदशमे—

स इन्द्रसेनो भगवत्पदाम्बुजं बिभ्रन्मुहुः प्रेमविभिन्नया धिया ।
उवाच हानन्दजलाकुलेक्षणः प्रहृष्टरोमा नृप गद्गदाक्षरम् ॥

अथ व्यभिचारिणः —

हर्षो गर्वो धृतिश्चात्र निर्वेदोऽथ विषण्णता ॥ ३६ ॥
दैन्यं चिन्ता स्मृतिः शङ्का मतिरौत्सुक्यचापले ।
वितर्कावेगह्रीजाड्यमोहोन्मादावहित्थिकाः ॥ ३७ ॥
बोधः स्वप्नः क्लमो व्याधिर्मृतिश्च व्यभिचारिणः ।
इतरेषां मदादीनां नातिपोषकता भवेत् ॥ ३८ ॥

दीनामानुकूल्येच्छयैवातिहृद्या सेवारूपस्वपुरुषार्थसम्पादकत्वात् स्तम्भादिकं त्वहृद्यमेव तद्वि-घातकत्वात् । तस्मात्स्तम्भकरत्वांशेनैव तं नाभ्यनन्दत् किंत्वानुकूल्यकरत्वेनैवाभ्यनन्ददिति "सविशेषणे विधिनिषेधौ विशेषणमुपसङ्क्रामतः सति विशेष्ये बाधः" इति न्यायेन । आरम्भः आटोपः । अङ्गस्तम्भासङ्गमिति वा पाठः ।

त्वं कलासु विमुखोऽपि यद्विचित्रगतिचर्ययाऽञ्चितः सन्नहह चारणानपि चित्रयसि तत्प्रे-मनाट्यगुरुणैव नर्तनं पाठित इत्यर्थः । चारणाश्च नर्त्तकसदृशा इति तदभेदेनोक्तिः ।

इन्द्रसेनो बलिः ।

मदादीनां मदश्रमत्रासापस्मारालस्यौग्र्यामर्षासूयानिद्राणाम् । तत्र मदस्य पोषकता नास्त्येव मधुपानानङ्गविकारजतया द्विविधत्वेनाप्ययोग्यत्वात् । श्रमस्य तु कथंचिज्जातस्य

योगे त्रयः स्युर्धृत्याद्या अयोगे तु क्लमादयः ।
उभयत्र परे शेषा निर्वेदाद्याः सतां मताः ॥ ३९ ॥

तत्र हर्षो यथा प्रथमे—

प्रीत्योत्फुल्लमुखाः प्रोचुर्हर्षगद्गदया गिरा ।
पितरं सर्वसुहृदमवितारमिवार्भकाः ॥

यथा वा—

हरिमवलोक्य पुरो भुवि पतितो दण्डप्रणामशतकामः ।
प्रमदविमुग्धो नृपतिः पुनरुत्थानं विसस्मार ॥

क्लमो यथा स्कान्दे—

अशोषयन्मनस्तस्य म्लापयन्मुखपङ्कजम् ।
आधिस्त्वद्विरसे देव ग्रीष्मे सर इवांशुमान् ॥

निर्वेदो यथा—

धन्याः स्फुरन्ति तत्र सूर्य कराः सहस्रं ये सर्वदा यदुपतेः पदयोः पदन्ति ।
बन्ध्या दृशां दशशती ध्रियते ममासौ दूरे मुहूर्तमपि या न विलोकते तम् ॥

अथ स्थायी—

सम्भ्रमः प्रभुताज्ञानात्कम्पश्चेतसि सादरः ।
अनेनैक्यं गता प्रीतिः संभ्रमप्रीतिरुच्यते ॥ ४० ॥
एषा रसेऽत्र कथिता स्थायिभावतया बुधैः ।
आश्रितादेः पुरैवोक्तः प्रकारो रतिजन्मनि ॥ ४१ ॥
तत्र पारिषदादेस्तु हेतुः संस्कार एव हि ।
संस्कारोद्बोधकास्तस्य दर्शनश्रवणादयः ॥ ४२ ॥
एषां तु सम्भ्रमप्रीतिः प्राप्नुवत्युत्तरोत्तराम् ।
वृद्धिं प्रेमा ततः स्नेहस्ततो राग इति त्रिधा ॥ ४३ ॥

तत्र संभ्रमप्रीतिर्यथा श्रीदशमे—

ममाद्यामङ्गलं नष्टं फलवांश्चैष मे भवः ।

सेवोत्कण्ठापोषकत्वात्कदाचिद्भवत्यपि न पुनरालस्यजन्मापि स्याद् । अत्र त्रासादयस्तद्वैरियोगाजाताश्चेत्तर्हि पोषकाश्च भवन्तीति मनसिकृत्याह—नातीति । एवं प्रेयआदिष्वपि विवेचनीयम् ।

ध्रियते = अवतिष्ठते, दूरेऽपि मुहूर्तमपीत्युभयत्रान्वयः ।

कम्पोऽत्र केन कथं किं कुर्यामित्यस्थैर्यम् ।

पुरैवेति । भावसामान्यप्रकरणे "साधनाभिनिवेशेन" इत्यादिना ।

यन्नमस्ये भगवतो योगिध्येयाङ्घ्रिपङ्कजम् ॥

यथा वा—

कलिन्दनन्दनीकूलकदम्बवनवल्लभम् ।
कदा नमस्करिष्यामि गोपरूपं तमीश्वरम् ॥

अथ प्रेमा—

हासशङ्काच्युता बद्धमूला प्रेमेयमुच्यते ।
अस्यानुभावाः कथितास्तत्र व्यसनितादयः ॥ ४४ ॥

यथा—

अणिमादिसौख्यवीचीमवीचिदुःखप्रवाहं वा ।
नय मां विकृतिर्नहि मे त्वत्पदकमलावलम्बस्य ॥

यथा वा—

रुषा ज्वरितबुद्धिना भृगुसुतेन शप्तोऽप्यलं
मया हृतजगत्त्रयोऽप्यतनुकैतवं तन्वता ।
विनिन्द्य कृतबन्धनोऽप्युरगराजपाशैर्बला-
दरज्यत स मय्यहो द्विगुणमेव वैरोचनिः ॥

अथ स्नेहः—

सान्द्रश्चित्तद्रवं कुर्वन् प्रेमा स्नेह इतीर्यते ।
क्षणिकस्यापि नेह स्याद्विश्लेषस्य सहिष्णुता ॥ ४५ ॥

यथा—

दम्भेन वाष्पाम्बुझरस्य केशवं वीक्ष्य द्रवच्चित्तमसुस्रुवत्तव ।
इत्युच्चकैर्धारयतो विचित्ततां चित्रा न ते दारुक ! दारुकल्पता ॥

यथा वा—

पत्नीं रत्ननिधेः परामुपहरन् पूरेण बाष्पाम्भसां
रज्यन् मञ्जुलकण्ठगर्भलुठितस्तोत्राक्षरोपक्रमः ।
चुम्बन् फुल्लकदम्बडम्बरतुलामङ्गैः समीक्ष्याच्युतं
स्तब्धोऽप्यभ्यधिकं श्रियं प्रणमतां वृन्दाद्दधारोद्धवः ॥

हासेति । इयं सम्भ्रमप्रीतिः बद्धमूला, अत एव हासशङ्काच्युता ।

अणिमादीति । दण्डप्रसादयोरनन्तरं श्रीबलिवचनम् । अवीचिर्नरकविशेषः ।

रुषेति । बलिसदनादागमनानन्तरमुद्धवं प्रति श्रीकृष्णवचनम् ।

रज्यन् स्नेहजनितं स्वरविशेषमाधुर्यं बिभ्रत् तथा स्वभावत एव मन्जुलस्तद्गीर्माधुरी-मनोहरस्तादृशो यः कण्ठः तस्य यो गर्भो मध्यभागस्तत्रैव लुठित इतस्ततः स्खलन्नेव भ्रमन्

अथ रागः—

स्नेहः स रागो येन स्यात् सुखं दुःखमपि स्फुटम् ।
तत्सम्बन्धलवेऽप्यत्र प्रीतिः प्राणव्ययैरपि ॥ ४६ ॥

यथा—

गुरुरपि भुजगाद्भीस्तक्षकात् प्राज्यराज्यच्युतिरतिशयिनी च प्रायचर्या च गुर्वी ।
अतनुत मुदमुच्चैः कृष्णलीलासुधान्तर्विहरणसचिवत्वादौत्तरेयस्य राज्ञः ॥

यथा वा—

केशवस्य करुणालवोऽपि चेद्वाडवोऽपि किल षाडवो मम ।
अस्य यद्यदयता कुशस्थलीपूर्णसिद्धिरपि मे कुशस्थली ॥

प्राय आद्यद्वये प्रेमा स्नेहः पारिषदेऽप्यसौ ।
परीक्षिति भवेद्रागो दारुके च तथोद्धवे ॥ ४७ ॥
व्रजानुगेष्वनेकेषु रक्तकप्रमुखेषु च ।
अस्मिन्नभ्युदिते भावः प्रायः स्यात्सख्यलेशभाक् ॥ ४८ ॥

स्तोत्राक्षराणामुपक्रमो यत्र सः ।

स्नेह एव रागः स्यात् कीदृशः सन् । श्रीकृष्णस्य साक्षात्कारेण वा तत्तुल्यस्फुरणेन वा कृपालाभेन वा यः सम्बन्धविशेषस्तदन्तरङ्गतालाभस्तस्य लेशेऽपि जाते; येन स्नेहेन दुःखमपि सुखं स्फुटं स्यात् सुखतया प्रतिभातीत्यर्थः । अत्र च सति येन प्राणव्ययैः नाशपर्यन्तैरपि प्राणस्य क्षयैः प्रीतिस्तदानुकूल्यं क्रियत इत्यर्थः । तत्सम्बन्धाभावे तु सुखमपि दुःखं स्यादिति विशेषः । तदेवं तादृशः सन्नित्यर्थः ।

अत्र तादृशस्फुरणेनोदाहरन् साक्षात्कारेण कैमुत्यं व्यञ्जयति—गुरुरिति । प्राज्यं प्रचुरम् । प्रायचर्या प्राणान्तमनशनव्रतम् । औत्तरेयस्य श्रीपरीक्षितः ।

अत्र तत्सम्बन्धाभावे तूदाहरणं ज्ञेयम् । अथ कृपालाभालाभाभ्यामुदाहरति—केशवस्येति । षाडवः पानकविशेषः । कुशस्थली द्वारका ।

तत्राधिकृताश्रितपार्षदानुगेषु व्यवस्थामाह—प्राय आद्यद्वय इति । प्रायोग्रहणं "यर्ह्यम्बुजाक्षापसार भो भवान्" इत्यादिद्वारकावासिवचने रागस्यापि स्पर्शदर्शनात् । परीक्षितीति । "नैषातिदुस्सहा क्षुन्माम्" इत्यादितद्वाक्याद् । दारुके च यथा—"अपश्यतस्ते चरणाम्बुजं प्रभो ! दृष्टिः प्रणष्टा" इत्यादितद्वाक्याद् । उद्धवे च यथा—"सुदुस्त्यजस्नेहवियोगकातरः" इत्यादेः । साधारणेष्वप्यनुगेषु प्राय ईदृश एवेत्यभिप्रेत्य तद्विशेषेषु विशेषमाह—व्रजानुगेष्विति ।

अस्मिन् रागे अभ्युदिते भावः प्रीत्याख्योऽपि प्रायः स्यादिति प्रणयांशमयत्वे सतीत्यर्थः ।

यथा—

शुद्धान्तान्मिलितं वाष्परुद्धवागुद्धवो हरिम्।
किञ्चित्कुञ्चितनेत्रान्तः स्वान्तेन परिषस्वजे॥

अयोगयोगावेतस्य प्रभेदौ कथितावुभौ।

तत्रायोगः—

सङ्गाभावो हरेर्धीरैरयोग इति कथ्यते॥ ४९॥
अयोगे तन्मनस्कत्वं तद्गुणाद्यनुसंधयः।
तत्प्राप्त्युपायचिन्ताद्याः सर्वेषां कथिताः क्रियाः॥ ५०॥
उत्कण्ठितं वियोगश्चेत्ययोगोऽपि द्विधोच्यते।

तत्रोत्कण्ठितम्—

अदृष्टपूर्वस्य हरेर्दिदृक्षोत्कण्ठितं मतम्॥ ५१॥

यथा नरसिंहपुराणे—

चकार मेघे तद्वर्णे बहुमानरतिं नृपः।
पक्षपातेन तन्नाम्नि मृगे पद्मे च तद्दृशि॥

यथा वा श्रीदशमे—

अप्यद्य विष्णोर्मनुजत्वमीयुषो भारावताराय भुवो निजेच्छया।
लावण्यधाम्नो भवितोपलम्भनं मह्यं न न स्यात्फलमञ्जसा दृशः॥

अत्रायोगप्रसक्तानां सर्वेषामपि सम्भवे।
औत्सुक्यदैन्यनिर्वेदचिन्तानां चापलस्य च॥ ५२॥
जडतोन्मादमोहानामपि स्यादतिरिक्तता।

तत्रौत्सुक्यं यथा कर्णामृते—

अमून्यधन्यानि दिनान्तराणि हरे त्वदालोकनमन्तरेण।

अत्र केषुचिद् व्रजानुगेषु सम्भवत्यपि प्रणयांशे "त्वं मे भृत्यः सुहृत् सखा" इति प्रसिद्धिमुपलक्ष्य श्रीमदुद्धवमुदाहरति—शुद्धान्तादिति। शुद्धान्ताद् अन्तःपुरात्।

एतस्य प्रीतिभक्तिरसस्य।

नृपः इक्ष्वाकुः। पक्षपातेन अत्यासक्त्या। तन्नाम्नि तस्य नाम यत्र तादृशे कृष्णसाराख्ये। तद्दृशि तस्य दृक्तुल्य इत्यर्थः।

मनुजत्वं मनुजजातित्वमीयुषः प्राप्तवतस्तत्र प्रकाशमानस्येत्यर्थः।

सर्वेषां व्यभिचारिणां सम्भवे सत्यपि। अतिरिक्तता उद्रेकः।

अनाथबन्धो करुणैकसिन्धो हा हन्त हा हन्त कथं नयामि ॥

यथा वा—

विलोचनसुधाम्बुधेस्तव पदारविन्दद्वयी-
विलोकनरसच्छटामनुपलभ्य विक्षुभ्यतः ।
मनो मम मनागपि क्वचिदनश्नुवन्निर्वृतिं
क्षणार्द्धमपि मन्यते व्रजमहेन्द्र वर्षंव्रजम् ॥

दैन्यं यथा तत्रैव—

निबद्धमूर्द्धाञ्जलिरेष याचे नीरन्ध्रदैन्योन्नतिमुक्तकण्ठम् ।
दयाम्बुधे देव भवत्कटाक्षदाक्षिण्यलेशेन सकृन्निषिञ्च ॥

यथा वा—

असि शशिमुकुटाद्यैरप्यलब्धेक्षणस्त्वं लघुरघहर कीटादप्यहं कूटकर्मा ।
इति विसदृशतापि प्रार्थने प्रार्थयामि स्नपय कृपणबन्धो मामपाङ्गच्छटाभिः ॥

निर्वेदो यथा—

स्फुटं श्रितवतोरपि श्रुतिनिषेवया श्लाघ्यतां
ममाभवनिरेतयोर्भवतु नेत्रयोर्मन्दयोः ।
भवेन्नहि ययोः पदं मधुरिमश्रियामास्पदं
पदाम्बुजनखाङ्कुरादपि विसारि रोचिस्तव ॥

चिन्ता यथा—

हरिपदकमलावलोकतृष्णा तरलमतेरपि योग्यतामवीक्ष्य ।
अवनतवदनस्य चिन्तया मे हरि हरि निःश्वसतो निशाः प्रयान्ति ॥

चापलं यथा कर्णामृते—

त्वच्छैशवं त्रिभुवनाद्भुतमित्यवेहि
मच्चापलं च तव वा मम वाऽधिगम्यम् ।

न विद्यते नाथो नाथान्तरं यस्य तस्य बन्धो प्रतिपालक ।

विलोचनेति मथुरातः श्रीमदुद्धवस्य गुप्तपत्रिका । 'विक्षुभ्यतः' इत्यत्र विलोमभृदिति पाठान्तरं ज्ञेयम् ।

कूटकर्माऽहं कीटादपि लघुरिति प्रार्थने विसदृशताऽपि प्रार्थयाम्यपीत्यन्वयः । प्रार्थयेऽपीति वा पाठः । यद्यप्ययोग्यता तथापि प्रार्थय इत्यर्थः ।

स्फुटमिति च पूर्ववदेवोद्धवस्य संदेशः । पदाम्बुजस्य नखरूपोऽङ्कुरः अग्रभागः । श्रुतिनिषेवयेति । दीर्घयोरपीत्यर्थः । बहुतरश्रौतग्रन्थदर्शिनोरिति वा । अभवनिः नाशः ।

हरिपदेति कस्यचिद्भक्तस्य निर्जनविलापः । हरि हरि खेदे । मे मम योग्यतामवीक्ष्य सोऽयमयोग्यो दुःखितो भवतु नामेतीव विभाव्य निशाः प्रयान्तीत्यर्थः । कीदृशस्यापि मम हरिपदेत्यादिलक्षणस्य, अत एव चिन्तयावनतवदनस्येति । षष्ठी चेयमनादरे ।

तत् किं करोमि विरलं मुरलीविलासि
मुग्धं मुखाम्बुजमुदीक्षितुमीक्षणाभ्याम् ॥

यथा वा—

ह्रियमघहर मुक्त्वा दृक्पतङ्गी ममासौ
भयमपि दमयित्वा भक्तवृन्दात्तृषार्ता ।
निरवधिमविचार्य स्वस्य च क्षोदिमानं
तव चरणसरोजं लेढुमन्विच्छतीश ॥

जडता यथा सप्तमस्कन्धे—

न्यस्तक्रीडनको बालो जडवत्तन्मनस्तया ।
कृष्णग्रहगृहीतात्मा न वेद जगदीदृशम् ॥

यथा वा—

निमेषोन्मुक्ताक्षः कथमिह परिस्पन्दविधुरां
तनुं बिभ्रद्भ्रूव्यः प्रतिकृतिरिवास्ते द्विजपतिः ।
अये ज्ञातं वंशीरसिकनवरागव्यसनिना
पुरः श्यामाम्भोदे बत विनिहिता दृष्टिरमुना ॥

उन्मादो यथा तत्रैव—

नदति क्वचिदुत्कण्ठो विलज्जो नृत्यति क्वचित् ।
क्वचित्तद्भावनायुक्तस्तन्मयोऽनुचकार ह ॥

यथा वा—

क्वचिन्नटति निष्पटं क्वचिदसंभवं स्तम्भते
क्वचिद्विहसति स्फुटं क्वचिदमन्दमाक्रन्दति ।

विरलं क्वचिद् भाग्यवद्भिरेवोपलभ्यम् ।

दृक्पतङ्गीति लुप्तोपमा क्यङर्थे क्विबन्तात् पुनः कर्तरि क्विद्विहितः, क्विबित्युपमावाचकस्य पूर्वस्य क्विपो लोपाद् । रूपकं तु नात्रेष्यते, तत्पुरुषस्योत्तरपदप्रधानत्वात् । प्रधानभूतायाः पतङ्ग्या ह्रीर्न सम्भवति गुणीभूतायां दृशि तु योजयितुं न शक्यत इत्यमवन्मतयोगाख्यो दोषः स्यात् । ततश्च दृक् कर्त्री ह्रियं मुक्त्वा भयमपि दमयित्वा स्वस्य च क्षोदिमानमविचार्य पतङ्गीवाचरन्ती तव चरणसरोजं लेढुमन्विच्छतीति योज्यम् । "दृक् तपस्विन्यसौ मे" इति वा पाठः । अन्विच्छतीति "इषुगमियमां छः" इति विधानात् ।

न्यस्तेति । तन्मनस्तया कृष्णमनस्तया न्यस्तक्रीडनकः तदनन्तरं तयैव जडवत् तत्तुल्यः तत्पश्चात् कृष्णग्रहगृहीतात्मा ग्रहेणेव कृष्णेनाविष्टः सन् जगदीदृशं न वेद न ददर्श यथा लोकाः पश्यन्ति तथा न, किन्तु तत्स्फूर्तिकरत्वेनैव ददर्शेत्यर्थः ।

भव्यः सर्वत्र योग्यः, "भव्यं सत्ये शुभे चाथ मेघतद्योग्यभाविनोः" इति विश्वप्रकाशात् ।

लसत्यनलसं क्वचित् क्वचिदपार्थमार्तायते
हरेरभिनवोद्धुरप्रणयशीधुमत्तो मुनिः ॥

मोहो यथा हरिभक्तिसुधोदये—

अयोग्यमात्मानमितीशदर्शने स मन्यमानस्तदनाप्तिकातरः।
उद्वेलदुःखार्णवमग्नमानसः स्रुताश्रुधारो द्विज मूर्च्छितोऽपतत् ॥

यथा वा—

हरिचरणविलोकालब्धितापावलीभिर्बत विधुतचिदम्भस्यत्र नस्तीर्थवर्ये।
श्रुतिपटुपरिवाहेनेशनामामृतानि क्षिपत ननु सतीर्थ्याश्चेष्टतां प्राणहंसः ॥

अथ वियोगः—

वियोगो लब्धसङ्गेन विच्छेदो दनुजद्विषा ॥ ५३ ॥

यथा—

बलिसुतभुजषण्डखण्डनाय क्षतजपुरं पुरुषोत्तमे प्रयाते।
विधुतविधुरबुद्धिरुद्धवोऽयं विरहनिरुद्धमना निरुद्धवोऽभूत् ॥

अङ्गेषु तापः कृशता जागर्यालम्बशून्यता।
अधृतिर्जडता व्याधिरुन्मादो मूर्च्छितं मृतिः ॥ ५४ ॥
वियोगसंभ्रमप्रीतेर्दशावस्थाः प्रकीर्तिताः।
अनवस्थितिराख्याता चित्तस्यालम्बशून्यता ॥ ५५ ॥
अरागिता तु सर्वस्मिन्नधृतिः कथिता बुधैः।
अन्येऽष्टौ प्रकटार्थत्वात्तापाद्या नहि लक्षिताः ॥५६ ॥

तत्र तापो यथा—

अस्मान् दुनोतु कमलं तपनस्य मित्रं रत्नाकरश्च वडवानलगूढमूर्तिः।
इन्दीवरं विधुसुहृत् कथमीश्वरं वा तं स्मारयन्मुनिपते दहतीह सभ्यान् ॥

लसति क्रीडति। अपार्थं दृष्टार्तिसामग्रीं विनेत्यर्थः।

मुनिः नारदः।

स श्रीप्रह्लादः।

चित् चैतन्यम्। तीर्थमत्र गुरुः। पक्षे ऋषिजुष्टजलम्।

क्षतजपुरं शोणितपुरम्। विधुता कम्पिता यतो विधुरा दुःखिता च वा तादृशी बुद्धिर्यस्य सः। विधुरविधुतेति वा पाठः। "विधुरं तु प्रविश्लेषः" इत्यमरः।

अस्मानित्यादिकं नारदं प्रत्युद्धववाक्यम्। वडवानलेन गूढाच्छादिता मूर्तिस्तन्मध्यभागो यस्य सः। अत्र तापार्थं तपनमित्रत्वादिद्वयस्य हेतोराभासत्वं व्यज्य विधुसुहृत्त्वस्य तु विरुद्धत्वं व्यज्य वियोगस्यैव दुरन्ततेयं यत् कमलादिकमपि तापकत्वेन सम्पादयतीति व्यञ्जि-

कृशता यथा—

दधति तव तथाद्य सेवकानां भुजपरिघाः कृशतां च पाण्डुतां च।
पतति बत यथा मृणालबुद्ध्या स्फुटमिह पाण्डवमित्र पाण्डुपक्षः॥

जागर्या यथा—

विरहान्मुरविद्विषश्चिरं विधुराङ्गे परिखिन्नचेतसि।
क्षणदाः क्षणदायितोज्झिताः बहुलाश्चे बहुलास्तदाभवन्॥

आलम्बनशून्यता यथा—

विजयरथकुटम्बिना विनान्यन्न किल कुटुम्बमिहास्ति नस्त्रिलोक्याम्।
भ्रमदिदमनवेक्ष्य तत्पदाब्जं क्वचिदपि न व्यवतिष्ठतेऽद्य चेतः॥

अधृतिर्यथा—

प्रेक्ष्य पिच्छकुलमक्षि पिधत्ते नैचिकीनिचयमुज्झति दूरे।
वष्टि यष्टिमपि नाद्य मुरारे रक्तकस्तव पदाम्बुजरक्तः॥

जडता यथा—

यौधिष्ठिरं पुरमुपेयुषि पद्मनाभे खेदानलव्यतिकरैरतिविक्लवस्य।
स्वेदाश्रुभिर्नहि परं जलतामवापुरङ्गानि निष्क्रियतया च किलोद्धवस्य॥

व्याधिर्यथा—

चिरयति मणिमन्वेष्टुं चलिते मुरभिदि कुशस्थलीपुरतः।
समजनि धृतनव्याधिः पवनव्याधिर्यथार्थाख्यः॥

उन्मादो यथा—

प्रोषिते बत निजाधिदैवते रैवते नवमवेक्ष्य नीरदम्।
भ्रान्तधीरयमधीरमुद्धवः पश्य नौति रमते नमस्यति॥

मूर्च्छितं यथा—

समजनि दशा विश्लेषात्ते पदाम्बुजसेविनां
व्रजभुवि तथा नासीन्निद्रालवोऽपि यथा पुरा।

तम्। "तं स्मारयद् दहति पारिषदान्मुनीन्द्र" इति पाठे स्मारयदित्यत्र लिङ्गविपरिणामः कर्तव्यः "तं स्मारयन्मुनिपते दहतीह सभ्यान्" इति पाठे तु सन्धिविश्लेषात्सर्वत्राप्यन्वयः।

सेवकानां केषांचिदावश्यककार्यार्थं द्वारकास्थितानामित्यर्थः। स्फुटमित्युत्प्रेक्षायाम्। सा चात्रोदात्तनामालङ्कारं व्यञ्जयन्ती विरहातिशयं व्यञ्जयति। पाण्डुपक्षो हंसः।

क्षणदाः रात्र्यस्तदुपलक्षणत्वाद्दिनान्यपि। यद्वा क्षणदायितृपदार्थाः। उत्सवदाण्योऽपीति तु श्लेषः क्षणदायितया उत्सवदायित्वेनोज्झिता बभूवुः।

विजयरथेति। समयविशेषे श्रीयुधिष्ठिरवाक्यम्। विजयोऽर्जुनः, रथकुटुम्बी सारथिः।

प्रेक्ष्येत्यनुसारेण पूर्वमरागितेति लक्षणे नञ्विरोध एव ज्ञेयः। रागप्रातिकूल्यमित्यर्थः।

जडतां द्रवत्वम्। पक्षे जाड्यम्।

पवनव्याधिः उद्धवः, बाल्यादेव भगवत्प्रेमोन्मत्तत्वेन तस्य तथालोकभावनात् तथाख्यातेः।

यदुवर दरश्वासेनामी वितर्कितजीविता:
सततमधुना निश्चेष्टाङ्गास्तटान्यधिशेरते ॥

मृतिर्यथा—

दनुजदमन याते जीवने त्वय्यकस्मात्
प्रचुरविरहतापैर्ध्वस्तहृत्पङ्कजायाम् ।
व्रजमभि परितस्ते दासकासारपङ्क्तौ
न किल वसतिमार्ता: कर्तुमिच्छन्ति हंसा: ॥

अशिवत्वान्न घटते भक्ते कुत्राप्यसौ मृतिः ।
क्षोभकत्वाद्वियोगस्य जातप्रायेति कथ्यते ॥ ५७ ॥

अथ योगः—

कृष्णेन सङ्गमो यस्तु स योग इति कीर्त्यते ।
योगोऽपि कथितः सिद्धिस्तुष्टिः स्थितिरिति त्रिधा ॥ ५८ ॥

तत्र सिद्धिः—

उत्कण्ठिते हरेः प्राप्तिः सिद्धिरित्यभिधीयते ।

यथा कर्णामृते—

मौलिश्चन्द्रकभूषणो मरकतस्तम्भाभिरामं वपु-
र्वक्त्रं चित्रविमुग्धहासमधुरं बाले विलोले दृशौ ।
वाच: शैशवशीतला मदगजश्लाघ्या विलासस्थिति-
र्मन्दं मन्दमये क एष मथुरावीथीं मिथो गाहते ॥

यथा वा श्रीदशमे—

रथात् तूर्णमवप्लुत्य सोऽक्रूर: प्रेमविह्वल: ।
पपात चरणोपान्ते दण्डवद्रामकृष्णयो: ॥

तुष्टिः—

जाते वियोगे कंसारेः संप्राप्तिस्तुष्टिरुच्यते ॥ ५९ ॥

तथा दशा समजनि यथा पुरा प्रथमं निद्रालवोऽपि नासीद् अधुना तु सततं निश्चेष्टाङ्गाः सन्तस्तटान्यधिशेरत इति योज्यम् ।

कासारः सरः । पक्षे हंसाः प्राणाः ।

कुत्रापीति । कुत्रचिदेव भक्ते सिद्धलक्षण एवेत्यर्थः । तत्र मृतिर्न घटत इत्यत्र हेतुः, अशिवत्वादिति । तत्रामङ्गलमात्रं हि न सम्भवतीत्यर्थः ।

साधकभक्ते मृतिरपि वर्णिता "प्राणान् जहति मथुरायां सुकृतिनः' इत्यादिना । ततश्च सिद्धभक्ते वियोगस्य क्षोभकत्वमुद्दिश्यैव जातप्राया मृतिरिति कथ्यत इत्यर्थः ।

यस्य मौल्यादय ईदृशाः स एष इत्यध्याहारेणान्वयः । बाले कोमले, शैशवेन तदंशेन शीतला तापहरा इत्यर्थः । मथुराया वीथीं निकटभूमिं वृन्दावनमिति यावद् ।

यथा प्रथमस्कन्धे—

कथं वयं नाथ चिरोषिते त्वयि प्रसन्नदृष्ट्याखिलतापशोषणम् ।
जीवाम ते सुन्दरहासशोभितमपश्यमाना वदनं मनोहरम् ॥

यथा वा—

समक्षमक्षमः प्रेक्ष्य हरिमञ्जलिवन्धने ।
दारुको द्वारकाद्वारि तत्र चित्रदशां ययौ ॥

स्थितिः—

सहवासो मुकुन्देन स्थितिर्निगदिता बुधैः ।

यथा हंसदूते—

पुरस्तादाभीरीगणभयदनामा स कठिनो
मणिस्तम्भालम्बी कुरुकुलकथाः संकथयिता ।
स जानुभ्यामष्टापदभुवमवष्टभ्य भविता
गुरोः शिष्यो नूनं पदकमलसंवाहनरतः ॥

निजावसरशुश्रूषाविधाने सावधानता ॥ ६० ॥
पुरस्तस्यानिवेशाद्या योगेऽमीषां क्रिया मताः ।
केचिदस्या रतेः कृष्णभक्त्यास्वादबहिर्मुखाः ॥ ६१ ॥
भावत्वमेव निश्चित्य न रसावस्थतां जगुः ।
इति तावदसाधीयो यत्पुराणेषु केषुचित् ॥ ६२ ॥
श्रीमद्भागवते चैष प्रकटो दृश्यते रसः ।

'मिथोऽन्योन्यं रहस्यपि' इत्यमरः । 'कथं वयम्' इति प्रथमस्य 'यर्ह्यम्बुजाक्षा' इत्यनन्तरं पद्यं क्वाचित्कमेव ।

तत्रोपलक्षणत्वेन कांचित् स्थितिमाह—पुरस्तादिति। गुरोर्बृहस्पतेः शिष्यः श्रीमदुद्धवः। अत्र श्रीमद्व्रजसेवकानामपि तन्महाविरहानन्तरं नित्या स्थितिर्वक्ष्यमाणस्य प्रेयसो वत्सलस्य चान्तिमटीकानुसारेण ज्ञेयाः । तेषां दिग्दर्शनं तु गणोद्देशदीपिकादृष्ट्या क्रियते ।

अङ्गाभ्यङ्गकरं सुबन्धमुपरि स्नानप्रदं वारिदं
वस्त्रप्रापणशर्मधाम बकुलं गन्धार्पिणं पुष्पकम् ।
मिष्टद्रव्यसमर्पकं मधुकरं ताम्बूलदं जम्बुलं
नित्यं गोष्ठसुधांशुकान्तिसुधया पुष्टं दिदृक्षामहे ॥

ननु भवन्तु ते तद्बहिर्मुखाः तेषां पूर्वनिर्दिष्टं तन्मतं तु सुदृढमेव, रसशास्त्रकृन्मुनिसम्मतत्वात् । तत्राह—इतीति । तावत्पदं वाक्योपन्यासेऽव्ययम् । इति एतन्मतमसाधीयः श्रीभागवतं रसं व्याप्तुमसमर्थत्वान्नातिदृढमित्यर्थः। कुतस्तत्राह—यदिति। मतेऽपीतिशब्द इति क्षीरस्वामी । तत्र यद्दर्शितमित्यापिशलिरिति । तत्राप्यापिशलिरिदम्मतं स्वीकृतवानित्यर्थः ।

तथा हि—

क्वचिद्रुदन्त्यच्युतचिन्तया क्वचिद्धसन्ति नन्दन्ति वदन्त्यलौकिकाः ।
नृत्यन्ति गायन्त्यनुशीलयन्त्यजं भवन्ति तूष्णीं परमेत्य निर्वृताः ॥
निशम्य कर्माणि गुणानतुल्यान् वीर्याणि लीलातनुभिः कृतानि ।
यदातिहर्षोत्पुलकाश्रुगद्गदं प्रोत्कण्ठ उद्गायति रौति नृत्यति ॥ इति ।

एषात्र भक्तभावानां प्रायिकी प्रक्रियोदिता ॥ ६३ ॥
किन्तु कालादिवैशिष्ट्यात्क्वचित्स्यात् सीमलङ्घनम् ।

अथ गौरवप्रीतिः—

लाल्याभिमानिनां कृष्णे स्यात् प्रीतिर्गौरवोत्तरा ॥ ६४ ॥
सा विभावादिभिः पुष्टा गौरवप्रीतिरुच्यते ।

अत्रालम्बनाः—

हरिश्च तस्य लाल्याश्च भवन्त्यालम्बना इह ॥ ६५ ॥

तत्र हरिर्यथा—

अयमुपहितकर्णः प्रस्तुते वृष्णिवृद्धै-
र्यदुपतिरितिहासे मन्दहासोज्ज्वलास्यः ।
उपदिशति सुधर्मामिध्यमध्यास्य दीव्यन्
हितमिह निजयाग्रे चेष्टयैवात्मजान्नः ॥

महागुरुर्महाकीर्तिर्महाबुद्धिर्महाबलः ।
रक्षी लालक इत्याद्यैर्गुणैरालम्बनो हरिः ॥ ६६ ॥

अथ लाल्याः—

लाल्याः किल कनिष्ठत्वपुत्रत्वाद्यभिमानिनः ।
कनिष्ठाः सारणगदसुभद्रप्रमुखाः स्मृताः ॥ ६७ ॥
प्रद्युम्नचारुदेष्णाद्याः साम्बाद्याश्च कुमारकाः ।

एषां रूपम्—

अपि मुरान्तकपार्षदमण्डलादधिकमण्डनवेषगुणश्रियः ।
असितपीतसितद्युतिभिर्युता यदुकुमारगणाः पुरि रेमिरे ॥

क्वचिद्रुदन्तीत्यादिकं सामान्यभक्तिरसपरमपि विशेषे पर्यवस्येदिति भावः । तत्र क्वचिद्रुदन्तीत्यादिकमेकादशस्कन्धस्थं पद्यम् । निशम्येति तु सप्तमस्थं ज्ञेयम् ।

गौरवं श्रीकृष्णरूपगुरुनिष्ठगुरुत्वमेवोत्तरं प्रौढत्वे पर्यवसितं यस्याम् ।

अयमिति । चेष्टया उपहितकर्णं इत्यादिलक्षणया । हितम् एवमेव पूर्वेषां वृत्तमनुसरणीयमित्यर्थः ।

भक्तिः—

सग्धि भजन्ति हरिणा मुखमुन्नमय्य ताम्बूलचर्वितमदन्ति च दीयमानम्।
घ्राताश्च मूर्ध्नि परिरभ्य भवन्त्युदस्राः साम्बादयः कति पुरा विदधुस्तपांसि॥

रुक्मिणीनन्दनस्तेषु लाल्येषु प्रवरो मतः॥ ६८॥

तस्य रूपम्—

स जयति शम्बरदमनः सुकुमारो यदुकुमारकुलमौलिः।
जनयति जनेषु जनकभ्रान्तिं यः सुष्ठुरूपेण॥

भक्तिः—

प्रभावति समीक्ष्यतां दिवि कृपाम्बुधिर्मादृशां
स एष परमो गुरुर्गरुडगो यदूनां पतिः।
यतः किमपि लालनं वयमवाप्य दर्प्योद्धुराः
पुरारिमपि संगरे गुरुरुषं तिरस्कुर्महे॥

उभयेषां सदाराध्यधियैव भजतामपि।
सेवकानामिहैश्वर्यज्ञानस्यैव प्रधानता॥ ६९॥
लाल्यानां तु स्वसम्बन्धस्फूर्तिरेव समन्ततः।
व्रजस्थानां परैश्वर्यज्ञानशून्यधियामपि॥ ७०॥
अस्त्येव बल्लवाधीशपुत्रत्वैश्वर्यवेदनम्।

अथोद्दीपनाः—

उद्दीपनास्तु वात्सल्यस्मितप्रेक्षादयो हरेः॥ ७१॥

यथा—

अग्रे सानुग्रहं पश्यन्नग्रजं व्यग्रमानसः।
गदः पदारविन्देऽस्य विदधे दण्डवन्नतिम्॥

अथानुभावाः—

अनुभावास्तु तस्याग्रे नीचासननिवेशनम्।
गुरोर्वर्त्मानुसारित्वं धुरस्तस्य परिग्रहः॥ ७२॥
स्वैराचारविमोक्षाद्याः शीता लाल्येषु कीर्त्तिताः।

सग्धि सहभोजनम्।

प्रभावतीति। श्रीहरिवंशोक्तप्रभावतीहरणे तत्समीपस्थस्य श्रीप्रद्युम्नस्य वाक्यम्।
बल्लवाधीशपुत्रत्वेनैव यदैश्वर्यमिन्द्रजयादिप्रभावस्तस्य वेदनमनुभवः।

तत्र नीचासननिवेशनं यथा—

यदुसदास सुरेन्द्रैर्द्राग्उपव्रज्यमानः सुखदकरकवार्भिर्ब्रह्मणाभ्युक्षिताङ्गः।
मधुरिपुमभिवन्द्य स्वर्णपीठानि मुञ्चन् भुवमभि मकराङ्को राङ्कवं स्वीचकार॥

दासैः साधारणाश्चान्ये प्रोच्यन्तेऽमीषु केचन॥ ७३॥
प्रणामो मौनबाहुल्यं संकोचः प्रश्रयाढ्यता।
निजप्राणव्ययेनापि तदाज्ञापरिपालनम्॥ ७४॥
अधोवदनता स्थैर्यं कासहासादिवर्जनम्।
तदीयातिरहःकेलिवार्ताव्युपरमादयः॥ ७५॥

अथ सात्त्विकाः—

कन्दर्पं विन्दति मुकुन्दपदारविन्दद्वन्द्वे दृशोः पदमसौ किल निष्प्रकम्पा।
प्रालेयबिन्दुनिचितं धृतकण्टका ते स्विन्नाद्य कण्टकिफलं तनुरन्वकार्षीत्॥

अथ व्यभिचारिणः—

अनन्तरोक्ताः सर्वेऽत्र भवन्ति व्यभिचारिणः।

तत्र हर्षो यथा—

दूरे दरेन्द्रस्य नभस्युदीर्णे ध्वनौ स्थितानां यदुराजधान्याम्।
तनूरुहैस्तत्र कुमारकाणां नटैश्च हृष्यद्भिरकारि नृत्यम्॥

निर्वेदो यथा—

धन्यः साम्ब भवान् सरिङ्गणमयन्पार्श्वे रजःकर्बुरो
यस्तातेन विकृष्य वत्सलतया स्वोत्सङ्गमारोपितः।
धिङ्मां दुर्भगमत्र शम्बरमयैर्दुर्दैवविस्फूर्जितैः
प्राप्ता न क्षणिकापि लालनरतिः सा येन बाल्ये पितुः॥

अथ स्थायी—

देहसम्बन्धितामात्राद् गुरुधीरत्र गौरवम्॥ ७६॥
तन्मयी लालके प्रीतिर्गौरवप्रीतिरुच्यते।

उपव्रज्यमानः पुरो गत्वा समानीयमानः। पाठान्तरं तु त्यक्तम्। रङ्कुः मृगविशेषः।

दासैरित्यादौ "तदीयातिरहःकेली" इति यद्यपि तेष्वत्यन्तासम्भवान्निषेधोऽपि न प्रसज्जेत तथाप्याधुनिकतद्भावानां बोधनार्थमेव निषिद्धमिति ज्ञेयम्।

शम्बरमयैरित्यवयवार्थे मयट्।

देहसम्बन्धितेति। अत्र गुरुधीरिति गुरुरयमिति बुद्धिरित्यर्थः। सा गौरवमिति सम्बन्धिलक्षणया गम्यम्।

स्थायी भावोऽत्र सा चैषामामूलात् स्वयमुच्छ्रिता ॥ ७७ ॥
कंचिद्विशेषमापन्ना प्रेमेति स्नेह इत्यपि ।
राग इत्युच्यते चात्र गौरवप्रीतिरेवं सा ॥ ७८ ॥

तत्र गौरवप्रीतिर्यथा—

मुद्रां भिनत्ति न रदच्छदयोरमन्दां वक्त्रं च नोन्नमयति स्रवदस्रकीर्णम् ।
धीरः परं किमपि संकुचतीं झषांको दृष्टिं क्षिपत्यघभिदश्चरणारविन्दे ॥

प्रेमा यथा—

द्विषद्भिः क्षोदिष्ठैर्जगदविहतेच्छस्य भवतः
करादाकृष्येव प्रसभमभिमन्यावपि हते ।
सुभद्रायाः प्रीतिर्दनुजदमन त्वद्विषयिका
प्रपेदे कल्याणी नहि मलिनिमानं लवमपि ॥

स्नेहो यथा—

विमुञ्च पृथुवेपथुं विसृज कम्पकुण्ठायितं
विमृज्य मयि निक्षिप प्रसरदश्रुधारे दृशौ ।
करं च मकरध्वज प्रकटकण्टकालंकृतं
निधेहि सविधे पितुः कथय वत्स कः संभ्रमः ॥

अत्र नानास्थानपतितानां सामान्यविशेषप्रीतिनिरूपिकाणां कारिकाणां समन्वयः क्रियते ।

स्वस्माद्भवन्ति ये न्यूनास्तेऽनुग्राह्या हरेर्मताः ।
आराध्यत्वात्मिका तेषां रतिः प्रीतिरितीरिता ॥

ये न्यूना वयमिति स्वाभिमानमयरतिमन्तस्तेऽनुग्राह्यतया हरेर्मताः । तेषां त्वाराध्योऽयमिति ज्ञानात्मिका रतिः प्रीत्यभिधया प्रोक्तेत्यर्थः ।

अथ तस्या रसभेदद्वारा भेदद्वयमाह—

अनुग्राह्यस्य दासत्वाल्लाल्यत्वादप्ययं द्विधा । भिद्यते सम्भ्रमप्रीतो गौरवप्रीत इत्यपि ॥

दासत्वं स्वकर्तृकतत्सेवायामिच्छुत्वं तस्मात्संभ्रमो भवति । सम्भ्रमात्मत्वाच्च सम्भ्रमप्रीत उच्यते । एवं लाल्यत्वं तत्कर्तृकस्वलालनायामिच्छुत्वं तस्माद् गौरवं भवति । गौरवात्मत्वाच्च गौरवप्रीत उच्यत इति ।

अथ सम्भ्रमप्रीतिं वदन् सम्भ्रमस्य लक्षणमाह—

सम्भ्रमः प्रभुताज्ञानात् कम्पश्चेतसि सादरः। अनेनैक्यं गता प्रीतिः संभ्रमप्रीतिरुच्यते ॥

कम्पोऽत्र त्वरा सा च सेवेच्छामयी ज्ञेया ।

लाल्याभिमानिनां कृष्णे स्यात्प्रीतिर्गौरवोत्तरा ।
सा विभावादिभिः पुष्टा गौरवप्रीत उच्यते ॥

इत्यत्र लक्षितस्य गौरवप्रीतरसस्य स्थायिनं गौरवप्रीतिं वदन् गौरवस्य लक्षणमाह—

रागो यथा—

विषमपि सहसा सुधामिवायं निपिबति चेत्पितुरिङ्गितं झषाङ्कः ।
विसृजति तदसंमतिर्यदि स्याद्विषमिव तां तु सुधां स एष सद्यः ।।

त्रिष्वेवायोगयोगाद्या भेदाः पूर्ववदीरिताः ।

तत्रोत्कण्ठितम्—

शम्बरः समुखि लब्धदुर्विपड्डम्बरः स रिपुरम्बरायितः ।
अम्बुराजमहसं कदा गुरुं कम्बुराजकरमीक्षितास्महे ।।

अथ वियोगः—

मनो ममेष्टामपि गेण्डुलीलां न वष्टि योग्यां च तथाऽस्त्रयोग्याम् ।
गुरौ पुरं कौरवमभ्युपेते कारामिव द्वारवतीमवैति ।।

सिद्धिः—

मिलितः शम्बरपुरतो मदनः पुरतो विलोकयन्पितरम् ।
कोऽहमिति स्वं प्रमदान्न धीरधीरप्यसौ वेद ।।

तुष्टिः—

मिलितमधिष्ठितगरुडं प्रेक्ष्य युधिष्ठिरपुरान्मुरारातिम् ।
अजनि मुदा यदुनगरे सम्भ्रमभूमा कुमाराणाम् ।।

स्थितिः—

कुड्मयन्नक्षिणी किंचिद्बाष्पनिस्यन्दिपक्ष्मणी ।
वन्दते पदयोर्द्वन्द्वं पितुः प्रतिदिनं स्मरः ।।

देहसम्बन्धितेति । देहसम्बन्धितया स्वाभाविक्या यो मानः स्वभावत एवातिबाल्येऽपि तदीयताभिमानः तस्माद्या गुरुधीर्ममायं गुरुर्लालक इति बुद्धिः सा गौरवमुच्यते । तन्मयी या तस्मिंल्लालके प्रीतिः सा गौरवप्रीतिरुच्यत इति । तत्र यद्यपि लालकधीरतिबाल्य एव केवला; गुरुधीमिश्रा तु प्रौढदशायां दृश्यते, तथापि कारणकार्यात्मकयोस्तयोरभेद एवेष्टः, एवमेव तत्र तत्र "क्वचिद्" इत्युक्तम् , किन्तु यथायोग्यं भेद एवावगन्तव्य इति ।

तदेव स्थापयति—स्थायीति ।

विषमपि सहसेत्यादिकमेव पठनीयम्, न तु विषमपि मुदित इत्यादिकम् ।

त्रिष्वेव प्रीतप्रेयोवत्सलेष्वेव, अयोगयोगाद्या भेदा मुख्यावान्तरभेदेन तत्तत्संज्ञाः पूर्ववद् अत्रैव प्रीतसामान्यैकदेशसंभ्रमप्रीत इव ईरिताः कथिताः । भेदा इत्यत्र संज्ञा इत्येव वा पाठः ।

अन्यत्र तु शान्तस्य पारोक्ष्यसाक्षात्काराविल्येव संज्ञे, मधुरस्य सम्भोगविप्रलम्भाविति मुख्ये संज्ञे पूर्वरागाद्याश्च तदवान्तरसंज्ञा ईरिता इत्यर्थः ।

उत्कण्ठितवियोगादौ यद्यद्विस्तारितं नहि ॥ ७९ ॥
संभ्रमप्रीतवज्ज्ञेयं तत्तदेवाखिलं बुधैः ।

इति श्रीभक्तिरसामृतसिन्धौ पश्चिमविभागे मुख्यभक्तिरसपञ्चकनिरूपणे प्रीतभक्तिरसलहरी द्वितीया ॥ २ ॥

अथ प्रेयोभक्तिरसः ।

स्थायी भावो विभावाद्यैः सख्यमात्मोचितैरिह ।
नीतश्चित्ते सतां पुष्टिं रसः प्रेयानुदीर्यते ॥ १ ॥

तत्रालम्बनाः—

हरिश्च तद्वयस्याश्च तस्मिन्नालम्बना मताः ।

तत्र हरिः—

द्विभुजत्वादिभागत्र प्राग्वदालम्बनो हरिः ॥ २ ॥

तत्र व्रजे यथा—

महेन्द्रमणिमञ्जुलद्युतिरमन्दकुन्दस्मितः
स्फुरत्पुरटकेतकीकुसुमरम्यपट्टाम्बरः ।
स्रग्गुल्लसदुरस्थलः क्वणितवेणुरत्राव्रजन्
व्रजादघहरो हरत्यहह नः सखीनां मनः ॥

अस्त्रयोग्याम् अस्त्राभ्यासम् , अभ्यासः खुरली योग्या" इति त्रिकाण्डशेषः ।
इति पञ्चलहर्यात्मके पश्चिमविभागे प्रीतिभक्तिरसलहरी द्वितीया ॥

दारुकवाक्यम्—चञ्चदिति । चञ्चन् इतस्ततः प्रसरन् ; कौस्तुभकौमुदीसमुदयो यस्य तम् । आत्मसम्भावनाम् अयमहमस्मीति ज्ञानम् , "सिरसि नृपतिर्द्राग्घ्रासीदघारिम्" इति वक्ष्यमाणाद्युधिष्ठिरादीनां वात्सल्यादिवलितत्वेऽप्यत्र पाण्डुसुतसामान्योक्तिः सौहृद्यरूपे सख्ये तत्तदंशस्य सम्भवाद् । वक्ष्यते हि—

वात्सल्यगन्धिसख्यास्तु किञ्चित्ते वयसाधिकाः ।
कनिष्ठकल्पाः सख्येन सम्बद्धाः प्रीतिगन्धिना ॥ इति ।

अन्यत्र यथा—

चंचत्कौस्तुभकौमुदीसमुदयं कौमोदकीचक्रयोः
सख्येनोज्ज्वलितैस्तथा जलजयोराढ्यं चतुर्भिर्भुजैः ।
दृष्ट्वा हारिहरिन्मणिद्युतिहरं शौरिं हिरण्याम्बरं
जग्मुः पाण्डुसुताः प्रमोदसुधया नैवात्मसंभावनाम् ॥

सुवेषः सर्वसल्लक्ष्मलक्षितो बलिनां वरः ।
विविधाद्भुतभाषाविद् वावदूकः सुपण्डितः ॥ ३ ॥
विपुलप्रतिभो दक्षः करुणो वीरशेखरः ।
विदग्धो बुद्धिमान् क्षन्ता रक्तलोकः समृद्धिमान् ॥ ४ ॥
सुखी वरीयानित्याद्या गुणास्तस्येह कीर्तिताः ।

अथ तद्वयस्याः—

रूपवेषगुणाद्यैस्तु समाः सम्यगयन्त्रिताः ॥ ५ ॥
विस्रम्भसम्भृतात्मानो वयस्यास्तस्य कीर्तिताः ।

यथा—

साम्येन भीतिविधुरेण विधीयमानभक्तिप्रपञ्चमनुदञ्चदनुग्रहेण ।
विस्रम्भसारनिकुरम्बकरम्बितेन वन्देतरामघहरस्य वयस्यवृन्दम् ॥

ते पुरव्रजसम्बन्धाद् द्विविधाः प्राय ईरिताः ॥ ६ ॥

तत्र पुरसम्बन्धिनः—

अर्जुनो भीमसेनश्च दुहिता द्रुपदस्य च ।
श्रीदामभूसुराद्याश्च सखायः पुरसंश्रयाः ॥ ७ ॥

एषां सख्यं यथा—

शिरसि नृपतिर्द्रागघ्रासीदघारिमधीरधी-

एषां चतुर्भुजत्वाविर्भावेऽपि सख्यं मुहुस्तदनुभवेन नातिवैलक्षण्यमननाद् ।

यथोक्तं श्रीमदर्जुनेन—तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो भव विश्वमूर्ते । इति ।

सदा तु तत्रापि श्रीमन्नराकारतयैव स्थितिः । "येषां गृहानावसतीति साक्षाद् गूढं परं ब्रह्म मनुष्यलिङ्गम्" इत्यादेः, अतस्तद्वयस्याः, "रूपवेषगुणाद्यैस्तु समाः" इति वक्ष्यमाणेन तेषां न चतुर्भुजत्वमापद्यते, सम्यगयन्त्रिताः दासवद्यन्त्रणाशून्याः, यतो विश्रम्भेति । विश्रम्भस्तु वक्ष्यते—"विस्रम्भो गाढविश्वासविशेषो यन्त्रणोज्झितः" इति ।

शिरसीत्यत्र भीमार्जुनावेवोदाहरणे ज्ञेयौ, श्रीदामद्रौपद्यौ च ताभ्यामुपलक्ष्येते, भुजपरि-

भुजपरिघयोः श्लिष्टौ भीमार्जुनौ पुलकोज्ज्वलौ।
पदकमलयोः सास्रौ दस्रात्मजौ च निपेततु-
स्तमवशधियः प्रौढानन्दादरुन्धत पाण्डवाः॥

श्रेष्ठः पुरवयस्येषु भगवान् वानरध्वजः।

अस्य रूपं यथा—

गाण्डीवपाणिः करिराजसुण्डारम्योरुरिन्दीवरसुन्दराभः।
रथाङ्गिना रत्नरथाधिरोही स रोहिताक्षः सुतरामराजीत्॥

सख्यं यथा—

पर्यङ्के महति सुरारिहन्तुरङ्के निःशङ्कप्रणयनिसृष्टपूर्वकायः।
उन्मीलन्नवनवनर्मकर्मठोऽयं गाण्डीवी स्मितवदनाम्बुजो व्यराजीत्॥

अथ व्रजसम्बन्धिनः—

क्षणादर्शनतो दीनाः सदा सहविहारिणः॥ ८॥
तदेकजीविताः प्रोक्ता वयस्या व्रजवासिनः।
अतः सर्ववयस्येषु प्रधानत्वं भजन्त्यमी॥ ९॥

एषां रूपं यथा—

बलानुजसदृग्वयोगुणविलासवेषश्रियः
प्रियङ्करणसल्लकीदलविषाणवेण्वङ्किताः।
महेन्द्रमणिहाटकस्फटिकपद्मरागत्विषः
सदा प्रणयशालिनः सहचरा हरेः पान्तु वः॥

सख्यं यथा—

उन्निद्रस्य ययुस्तवात्र विरतिं सप्त क्षपास्तिष्ठतो
हन्त श्रान्त इवासि निक्षिप सखे श्रीदामपाणौ गिरिम्।

घयोः पदकमलयोश्च विषययोः, प्रकरणादपारेरेव तानि ज्ञेयानि, श्लिष्टौ श्लिष्टवन्तौ, "गत्यर्थाकर्मकश्लिष" इत्यादिना कर्तरि क्तः।

क्षणादर्शनत इति।

"ऊचुश्च सुहृदः कृष्णम्" इत्यत्र "तदेकजीविताः" इति।

कृष्णं महाबकग्रस्तं दृष्ट्वा रामादयोऽर्भकाः।
बभूवुरिन्द्रियाणीव विना प्राणं विचेतसः॥

इत्यत्र ज्ञेयम्।

प्रियंकरणेति। अप्रियं प्रियं क्रियते यैस्तैस्सर्वशुभङ्करैः सल्लकीदलविषाणवेणुभिरङ्किताः। पाठान्तरं तु त्यक्तम्।

उन्निद्रस्येति सखीनां वचनम्। तदानीं हरौ शक्तेराविर्भावदर्शनेन तदावेशाज्ज्ञेयम्।

आधिर्विध्यति नस्त्वमर्पय करे किं वा क्षणं दक्षिणे
दोष्णस्ते करवाम काममधुना सव्यस्य संवाहनम् ॥

यथा वा श्रीदशमे—

इत्थं सतां ब्रह्मसुखानुभूत्या दास्यं गतानां परदैवतेन ।
मायाश्रितानां नरदारकेण साद्धं विजह्रुः कृतपुण्यपुञ्जाः ॥

एषु कृष्णस्य यथा—

सहचरनिकुरम्बं भ्रातरार्य प्रविष्टं द्रुतमघजठरान्तःकोटरे प्रेक्षमाणः ।
स्खलदशिशिरबाष्पक्षालितक्षामगण्डः क्षणमहमवसीदन् शून्यचित्तस्तदासम् ॥

सुहृदश्च सखायश्च तथा प्रियसखाः परे ।
प्रियनर्मवयस्याश्चेत्युक्ता गोष्ठे चतुर्विधाः ॥ १० ॥

तत्र सुहृदः—

वात्सल्यगन्धिसख्यास्तु किञ्चित्ते वयसाधिकाः ।
सायुधास्तस्य दुष्टेभ्यः सदा रक्षापरायणाः ॥ ११ ॥
सुभद्रमण्डलीभद्रभद्रवर्द्धनगोभटाः ।
यक्षेन्द्रभटभद्राङ्गवीरभद्रमहागुणा ॥ १२ ॥
विजयो बलभद्राद्याः सुहृदस्तस्य कीर्तिताः ।

एषां सख्यं यथा—

धुन्वन् धावसि मण्डलाग्रममलं त्वं मण्डलीभद्र किं
गुर्वीं नार्य गदां गृहाण विजय क्षोभं वृथा मा कृथाः ।

तदेतत्पद्यं समत्वभावनामयस्नेहव्यञ्जकम्, उत्तरं तु सहविहारमयतद्द्वयञ्जकमिति भेदः ।

सतां परमस्वरूपसत्ताविर्भाववताम्, यद्वा ब्रह्मपदसांनिध्यात् सद्विशेषाणाम् । उभयथा ज्ञानिनामित्येव । अनुभूतिः जडप्रतियोगिस्वप्रकाशवस्तु सैव सुखं स्वात्मत्वेन पर्यवसिततया निरुपाधिप्रेमास्पदत्वात् सैव बृहत्तमपर्यायब्रह्माख्या । सर्वेषां परमस्वरूपत्वात् तेषां केवलतद्रूपेण स्फुरता । दास्यं गतानां दास्यभक्तिमताम् ऐश्वर्यादिपूर्णतया ततोऽपि परेण दैवतेन सर्वाराध्येन रूपेण स्फुरता । महिमदर्शनार्थं तत्स्फूर्तिद्वयस्य विरलतामाह । मायाधिकारपतितानां तु "मनुष्यदृष्ट्या दुष्प्रज्ञा मर्त्यात्मानो न मेनिरे" इत्यादिरीत्या यत् किञ्चिन्नरदारकरूपेण ज्ञानभक्त्योरभावान्न तु तत्तद्रूपेणापि । तेन साद्धं विजह्रुः सहार्थतृतीयया स्वप्रेम्णा वशीकृत्यात्मसङ्गितामापादितेन नरदारकाकारत्वेऽपि तत्तत्सर्वातिक्रमिमधुरतया स्फुरता विहारमपि कृतवन्त इत्यर्थः । अतस्तेभ्यः सर्वेभ्यः कृतपुण्यपुञ्जा इति लोकोक्तिः । वस्तुतस्तु कृतानां चरितानां भगवतः परमप्रसादहेतुत्वेन पुण्याश्चारवः पुञ्जा येषान्त इत्यर्थः, "पुण्यन्तु चार्वपि" इत्यमरः । विशेषजिज्ञासा चेद्वैष्णवतोषणी दृश्या ।

धुन्वन्नित्यरिष्टवधात्पूर्ववृत्तम् ।

शक्तिं न क्षिप भद्रवर्द्धन पुरो गोवर्द्धनं गाहते
गर्जन्नेष घनो बली न तु बलीवर्दाकृतिर्दानवः ॥

सुहृत्सु मण्डलीभद्रबलभद्रौ किलात्तमौ ॥ १२ ॥

तत्र मण्डलीभद्रस्य रूपं यथा—

पाटलपटलसदङ्गो लकुटकरः शेखरी शिखण्डेन ।
द्युतिमण्डलीमलिनिभां भाति दधन्मण्डलीभद्रः ॥

सख्यं यथा—

वनभ्रमणकेलिभिर्गुरुभिरर्ह्नि खिन्नीकृतः
सुखं स्वपितु नः सुहृद् व्रजनिशान्तमध्ये निशि ।
अहं शिरसि मर्दनं मृदु करोमि कर्णे कथां
त्वमस्य विसृजन्नलं सुबल सक्थिनी लालय ॥

बलदेवस्य रूप यथा—

गण्डान्तस्फुरदेककुण्डलमलिच्छन्नावतंसोत्पलं
कस्तूरीकृतचित्रकं पृथुहृदि भ्राजिष्णुगुञ्जास्रजम् ।
तं वीरं शरदम्बुदद्युतिभरं संवीतकालाम्बरं
गम्भीरस्वनितं प्रलम्बभुजमालम्बे प्रलम्बद्विषम् ॥

सख्यं यथा—

जनितिथिरिति पुत्रप्रेमसंवीतयाऽहं
स्नपयितुमिह सद्मन्यम्बया स्तम्भितोऽस्मि ।
इति सुबल गिरा मे संदिश त्वं मुकुन्दं
फणिपतिह्रदकच्छे नाद्य गच्छेः कदापि ॥

अथ सखायः—

कनिष्ठकल्पाः सख्येन सम्बद्धाः प्रीतिगन्धिना ।
विशालवृषभौजस्विदेवप्रस्थवरूथपाः ॥ १४ ॥

"श्वेतरक्तस्तु पाटलः" इत्यमरः । तादृशेन पटेन लसदङ्गः ।

गण्डान्तरित्यादौ कस्तूरीकृतचित्रकं पृथुहृदि भ्राजिष्णुगुञ्जास्रजमित्येव द्वितीयचरणपाठः। चित्रकं तिलकम् ।

जनितिथिरिति । मासिकीयं जन्मर्क्षयुक्ता तिथिः; न तु वार्षिकी महामहोत्सवायां तस्यां स्वत एव श्रीकृष्णस्य गमनासम्भवात् । सोऽयं च सन्देशः सुबलेन विलम्बमानतया गतेन झटिति समासादयितुं न शेक इति गम्यते; अन्यथा पूर्वपूर्ववत्तदापि तदाज्ञा तु तेन नालङ्घयिष्यतेति ।

विशालवृषमौजस्वीति श्रीभागवते गौडादिसम्मतः पाठः, वृषालवृषतेजस्वीति तु काश्यादिसम्मतः ।

मरन्दकुसुमापीडमणिबन्धकरन्धमाः ।
इत्यादयः सखायोऽस्य सेवासौख्यैकरागिणः ॥ १५ ॥

एषां सख्यं यथा—

विशाल बिसिनीदलैः कलय वीजनप्रक्रियां
वरूथप विलम्बितालकवरूथमुत्सारय ।
मृषा वृषभ जल्पितं त्यज भजाङ्गसंवाहनं
यदुग्रभुजसङ्गरे गुरुमगात् क्लमं नः सखा ॥

सर्वेषु सखिषु श्रेष्ठो देवप्रस्थोऽयमीरितः ।

तस्य रूपं यथा—

बिभ्रद् गेण्डुं पाण्डुरोद्भासवासाः पाशाबद्धोत्तुङ्गमौलिर्बलीयान् ।
बन्धूकाभः सिन्धुरस्पर्धिलीलो देवप्रस्थः कृष्णपार्श्वं प्रतस्थे ॥

सख्यं यथा—

श्रीदाम्नः पृथुलां भुजामभि शिरो विन्यस्य विश्रामिणं
दाम्नः सव्यकरेण रुद्धहृदयं शय्याविराजत्तनुम् ।
मध्ये सुन्दरि कन्दरस्य पदयोः संवाहनेन प्रियं
देवप्रस्थ इतः कृती सुखयति प्रेम्णा व्रजेन्द्रात्मजम् ॥

अथ प्रियसखाः—

वयस्तुल्याः प्रियसखाः सख्यं केवलमाश्रिताः ॥ १६ ॥
श्रीदामा वसुदामा च दामा च वसुदामकः ।
किङ्किणिस्तोककृष्णांशुभद्रसेनविलासिनः ॥ १७ ॥
पुण्डरीकविटङ्काक्षकलविङ्कादयोऽप्यमी ।
रमयन्ति प्रियसखाः केलिभिर्विविधैः सदा ॥ १८ ॥
नियुद्धदण्डयुद्धादिकौतुकैरपि केशवम् ।

स्नेहवशाद्दाम्नः सव्यकरेण रुद्धं हृदयं निजवक्षो येन तं "समस्तस्यासमस्तेन नित्यापेक्षेण सङ्गतिः" इति न्यायेन रुद्धहृदययोः समासे कृते सव्यकरेणेत्यस्य सम्बन्धः ।

श्रीदामा चेत्यत्र दामसुदामवसुदामकिङ्किणयः पठिता अपि प्रियनर्मसखगणेऽपि ज्ञेयाः । ते हि श्रीकृष्णस्यान्तःकरणरूपत्वात् सर्वत्रैव प्रविशन्ति, यथाह प्रथमावरणपूजायां गौतमीये—

"दामसुदामवसुदामकिङ्किणीन् गन्धपुष्पकैः ।
अन्तःकरणरूपास्ते कृष्णस्य परिकीर्तिताः ॥
आत्माभेदेन ते पूज्या यथा कृष्णस्तथैव ते ।" इति ।

एषां सख्यं यथा—

सगद्गदपदैर्हरिं हसति कोऽपि वक्त्रोदितैः
प्रसार्य भुजयोर्युगं पुलकि कश्चिदाश्लिष्यति ।
करेण चलता दृशौ निभृतमेत्य रुन्धे परः
कृशाङ्गि सुखयन्त्यमी प्रियसखाः सखायं तव ॥

एषु प्रियवयस्येषु श्रीदामा प्रवरो मतः ॥ १९ ॥

तस्य रूपम्—

वासः पिङ्गं बिभ्रतं शृङ्गपाणिं बद्धस्पर्द्धं सौहृदान्माधवेन ।
ताम्रोष्णीषं श्यामधामाभिरामं श्रीदामानं दामभाजं भजामि ॥

सख्यं यथा—

त्वं नः प्रोज्झ्य कठोर यामुनतटे कस्मादकस्माद् गतो
दिष्ट्या दृष्टिमितोऽसि हन्त निबिडाश्लेषैः सखीन् प्रीणय ।
ब्रूमः सत्यमदर्शने तव मनाक् का धेनवः के वयं
किं गोष्ठं किमभीष्टमित्यचिरतः सर्वं विपर्यस्यति ॥

अथ प्रियनर्मवयस्याः—

प्रियनर्मवयस्यास्तु पूर्वतोऽप्यभितो वराः ।
आत्यन्तिकरहस्येषु युक्ता भावविशेषिणः ॥ २० ॥
सुबलार्जुनगन्धर्वास्ते वसन्तोज्ज्वलादयः ।

एषां सख्यं यथा—

राधासन्देशवृन्दं कथयति सुबलः पश्य कृष्णस्य कर्णे
श्यामाकन्दर्पलेखं निभृतमुपहरत्युज्ज्वलः पाणिपद्मे ।
पालीताम्बूलमास्ये वितरति चतुरः कोकिलो मूर्ध्नि धत्ते
तारादामेति नर्मप्रणयिसहचरास्तन्वि तन्वन्ति सेवाम् ॥

प्रियनर्मवयस्येषु प्रवरौ सुबलोज्ज्वलौ ॥ २१ ॥

तत्रोत्साहादिवर्णने कालिन्दीतटभुवीत्यादिभिर्बद्धस्पर्द्धत्वं वर्णितमेव, सौहृदं तु तत्र गुप्तं स्यादिति पृथगेव तद्वर्णयति—त्वं न इति । का धेनव इत्यादौ धेन्वादयोऽप्यधेन्वादयो भवन्तीत्यर्थः, यत इत्यनेन प्रकारेण सर्वमन्यदपि विपर्यस्यति ।

स च भावविशेषस्तत्प्रेयसीसाहाय्यमयतत्सुखदित्सैवेति दर्शयति—राधेति । तदिदं श्रीकृष्णस्य दूत्योर्मिथः संवादः ।

तत्र सुबलस्य रूपं यथा—

तनुरुचिविजितहिरण्यं हरिदयितं हारिणं हरिद्वसनम् ।
सुबलं कुवलयनयनं नयनन्दितबान्धवं वन्दे ॥

सख्यं यथा—

वयस्यगोष्ठयामखिलेङ्गितेषु विशारदायामपि माधवस्य ।
अन्यैर्दुरूहा सुबलेन सार्द्धं संज्ञामयी कापि बभूव वार्त्ता ॥

उज्ज्वलस्य रूपं यथा—

अरुणाम्बरमुच्चलेक्षणं मधुपुष्पावलिभिः प्रसाधितम् ।
हरिनीलरुचिं हरिप्रियं मणिहारोज्ज्वलमुज्ज्वलं भजे ॥

सख्यं यथा—

शक्तास्मि मानमवितुं कथमुज्ज्वलोऽयं
दूतः समेति सखि यत्र मिलत्यदूरे ।
सापत्रपापि कुलजापि पतिव्रतापि
का वा वृषस्यति न गोपवृषं किशोरी ॥

उज्ज्वलोऽयं विशेषेण सदा नर्मोक्तिलालसः ।

यथा—

स्फुरदतनुतरङ्गावर्द्धितानल्पवेलः सुमधुररसरूपो दुर्गमावारपारः ।
जगति युवतिजातिर्निम्नगा त्वं समुद्रस्तदियमघहर त्वामेति सर्वाध्वनैव ॥

एतेषु केऽपि शास्त्रेषु केऽपि लोकेषु विश्रुताः ॥ २२ ॥
नित्यप्रियाः सुरचराः साधकाश्चेति ते त्रिधा ।
केचिदेषु स्थिरा जात्या मन्त्रिवत्तमुपासते ॥ २३ ॥
ते हासयन्ति चपलाः केचिद्वैहासिकोपमाः ।

"संज्ञा स्याच्चेतना नामहस्ताद्यैश्चार्थसूचना" इत्यमरः ।

शक्ताऽस्मीत्यत्र कथमित्यन्तमेकं वाक्यम्, समेतीत्यन्तमन्यत्; शेषमपरम् । सापत्रपेत्यादौ यद्यपि लज्जाकुलभयधर्मभयानामेकतरेऽपि सति मर्यादालङ्घनं न स्यात् । तथापि सर्वेष्वपि तेषु सत्सु का गोपवृषं गोपश्रेष्ठं श्रीकृष्णं न वृषस्यति न कामयत किन्तु सर्वैव कामयत इत्यर्थः ।

कृष्णपक्षे वर्द्धिता छिन्ना अनल्पा वेला मर्यादा येन, समुद्रपक्षे वर्द्धिता एधिता वेला जलं येन, "वेला स्यात्तीरनीरयोः" इत्यमरः ।

साधकाः साधनसिद्धाः, यद्यपि सुरचरा अपि साधका एव तथापि विशेषं दर्शयितुं पृथगुच्यन्ते ।

केचिदार्जवसारेण सरलाः शीलयन्ति तम् ॥ २४ ॥
वामा वक्रिमचक्रेण केचिद्विस्माययन्त्यमुम् ।
केचित्प्रगल्भाः कुर्वन्ति वितण्डाममुना समम् ॥ २५ ॥
सौम्याः सूनृतया वाचा धन्या धिन्वन्ति तं परे ।
एवं विविधया सर्वे प्रकृत्या मधुरा अमी ॥ २६ ॥
पवित्रमैत्रीवैचित्रीचारुतामुपचिन्वते ।

अथोद्दीपनाः—

उद्दीपना वयोरूपशृङ्गवेणुदरा हरेः ॥ २७ ॥
विनोदनर्मविक्रान्तिगुणाः प्रेष्ठजनास्तथा ।
राजदेवावतारादिचेष्टानुकरणादयः ॥ २८ ॥

तत्र वयः—

वयः कौमारपौगण्डे कैशोरं चेह सम्मतम् ।
गोष्ठे कौमारपौगण्डे कैशोरं पुरगोष्ठयोः ॥ २९ ॥

तत्र कौमारम्—

कौमारं वत्सले वाच्यं ततः संक्षिप्य लिख्यते ।

यथा श्रीदशमे—

विभ्रद् वेणुं जठरपटयोः शृङ्गवेत्रे च कक्षे
वामे पाणौ मसृणकवलं तत्फलान्यङ्गुलीषु ।
तिष्ठन्मध्ये स्वपरिसुहृदो हासयन्नर्मभिः स्वैः
स्वर्गे लोके मिषति बुभुजे यज्ञभुग्बालकेलिः ॥

अथ पौगण्डम्—

आद्यं मध्यं तथा शेषं पौगण्डं च त्रिधा भवेत् ॥ ३० ॥

विस्माययन्तीत्यन्तस्थयद्वयमध्य एव पाठः, हेतुणिजन्तत्वेऽपि हेतुभयत्वाभावान्न विस्मापयन्त इति स्याद्, विस्मेरयन्तीति पाठे तु कृतेऽपि "तत् करोति तदाचष्टे" इति कृन्दताण्णिचि कुर्वन्तमाचष्टे कारयतीतिवद्; वादितवन्तं प्रयोजितवानवीवददितिवच्च प्रकृतिप्रत्यापत्तिः स्याद्, उठमाख्यातवानौजिठदित्यत्र सा न दृश्यतेऽपीति चेद् ? न दृश्यतां नाम किं तावता कष्टेन ।

बिभ्रदित्यस्यायमर्थः—जठरपटयोर्मध्ये वेणुं बिभ्रद् वामे कक्षे शृङ्गवेत्रे बिभ्रद् मसृणकवलं दध्यादिसंस्कृतभक्तपिण्डं पत्रपात्रभृते वामे पाणौ बिभ्रत् तत्फलानि तदन्तरर्थनीयानास्वाद्यभागांश्च क्रमेण दक्षिणपाण्यङ्गुलिषु बिभ्रद् भोजने यथा सुखस्पर्शो न स्यात्तथा सविनोदं

तत्राद्यं पौगण्डम्—

अधरादेः सुलौहित्यं जठरस्य च तानवम् ।
कम्बुग्रीवोद्गमाद्यं च पौगण्डे प्रथमे सति ॥ ३१ ॥

यथा—

तुन्दं विन्दति ते मुकुन्द शनकैरश्वत्थपत्रश्रियं
कण्ठः कम्बुवदम्बुजाक्ष भजते रेखात्रयीमुज्ज्वलाम् ।
आरुन्धे कुरुविन्दकन्दलरुचिं भूचन्द्र दन्तच्छदो
लक्ष्मीराधुनिकी धिनोति सुहृदामक्षीणि सा काप्यसौ ॥

पुष्पमण्डनवैचित्री चित्राणि गिरिधातुभिः ।
पीतपट्टदुकूलाद्यमिह प्रोक्तं प्रसाधनम् ॥ ३२ ॥
सर्वाटवीप्रचारेण नैचिकीचयचारणम् ।
नियुद्धकेलिनृत्यादिशिक्षारम्भोऽत्र चेष्टितम् ॥ ३३ ॥

यथा—

वृन्दारण्ये समन्तात् सुरभिणि सुरभीवृन्दरक्षाविहारी
गुञ्जाहारी शिखण्डप्रकटितमुकुटः पीतपट्टाम्बरश्रीः ।
कर्णाभ्यां कर्णिकारे दधदलमुरसा फुल्लमल्लीकमाल्यं
नृत्यन् दोर्युद्धरङ्गे नटवदिह सखीन्नन्दयत्येष कृष्णः ॥

अथ मध्यम्—

नासा सुशिखरा तुङ्गा कपोलो मण्डलाकृती ।
पार्श्वाद्यङ्गं सुवलितं पौगण्डे सति मध्यमे ॥ ३४ ॥

गृह्णन्नित्यर्थः, स्वं परितो वर्तमानान् सुहृदश्च स्वैरसाधारणैर्नर्मभिर्हासयन् स्वर्गे स्वर्गस्थलोके मिषति किमिदमपूर्वमिति पश्यति सति, अपूर्वत्वे कारणमाह—यज्ञभुग्बालकेलिरिति । योऽयं यज्ञे दृष्टिमात्रेण भोक्ता सोऽयमेव बालकेलिः सन् बुभुज इति ।

तुन्दमित्यागतचराणामधुना पुनरागतानां वैदेशिकवन्दिनां वचनम् । आरुन्धे वशीकरोति । कम्बुवदिति । "तेन तुल्यं क्रिया चेद् वतिः" एवं लक्षणेऽपि कम्बुवद् ग्रीवाया उद्गम इत्यर्थः । कुरुविन्दं पद्मरागः । सा कापीति वर्णयितुमशक्येत्यर्थः ।

फुल्ला मल्ल्यो यस्मिंस्तादृशं माल्यं दधद्, अत्र यद्यपि उणादावुज्ज्वलदत्तेन मल्लिकाशब्द एव साधितः मल्लीशब्दस्तु प्रामादिक एव मतः । अमरेण च "तृणशून्यं तु मल्लिका" इति पठितम् । तथापि "दरविदलितमल्ली" इति, स्फुरन्मल्लीहल्लीसक" इति, "मिलन्मन्दाकिनीमल्लीदाम" इति, कविभिः स्वीकृतत्वादत्रापि प्रयुज्यते । ह्रस्वान्तस्तु तच्छब्दः कुत्रापि न दृश्यत इति पाठान्तरं त्यक्तम् ।

यथा—

तिलकुसुमविहासिनासिकाश्रीर्नवमणिदर्पणदर्पनाशिगण्डः ।
हरिरिह परिमृष्टपार्श्वसीमा सुखयति सुष्ठु सखीन् स्वशोभयैव ॥

उष्णीषं पट्टसूत्रोत्थपाशेनात्र तडिच्चिपा ।
यष्टिः श्यामा त्रिहस्तोच्चा स्वर्णाग्रेत्यादिमण्डनम् ॥ ३५ ॥
भाण्डीरे क्रीडनं शैलोद्धारणाद्यं च चेष्टितम् ।

यथा—

यष्टिं हस्तत्रयपरिमितां प्रान्तयोः स्वर्णवद्धां
बिभ्रन्मालां चटुलचमरीचारुचूडोज्ज्वलश्रीः ।
बद्धोष्णीषः पुरटरुचिना पट्टपाशेन पार्श्वे
पश्य क्रीडन् सुखयति सखे मित्रवृन्दं मुकुन्दः ॥

पौगण्डमध्य एवायं हरिर्दीव्यन् विराजते ॥ ३६ ॥
माधुर्याद्भुतरूपत्वात्कैशोराग्रांशभागिव ।

अथ शेषम्—

वेणी नितम्बलम्बाग्रा लीलालकलताद्युतिः ॥ ३७ ॥
अंसयोस्तुङ्गतेत्यादि पौगण्डे चरमे सति ।

यथा—

अग्रे लीलालकलतिकयाऽलङ्कृतं बिभ्रदास्यं
चञ्चद्वेणीशिखरशिखया चुम्बितश्रोणिबिम्बः ।
उत्तुङ्गांसच्छविरघहरो रङ्गमङ्गश्रियैव
न्यस्यन्नेष प्रियसवयसां गोकुलान्निर्जिहीते ॥

उष्णीषे वक्रिमा लीलासरसीरुहपाणिता ॥ ३८ ॥

तिलकुसुमेति । परिमृष्टपार्श्वसीमेति परिमृष्टतुल्यपार्श्वानां सीमा मर्यादा तेषामूर्ध्वं विराजमान इत्यर्थः ।

चमरीभिर्मञ्जरीभिश्चारुर्या चूडा मस्तकमध्यवद्धकेशततिस्तया नात्युन्नतया सूक्ष्मस्वच्छोष्णीषाञ्चलवृतयोज्ज्वला श्रीर्यस्य सः, पट्टपाशेन बद्धः सशोभं किञ्चिद्वेष्टित उष्णीषो यस्य सः ।

माधुर्येण वर्णपुष्टतादीनां मनोरमत्वेनाद्भुतं लोकविस्मयकारकं रूपमाकारो यस्य सः, तद्रूपत्वात् कैशोराग्रांशभागिव विभाति यथान्यः सर्वलक्षणसम्पन्नो राजकुमारस्तदग्रांशभाक् सन् विराजते तथा तस्य कैशोराग्रांशभागस्तु सर्वतो विलक्षण इत्यर्थः ।

लीलया विन्यस्ताया अलकलतायाः द्युतिः शोभा ।

काश्मीरेणोर्ध्वपुण्ड्राद्यमिह मण्डनमीरितम् ।

यथा—

उष्णीषे दरवक्रिमा करतले व्याजृम्भिलीलाम्बुजं
गौरश्रीरलिके किलोर्ध्वतिलकः कस्तूरिकाबिन्दुमान् ।
वेषः केशव ! पेशलः सुबलमप्याघूर्णयत्यद्य ते
विक्रान्तं किमुत स्वभावमृदुलां गोष्ठाबलानां ततिम् ॥

अत्र भङ्गी गिरां नर्मसखैः कर्णकथारसः ॥ ३९ ॥
एषु गोकुलबालानां श्रीश्लाघेत्यादिचेष्टितम् ।

यथा—

धूर्त्तस्त्वं यदवैषि हृद्गतमतः कर्णे तव व्याहरे
केयं मोहनतासमृद्धिरधुना गोधुक्कुमारीगणे ।
अत्रापि द्युतिरत्नरोहणभुवो बालाः सखे पञ्चषाः
पञ्चेषुर्जगतां जये निजधुरां यत्रार्पयन् माद्यति ॥

अथ कैशोरम्—

कैशोरं पूर्वमेवोक्तं सङ्क्षेपेणोच्यते ततः ॥ ४० ॥

यथा—

पश्योत्सिक्तवलित्रयीवरलते वासस्तडिन्मञ्जुले
प्रोन्मीलद्वनमालिकापरिमलस्तोमे तमालत्विषि ।
उक्षत्यम्बकचातकान् स्मितरसैर्दामोदराम्भोधरे
श्रीदामा रमणीयरोमकलिकाकीर्णाङ्गशाखी बभौ ॥

प्रायः कैशोर एवायं सर्वभक्तेषु भासते ।

उष्णीषे दरेति । गौरेत्यादौ भाले कुङ्कुमदीव्यदूर्ध्वतिलक इति पाठः, विक्रान्तमपि सुबलमित्यन्वयः ।

उत्सिक्तेति प्रोन्मीलदिति च श्रीदामोदरपक्षे सप्तम्यन्यपदार्थे, अम्भोधरपक्षे तृतीयान्यपदार्थे, यद्वा श्रीदामदामोदरयोर्वनाम्भोधरयोरिवात्यन्तावेशेन परस्परमालिङ्गितयोर्वर्णनमिदं तस्मा ल्लतावनमालाशाखिनां तत्र तत्र स्वाच्छन्द्येन रसावहमेव ज्ञेयम् । तथा हि—अम्बकानि सर्वेषामक्षीण्येव चातकाः तानुक्षति सिञ्चति दामोदराम्भोधरे श्रीदामा बभौ तत्संलग्नतया विरेज इत्यर्थः । तदेवं तदभेदमिव प्राप्तं दामोदराम्भोधरं विशिनष्टि—उत्सिक्तेत्यादिना । वनस्थानीयत्वेन श्रीदामानं विशिनष्टि रमणीयेत्यनेन । रमणीयरोमकलिकाभिराकीर्णा व्याप्ता अङ्गरूपा बाह्वादिलक्षणाः शाखिनो यत्र सः ।

अयं श्रीकृष्णः किशोरः शैशवमिश्रयौवन एव सन् सर्वभक्तेषु प्रायः प्राचुर्येण भासते;

तेन यौवनशोभास्य नेह काचित्प्रपञ्चिता ॥ ४१ ॥

अथ रूपं यथा —

अलङ्कारमलं कृत्वा तवाङ्गं पङ्कजेक्षण।
सखीन् केवलमेवेदं धाम्ना धीमन् धिनोति नः ॥

अथ शृङ्गं यथा—

व्रजनिजवलभीवितर्द्दिकायामुषसि विषाणवरे रुवत्युदग्रम्।
अहह सवयसां तदीयरोम्णामपि निवहाः सममेव जाग्रति स्म ॥

वेणुर्यथा—

सुहृदो नहि यात कातरा हरिमन्वेष्टुमितः सुतां रवेः।
कथयन्नमुमत्र वैणवध्वनिदूतः शिखरे धिनोति नः ॥

शङ्खो यथा—

पाञ्चलीपतयः श्रुत्वा पाञ्चजन्यस्य निस्वनम्।
पञ्चास्य पश्य मुदिताः पञ्चास्यप्रतिमा ययुः ॥

विनोदो यथा—

स्फुरदरुणदुकूलं जागुडैर्गौरगात्रं कृतवरकबरीकं रत्नताटङ्ककर्णम्।
मधुरिपुमिह राधावेषमुद्वीक्ष्य साक्षात्प्रियसखि सुबलोऽभूद्विस्मितः सस्मितश्च ॥

अथानुभावाः—

नियुद्धकन्दुकद्यूतवाह्यवाहादिकेलिभिः।
लगुडालगुडि क्रीडासङ्गरैश्चास्य तोषणम् ॥ ४२ ॥
पल्यङ्कासनदोलासु सहस्वापोपवेशनम्।
चारुचित्रपरीहासो विहारः सलिलाशये ॥ ४३ ॥
युग्मत्वे लास्यगानाद्याः सर्वसाधारणाः क्रियाः।

तेभ्यो रोचते, कौमारपौगण्डरूपस्तु न्यूनतरन्यूनत्वेनेत्यर्थः। तेन तत्र ऊर्ध्ववयसः तच्चमासमानत्वेन केवला यौवनशोभा त्विह श्रीकृष्णे नोदयत इति काचित्स्वल्पापि न प्रपञ्चितेत्यर्थः।

अलंकारमलं कृत्वेति तत्करणेनालमित्यर्थः।

व्रजे या निजा स्वशयनावासरूपा वलभी चन्द्रशालिका,

"यस्यामसेवन्त नमद्वलीकाः समं वधूभिर्वलभीर्युवानः।" इति माघकाव्यात्, तस्या वितर्दिका द्वाराग्रवेदिका तस्याम्।

नियुद्धेत्यादौ युग्मत्वं युग्मधर्मा मिलनमित्यर्थः। युग्मत्वे लास्येति तेन सहेत्यर्थः।

तत्र नियुद्धेन तोषणं यथा—

अघहर जितकाशी युद्धकण्डूलबाहु-
स्त्वमटसि सखिगोष्ठ्यामात्मवीर्यं स्तुवानः ।
कथय किमु ममोच्चैश्चण्डदोर्दण्डचेष्टा-
विरमितरणरङ्गो निःसहाङ्गः स्थितोऽसि ॥

युक्तायुक्तादिकथनं हितकृत्ये प्रवर्तनम् ॥ ४४ ॥
प्रायः पुरःसरत्वाद्याः सुहृदामीरिताः क्रियाः ।
ताम्बूलाद्यर्पणं वक्त्रे तिलकस्थासकक्रिया ॥ ४५ ॥
पत्राङ्कुरावलेखादि सखीनां कर्म कीर्तितम् ।
निर्जितीकरणं युद्धे वस्त्रे धृत्वास्य कर्षणम् ॥४६ ॥
पुष्पाद्याच्छेदनं हासात् कृष्णेन स्वप्रसाधनम् ।
हस्ताहस्तिप्रसङ्गाद्याः प्रोक्ताः प्रियसखक्रियाः ॥ ४७ ॥
दूत्यं व्रजकिशोरीषु तासां प्रणयगामिता ।
ताभिः केलिकलौ साक्षात् सख्युः पक्षपरिग्रहः ॥ ४८ ॥
असाक्षात्स्वस्वयूथेशापक्षस्थापनचातुरी ।
कर्णाकर्णिकथाद्याश्च प्रियनर्मसखक्रियाः ॥ ४९ ॥
वन्यरत्नाद्यलङ्कारैः माधवस्य प्रसाधनम् ।
पुरस्तौर्यत्रिकं तस्य गवां सम्भालनक्रियाः ॥ ५० ॥
अङ्गसंवाहनं माल्यगुम्फनं वीजनादयः ।
एताः साधारणा दासैर्वयस्यानां क्रिया मताः ॥ ५१ ॥
पूर्वोक्तेष्वपराश्चात्र ज्ञेया धीरैर्यथोचितम् ।

सर्वेति । सखिमात्राणां साधारणाः क्रियाः ।

जितकाशी जयाहव इति क्षीरस्वामी । स्वजयाभिमानीत्यर्थः ।

युक्तेति । युक्तमयुक्तं चादिर्यस्य, युक्तमिदं कर्तव्यमयुक्तमिदं न कर्तव्यमित्युपदेश इत्यर्थः । स्थासकश्चन्दनादिमिश्रचर्चा ।

हस्ताहस्तीति । परस्परमाकर्षणादिना हस्तेन हस्तेन युद्धमिवेत्युत्प्रेक्ष्यते ।

प्रणयगामिता प्रणयस्यानुमोदनमित्यर्थः । ताभिः सह सख्युः श्रीकृष्णस्य केलिकलौ क्रीडाकलहे, तासां केवलानां साक्षात् तस्यैव पक्षपरिग्रहः तासामसाक्षात् तस्य तु साक्षात्तासां मध्ये या स्वस्वाश्रययूथेशा तस्या यः पक्षः तस्यैव स्थापनचातुरीत्यर्थः । तासां तस्य च युगपत्साक्षाच्चेत्तथापि तस्या एव पक्षस्थापनचातुरीति ज्ञेयम् । कर्णाकर्णीति व्याख्यातमेव ।

पूर्वोक्तेष्वनुभावेष्वपरा अगणिताः केचनानुभावा अत्र ज्ञेया इति यावत् ।

अथ सात्त्विकाः । तत्र स्तम्भो यथा—

निष्क्रामन्तं नागमुन्मथ्य कृष्णं श्रीदामाऽयं द्राक् परिष्वक्तुकामः ।
लब्धस्तम्भौ सम्भ्रमारम्भशाली बाहुस्तम्भौ पश्य नोत्क्षेप्तुमीष्टे ॥

स्वेदो यथा—

क्रीडोत्सवानन्दरसं मुकुन्दे स्वात्यम्बुदे वर्षति रम्यघोषे ।
श्रीदाममूर्तिर्वरशुक्तिरेषा स्वेदाम्बुमुक्तापटलीं प्रसूते ॥

रोमाञ्चो यथा दानकेलिकौमुद्याम्—

अपि गुरुपुरस्त्वं दोस्तम्भौ प्रसार्य निरर्गलं
विपुलपुलको धन्यः स्वैरी परिष्वजसे हरिम् ।
प्रणयति तव स्कन्धे चासौ भुजं भुजगोपमं
क सुबल पुरा सिद्धक्षेत्रे चकर्थ कियत्तपः ॥

स्वरभेदादिचतुष्कं यथा—

प्रविष्टवति माधवे भुजगराजभाजं ह्रदं
तदीयसुहृदस्तदा पृथुलवेपथुव्याकुलाः ।
विवर्णवपुषः क्षणाद्विकटघर्घरध्मायिनो
निपत्य निकटस्थलीभुवि सुषुप्तिमारेभिरे ॥

अश्रु यथा—

दावं समीक्ष्य विचरन्तमिषीकतूलैस्तस्य क्षयार्थमिव वाष्पझरं किरन्ती ।
स्वामप्युपेक्ष्य तनुमम्बुजमालभारिण्याभीरवीथिरभितो हरिमावरिष्ट ॥

अथ व्यभिचारिणः—

औग्र्यं त्रासं तथालस्यं वर्जयित्वाखिलाः परे ॥ ५२ ॥
रसे प्रेयसि भावज्ञैः कथिता व्यभिचारिणः ।
तत्रायोगे मदं हर्षं गर्वं निद्रां धृतिं विना ॥ ५३ ॥

अपि गुरपुर इति श्रीराधाया मानसमेवानुतापवचनम् । गुरवोऽत्र श्रीरामादय एव ।

स्वरभेदादिचतुष्कमिति । अश्रु त्यक्त्वा, पूर्वोद्दिष्टक्रमो न तु श्लोकक्रमः । क्षणादिति । क्षणमतिक्रम्य विकटेत्यादिलक्षणा एवमेवंभूताः । निपत्येति । निपतनादन्तरमित्यर्थः । सुषुप्तिमिति । तामिव निश्चेष्टावस्थामित्यर्थः ।

इषीकाः शरपुष्पदण्डाः, तासां तूलैः, "इष्टकेषीकामालानां चिततूलभारिषु" इति ह्रस्वत्वम् । प्रकरणबलादत्राभीरादिशब्दाः सखिष्वेव पर्यवस्यन्ति, भयेऽप्यश्रुझरमिदमनिष्टस्य निश्चयाच्छोकमनुभूयेति ज्ञेयम् ।

औग्र्यमत्र केवलकृष्णविषयम्, त्रासं केवलं तद्धेतुकम्, आलस्यं तदानुकूल्यविषयं वर्जयित्वे तत्तदुपाधिसद्भावे तु तत्र तत्रावर्णयदेवेति ।

योगे मृतिं क्लमं व्याधिं विनापस्मृतिदीनते ।

तत्र हर्षो यथा—

निष्क्रमय्य किल कालियोरगं बल्लवेश्वरसुते समीयुषि ।
सम्मदेन सुहृदः स्खलत्पदास्तद्गिरश्च विवशाङ्गतां दधुः ॥

अथ स्थायी—

विमुक्तसंभ्रमा या स्याद् विश्रम्भात्मा रतिर्द्वयोः ॥ ५४ ॥
प्रायः समानयोरत्र सा सख्यं स्थायिशब्दभाक् ।
विश्रम्भो गाढविश्वासविशेषो यन्त्रणोज्झितः ॥ ५५ ॥
एषा सख्यरतिर्वृद्धिं गच्छन्ती प्रणयः क्रमात् ।
प्रेमा स्नेहस्तथा राग इति पञ्चभिदोदिता ॥ ५६ ॥

तत्र सख्यरतिर्यथा—

मुकुन्दो गान्दिनीपुत्र त्वया संदिश्यतामिति ।
गरुडाङ्क गुडाकेशस्त्वां कदा परिरप्स्यते ॥

प्रणयः—

प्राप्तायां संभ्रमादीनां योग्यतायामपि स्फुटम् ।
तद्गन्धेनाप्यसंस्पृष्टा रतिः प्रणय उच्यते ॥ ५७ ॥

यथा—

सुरैस्त्रिपुरजिन्मुखैरपि विधीयमानस्तुते-
रपि प्रथयतः परामधिकपारमेष्ठ्यश्रियम् ।
दधत्पुलकिनं हरेरधिशिरोधि सव्यं भुजं
समस्कुरुत पांशुलान् शिरसि चन्द्रकानर्जुनः ॥

प्रेमा यथा—

भवत्युदयतीश्वरे सुहृदि हन्त राज्यच्युति-
र्मुकुन्द वसतिर्वने परगृहे च दास्यक्रिया ।

गीर्षु स्खलत्पदत्वं पदावसानस्याशक्यनिर्णयत्वम्, विवशाङ्गत्वमत्तरावसानस्येति ।

विश्रम्भात्मा या रतिः सा विमुक्तसम्भ्रमा सती सख्यं स्यात् तच्च स्थायी शब्दभागि-त्यन्वयः, सम्भ्रमोऽत्र गौरवकृतवैयग्र्यम् ।

गाढविश्वासविशेषोऽत्र परस्परं सर्वथा स्वाभेदप्रतीतिः, अत एव यन्त्रणोज्झितश्च । प्रेमादीनां लक्षणम् पूर्ववत्, प्रणयस्य तु वक्ष्यते ।

सुरैस्त्रिपुरजिन्मुखैरिति । असुराणां वधान्तेष्वीदृशी लीला ज्ञेया ।

भवत्युदयतीति पाण्डवानामज्ञातवाससमये श्रीनारदवचनम् । तत्रेयममङ्गला गतिर्भव-त्विति, अतिसर्गनाम्नी या कामचारानुज्ञा तस्यां लोट् । यतः सा तेषां न सख्यस्य हानिकरी

इयं स्फुटममङ्गला भवतु पाण्डवानां गतिः
परं तु ववृधे त्वयि द्विगुणमेव सख्यामृतम् ॥

स्नेहो यथा दशमे—

अन्ये तदनुरूपाणि मनोज्ञानि महात्मनः।
गायन्ति स्म महाराज स्नेहक्लिन्नधियः शनैः ॥

यथा वा—

आर्द्राङ्गस्खलदच्छधातुषु सुहृद्गोत्रेषु लीलारसं
वर्षत्युच्छ्वसितेषु कृष्णमुदिरे व्यक्तं बभूवाद्भुतम्।
या प्रागास्त सरस्वती द्रुतमसौ लीनोपकण्ठस्थले
या नासीदुदगाद् दृशोः पथि सदानीरोरुधारात्र सा ॥

रागो यथा—

अस्त्रेण दुष्परिहरा हरये व्यकारि या पत्रिपङ्क्तिरकृपेण कृपीसूतेन।
उत्प्लुत्य गाण्डिवभृता हृदि गृह्यमाणा जातास्य सा कुसुमवृष्टिरिवोत्सवाय ॥

यथा वा—

कुसुमान्यवचिन्वतः समन्ताद् वनमालारचनोचितान्यरण्ये।
वृषभस्य वृषार्कजा मरीचिर्दिवसार्धेऽपि बभूव कौमुदीव ॥

अथायोग उत्कण्ठितं यथा—

धनुर्वेदमधीयानो मध्यमस्त्वयि पाण्डवः।
वाष्पसंकीर्णया कृष्ण गिरा श्लेषं व्यजिज्ञपत् ॥

अथ वियोगे यथा—

अघस्य जठरानलात्फणिह्रदस्य च क्ष्वेडतो
दवस्य कवलादपि त्वमवितात्र येषामभूः।

प्रत्युत तस्यां तस्य वृद्धिरेव दृश्यत इत्याह—परन्त्विति। तेषाम् भवति प्रेमा भवता कृतैरुपकारैर्न जनितः किन्त्वसमोर्ध्वभवद्गुणगणानामनुभवेनैव। ते च भवदुदासीनतामयं तेषां दुःखानुभवं निर्धूय स्फुरन्तस्तं प्रेमाणमेधयन्त एव विराजन्त इति भावः। ववृध इति सिद्धवन्निर्देशाद्दाढर्यं बोधयति। परोक्षनिर्देशात्तेषामेवानुभवगम्यं तदस्माकं तु लक्षणदृष्ट्याऽनुमानगम्यमेवेति सूचयति।

कृष्णमुदिरे लीलारसं वर्षति सति आर्द्राद्‌ङ्गात्स्खलन्तोऽच्छाः स्वच्छा धातवो गैरिकाद्यङ्गरागा येषां तादृशेषु सुहृद्रूपेषु गोत्रेषु पर्वतेषु चोच्छ्वसितेषूच्चैःश्वासयुक्तेषु, पक्षे वृक्षादिवृद्धयोच्छूनेषु आस्त आसीत्, सरस्वती वाणी पक्षे नदी, उपकण्ठस्थले कण्ठस्य समीपे स्थाने, पक्षे निकटे या नीरोरुधारा दृशोः पथि नासीत् सा सदोदगात्, पक्षे सदानीरा करतोया नदी।

व्यकारि क्षिप्ता।

इतस्त्रितयतोऽप्यतिप्रकटघोरधाटीधरा-
त्कथं न विरहज्वरादवसि तान्सखीनद्य नः ॥

अत्रापि पूर्ववत्प्रोक्तास्तापाद्यास्ता दशा दश ।

तत्र तापः—

प्रपन्नो भाण्डीरेऽप्यधिकशिशिरे चण्डिमभरं
तुषारेऽपि प्रौढिं दिनकरसुतास्रोतसि गतः ।
अपूर्वः कंसारे सुबलमुखमित्रावलिमसौ
बलीयानुत्तापस्तव विरहजन्मा ज्वलयति ॥

कृशता—

त्वयि प्राप्ते कंसक्षितिपतिविमोक्षाय नगरीं
गभीरादाभीरावलितनुषु खेदादनुदिनम् ।
चतुर्णां भूतानामजनि तनिमा दानवरिपो
समीरस्य प्राणाध्वनि पृथुलता केवलमभूत् ॥

जागर्या यथा—

नेत्राम्बुजद्वन्द्वमवेक्ष्य पूर्णं बाष्पाम्बुपूरेण वरूथपस्य ।
तत्रानुवृत्तिं किल यादवेन्द्र निर्विद्य निद्रामधुपी मुमोच ॥

आलम्बशून्यता—

गते वृन्दारण्यात् प्रियसुहृदि गोष्ठेश्वरसुते
लघूभूतं सद्यः पतदतितरामुत्पतदपि ।
नहि भ्रामं भ्रामं भजति चटुलं तूलमिव मे
निरालम्बं चेतः क्वचिदपि विलम्बं लवमपि ॥

अधृतिः—

रचयति निजवृत्तौ पाशुपाल्ये निवृत्तिं
कलयति च कलानां विस्मृतौ यत्नकोटिम् ।
किमपरमिह वाच्यं जीवितेऽप्यद्य धत्ते
यदुवर विरहात्ते नार्थितां बन्धुवर्गः ॥

जडता—

अनाश्रितपरिच्छदाः कृशविशीर्णरूक्षालकाः
सदा विफलवृत्तयो विरहिताः किल च्छायया ।
विरावपरिवर्जितास्तव मुकुन्द गोष्ठान्तरे
स्फुरन्ति सुहृदां गणाः शिखरजातवृक्षा इव ॥

धाटी छलादाक्रमणमिति क्षीरस्वामी ।

चतुर्णामित्याकाशस्यापि तनिमा देहकार्श्येन विवराणां सूक्ष्मत्वप्राप्तेः ।

परिच्छदाः वेषादयः, पक्षे परितश्छदाः पत्राणि, छाया कान्तिः, पक्षेऽनातपः,

व्याधिः—

विरहज्वरसंज्वरेण ते ज्वलिता विश्लथगात्रबन्धना।
यदुवीर तटे विचेष्टते चिरमाभीरकुमारमण्डली॥

उन्मादः—

विना भवदनुस्मृतिं विरहविभ्रमेणाधुना
जगद्द्वयवहृतिक्रमं निखिलमेव विस्मारिताः।
लुठन्ति भुवि शेरते बत हसन्ति धावन्त्यमी
रुदन्ति मथुरापते किमपि बल्लवानां गणाः॥

मूर्च्छितम्—

दीव्यतीह मधुरे मथुरायां प्राप्य राज्यमधुना मधुनाथे।
विश्वमेव मुदितं रुदितान्धे गोकुले तु मुहुराकुलताभूत्॥

मृतिः—

कंसारेर्विरहज्वरोर्मिजनितज्वालावलीजर्जरा
गोपाः शैलतटे तथा शिथिलितश्वासाङ्कुराः शेरते।
वारं वारमखर्वलोचनजलैराप्लाव्य तान्निश्चलान्
शोचन्त्यद्य यथा चिरं परिचयस्निग्धाः कुरङ्गा अपि॥

प्रोक्तेयं विरहावस्था स्पष्टलीलानुसारतः॥ ५८॥
कृष्णेन विप्रयोगः स्यान्न जातु व्रजवासिनाम्।

विरावः विशेषेण रावः पक्षे वीणां पक्षिणां रावः। शिखरजातवृक्षा इवेत्येव पाठः, विशिष्टस्यैवात्रोपमानत्वात्।

विरह एव ज्वरस्तस्य संज्वरेण सन्तापेन।

दीव्यतीति श्रीकृष्णं प्रति सखिविशेषसन्देशः। अत्र रुदितान्ध इत्यादिना मुहुर्मूर्च्छा ध्वन्यते। रुदितान्धत्वं खलु रोदनानन्तरं मूर्च्छितत्वम्; तच्च गोकुलं लक्षीकृत्य स्वयमेव व्यज्यत इति। आकुलता चात्र रोदनमूर्च्छापौनःपुन्येन व्याकुलता।

प्रोक्तेयमिति। स्पष्टलीलानुसारेणेत्यनेनोत्तरार्धे त्वस्पष्टलीलानुसारेणेति गम्यते। स्पष्टलीला प्रकटलीला। लीला हि द्विविधा—प्रकटाऽप्रकटा चेति। तत्र प्रकटा प्रापञ्चिकलोकगोचरीभूता। सा च कादाचित्की। अप्रकटा तदगोचरीभूता। सा तु नित्यैव श्रीवृन्दावनादौ वर्तते। यैव खलु स्कान्दादावागमादौ तापनीश्रुत्यादौ जयति जननिवास इत्यादौ च प्रगीयते, तस्यां तु देशान्तरगमनादिकं नास्ति नित्यत्वादेव। किन्तु प्रकटायामेव कदाचित्तदस्ति प्रापञ्चिकलोकगोचरीभावश्च सपरिकरस्य भगवतस्तत्तल्लीलानुसारेण कदाचिद्भवति। तत्र षोडशसहस्रकन्याविवाहवल्लीलाशक्त्या प्रादुर्भावभेदादभिमानभेदः परस्परमनुसन्धानं च तत्तल्लीलारसरक्षणाय स्यात् तदन्यथा तु वियोग एव न स्यात् तस्मात्प्रकटलीलायां वियोगे जातेऽप्यप्रकटलीलायां

तथा च स्कान्दे मथुराखण्डे—

वत्सैर्वत्सतरीभिश्च सदा क्रीडति माधवः।
वृन्दावनान्तरगतः सरामो बालकैर्वृतः॥

अथ योगे सिद्धिर्यथा—

पाण्डवः पुण्डरीकाक्षं प्रेक्ष्य चक्रिनिकेतने।
चित्राकारं भजन्नेव मित्राकारमदर्शयत्॥

तुष्टिर्यथा श्रीदशमे—

तं मातुलेयं परिरभ्य निर्वृतो भीमः स्मयन् प्रेमजवाकुलेन्द्रियः।
यमौ किरीटी च सुहृत्तमं मुदा प्रवृद्धवाष्पा परिरेभिरेऽच्युतम्॥

यथा वा—

कुरुजाङ्गले हरिमवेक्ष्य पुरः प्रियसंगमं व्रजसुहृन्निकराः।
भुजमण्डलेन मणिकुण्डलिनः पुलकाञ्चितेन परिषस्वजिरे॥

स्थितिर्यथा श्रीदशमे—

यत्पादपांसुर्बहुजन्मकृच्छ्रतो धृतात्मभिर्योगिभिरप्यलभ्यः।
स एव यद्दृग्विषयः स्वयं स्थितः किं वर्ण्यते दिष्टमहो व्रजौकसाम्॥

द्वयोरप्येकजातीयभावमाधुर्यभागसौ ॥ ५९ ॥
प्रेयान् कामपि पुष्णाति रसश्चित्तचमत्कृतिम्।
प्रीते च वत्सले चापि कृष्णतद्भक्तयोः पुनः ॥ ६० ॥

तदभावान्न जात्वित्युक्तम्। किन्तु प्रकटलीलामेवोद्दिश्य सर्वेयं रचनेति तस्याः पर्यवसानरम्यत्वमवश्यं स्थापनीयम्। तच्च व्रजे पुनः सङ्गत्य द्वयोर्लीलयोः श्रीभगवता कृते पुनरेकाभावे प्रकटलीलागतविरहश्च शाम्यतीति विवरणमये वत्सलरसप्रान्ते ज्ञेयम्।

पाण्डवोऽर्जुनः सख्यमुख्यत्वात्, चक्री द्वारकानगरस्य कुम्भकारः, तथैव भारतव्याख्यानात्, चित्रस्याकारमाकृतितुल्यताम् मित्रयोग्यमाकारमिङ्गितम्।

प्रकटलीलायामपि श्रीव्रजसुहृन्निकराणां तुष्टिमाह—कुरुजाङ्गल इति। कुरुक्षेत्र इत्यर्थः। प्रियोऽभिलषितः सङ्गमो यस्य तम्।

बहुजन्मभिर्यत्कृच्छ्रं दुःखात्मकमष्टाङ्गयोगसाधनं तेन धृतः स्थिरीकृत आत्मा मनो यैस्तैरपि योगिभिर्यत्पादपांसुरलभ्यस्तादृशेनात्मनापि लब्धुमशक्यः स एव श्रीकृष्णो न तु तदंशः स्वयमात्मनैव हेतुना न तु हेत्वन्तरेण किन्तु स्वभावेनैव येषामहो आश्चर्यं दृग्विषयः स्थितस्तेषां व्रजौकोमात्राणां दिष्टं प्राक्तनं पुण्यं किं वर्ण्यते नहि नहि किन्तु स्वाभाविकी तादृशतया महती स्थितिरेव वर्णनीयेत्यर्थः। तदेवं महाविहारकृतां पूर्वोक्तसखीनां किमुतेति भावः। स्थित इति श्लिष्यादित्वात् वर्तमाने क्तः, यच्च किंचिज्जगत्यस्मिन् दृश्यते श्रूयतेऽपि वा।

द्वयोरन्योन्यभावस्य भिन्नजातीयता भवेत् ।
प्रेयानेव भवेत्प्रेयानतः सर्वरसेष्वयम् ॥ ६१ ॥
सख्यसंपृक्तहृदयैः सद्भिरेवानुबुध्यते ।

इति भक्तिरसामृतसिन्धौ पश्चिमविभागे मुख्यभक्तिरस-
निरूपणे प्रेयोभक्तिलहरी तृतीया ॥ ३ ॥

अथ वत्सलभक्तिरसः

विभावाद्यैस्तु वात्सल्यं स्थायी पुष्टिमुपागतः ।
एष वत्सलनामात्र प्रोक्तो भक्तिरसो बुधैः ॥ १ ॥

तत्रालम्बनाः—

कृष्णं तस्य गुरूंश्चात्र प्राहुरालम्बनान् बुधाः ।

तत्र कृष्णो यथा—

नवकुवलयदामश्यामलं कोमलाङ्गं विचलदलकभृङ्गक्रान्तनेत्राम्बुजान्तम् ।
व्रजभुवि विहरन्तं पुत्रमालोकयन्ती व्रजपतिदयितासीत्प्रस्नवोत्पीडदिग्धा ॥

श्यामाङ्गो रुचिरः सर्वसल्लक्षणयुतो मृदुः ॥ २ ॥
प्रियवाक् सरलो ह्रीमान् विनयी मान्यमानकृत् ।
दातेत्यादिगुणः कृष्णो विभाव इह कथ्यते ॥ ३ ॥
एवंगुणस्य चास्यानुग्राह्यत्वादेव कीर्तिता ।
प्रभावानास्पदतया वेद्यस्यात्र विभावता ॥ ४ ॥

अन्तर्वहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः । इतिवत् ।
अतः पूर्वपद्यद्वयोक्ताद्धेतोः प्रेयानेवेत्यादि योज्यम् ॥ १–६१ ॥

इति पञ्चलहर्यात्मके पश्चिमविभागे प्रेयोभक्तिरसलहरी तृतीया ॥

उत्पीडः स्वयं बलादुद्गमः । दिग्धा लिप्तेति सङ्कीर्णवर्गात् ।

श्यामाङ्ग इत्यास्तां तावत्तत्तद्गुणापेक्षा श्यामाङ्गतामात्रेण जनन्यादीनामालम्बनमित्यर्थः । रम्याङ्ग इति वा पाठः ॥

यथा श्रीदशमे —

त्रय्या चोपनिषद्भिश्च सांख्ययोगैश्च सात्त्वतैः ।
उपगीयमानमाहात्म्यं हरिं सामन्यतात्मजम् ॥

यथा वा—

विष्णुर्नित्यमुपास्यते सखि मया तेनात्र नीताः क्षयं
शङ्के पूतनिकादयः क्षितिरुहौ तौ वात्ययोन्मूलितौ ।
प्रत्यक्षं गिरिरेष गोष्ठपतिना रामेण सार्द्धं धृत-
स्तत्तत्कर्म दुरन्वयं मम शिशोः केनास्य संभाव्यते ॥

अथ गुरवः—

अधिकम्मन्यभावेन शिक्षाकारितयापि च ।
लालकत्वादिनाप्यत्र विभावा गुरवो मताः ॥ ९ ॥

भूर्यनुग्रहचितेन चेतसा लालनोत्कमभितः कृपाकुलम् ।
गौरवेण गुरुणा जगद्गुरोर्गौरवं गणमगण्यमाश्रये ॥

आलम्बनत्वमेव तस्य विशदयति—एवमिति । अस्य पुत्रत्वेनाभिव्यक्तस्य श्रीकृष्णस्य तत एव प्रभावानास्पदतया वेद्यस्य अनभिव्यञ्जितप्रभावस्य क्वाचिदभिव्यञ्जितप्रभावत्वेऽप्यन्यथाभावितस्य तस्य यदनुग्राह्यत्वं पुत्रोऽयं ममान्तर्बहिरप्यतिकोमल इति भावनया मात्रादीनां हितेच्छाविषयत्वं तस्मादेव नेतरस्मात् प्रकारादत्र रसे विभावता मात्रादिषु वात्सल्याभिधरत्यास्वादजनकता, कीर्तितेति पुत्रतयाविर्भावमात्रेण सा सिद्धैव पूर्वरीत्यानुग्रहोदयेन तु सर्वतः प्रसरत्कीर्तिर्बभूवेत्यर्थः । गुणानां तूद्दीपनतामात्रेण जनकत्वमित्याह—एवंगुणस्य चेति । पूर्वदर्शितगुणगणस्यापीत्यर्थः । वात्सल्यानुग्रहयोस्तु कारणकार्यताभेदेन भेदो ज्ञेयः । मम पुत्रोऽयं भ्रातुष्पुत्रोऽयमिति स्निग्धता वात्सल्यम्, तत्र हितेच्छा त्वनुग्रह इति ।

तदेवं श्रीभागवतमतेन "नेमं विरिञ्चः" इत्याद्यनुसारात् त्रय्येत्यादिव्यञ्जिततद्वात्सल्यमहिमानं दर्शयित्वा शुद्धं तदेव दर्शयति—विष्णुरिति । स्पष्टमेव । अनेन श्रीव्रजेश्वर्याः परमार्जवं सूचितम् । यद्वा विष्णुरिति नर्मगोष्ठीयम् । तत्रायमर्थः—मया सार्द्धं गोष्ठपतिना यद्विष्णुरुपास्यते ततस्तेनैव पूतनादयः क्षयं नीताः । क्षितिरुहौ तु वात्ययैवोन्मूलितौ न तत्र तस्यापि सम्बन्ध इति भावेन मच्छिशोरस्य रक्षा तु तेनैव कृतेति ध्वनितम् । गिरिस्तु तादृशतदुपासनबलेन तेन गोष्ठपतिनैव धृतः रामेण सार्द्धमिति । यदि मम शिशोस्तत्सम्भाव्यते तर्हि कथं रामेऽपि न सम्भाव्यत इत्यर्थः । तदेतत्क्वचित्तत्पुरातनतादृशगोवर्द्धनधरप्रतिमादृष्ट्या श्रीकविचरणैः स्पष्टीकृतम् । "तेन सहेति तुल्ययोग" इति समाससूत्रे सहार्थस्य द्वैविध्येऽपि दृष्टे अत्र मया सार्द्धं रामेण सार्द्धमिति स पुनः सहार्थो विद्यमानतामात्रेण विवक्ष्यते न तुल्ययोगेनेति श्रीव्रजपतिकृतविष्णुसभाजनमेव कारणत्वेन व्यज्य तस्मिन्पाल्यत्वमेव पर्यवसायितम् ।

अधिकम्मन्यभावेनेत्यादिषूपलक्षणे तृतीया ।

स्वन्यूनपालनेच्छानुग्रहः । परदुःखहानेच्छा कृपा ।

ते तु तस्यात्र कथिता व्रजराज्ञी व्रजेश्वरः।
रोहिणी ताश्च वल्लव्यो याः पद्मजहृतात्मजाः ॥ ६ ॥
देवकी तत्सपत्न्यश्च कुन्ती चानकदुन्दुभिः।
सान्दीपनिमुखाश्चान्ये यथापूर्वममी वराः ॥ ७ ॥
व्रजेश्वरीव्रजाधीशौ श्रेष्ठौ गुरुजनेष्विमौ।

तत्र व्रजेश्वर्या रूपं यथा श्रीदशमे—

क्षौमं वासः पृथुकटितटे बिभ्रती सूत्रनद्धं
पुत्रस्नेहस्नुतकुचयुगं जातकम्पं च सुभ्रूः।
रज्वाकर्षश्रमभुजचलत्कङ्कणौ कुण्डले च
स्विन्नं वक्त्रं कबरविगलन्मालती निर्ममन्थ ॥

यथा वा—

डोरीजूटितवक्रकेशपटला सिन्दूरबिन्दूल्लस-
त्सीमन्तद्युतिरङ्गभूषणविधिं नातिप्रभूतं श्रिता।
गोविन्दास्यविसृष्टसाश्रुनयनद्वन्द्वा नवेन्दीवर-
श्यामश्यामरुचिर्विचित्रसिचया गोष्ठेश्वरी पातु वः ॥

रोहिणीत्येतेनान्याः पितृव्यपत्न्यादयश्चोपलक्ष्यन्ते देवकीसपत्न्यादिभ्य आनकदुन्दुभे-न्यूनत्वं ज्ञानांशाधिक्येन पुरुषत्वेन च स्नेहांशस्यावरणाद्। व्रजेश्वर्याः श्रेष्ठत्वं स्नेहमात्रपात्र-त्वात्। तदुक्तम् "पितरौ नानुविन्दताम्" इत्यादिना।

क्षौमं परमसूक्ष्मातसीतन्तुसम्भवम् "अतसी स्यादुमा क्षुमा" इत्यमरः। नवेन्दीवरेति क्रमदीपिकायां यथासंख्यप्राप्तत्वाल्लभ्यते। तथा हि तत्रावरणपूजायाम्—

ततो यजेद्दलाग्रेषु वसुदेवं च देवकीम्। नन्दगोपं यशोदां चेत्युक्त्वा प्राह—

ज्ञानमुद्राभयकरौ पितरौ पीतपाण्डुरौ।
दिव्यमाल्याम्बरालेपभूषणौ मातरौ पुनः ॥
धारयन्त्यौ च वरदं पायसापूर्णपात्रकम्।
अरुणश्यामले हारमणिकुण्डलमण्डिते ॥ इति।

यत् खलु गौतमीयतन्त्रे—

तद्बहिर्वसुदेवं च यशोदां देवकीं पुनः।
वसुदेवो हेमगौरो वराभयकरः स्थितः ॥
देवकी श्यामसुभगा सर्वाभरणशोभना।
यशोदा हेमसङ्काशा सितवस्त्रयुगान्विता ॥
सर्वाभरणसन्दीप्ता कुण्डलोद्भासितानना।
रोहिणीं च यजेत्तत्र नन्दं गौरं समर्चयेत् ॥
वरदाभयसंयुक्तं समस्तपुरुषार्थदम्। इति तदेतत्तु विचार्यम्।

वात्सल्यं यथा —

तनौ मन्त्रन्यासं प्रणयति हरेर्गद्गदमयी
सवाष्पाक्षा रक्षातिलकमलिके कल्पयति च ।
स्नुवाना प्रत्यूषे दिशति च भुजे कार्मणमसौ
यशोदा मूर्तेव स्फुरति सुतवात्सल्यपटला ॥

व्रजाधीशस्य रूपं यथा—

तिलतण्डुलितैः कचैः स्फुरन्तं नवभाण्डीरपलाशचारुचेलम् ।
अतितुन्दिलमिन्दुकान्तिभाजं व्रजराजं वरकूर्चमर्चयामि ॥

वात्सल्यं यथा—

अवलम्ब्य कराङ्गुलिं निजां स्खलदङ्घ्रि प्रसरन्तमङ्गने ।
उरसि स्रवदश्रुनिर्झरो मुमुदे प्रेक्ष्य सुतं व्रजाधिपः ॥

अथोद्दीपनाः—

कौमरादिवयोरूपवेषाः शैशवचापलम् ॥ ८ ॥
जल्पितस्मितलीलाद्या बुधैरुद्दीपनाः स्मृताः ।

तत्र कौमारम्—

आद्यं मध्यं तथा शेषं कौमारं त्रिविधं मतम् ॥ ९ ॥

तत्राद्यम्—

स्थूलमध्योरुतापाङ्गश्वेतिमा स्वल्पदन्तता ।
प्रव्यक्तमार्दवाद्यं च कौमारे प्रथमे सति ॥ १० ॥

यथा—

त्रिचतुरदशनस्फुरन्मुखेन्दुः पृथुतरमध्यकटीरकोरुसीमा ।
नवकुवलयकोमलः कुमारो मुदमधिकां व्रजनाथयोर्व्यतानीत् ॥

इन्दीवरश्यामश्यामरुचिरिति इन्दीवरमिव श्यामा न केवलं तादृशी अपि तु श्यामा रुचिर्दीप्तिश्च यस्यास्तादृशी च । विशेषणयोः कर्मधारयः ।

कार्मणं मूलकर्ण । रक्षौषधमिति यावत् ।

तिलमिश्रिततण्डुलवदाचरद्भिः श्याममिश्रश्वेतैरित्यर्थः । अतितुन्दिलमिति प्रशंसाविषयतया स्थूलमित्यर्थः । "अतिशब्दः प्रशंसायाम्" इति विश्वः । "कूर्चो विकत्थने मध्ये भ्रुवोः श्मश्रुणि कैतवे" इति च विश्वः ।

स्थूलं मध्यमूरु च यस्य तस्य भावस्तत्ता ।

त्रयो वा चत्वारो वा त्रिचतुरा इति सन्दिग्धतायामेवायं बहुव्रीहिः । सन्दिग्धत्वं

अस्मिन्मुहुः पदक्षेपः क्षणिके रुदितस्मिते ।
स्वाङ्गुष्ठपानमुत्तानशयनाद्यं च चेष्टितम् ॥ ११ ॥

यथा—

मुखपुटकृतपादाम्भोरुहाङ्गुष्ठमूर्ध्वप्रचलचरणयुग्मं पुत्रमुत्तानसुप्तम् ।
क्षणमिह विरुदन्तं स्मेरवक्त्रं क्षणं सा तिलमपि विरतासीन्नेक्षितुं गोष्ठराज्ञी ॥

अत्र व्याघ्रनखः कण्ठे रक्षातिलकमञ्जनम् ।
पट्टडोरी कटौ हस्ते सूत्रमित्यादि मण्डनम् ॥ १२ ॥

यथा—

तरक्षुनखमण्डनं नवतमालपत्रद्युति
शिशुं रुचिररोचनाकृततमालपत्रश्रियम् ।
धृतप्रतिसरं कटिस्फुरितपट्टसूत्रस्रजं
व्रजेशगृहिणी सुतं न किल वीक्ष्य तृप्तिं ययौ ॥

अथ मध्यम्—

दृक्तटीभागलकतानग्नता च्छिद्रिकर्णता ।
कलोक्ती रिङ्गणाद्यं च कौमारे सति मध्यमे ॥ १३ ॥

यथा —

विचलदलकरुद्धभ्रूतटीचञ्चलाक्षं
कलवचनमुदञ्चन्नूतनश्रोत्ररन्ध्रम् ।
अलघुरचितरिङ्गं गोकुले दिग्दुकूलं
तनयममृतसिन्धौ प्रेक्ष्य माता न्यमाङ्क्षीत् ॥

चातिसूक्ष्मत्वव्यञ्जनार्थमिति । चत्वार एव दशना वस्तुतो बोध्यन्ते । सीमशब्देनात्रास्पदं वाच्यम्, तेषामाश्रय इत्यर्थः ।

तरक्षोर्व्याघ्रप्रायतया तच्छब्देनात्र व्याघ्र एव बोधनीयः । द्वितीयं तमालपत्रं तिलकम् ।

आनग्नता ईषन्नग्नता । सा चासम्यगाच्छाद्यता कादाचित्कनग्नता चेति द्विविधा । छिद्रीति नित्ययोगेऽपि तत्राभिव्यक्तत्वादुक्तम् । रिङ्गणमेवाद्यं यत्र तद्रिङ्गणाद्यं किञ्चिच्चरग-विहारान्तं चरितमित्यर्थः ।

विचलद्भिरलकै रुद्धे ये भ्रूतट्यौ तत्तलभागौ तत्र चञ्चले अक्षिणी यस्य तम् , उदञ्चती नूतनयोः श्रोत्रयो रन्ध्रे यस्य तम् । रिङ्गणाद्यमिति यदुक्तं तत्रत्यं रिङ्गणं चरणविहारं च तन्त्रेणो-दाहरति—अलघुरचितरिङ्गमिति । तत्र प्रथमे—अनल्परचितरिङ्गमित्यर्थः । अनेन प्रथमकौमारा-

घ्राणस्य शिखरे मुक्ता नवनीतं कराम्बुजे ।
किङ्किण्यादि च कट्यादौ प्रसाधनमिहोदितम् ।। १४ ।।

यथा—

क्वणितकनककिङ्किणीकलापं स्मितमुखमुज्ज्वलनासिकाग्रमुक्तम् ।
करधृतनवनीतपिण्डमग्रे तनयमवेक्ष्य ननन्द नन्दपत्नी ।।

अथ शेषम्—

अत्र किञ्चित्कृशं मध्यमीषत्प्रथितभागुरः ।
शिरश्च काकपक्षाढ्यं कौमारे चरमे सति ।। १५ ।।

यथा—

स मनागपचीयमानमध्यः प्रथिमोपक्रमशिक्षणार्थिवक्षाः ।
दधदाकुलकाकपक्षलक्ष्मीं जननीं स्तम्भयति स्म दिव्यडिम्भः ।।

घटी फणपटी चात्र किञ्चिद्वन्यविभूषणम् ।
लघुवेत्रकरत्वादि मण्डनं परिकीर्तितम् ।। १६ ।।
वत्सरक्षा व्रजाभ्यर्णे वयस्यैः सह खेलनम् ।
पावशृङ्गदलादीनां वादनाद्यत्र चेष्टितम् ।। १७ ।।

यथा—

शिखण्डकृतशेखरः फणपटीं कटीरे दधत्
करे च लगुडीं लघुं सवयसां कुलैरावृतः ।
अवन्निह शकृत्करीन् परिसरे व्रजस्य प्रिये
सुतस्तव कृतार्थयत्यहह पश्य नेत्राणि नः ।।

न्तेऽपि स्वल्पं रिङ्गणं बोध्यते । अथ द्वितीये न लघ्वपि रचितो रिङ्गो येन तं किंचिच्चरणचर्यया विहरन्तमित्यर्थः । दिग्दुकूलमिति । पूर्ववदीषन्नग्नता कादाचित्कनग्नता चेति ज्ञेयम् ।

"तनयमनुभवन्ती सा सुधाऽब्धौ विजह्रे" इति वा पाठः ।

नवनीतं कादाचित्कमेव तच्च शोभाकरत्वात्प्रसाधननिर्विशेषः ।

अपचीयमानेति कर्मकर्तरि प्रयोगः । स्वयं क्षीणीभवन्मध्य इत्यर्थः । काकपक्षोऽत्र सव्यापसव्यमध्यस्थवेणीत्रयस्य पृष्ठे युतिः ।

घटी स्वल्पविस्तारवद्वायामः पटविशेषः, यः खलु विचित्रपरिवृत्तिबाहुल्येनाधराङ्गे विच्छित्तिं लभते । फणपटी पुरतः फणाकारः कच्छीकरणाय पश्चादल्पघटीसंनिभः स्यूतपटः ।

पावः सूक्ष्मवेणुः ।

शिखण्डेति । सुतस्य गृहागमने विलम्बमानतां वीक्ष्य चन्द्रशालिकाशिखरमारूढस्य श्रीव्रजेशस्य स्वभार्यामपि भयातिव्यग्रां प्रति वचनम् । शकृत्करीन् वत्सान् ।

अथ पौग—

पौगण्डादि पुरैवोक्तं तेन संक्षिप्य लिख्यते ।

यथा—

पथि पथि सुरभीणामंशुकोत्तंसिमूर्धा
धवलिमयुगपाङ्गो मण्डितः कञ्चुकेन ।
लघु लघु परिगुञ्जन्मञ्जुमञ्जीरयुग्मं
व्रजभुवि मम वत्सः कच्छदेशादुपैति ॥

अथ कैशोरम्—

अरुणिमयुगपाङ्गस्तुङ्गवक्षःकपाटीविलुठदमलहारो रम्यरोमावलिश्रीः ।
पुरुषमणिरयं मे देवकि श्यामलाङ्गस्त्वदुदरखनिजन्मा नेत्रमुच्चैर्धिनोति ॥

नव्येन यौवनेनापि दीव्यन् गोपेन्द्रनन्दनः ॥ १८ ॥
भाति केवलवात्सल्यभाजां पौगण्डभागिव ।
सुकुमारेण पौगण्डवयसा संगतोऽप्यसौ ॥ १९ ॥
किशोराभः सदा दासविशेषाणां प्रभासते ।

अथ शैशवचापलम्—

पारीर्भिनत्ति विकिरत्यजिरे दधीनि सन्तानिकां हरति कृन्तति मन्थदण्डम् ।
वह्नौ क्षिपत्यविरतं नवनीतमित्थं मातुः प्रमोदभरमेव हरिस्तनोति ॥

यथा वा—

प्रेक्ष्य प्रेक्ष्य दिशः सशङ्कमसकृन्मन्दं पदं निक्षिप-
न्नायात्येष लतान्तरे स्फुटमितो गव्यं हरिष्यन् हरिः ।
तिष्ठ स्वैरमजानतीव मुखरे चौर्यभ्रमद्भ्रूलतं
त्रस्यल्लोचनमस्य शुष्यदधरं रम्यं दिदृक्षे मुखम् ॥

अथानुभावाः—

अनुभावाः शिरोघ्राणं करेणाङ्गाभिमार्जनम् ॥ २० ॥

दासविशेषाणामिति । तत्प्रौढतारूपस्फूर्तिमयलोकपालादीनामित्यर्थः ।

पारी पानपात्रमिति क्षीरस्वामी । तच्च दुग्धादेर्ज्ञेयम् । मृण्मयाच्छादनभाण्डमिति माथुराः । सन्तानिका दुग्धोपरिजाततत्सारमयजालिका । अविरतमित्यत्र "त्वपि मुहुः" इति पाठान्तरं दृश्यम् ।

स्वैरं मन्दमचञ्चलं तिष्ठ "मन्दस्वच्छन्दयोः स्वैरम्" इति नानार्थात् । चौर्याय भ्रमन्त्यावेवमेवमपहरिष्यामीति भावनया नानागतिं दधत्यौ भ्रूलते यस्य तम् ।

आशीर्वादो निदेशश्च लालनं प्रतिपालनम् ।
हितोपदेशदानाद्या वत्सले परिकीर्तिताः ॥ २१ ॥

तत्र शिरोघ्राणं यथा श्रीदशमे—

तदीक्षणोत्प्रेमरसाप्लुताशया जातानुरागा गतमन्यवोऽर्भकान् ।
उद्गृह्य दोर्भिः परिरम्य मूर्ध्नि घ्राणैरवापुः परमां मुदं ते ॥

यथा वा—

दुग्धेन दिग्धा कुचविच्युतेन समानमाघ्राय शिरः सपिच्छम् ।
करेण गोष्ठेशितुरङ्गनेयमङ्गानि पुत्रस्य मुहुर्ममार्ज ॥

चुम्बाश्लेषौ तथाह्वानं नामग्रहणपूर्वकम् ।
उपालम्भादयश्चात्र मित्रैः साधारणाः क्रियाः ॥ २२ ॥

अथ सात्त्विकाः—

नवात्र सात्त्विकाः स्तन्यस्रावः स्तम्भादयश्च ते ।

तत्र स्तन्यस्रावो यथा श्रीदशमे—

तन्मातरो वेणुरवत्वरोत्थिता उद्गृह्य दोर्भिः परिरभ्य निर्भरम् ।
स्नेहस्नुतस्तन्यपयःसुधासवं मत्वा परं ब्रह्म सुतानपाययन् ॥

यथा वा ललितमाधवे—

निचुलितगिरिधातुस्फीतपत्रावलीकानखिलसुरभिरेणून् क्षालयद्भिर्यशोदा ।
कुचकलशविमुक्तैः स्नेहमाध्वीकमेध्यैस्तव नवमभिषेकं दुग्धपूरैः करोति ॥

स्तम्भादयो यथा—

कथमपि परिरब्धुं न क्षमा स्तब्धगात्रा कलयितुमपि नालं बाष्पपूरप्लुताक्षी ।
न च सुतमुपदेष्टुं रुद्धकण्ठी समर्था दधतमचलमासीद् व्याकुला गोकुलेशा ॥

अथ व्यभिचारिणः—

अत्रापस्मारसहिताः प्रीतोक्ताः व्यभिचारिणः ॥ २३ ॥

तत्र हर्षो यथा श्रीदशमे—

यशोदा च महाभागा नष्टलब्धप्रजा सती ।
परिष्वज्याङ्कमारोप्य मुमोचाश्रुकलां मुहुः ॥

लालनं स्नपनादि । प्रतिपालनं रक्षणम् ।

निचुलितत्वम् आच्छादितत्वम् । स्नेह एव माध्वीकं येषु ते मेध्याश्च परमपवित्रास्त इति विशेषणयोः समासः । तत्रापि परमास्वाद्यैरिति भावः । नवं प्रथमसित्यभिषेकान्तरं जलैर्भविष्यदप्यनेनापि पिष्टपेषीकरिष्यत इति भावः ।

गोकुलेशेत्यत्र गोपराज्ञीति पाठान्तरम् ।

यथा वा विदग्धमाधवे—

जितचन्द्रपरागचन्द्रिका नलदेन्दीवरचन्दनश्रियम् ।
परितो मयि शैत्यमाधुरीं वहति स्पर्शमहोत्सवस्तव ॥

अथ स्थायी—

सम्भ्रमादिच्युता या स्यादनुकम्प्येऽनुकम्पितुः ।
रतिः सैवात्र वात्सल्यं स्थायी भावो निगद्यते ॥ २४ ॥
यशोदादेस्तु वात्सल्यरतिः प्रौढा निसर्गतः ।
प्रेमवत्स्नेहवद्भाति कदाचित्किल रागवत् ॥ २५ ॥

तत्र वात्सल्यरतिर्यथा श्रीदशमे—

नन्दः स्वपुत्रमादाय प्रोष्यागत उदारधीः ।
मूर्ध्न्यवघ्राय परमां मुदं लेभे कुरूद्वह ॥

यथा वा—

विन्यस्तश्रुतिपालिरद्य मुरलीनिस्वानशुश्रूषया
भूयः प्रस्नववर्षिणी द्विगुणितोत्कण्ठा प्रदोषोदये ।
गेहादङ्गनमङ्गनात् पुनरसौ गेहं विशन्त्याकुला
गोविन्दस्य मुहुर्व्रजेन्द्रगृहिणी पन्थानमालोकते ॥

प्रेमवद्यथा —

प्रेक्ष्य तत्र मुनिराजमण्डलैः स्तूयमानमपि मुक्तसम्भ्रमा ।
कृष्णमङ्कमभि गोकुलेश्वरी प्रस्नुता कुरुभुवि न्यवीविशत् ॥

यथा वा—

देवक्या विवृतप्रसूचरितयाऽप्युन्मृज्यमानानने
भूयोभिर्वसुदेवनन्दनतयाऽप्युद्घृष्यमाणे जनैः ।

चन्द्रपरागादीनां श्रीः सम्पत्तिः । साप्यत्र शैत्यमाधुर्यैव, तत्प्रतियोगित्वेन निर्दिष्टत्वात् । चन्द्रपरागः कर्पूरचूर्णः । नलदम् उशीरम् ।

यशोदादेरित्युपलक्षणम् अन्येषामपि प्रौढरतीनाम् । प्रौढा रागपराकाष्ठात्मिका । प्रेमादिवदिति । यथान्येषां प्रमादयस्तथा भाति प्रतीयते, अन्तस्तु सदा प्रौढैवेत्यर्थः ।

"पालिः कर्णलताग्रे स्यात्" इति विश्वः । तद्विन्यासेन तु समग्रकर्णविन्यास एव लक्ष्यते ।

प्रेक्ष्य परम्परया बुद्ध्वेत्यर्थः । अन्तर्वास एव तस्या मिलनौचित्यं स्यात् । प्रेक्षा च बुद्धिरुच्यते । कुरुभुवि न्यवीविशदित्येव पाठः ।

उन्मृज्यमानानन इति बल्लवनाथयोर्मिलनसुखेन तदाननस्याश्रुलिप्ततां व्यञ्जयति । मिहिरेति मिहिरग्रहं निमित्तीकृत्य योत्सुकता बल्लवनाथावप्यत्रागमिष्यत इति तयोर्दर्शनो-

गोविन्दे मिहिरग्रहोत्सुकतया क्षेत्रं कुरोरागते
प्रेमा बल्लवनाथयोरतितरामुल्लासमेवाययौ ॥

त्कण्ठा, तयेत्यर्थः । प्रेम्णस्तूल्लासे हेतुः स्वाभाविकभावप्रेरितायास्तद्विरोधिन्या युक्तेः स्फुरणमेव ज्ञेयम् । कंसवधात्पूर्वमश्रुतभेदवार्तानां श्रीव्रजेन्द्रादीनां तद्वधादुत्तरम् ।

"अस्यास्त्वामष्टमो गर्भो हन्ता यां वहसेऽबुध ।'

इत्याकाशवाणीप्रामाण्यमात्रेण श्रीकृष्णे स्वान्वयतां वदत्सु स्वपुत्रपरिवृत्तिवार्तया व्यक्तया तु पुनस्तदुपादानमन्याय्यं स्यादिति तां गोपयत्सु तत्परिवृत्तिसूचकहरिवंशरीत्या गुप्ततया नारदेन कंसं प्रति कृतं भेदमपि गोपयत्सु यादवेषु; सा युक्तिरीदृशी, अस्यास्त्वामष्टम-इत्यादिकं खलु

"किं मया हतया मन्द जातः खलु तवान्तकृत् ।
यत्र क्व वा पूर्वशत्रुर्मा हिंसीः कृपणान् वृथा ॥"

इति देवीवाण्या व्यभिचारितं कंसेनापि तथा सूचितम्—

"दैवमप्यनृतं वक्ति न मर्त्या एव केवलम् ।" इति ।

यदि च किमप्यत्र संदर्भान्तरं स्यात् तदा सर्वत्रावञ्चकशीलेन निरुपाधिबन्धुभावभावितेन वसुदेवेन—

"दिष्ट्या भ्रातः प्रवयस इदानीमप्रजस्य ते ।
प्रजाशाया निवृत्तस्य प्रजा यत् समपद्यत ॥" इत्यादिकं न प्रोच्यते । तस्माद्यथा—

"प्रागयं वसुदेवस्य क्वचिज्जातस्तवात्मजः ।"

इति गर्गेणात्र प्रोक्तं तथा तत्रापि नूनं प्रोक्तमिति, सम्प्रति स्वकार्यसाधनार्थमेव प्राचीनमर्वाचीनं वेत्यविविच्य स्वान्वयत्वमात्रं ते प्रचारयामासुः ।

भवतु नाम तत्तदपि यतः स्वपुत्रे योग्या जना यदि पुत्रवदाचरन्ति तदा पित्रोः सुखमेव स्यात् किमुत प्रेम्णा याभ्यामभिन्नौ देवकीवसुदेवौ; तदेतदनुसन्धाय स्वयं कृष्णेनाप्येतदुक्तम्—

"यात यूयं व्रजं तात वयं च स्नेहदुःखितान् ।
ज्ञातीन् वो द्रष्टुमेष्यामो विधाय सुहृदां सुखम् ॥" इति ।

तस्मात्सुहृत्सु वसुदेवादिष्वस्माभिर्यावत्तत्सुखविधानं भवद्भिस्तावद् गाम्भीर्यं कार्यमिति सूचितम् ।

श्रीमदुद्धवं प्रति च रहस्तथैव निजहार्दमुक्तम्—

"गच्छोद्धव व्रजं सोम्य" इत्यादौ "पित्रोर्नः प्रीतिमावह" इति ।

यत्तु कुरुक्षेत्रयात्रायां श्रीदेवक्या श्रीयशोदां प्रति "एतावदृष्टपितरौ" इत्युक्तम्, तत्राप्यनया तत्क्षणमिलितचिरवियुक्तपुत्रतया नावधानं कृतमिति गम्यते; यत एवानन्तरं न किञ्चिदप्युक्तमिति दिक् ।

स्नेहवद्यथा—

पीयूषद्युतिभिः स्तनाद्रिपतितैः क्षीरोत्करैर्जाह्नवी
कालिन्दी च विलोचनाब्जजनितैर्जाताञ्जनश्यामलैः।
आरान्मध्यमवेदिमापतितयोः क्लिन्ना तयोः सङ्गमे
वृत्तासि व्रजराज्ञि तत्सुतमुखप्रेक्षां स्फुटं वाञ्छसि॥

रागवद्यथा—

तुषारति तुषानलोऽप्युपरि तस्य बद्धस्थिति-
र्भवन्तमवलोकते यदि मुकुन्द गोष्ठेश्वरी।
सुधाम्बुधिरपि स्फुटं विकटकालकूटत्यलं
स्थिता यदि न तत्र ते वदनपद्ममुद्वीक्ष्यते॥

अथायोग उत्कण्ठितम्—

वत्सस्य हन्त शरदिन्दुविनिन्दिवक्त्रं
सम्पादयिष्यति कदा नयनोत्सवं नः।
इत्यच्युते विहरति व्रजवाटिकाया-
मुर्वी त्वरा जयति देवकनन्दिनीनाम्॥

यथा वा—

भ्रातस्तनयं भ्रातुर्मम सन्दिश गान्धिनीपुत्र।
भ्रातृव्येषु वसन्ती दिदृक्षते त्वां हरे कुन्ती॥

अथ वियोगो तथा श्रीदशमे—

यशोदा वर्ण्यमानानि सुतस्य चरितानि च।
शृण्वत्यश्रूण्यवास्राक्षीत् स्नेहस्नुतपयोधरा॥

यथा वा—

याते राजपुरं हरौ मुखतटी व्याकीर्णधूम्रालका
पश्य स्रस्ततनुः कठोरलुठनैर्देहे व्रणं कुर्वती।
क्षीणा गोष्ठमहीमहेन्द्रमहिषी हा पुत्र पुत्रेत्यसौ
क्रोशन्ती करयोर्युगेन कुरुते कष्टादुरस्ताडनम्॥

पीयूषेति सूर्योपरागयात्राव्याजेन स्वपुत्रदर्शनोत्कण्ठया व्रजन्त्यां व्रजेश्वर्यां कस्याश्चित्परिचितचरतापस्या वचनम्। क्षीरं दुग्धं जलं च, मध्यमो मध्यभागः स एव वेदिस्तां पक्षे मध्यमवेदिं प्रयागम्।

हे मुकुन्द, गोष्ठेश्वरी यदि भवन्तमवलोकते तदा तुषानलोऽपि तुषारति तुषारवदाचरति, कीदृशी सत्यवलोकते तत्राह—तस्य तुषानलस्योपरि बद्धस्थितिरित्यन्वयः। एवमुत्तरत्रापि।

भ्रातृव्येषु शत्रुषु।

बहूनामपि सद्भावे वियोगेऽत्र तु केचन ।
चिन्ताविषादनिर्वेदजाड्यदैन्यानि चापलम् ॥ २६ ॥
उन्मादमोहावित्याद्या अत्युद्रेकं व्रजन्त्यमी ।

तत्र चिन्ता—

मन्दस्पन्दमभूत् क्लमैरलघुभिः सन्दानितं मानसं
द्वन्द्वं लोचनयोश्चिरादविचलव्याभुग्नतारं स्थिरम् ।
निश्वासैः स्नवदेव पाकमयते स्तन्यं च तप्तैरिदं
नूनं बल्लवराज्ञि पुत्रविरहोद्घूर्णाभिराक्रम्यसे ॥

विषादः—

वदनकमलं पुत्रस्याहं निमीलति शैशवे
नवतरुणिमारम्भोन्मृष्टं न रम्यमलोकयम् ।
अभिनववधूयुक्तं चामुं न हर्म्यमवेशयं
शिरसि कुलिशं हन्त क्षिप्तं स्वफल्कसुतेन मे ॥

निर्वेदः—

धिगस्तु हतजीवितं निरवधिश्रियोऽप्यद्य मे
मया नहि हरेः शिरः स्नुतकुचाग्रमाघ्रायते ।
सदा नवसुधादुहामपि गवां परार्धं च धिक्
स लुञ्चति न चञ्चलः सुरभिगन्धि यासां दधि ॥

जाड्यम्—

यः पुण्डरीकेक्षण तिष्ठतस्ते गोष्ठे कराम्भोरुहमण्डनोऽभूत् ।
तं प्रेक्ष्य दण्डं स्तिमितेन्द्रियाद्य दण्डाकृतिस्ते जननी बभूव ॥

दैन्यम्—

याचते बत विधातरुदस्रा त्वां रदैस्तृणमुदस्य यशोदा ।
गोचरे सकृदपि क्षणमद्य मत्सरं त्यज ममानय वत्सम् ॥

चापलम्—

किमिव कुरुते हर्म्ये तिष्ठन्नयं निरपत्रपो

मन्दस्पन्दमिति श्रीकृष्णस्य वनगमने कस्याश्चिद्वचनम् । संदानितं बद्धम् । निश्वासैः स्नवदेवेत्यादिपाठ एव पुत्रविरहसूचकः ।

वदनेति श्रीकृष्णस्य द्वारकायां गार्हस्थ्यनिष्ठां श्रुत्वा श्रीव्रजेश्वरीवचनम् ।

धिगस्त्विति विरहचिन्तया चित्तानवस्थानात्तद्बाल्यस्य स्फूर्तिमयं वचनम्, अत एव च लुञ्चतीत्युक्तम् । सदा नवसुधादुहामित्येव पाठो धिक्कारपोषकः ।

किमिवेत्यतिदुःखमयं श्रीव्रजेश्वरीवाक्यम् । मुदेति । हास्यपूर्वकमित्यर्थः । अत्र जगति ।

व्रजपतिरिति ब्रूते मुग्धोऽयमत्र मुदा जनः ।
अहह तनयं प्राणेभ्योऽपि प्रियं परिहृत्य तं
कठिनहृदयो गोष्ठे स्वैरी प्रविश्य सुखीयति ॥

उन्मादः—

क्व मे पुत्रो नीपाः कथयत कुरङ्गाः किमिह वः
स बभ्रामाभ्यर्णे भणत तदुदन्तं मधुकराः ।
इति भ्रामं भ्रामं भ्रमभरविदूना यदुपते
भवन्तं पृच्छन्ती दिशि दिशि यशोदा विचरति ॥

मोहः—

कुटुम्बिनि मनस्तटे विधुरतां विधत्से कथं
प्रसादय दृशं मनाक् तव सुतः पुरो वर्तते ।
इदं गृहिणि मे गृहं न कुरु शून्यमित्याकुलः
स शोचति तव प्रसूं यदुकुलेन्द्र नन्दः पिता ॥

अथ योगे सिद्धिः—

विलोक्य रङ्गस्थललब्धसङ्गमं विलोचनाभीष्टविलोकनं हरिम् ।
स्तन्यैरसिञ्चन्नवकञ्चुकाञ्चलं देव्यः क्षणादानकदुन्दुभिप्रियाः ॥

तुष्टिर्यथा प्रथमे—

ताः पुत्रमङ्कमारोप्य स्नेहस्नुतपयोधराः ।
हर्षविह्वलितात्मानः सिषिचुर्नेत्रजैर्जलैः ॥

यथा वा ललितमाधवे—

नयनयोः स्तनयोरपि युग्मतः परिपतद्भिरसौ पयसां झरैः ।
अहह वल्लवराजगृहेश्वरी स्वतनयं प्रणयादभिषिञ्चति ॥

स्थितिर्यथा विदग्धमाधवे—

अहह कमलगन्धेरत्र सौन्दर्यवृन्दे विनिहितनयनेयं त्वन्मुखेन्दोर्मुकुन्द ।
कुचकलशमुखाभ्याम्बरक्नोपमम्बा तव मुहुरतिहर्षाद्वर्षति क्षीरधाराम् ॥

मुग्धो जनः देशान्तरस्थविपक्षरूपः, तदिदमपि दुःखेन वितर्कमयमेव, तस्य तादृशवचनं च युक्तमेवेत्याह—अहहेति ।

क्व मे पुत्र इत्यकस्मान्मथुरातस्तत्पलायनं श्रुत्वा तस्या वचनम् । उदन्तं वार्ताम् ।

बल्लवराजविलासिनीत्यत्र बल्लवराजगृहेश्वरीति पाठान्तरम् ।

अम्बरक्नोपमम्बरमार्द्रयित्वेत्यर्थः ।

अनया स्थित्या नित्यस्थितिरपि प्रत्यागमनान्तरं प्रेयोरसान्ते सूचितसिद्धान्तवदुन्नेया, किंचित्तु विव्रियते—

तत्र सत्यसङ्कल्पतया वेदादिगीतस्य तस्य
"ज्ञातीन् वो द्रष्टुमेष्यामो विधाय सुहृदां सुखम् ।"

इति प्रत्यागमनसङ्कल्पः श्रीदशमे स्पष्ट एव । अत्र द्रष्टुमिति दर्शनस्य पुरुषार्थत्वेन निर्देशो नित्यावस्थायित्वं बोधयति । यद्वा द्रष्टुमिति दर्शनविषयीभवितुमित्यर्थः ।

"तथापि भूमन् महिमागुणस्य ते विबोद्धुमर्हत्यमलान्तरात्मभिः ।"

इत्यत्र विबोद्धुं बोधविषयीभवितुमितिवत् ।

तदेतदेव विवृतं श्रीमदुद्धवेन—

"हत्वा कंसं रङ्गमध्ये प्रतीपं सर्वसात्त्वताम् ।
यदाह वः समागत्य कृष्णः सत्यं करोति तत् ॥
आगमिष्यत्यदीर्घेण कालेन व्रजमच्युतः ।
प्रियं विधास्यते पित्रोर्भगवान् सात्त्वतां पतिः ॥" इति ।

अत्र पित्रोः प्रियविधानं खलु सदा तत्संयोग एवेति । तदेतदागमनसमयश्च दन्तवक्रवधानन्तरमेव । तथा च सूचितं स्वयमेव—

"अपि स्मरथ नः सख्यः स्वानामर्थचिकीर्षया ।
गतांश्चिरायितान् शत्रुपक्षक्षपणचेतसः ॥" इति,

तदिदं शत्रुवधान्ते दन्तवक्रेऽपि शान्ते निजागमनं भावीति कुरुक्षेत्रयात्रायां भगवद्वचनम् । यात्रा चेयं दन्तवक्रवधात्पूर्वमेव ।

अत्र वनपर्वरीत्या साल्ववधसहितस्यास्य दन्तवक्रवधस्य समकालमेव हि पाण्डवानां वनगमनं, तेषामागमनानन्तरमेव च भीष्मादिवधमयभारतयुद्धम् । सा यात्रा च भीष्माद्यागमनमयीति । तथा श्रीबलदेवतीर्थयात्रा कुरुक्षेत्रयात्रातः पूर्वं पठिता । तत्तीर्थयात्रा च दुर्योधनवधदिने पूर्णेति ।

दन्तवक्रवधानन्तरं प्रत्यागमनं च तस्य पाद्मोत्तरखण्डे स्फुटं दृश्यते—

"कृष्णोऽपि तं हत्वा यमुनामुत्तीर्य नन्दव्रजं गत्वा सोत्कण्ठौ पितरावभिवाद्याश्वास्य ताभ्यां साश्रुकण्ठमालिङ्गितः सकलगोपवृद्धान् प्रणम्याश्वास्य बहुवस्त्राभरणादिभिस्तत्रस्थान् सर्वान् सन्तर्पयामास" इति गद्येन ।

अतः श्रीभागवते च भारतयुद्धानन्तरं श्रीकृष्णस्य द्वारकाप्रवेशे प्रथमस्कन्धस्थद्वारकाप्रजावचनम्—

"यर्ह्यम्बुजाक्षापससार भो भवान् कुरून् मधून् वापि सुहृद्दिदृक्षया ।
तत्राब्दकोटिप्रतिमः क्षणो भवेद्रविं विनाक्ष्णोरिव नस्तवाच्युत ॥" इति ।

अत्र मधून् मथुरां वेति स्वामिटीका च । सुहृदश्च तदा तत्र श्रीव्रजस्था एव ।
"तत्र योगप्रभावेण नीत्वा सर्वजनं हरिः ॥" इति सर्वशब्दात् ।

"बलभद्रः कुरुश्रेष्ठ भगवान् रथमास्थितः।
सुहृद्दिदृक्षुरुत्कण्ठः प्रययौ नन्दगोकुलम्॥" इति।

तत्रैव तच्छब्दप्रयोगात् तदेवमभीष्टाय श्रीकृष्णस्य व्रजप्रत्यागमनाय श्रीभागवतपाद्मयोः संवादे दर्शिते तदानुषङ्गिकं तु दन्तवक्रवधस्थानं कल्पभेदरीत्या वैष्णवतोषणीरीत्या वा विवादं परिहृत्य सङ्गमनीयम्।

तदेवमपि पुनः श्रीकृष्णस्य द्वारकागमनं च द्वारकोचितनिजप्रादुर्भावान्तरेणैव, यथोक्तं पाद्मोत्तरखण्डे तदनन्तरमेव—

"अथ तत्रस्था नन्दादयः पुत्रदारसहिताः पशुपक्षिमृगादयश्च वासुदेवप्रसादेन दिव्य-रूपधरा विमानमारूढाः परमं वैकुण्ठमवापुः" इति।

"कृष्णस्तु नन्दगोपव्रजौकसां सर्वेषां निरामयं स्वपदं दत्वा दिवि देवगणैः संस्तूयमानो द्वारवतीं विवेशेति च।"

तत्र नन्दादयः पुत्रदारसहिता इति श्रीमन्नन्दस्य तद्वर्गमुख्यस्य पुत्रः श्रीकृष्ण एव, दाराश्च श्रीयशोदैवेति सिद्धमपि पुत्रादिशब्दोक्त्या तत्तद्रूपैरेव तैः सह तत्र प्रवेश इति गम्यते, अतो व्रजं प्रति प्रत्यागमनरूपेण वासुदेवप्रसादेन दिव्यरूपधरा इत्युल्लासेन परमविराजमान-रूपत्वमेव विवक्षितम्। विमानेन तेषां परमवैकुण्ठप्रस्थापनं च प्रापञ्चिकजनस्य वञ्चनार्थमेव प्रपञ्चितम्।

वस्तुतस्तु तदृश्ये वृन्दावनस्यैव प्रकाशविशेषे प्रवेशनम्; प्रवेश्य च तत्र स्थितानाम-प्रकटप्रकाशानामेषु प्रकटचरप्रकाशेष्वन्तर्भावनं कृतम्, यथा प्रकटलीलागतषोडशसहस्रविवाहे श्रीनारददृष्टयोगमायावैभवे सर्वान्तःपुरेभ्यः सुधर्माप्रवेशे च तादृशत्वमिति।

पूर्वमपि श्रीवृन्दावन एवास्मिंस्तेषां तेन तत्र यथा प्रवेशनं श्रीशुकेन दर्शितम्।

तथा हि श्रीदशमे—

"नन्दस्त्वतीन्द्रियं दृष्ट्वा लोकपालमहोदयम्।
कृष्णे च संनतिं तेषां ज्ञातिभ्यो विस्मितोऽब्रवीत्॥
ते चौत्सुक्यधियो राजन् मत्वा गोपास्तमीश्वरम्।
अपि नः स्वगतिं सूक्ष्मामुपाधास्यदधीश्वरः॥
इति स्वानां स भगवान् विज्ञायाखिलदृक् स्वयम्।
सङ्कल्पसिद्धये तेषां कृपयैतदचिन्तयत्॥
जनो वै लोक एतस्मिन्नविद्याकामकर्मभिः।
उच्चावचासु गतिषु न वेद स्वां गतिं भ्रमन्॥
इति सञ्चिन्त्य भगवान्महाकारुणिको विभुः।
दर्शयामास लोकं स्वं गोपानां तमसः परम्॥
सत्यं ज्ञानमनन्तं यद् ब्रह्मज्योतिः सनातनम्।
यद्धि पश्यन्ति मुनयो गुणापाये समाहिताः॥

ते तु ब्रह्महृदं नीता मग्नाः कृष्णेन चोद्धृताः ।
ददृशुर्ब्रह्मणो लोकं यत्राक्रूरोऽध्यगात् पुरा ॥
नन्दादयस्तु तं दृष्ट्वा परमानन्दनिर्वृताः ।
कृष्णं च तत्र छन्दोभिः स्तूयमानं सुविस्मिताः ॥" इति ।

अत्र खलु यन्निजपदं तेषामेवास्पदतया पुरा तेषामेव दृष्टिपथमकार्षीत्तदेव पश्चाद् व्यतारीदिति गम्यते ।

ब्रह्महृदम् = अक्रूरतीर्थं, तन्महिमानं लक्ष्यं विधातुं कृष्णेन नीता मग्नाश्च पुनः कृष्णेनैवोद्धृताः उद्धृत्य वृन्दावनप्रदेशमानीतास्तस्मिन्नेव नराकृतिपरब्रह्मणस्तस्य लोकं ददृशुरिति च लभ्यते । कोऽसौ ब्रह्महृदः ? तत्राह—यत्रेति । पुरेत्येतत्प्रसङ्गाद्भाविकाल इत्यर्थः ।

"पुरा पुराणे निकटे प्रबन्धातीतभाविषु" इति विश्वप्रकाशाद् ।

यद्यपि ब्रह्मलोकशब्देन भगवल्लोकमात्रं द्वितीये "ब्रह्मलोकः सनातनः" इत्यनेन लब्धम्, "सूक्ष्माम्" इति; "तमसः परम्" इति च तदेव सामान्यतो व्यक्तं च; तथापि "अपि नःस्वगतिं सूक्ष्माम्" इति; "न वेद स्वां गतिम्" इति "गोपानां स्वं लोकम्" इति "कृष्णं च तत्र" इति श्रीगोपाललोक एव विशेषाल्लभ्यते । तत्र छन्दोभिः स्तूयमानमिति तज्जन्मादिलीलावर्णिनीनां श्रुतिवरवर्णिनीनां साक्षिता तु तेषु तस्य प्रत्यभिज्ञापनार्थमेव, अत एवात्मान एव च तत्परिकरतया तैरनुभूता इति नान्ये वर्णिताः । तदेकरुचीनां तेषां विस्मितिः परमानन्दनिर्वृतिश्च घटते । तस्य स्वलोकतायामप्यवतारावसरे तेषामज्ञाने कारणं "जनो वा" इति सालोक्यसार्ष्टीत्यादिपद्यस्थजनशब्दवदत्रापि जनस्तदीयस्वजन एवोच्यते तत्राप्यत्र परमस्वजनत्वं गम्यते ।

"तस्मान्मच्छरणं गोष्ठं मन्नाथं मत्परिग्रहम् ।
गोपाये स्वात्मयोगेन सोऽयं मे व्रत आहितः ॥"

इति श्रीकृष्णस्य मनसि भावनादेव, ततश्च परमस्वजनोऽयं मम व्रजवासिलक्षणः प्रापञ्चिके लोके याः स्वाविद्यादिभिर्देवतिर्यगादिरूपा गतयस्तासु भ्रमंस्तस्मिन्विशेषतयात्मानं मन्वानो दर्शयिष्यमाणो स्वां गतिं न जानातीत्यर्थः । मदीयलोकवल्लीलावेशादेवेति भावः ।

"इति नन्दादयो गोपाः कृष्णरामकथां मुदा ।
कुर्वन्तो रममाणाश्च नाविन्दन् भववेदनाम् ॥" इत्यादेः,
"यद्धामार्थसुहृत्प्रियात्मतनयप्राणाशयास्तत्कृते" इत्यादेः;
"कृष्णे कमलपत्राक्षे संन्यस्ताखिलराधस"—इत्यादेश्च ।

तदज्ञानादेव "नन्दस्त्वतीन्द्रियम्" इत्यादिकं घटत एव इति । स एष एव श्रीवृन्दावनस्य प्रकाशविशेषः श्रीवाराहेऽप्युपलक्षितः । तद्यथा—

"तत्रापि महदाश्चर्यं पश्यन्ते पण्डिता नराः ।
कालियहृदपूर्वेण कदम्बो महितो द्रुमः ॥
शतशाखं विशालाक्षि पुण्यं सुरभिगन्धि च ।
स च द्वादशमासातिमनोज्ञः शुभशीतलः ॥

पुष्पायति विशालाक्षि प्रभासन्ते दिशो दश" इति। तथा—

"तत्राश्चर्यं प्रवक्ष्यामि तच्छृणु त्वं वसुन्धरे।
लभन्ते मनुजाः सिद्धिं मम कर्मपरायणाः॥
तस्य तत्रोत्तरे पार्श्वेऽशोकवृक्षः शितप्रभः।
वैशाखस्य तु मासस्य शुक्लपक्षस्य द्वादशी॥
स पुष्प्यति च मध्याह्ने मम भक्तसुखावहः।
न कश्चिदपि जानाति विना भागवतं शुचिम्॥" इति।

अत्र तत्रापि महदाश्चर्यमित्यादिभिस्त्वया पृथिव्यापि न ज्ञायत इति कोध्यते। तस्य ब्रह्मकुण्डस्येत्यर्थः। तथा हि स्कान्दे—

"वृन्दावनं द्वादशमं वृन्दया परिरक्षितम्।
हरिणाधिष्ठितं तच्च ब्रह्मरुद्रादिसेवितम्॥" इति।

आदिवाराहे—

"कृष्णक्रीडासेतुबन्धं महापातकनाशनम्।
वलभीं तत्र क्रीडार्थं कृत्वा देवो गदाधरः॥
गोपकैः सहितस्तत्र क्षणमेकं दिने दिने।
तत्रैव रमणार्थं हि नित्यकालं स गच्छति॥" इति च।

"वत्सैर्वत्सतरीभिश्च" इत्यादिकं तु दर्शितमेव। तस्माद् "अक्के चेन्मधु विन्देत किमर्थं पर्वतं व्रजेद्।" इति न्यायेन समीपे लब्धे दूरगमनप्रक्रिया संगोपनार्थमेव संभवति, तस्माद् वृन्दावनस्य प्रपञ्चागोचरप्रकाशविशेष एव तेषां प्रवेशः। तथा चोक्तं बृहद्गौतमीये स्वयं भगवता—

"इदं वृन्दावनं रम्यं मम धामैव केवलम्।
अत्र मे पशवः पक्षिमृगाः कीटा नरामराः॥
ये वसन्ति ममाधिष्ठे मृता यान्ति ममालयम्।
अत्र या गोपकन्याश्च निवसन्ति ममालये॥
योगिन्यस्ता मया नित्यं मम सेवापरायणाः॥
पञ्चयोजनमेवास्ति वनं मे देहरूपकम्।
कालिन्दीयं सुषुम्णाख्या परमामृतवाहिनी॥
अत्र देवाश्च भूतानि वर्तन्ते सूक्ष्मरूपतः।
सर्वदेवमयश्चाहं न त्यजामि वनं क्वचित्॥
आविर्भावस्तिरोभावो भवेन्मेऽत्र युगे युगे।
तेजोमयमिदं रम्यमदृश्यं चर्मचक्षुषा॥" इति।

श्रीगोपालोत्तरतापन्यां च श्रीमतीर्गोपीः प्रति दुर्वाससो वचनम्—"जन्मजराभ्यां भिन्नः स्थाणुरयमच्छेद्योऽयं योऽसौ सौर्ये तिष्ठति योऽसौ गोष्ठे तिष्ठति योऽसौ गोपान् पालयति योऽसौ

गोपेषु तिष्ठति योऽसौ सर्वेषु वेदेषु तिष्ठति योऽसौ सर्वैर्वेदैर्गीयते योऽसौ सर्वेषु भूतेष्वाविश्य भूतानि विदधाति स वो हि स्वामी भवति" इति ।

सौर्य इति । सौरी यमुना, तददूरभवे देशे वृन्दावन इत्यर्थः । तस्मात्कंसादिकं दन्तवक्त्रान्तमसुरचक्रं संहृत्य व्रजमागत्य च वृन्दावन एव रहस्यप्रकाशविशेषे सर्वव्रजवासिभिः सह श्रीमन्नन्दनन्दनेन नित्यावस्थितिः कृतेत्यवगतम् । अत एव वृन्दावनलीलायां तस्य निहतकंसता च निर्दिष्टा पातालखण्डे—

"अहो अभाग्यं लोकस्य न पीतं यमुनाजलम् ।
गोगोपगोपिकासङ्गे यत्र क्रीडति कंसहा ॥" इति ।

बौधायनकर्मविपाके च गोगोपावृतगोविन्दाराधने—

"गोविन्द गोपीजनवल्लभेश कंसासुरघ्न त्रिदशेन्द्रवन्द्य ।" इति मन्त्रविशेषश्च । यदत्रैव वीररसे लीलायुद्धे वक्ष्यते—

"प्रोत्साहयस्यतितरां किमिहाग्रहेण मां केशिसूदन विदन्नपि भद्रसेनम् ।" इति ।

तच्चेत्थमभिप्रायादेव, केशिवधादधस्तात्तादृशलीलास्वाच्छन्द्यावान्तरकालासम्भवात् ।

किंचात्र ग्रन्थे लीलावर्णनास्त्रिविधाः—व्रजलीलामय्यो व्रजत्यागमय्यः पुरलीलामय्यश्चेति । श्रोतारश्च त्रिविधाः–व्रजजनानुगाः पुरजनानुगाः तटस्थाश्चेति । सर्वेषां सुखपोषार्थमेव च ता निर्दिष्टाः । तत्र तटस्थानां सर्वा एव सुखपोषिका भवन्ति श्रीकृष्णमात्रतात्पर्यकत्वात् । पुरजनानुगानां व्रजलीलाश्च सुखपोषिका भवन्ति "अस्मदीयश्रीमदानकदुन्दुभिनन्दनस्तत्र व्रजे स्थित्वा विचित्रा लीला विधाय पुरमागत्य तासामुपधारणया श्रीमदानकदुन्दुभ्यादीनां सुखपोषाय जातः" इति भावनया । तस्मादासातां तावदन्ये द्वे लीले ।

व्रजजनानुगानां तु पुरसम्बन्धिन्यः सुखपोषिका न भवन्त्येव प्रत्युत दुःखपोषिकाः, पुनस्तस्य व्रजागमनानुट्टङ्कनात् । ततस्तु व्रजलीलामय्यश्च दुःखदत्वेनैव पर्यवसिताः किमुत व्रजत्यागमय्यः ।

सर्वेषामेव च सुखं पोष्टुमिच्छद्भिर्ग्रन्थकृद्भिः सर्वा लीला वर्णिताः । विशेषतश्च—

"अलौकिकी त्वियं कृष्णरतिः सर्वाद्भुताद्भुता ।
तत्रापि बल्लवाधीशनन्दनालम्बना रतिः ॥
सान्द्रानन्दचमत्कारपरमावधिरिष्यते ।" इति स्पष्टोक्तेर्व्रजजनानुगानामेव सर्वाधिकं सुखं पोष्टव्यम् ।

तस्मादुक्तरीत्या स्वयमेव संक्षेपभागवतामृते लिखितं श्रीकृष्णस्य पुनर्व्रजागमनपूर्वकं पुरगततत्तद्विजयश्रवणादपि पुष्टसुखानां व्रजजनानां मध्ये नित्यावस्थानमेव ग्रन्थकृतां हृद्गतम् । तेन तत्तच्छ्रवणेन व्रजजनानुगा अपि पुष्टसुखाः स्युः ।

"परोक्षवादा ऋषयः परोक्षं च मम प्रियम् ।" इतिवत् ।

प्रकटं तु तन्न पठितमिति ज्ञेयम् ।

स्वीकुर्वते रसमिमं नाट्यज्ञा अपि केचन ॥ २७ ॥

तथाहुः—

"स्फुटञ्चमत्कारितया वत्सलं च रसं विदुः ।
स्थायी वत्सलतास्येह पुत्राद्यालम्बनं मतम् ॥"

किञ्च—

अप्रतीतौ हरिरतेः प्रीतस्य स्यादपुष्टता ।
प्रेयसस्तु तिरोभावो वत्सलस्यास्य न क्षतिः ॥ २८ ॥
एषा रसत्रयी प्रोक्ता प्रीतादिः परमाद्भुता ।
तत्र केषुचिदप्यस्याः संकुलत्वमुदीर्यते ॥ २९ ॥

नित्यावस्थानं चात्र कैमुत्येन गत्यन्तरास्वीकारेण च श्रीमद्भागवते दर्शितम्—

"एषां घोषनिवासिनामुत भवान् किं देवरातेति न-
श्चेतो विश्वफलात् फलं त्वदपरं कुत्राप्ययन् मुह्यति ।
सद्वेषादिव पूतनापि सकुला त्वामेव देवापिता
यद्धामार्थसुहृत्प्रियात्मतनयप्राणाशयास्त्वत्कृते ॥" इति ।
"तासामविरतं कृष्णे कुर्वतीनां सुतेक्षणम् ।
न पुनः कल्पते राजन् संसारोऽज्ञानसम्भवः ॥ इति च ।

पूर्वत्र तस्य तेषु ऋणित्वप्राप्तेस्तत्प्राप्तेश्चानादिकल्पपरम्पराप्राप्तत्वान्नित्यावस्थानमवगम्यते ।

सद्वेषादिति । सतां धात्रीजनानां वेषादित्यर्थः । उत्तरत्र च तत एवेत्थं व्याख्येयम्—संसारः संसारित्वं न पुनर्न तु कल्पते घटते । तत्र हेतुः—अविरतमाद्यन्तमध्यविच्छेदहीनं यथा स्यात्तथा कृष्णे सुतेक्षणं सुत इति प्रत्यक्षतां कुर्वतीनां तत्कृतितया सदा वर्तमानानामिति । अस्या नित्यावस्थितेः परिपाटीविशेषस्तूत्तरगोपालचम्पूदृष्ट्या निष्टङ्कयः । दिग्दर्शनं चेदम्—

"मातुर्लालनमेत्य सम्मतिमितस्तातस्य च भ्रातृभिः
सार्द्धं धेनुगणावनाय विपिनं गत्वा चरन् क्रीडितम् ।
आगम्याथ गृहं समस्तसुहृदामीदृक् प्रतीतं भज-
त्येष श्रीव्रजराजनन्दनवरः श्वासो न एषामिति ॥"

श्रीमथुराद्वारकयोर्नित्यावस्थितिश्च—

"मथुरा भगवान् यत्र नित्यं संनिहितो हरिः ।" इति,

"नित्यं संनिहितस्तत्र भगवान् मधुसूदनः"—इति दशमैकादशयोर्द्रष्टव्या ।

विशेषजिज्ञासा चेद्वैष्णवतोषणीकृष्णसन्दर्भगोपालचम्पूद्वयलोचनरोचनीनामोज्ज्वलनीलमणिटीका द्रष्टव्याः ।

अप्रतीतौ अनिर्णये । हरिरतेः हरिकर्तृकरतेः ।

सङ्कर्षणस्य सख्यं तु प्रीतिवात्सल्यसङ्गतम् ।
युधिष्ठिरस्य वात्सल्यं प्रीत्या सख्येन चान्वितम् ॥ ३० ॥
आहुकप्रभृतीनां तु प्रीतिर्वात्सल्यमिश्रिता ।
जराभीरिकादीनां वात्सल्यं सख्यमिश्रितम् ॥ ३१ ॥
माद्रेयनारदादीनां सख्यं प्रीत्या करम्बितम् ।
रुद्रतार्क्ष्योद्धवादीनां प्रीतिः सख्येन मिश्रिता ॥ ३२ ॥
अनिरुद्धादिनप्तॄणामेवं केचिद्बभाषिरे ।
एवं केषुचिदन्येषु विज्ञेयं भावमिश्रणम् ॥ ३३ ॥

इति भक्तिरसामृतसिन्धौ पश्चिमविभागे मुख्यभक्तिरस-
निरूपणे वत्सलभक्तिरसलहरी चतुर्थी ॥ ४ ॥

अथ मधुराख्यभक्तिरसः

आत्मोचितैर्विभावाद्यैः पुष्टिं नीता सतां हृदि ।
मधुराख्यो भवेद्भक्तिरसोऽसौ मधुरा रतिः ॥ १ ॥

संकर्षणस्येति । अत्र संकर्षणस्य सख्यम्—

"नृत्यतो गायतः क्वापि वल्गतो युध्यतो मिथः ।
गृहीतहस्तौ गोपालान् हसन्तौ प्रशशंसतुः ॥"

वात्सल्यं यथा—

"क्वचित्क्रीडापरिश्रान्तं गोपोत्सङ्गोपवर्हणम् ।
स्वयं विश्रमयत्यार्यं पादसंवाहनादिभिः ॥"

प्रीतिर्यथा—"प्रायो मायास्तु मे भर्तुर्नान्या मेऽपि विमोहनी" इति तद्वाक्यम् । तदेवं पौराणिकदृष्ट्यान्यत्रान्यदपि ज्ञेयम् ।

जरदाभीरिकादीनां सख्यमत्र परिहासरूपांशेनैव ज्ञेयम् । रुद्रस्य तु श्रीविष्णुवजितादि-रूपेण ज्ञेयम् ।

केचिदिति । गौडदेश्यानां पौत्र्यादिभिः किंचिद्विनोददर्शनादिति भावः ।

इति पञ्चलहर्यात्मके पश्चिमविभागे वत्सलाख्यभक्तिरसलहरी चतुर्थी ।

सतां श्रीकृष्णविषयकतत्कान्तारतिस्पृष्टचित्तानां सद्विशेषाणाम् । निवृत्तेषु प्राकृतशृङ्गार-रससाम्यदृष्ट्या भागवतादप्यस्माद्रसाद्विरक्तेषु ।

निवृत्तानुपयोगित्वाद् दुरूहत्वादयं रसः ।
रहस्यत्वाच्च संक्षिप्य विततााङ्गोऽपि लिख्यते ॥ २ ॥

तत्रालम्बनाः—

अस्मिन्नालम्बनः कृष्णः प्रियास्तस्य च सुभ्रुवः ।

तत्र कृष्णः—

असमानोर्ध्वसौन्दर्यलीलावैदग्ध्यसम्पदाम् ॥ ३ ॥
आश्रयत्वेन मधुरे हरिरालम्बनो मतः ।

यथा श्रीगीतगोविन्दे—

विश्वेषामनुरञ्जनेन जनयन्नानन्दमिन्दीवर-
श्रेणीश्यामलकोमलैरुपनयन्नङ्गैरनङ्गोत्सवम् ।
स्वच्छन्दं व्रजसुन्दरीभिरभितः प्रत्यङ्गमालिङ्गितः
शृङ्गारः सखि मूर्त्तिमानिव मधौ मुग्धो हरिः क्रीडति ॥

अथ तस्य प्रेयस्यः—

नवनववरमाधुरीधुरीणाः प्रणयतरंगकरम्बितान्तरङ्गाः ।
निजरमणतया हरिं भजन्तीः प्रणमत ताः परमाद्भुताः किशोरीः ॥

प्रेयसीषु हरेरासु प्रवरा वार्षभानवी ॥ ४ ॥

अस्या रूपम्—

मदचकुरचकोरीचारुताचोरदृष्टिर्वदनदमितराकारोहिणीकान्तकीर्तिः ।
अविकलकलधौतोद्धूतिधौरेयकश्रीर्मधुरिममधुपात्री राजते पश्य राधा ॥

रतिः—

नर्मोक्तौ मम निर्मितोरुपरमानन्दोत्सवायामपि
श्रोत्रस्यान्ततटीमपि स्फुटमनाधाय स्थितोद्यन्मुखी ।
राधा लाघवमप्यसादरगिरां भंगीभिरातन्वती
मैत्रीगौरवतोऽप्यसौ शतगुणां मत्प्रीतिमेवादधे ॥

अनुपयोगित्वात् अयोग्यत्वात् ।

अन्तरित्यन्तःकरणं प्रणयतरङ्गैः करम्बितानि मिश्रितान्यन्तःकरणस्याङ्गानि वृत्तयो यासां ताः ।

मदेन चकुरा चपला या चकोरी । चकितेति पाठे लक्षणया स एवार्थः ।

स्फुटमित्यनेनालक्षिततया त्वाधाय स्थितेति व्यञ्जितम् । उद्यन्मुखी ऊर्ध्वदृष्टिः, सप्रणयगर्वादिति भावः । नर्मोक्तावित्यस्य लाघवमित्यनेनाप्यन्वयः । भङ्गीभिरिति व्यञ्जना वृत्त्या तु गौरवमेव व्यञ्जयन्तीति व्यञ्जितम् ।

अत्र कृष्णरतिर्यथा श्रीगीतगोविन्दे—

कंसारिरपि संसारवासनाबद्धशृङ्खलाम्
राधामाधाय हृदये तत्याज व्रजसुन्दरीः ॥

अथोद्दीपनाः—

उद्दीपना इह प्रोक्ता मुरलीनिस्वनादयः ।

यथा पद्यावल्याम्—

गुरुजनगञ्जनमयशो गृहपतिचरितं च दारुणं किमपि ।
विस्मारयति समस्तं शिव शिव मुरली मुराराते: ॥

अथानुभावाः—

अनुभावास्तु कथिता दृगन्तेक्षास्मितादयः ॥ ५ ॥

यथा ललितमाधवे—

कृष्णापांगतरंगितद्युमणिजासंभेदवेणीकृते
राधायाः स्मितचन्द्रिकासुरधुनीपूरे निपीयामृतम् ।
अन्तस्तोषतुषारसंप्लवलवव्यालीढतापोद्गमाः
क्रान्त्वा सप्त जगन्ति संप्रति वयं सर्वोर्ध्वमध्यास्महे ॥

अथ सात्त्विका यथा पद्यावल्याम्—

कामं वपुः पुलकितं नयने धृतास्रे वाचः सगद्गदपदाः सखि कम्पि वक्षः ।
ज्ञातं मुकुन्दमुरलीरवमाधुरी ते चेतः सुधांशुवदने तरलीकरोति ॥

अथ व्यभिचारिणः—

आलस्यौग्र्ये विना सर्वे विज्ञेया व्यभिचारिणः ।

तत्र निर्वेदो यथा पद्यावल्याम्—

मा मुञ्च पञ्चशर पञ्चशरीं शरीरे मा सिञ्च सान्द्रमकरन्दरसेन वायो ।
अङ्गानि तत्प्रणयभङ्गविगर्हितानि नालम्बितुं कथमपि क्षमतेऽद्य जीवः ॥

वस्तुतस्तु सम्यङ् सारः संसार इति भावः ।

कृष्णापाङ्गेत्यत्रापाङ्गशब्दोऽपाङ्गसमीपदेशवाचकः सितापाङ्गशब्दवद् "अपाङ्गौ नेत्रयोरन्तौ" इत्यत्र तत्समीपदेशोऽपि वाचयितुं शक्यते नेत्रबहिर्भागस्यापि नेत्रान्तःपातादू । यथोक्तं गोपालस्तवे "नीलेन्दीवरलोचनम्" इति । ततस्तत्समीपदेशतदेकदेशयोरैकात्म्यात्तत्तरङ्गितस्य द्युमणिजात्वेन रूपकं युक्तमेव ज्ञेयम् ।

तरङ्गितेति तु क्यङर्थक्विबन्तधातोर्भावे निष्ठा ।

श्रूयमाणं मुरलीरवं लक्षीकृत्य काचिदाह—काममिति ।

आलस्यौग्र्ये विनेति । यथाक्रमं सम्भोगान्तप्रियसङ्गभङ्गकराभ्यामन्यत्र ज्ञेयम् ।

हर्षो *यथा दानकेलिकौमुद्याम्—*

कुवलययुवतीनां लेहयन्नक्षिभृङ्गान् कुवलयदललक्ष्मीलङ्घिमाः स्वाङ्गभासः।
मदकलकलभेन्द्रोल्लङ्घिलीलातरङ्गः कवलयति धृतिं मे क्ष्माधरारण्यधूर्तः॥

अथ स्थायी—

स्थायी भावो भवत्यत्र पूर्वोक्ता मधुरा रतिः॥ ६॥

यथा पद्यावल्याम्—

भ्रूवल्लिताण्डवकलामधुराननश्रीः कङ्केल्लिकोरककरम्बितकर्णपूरः।
कोऽयं नवीननिकषोपलतुल्यवेषो वंशीरवेण सखि मामवशीकरोति॥

राधामाधवयोरेव क्वापि भावैः कदाप्यसौ।
सजातीयविजातीयैर्नैव विच्छिद्यते रतिः॥ ७॥

यथा—

इतोऽदूरे राज्ञी स्फुरति परितो मित्रपटली
दृशोरग्रे चन्द्रावलिरुपरि शैलस्य दनुजः।

कुवलयेति। प्रथमं कुवलयं भूमण्डलं द्वितीयं नीलोत्पलम्, लेहयन्नित्यत्रास्वादार्थलिहेर्भोजनात्मकप्रत्यवसानार्थत्वम्, तेन च "गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थ" इत्यादिना प्रयोज्यकर्तॄणामक्षिभृङ्गाणां कर्मत्वमित्यक्षिभृङ्गानित्येव पाठ इष्टः। भृङ्गरूपकेण च स्वाङ्गभासां मधुरूपत्वं ध्वन्यते। ततश्च यस्मान्मध्वेवेदं तस्मादास्वादयेति प्रोत्साहनमयी प्रयोजना गम्यते। तथा कुवलयादेः स्वाङ्गभासोऽन्या मध्वन्यद्, मम तु स्वाङ्गभासोऽपि मध्विति कुवलयदललक्ष्मीतोऽपि स्वाङ्गभासो लङ्घिमा इत्युक्त्यास्वादनस्यावश्यकत्वं व्यञ्जितम्। क्ष्माधरारण्यधूर्त एव सन् मे धृतिं कवलयति यतो मदकलेत्यादिलक्षणः। "मदोत्कटो मदकलः" इत्यमरः। क्ष्माधरोऽत्र तत्प्रकरणप्राप्तत्वाद्गोवर्द्धनः। तदरण्यधूर्तत्वेन निरूपितश्च श्रीकृष्ण एव। धूर्तत्वेन निरूपणं चास्य नर्मणा कृतमिति रसावहमेव; यथा "कितव योषितः कस्त्यजेन्निशि" इत्यत्र प्रणयकोपेन कृतं तद्वत्।

वल्लीशब्दस्य ह्रस्वान्तत्वम् "नवनागवल्लिदलपूगरसैः" इति माघकाव्यदृष्ट्या "मल्लीवल्लिचञ्चत्पराग" इति गीतगोविन्ददृष्टिपरम्परया च। भ्रूयुग्मेति वा पठनीयम्। नवीननिकषेति। पीताम्बरत्वेन निकषोपलतुल्यवेष इत्यर्थः। मध्यपदलोपित्वाद्। अवशीकरोतीति। न विद्यते किंचिदपि वशो यस्यास्तादृशीकरोति। यद्वा—अवशा स्वतन्त्रा तादृशीकरोति लङ्घितमर्यादीकरोतीत्यर्थः। अभूततद्भावे च्विप्रत्ययः। कङ्केल्लिः अशोकः।

राधामाधवयोरेव न तु प्रेयस्यन्तरमाधवयोः, रतिः सव्याजव्यतिदर्शनादिमयी, नैव विच्छिद्यते नावृता स्यात्, कैः सजातीयैस्तत्प्रेयस्यन्तरव्यञ्जितैर्विजातीयैस्तद्वत्सलादिव्यञ्जितैर्भावैस्तद्विरोधिसमीहामयैः।

राज्ञी व्रजराज्ञी। दनुजः अरिष्टः। शैलस्य शिलासमूहस्य व्रजद्वार्य्यास्थानीरूपतया चितस्य।

असव्ये राधायां कुसुमितलतासंवृततनौ
दृगन्तश्रीर्लोला तडिदिव मुकुन्दस्य वलते ॥

घोरा खण्डितशङ्खचूडमजिरं रुन्धे शिवा तामसी
ब्रह्मिष्ठश्वसनः शमस्तुतिकथाप्रालेयमासिञ्चति।
अग्रे रामसुधारुचिर्विजयते कृष्णप्रमोदोचितं
राधायास्तदपि प्रफुल्लमभजन्म्लानि न भावाम्बुजम् ॥

स विप्रलम्भसम्भोगभेदेन द्विविधो मतः।

तत्र विप्रलम्भः—

स पूर्वरागो मानश्च प्रवासादिमयस्तथा ॥ ८ ॥
विप्रलम्भो बहुविधो विद्वद्भिरिह कथ्यते।

तत्र पूर्वरागः—

प्रागसङ्गतयोर्भावः पूर्वरागो भवेद् द्वयोः ॥ ९ ॥

यथा पद्यावल्याम्—

अकस्मादेकस्मिन् पथि सखि मया यामुनतटं
व्रजन्त्या दृष्टो यो नवजलधरश्यामलतनुः।
स दृग्भङ्ग्या किं वाकुरुत नहि जाने तत इदं
मनो मे व्यालोलं क्वचन गृहकृत्ये न वलते ॥

यथा वा श्रीदशमे—

तथाहमपि तच्चित्तो निद्रां च न लभे निशि।
वेदाहं रुक्मिणा द्वेषान्ममोद्वाहो निवारितः ॥

भावपक्षे खण्डितः शङ्खचूडस्तदाख्यो यक्षो अत्र तादृशमजिरं क्रीडाङ्गनम्। तामसी तमोगुणमयी, शिवा शृगालजातिः। रुन्धे आवृणोति। अम्बुजपक्षे तत्प्रत्यशिवा अमङ्गला। तामसी रात्रिः। एवमुभयत्र ब्रह्मिष्ठो ब्रह्मनिष्ठो वर्गः स एव श्वसन इत्यादि योज्यम्। क्रमेण तद्भावविरोधिनो भयानकशान्तवत्सला दर्शिताः। अम्बुजविरोधिनश्च रात्रिप्रालेयसुधारुचयः, तस्माद्यथान्यदम्बुजं तत्तत्सम्बन्धेन म्लानिं प्राप्नोति तथा तु तद्भावाम्बुजं न प्राप्नोतीति विशेषोक्तिनामालङ्कारः।

सः प्रथममुक्तो मधुराख्यो भक्तिरसः।

प्रागिति। अत्र द्वयोरिति कान्तायाः पूर्वरागो भक्तिरसत्वेनोच्यते कान्तस्य तु तदुद्दीपनत्वेन गम्यते, एवमुत्तरत्रापि।

अथ मानः—

मानः प्रसिद्ध एवात्र

यथा श्रीगीतगोविन्दे—

विहरति वने राधा साधारणप्रणये हरौ
विगलितनिजोत्कर्षादीर्ष्यावशेन गतान्यतः ।
क्वचिदपि लताकुञ्जे गुञ्जन्मधुव्रतमण्डली-
मुखरशिखरे लीना दीनाप्युवाच रहः सखीम् ॥

प्रवासः—

प्रवासः सङ्गविच्युतिः ।

यथा पद्यावल्याम्—

हस्तोदरे विनिहितैककपोलपालेरश्रान्तलोचनजलस्नपिताननायाः ।
प्रस्थानमंगलदिनावधि माधवस्य निद्रालवोऽपि कुत एव सरोरुहाक्ष्याः ॥

तथा प्रह्लादसंहितायामुद्धववाक्यम्—

भगवानपि गोविन्दः कन्दर्पशरपीडितः ।
न भुङ्क्ते न स्वपिति च चिन्तयन् वो ह्यहर्निशम् ॥

अथ संभोगः—

द्वयोर्मिलितयोर्भोगः संभोग इति कीर्त्यते ॥ १० ॥

यथा पद्यावल्याम्—

परमानुरागपरयाऽथ राधया परिरम्भकौशलविकाशिभावया ।
स तया सह स्मरसभाजनोत्सवं निरवाहयच्छिखिशिखण्डशेखरः ॥

इति भक्तिरसामृतसिन्धौ पश्चिमविभागे मुख्यभक्तिरसनिरूपणे
मधुराख्यभक्तिरसलहरी पञ्चमी ॥ ५ ॥

व्रजदेवीषु श्रीकृष्णस्य पूर्वरागस्तु "जयति तेऽधिकञ्जन्मना" इत्यध्याये तासां मुखेनैव श्रीमन्मुनिना बहुशोऽपि "शरदुदाशये" इत्यादिभिर्वर्णित एवेत्यभिप्रेत्यासकृदुक्तं श्रीरुक्मिण्यामेव तं दर्शयति—यथा वेति ।

विहरतीत्यर्द्धमेव मानोदाहरणं द्रष्टव्यम् ।

परमानुरागेति । अस्यान्ते नित्या स्थितिस्तु व्रजदेवीनां पुरदेवीनां च युगपद् दर्शिता— "जयति जननिवासः" इत्यादिना ।

इति श्रीदुर्गमसंगमनीनाम्न्यां श्रीभक्तिरसामृतसिन्धुटीकायां
पञ्चलहर्यात्मके पश्चिमविभागे मधुराख्यभक्ति-
रसलहरी पञ्चमी ।

श्रीमद्भागवताद्यर्हशास्त्रदर्शितया दृशा ।
इयमाविष्कृता मुख्या पञ्चभक्तिरसी मया ॥ ११ ॥
गोपालरूपशोभां दधदपि रघुनाथभावविस्तारी ।
तुष्यतु सनातनात्मा पश्चिमभागे रसाम्बुनिधेः ॥ १२ ॥

इति भक्तिरसामृतसिन्धौ मुख्यभक्तिरसनिरूपणनामा
पश्चिमो विभागस्तृतीयः ॥

श्रीमदिति । श्रीमद्भागवतादिलक्षणयोग्यशास्त्रप्रकाशितेन ज्ञानेनेत्यर्थः ॥ १-२१८३ ॥

इति दुर्गमसङ्गमनीनाम्न्यां भक्तिरसामृतसिन्धुटीकायां
मुख्यभक्तिरसपञ्चकनिरूपणनामा पश्चिमो
विभागस्तृतीयः ॥

उत्तरे विभागे हास्यरसः

भक्तिभरेण प्रीतिं कलयन्नुररीकृतव्रजासङ्गः ।
तनुतां सनातनात्मा भगवान्मयि सर्वदा तुष्टिम् ॥ १ ॥
रसामृताब्धेर्भागेऽत्र तुरीये तूत्तराभिधे ।
रसः सप्तविधो गौणो मैत्रीवैरस्थितिर्मिथः ॥ २ ॥
रसाभासाश्च तेनात्र लहर्यो नव कीर्तिताः ।
प्रागत्रानियताधाराः कदाचित् क्वाप्युदित्वराः ॥ ३ ॥
गौणा भक्तिरसाः सप्त लेख्या हास्यादयः क्रमात् ।
भक्तानां पञ्चधोक्तानामेषां मध्यत एव हि ॥ ४ ॥
क्वाप्येकः क्वाप्यनेकश्च गौणेष्वालम्बनो मतः ।
वक्ष्यमाणैर्विभावाद्यैः पुष्टिं हासरतिर्गता ॥ ५ ॥
हास्यभक्तिरसो नाम बुधैरेष निगद्यते ।
अस्मिन्नालम्बनः कृष्णस्तथान्योऽपि तदन्वयी ॥ ६ ॥
वृद्धाः शिशुमुखाः प्रायः प्रोक्ता धीरैस्तदाश्रयाः ।
विभावनादिवैशिष्ट्यात्प्रवराश्च क्वचिन्मताः ॥ ७ ॥

तत्र कृष्णो यथा—

यास्याम्यस्य न भीषणस्य सविधे जीर्णस्य शीर्णाकृते-

ननु शान्तादिवद् हासाद्भुतादयोऽपि पृथक् स्युर्विदूषकसेनान्यादिषु हास्यवीरादीनां स्थिरतादर्शनात् । तत्राह—भक्तानामिति । भक्तानां पञ्चधारतिपञ्चकाश्रयत्वेनोक्तानां मध्यत एव, न तु तेभ्योऽन्य इत्यर्थः । अयं भावः—तत्तद्रतिविषयत्वेनोक्तस्य श्रीकृष्णस्य तत्तदाश्रयत्वेनोक्तस्य तद्भक्तस्य च सर्वत्रोत्सर्गसिद्धत्वेनास्त्येवालम्बनत्वम्, किन्तु तत्तद्रतिसम्बन्धाद्रतित्वेनोपचर्यमाणहासादीनां प्राकृतरसशास्त्रानुसारेणैव स्थायित्वमुपचर्यते, तदनुसारेणैव च भयानकरसादौ दारुणादीनामालम्बनत्वमभ्युपगंस्यते । स्वमते तु—

"विभाव्यते हि रत्यादिर्यत्र, येन विभाव्यते ।
विभावो नाम स द्वेधालम्बनोद्दीपनात्मकः ॥"

इत्यार्षप्रमाणानुसारेण ससम्यर्थ एव सर्वत्रालम्बनः । स चानुगताया रतेः सम्बन्धेन विषयाश्रयरूप एवेति ।

परार्थाया रतेर्विषयत्वेन तद्व्यक्तीकृतहासस्य हेतुत्वेन च कृष्णोऽस्मिन्नालम्बनः तदन्व-

मातर्नेष्यति मां पिधाय कपटादाधारिकायामसौ ।
इत्युक्त्वा चकिताक्षमद्भुतशिशावुद्वीक्षमाणे हरौ
हास्यं तस्य निरुन्धतोऽप्यतितरां व्यक्तं तदासीन्मुनेः ॥

अथ तदन्वयी—

यच्चेष्टा कृष्णविषया प्रोक्तः सोऽत्र तदन्वयी ।

यथा—

ददामि दधिफाणितं विवृणु वक्त्रमित्यग्रतो
निशम्य जरतीगिरं विवृतकोमलौष्ठे स्थिते ।
तया कुसुमर्पितं नवमवेत्य भुग्नानने
हरौ जहसुरुद्धुरं किमपि सुष्ठु गोष्ठार्भकाः ॥

यथा वा—

अस्य प्रेक्ष्य करं शिशोर्मुनिपते श्यामस्य मे कथ्यतां
तथ्यं हन्त चिरायुरेष भविता किं धेनुकोटीश्वरः ।
इत्युक्ते भगवन् मयाऽद्य परितश्चीरेण किं चारुणा
द्रागाविर्भवदुद्धुरस्मितमिदं वक्त्रं त्वया रुध्यते ॥

उद्दीपना हरेस्तादृग्वाग्वेषचरितादयः ॥ ८ ॥
अनुभावास्तु नासौष्ठगण्डविस्पन्दनादयः ।
हर्षालस्यावहित्थाद्या विज्ञेया व्यभिचारिणः ॥ ९ ॥
सा हासरतिरेवात्र स्थायिभावतयोदिता ।
षोढा हासरतिः स्यात् स्मितहसिते विहसितावहसिते च ॥ १० ॥
अपहसितातिहसितके ज्येष्ठादीनां क्रमाद् द्वे द्वे ।
विभावनादिवैचित्र्यादुत्तमस्यापि कुत्रचित् ॥ ११ ॥
भवेद्विहसिताद्यं च भावज्ञैरिति भण्यते ।

तत्र स्मितम्—

स्मितं त्वलक्ष्यदशनं नेत्रगण्डविकासकृत् ॥ १२ ॥

यात् तस्य कृष्णस्यानुगतचेष्टश्च तद्रतेराश्रयत्वेन तादृशहासे हेतुत्वेनात्रालम्बनः, तस्य हासस्याश्रयास्तदाश्रयाः । हासस्य चेतोविकासमात्ररूपत्वाद्विषयस्तु न विद्यते । नहि कमलादिविकासः कंचिद्विषयं करोति यमुद्दिश्य प्रवर्तते स एव हि विषयः । परिहासोपहासवाची तु यदा स्यात्तदा कंचिद्विषयमपि कुर्यान्नाम । स तु नात्रोपादीयत इति भावः ।

यद् यस्य ।

फाणितं खण्डविकृतिः, दधिमिश्रितं फाणितं दधिफाणितम् । कोमलेति बाल्यं व्यञ्जितम् । उद्दीपना इत्यत्र हरेरित्युपलक्षणं तदन्वयिनोऽपि ज्ञेयाः ।

क यामि जरती खला दधिहरं दिधीर्षन्त्यसौ
प्रधावति जवेन मां सुवल मङ्क्षु रक्षां कुरु।
इति स्खलदुदीरिते द्रवति कान्दिशीके हरौ
विकस्वरमुखाम्बुजं कुलमभून्मुनीनां दिवि॥

हसितम्—

तदेव दरसंलक्ष्यदन्ताग्रं हसितं भवेत्।

यथा—

मद्वेषेण पुरः स्थितो हरिरसौ पुत्रोऽहमेवास्मि ते
पश्येत्यच्युतजल्पविश्वसितया संरम्भरज्यद्दृशा।
मातेतिस्खलदक्षरे जटिलया व्याक्रुश्य निष्कासिते
पुत्रे प्राङ्गनतः सखीकुलमभूद्दन्तांशुधौताधरम्॥

विहसितम्—

सस्वनं दृष्टदशनं भवेद्विहसितं तु तत्॥ १२॥

यथा—

मुषाण दधिमेदुरं विफलमन्तराशङ्कसे
सनिश्वसितडम्बरं जटिलयात्र निद्रायते।
इति ब्रुवति केशवे प्रकटशीर्णदन्तस्थलं
कृतं हसितमुत्स्वनं कपटसुप्तया वृद्धया॥

अवहसितम्—

तच्चावहसितं फुल्लनासं कुञ्चितलोचनम्।

यथा—

लग्नस्ते नितरां दृशोरपि युगे किं धातुरागो घनः
प्रातः पुत्र बलस्य वा किमसितं वासस्त्वयाऽङ्गे धृतम्।
इत्याकर्ण्य पुरो व्रजेशगृहिणीवाचं स्फुरन्नासिका
दूती सङ्कुचदीक्षणावहसितं जाता न रोद्धुं क्षमा॥

सुवल हे सुष्ठुवल इति किञ्चिद्वलिष्ठं ज्येष्ठभ्रातरं प्रति सम्बोधनं न तु सुबलसंज्ञं तत्समवयस्कं प्रति। कान्दिशीके भयद्रुते, द्रवतीति द्रवस्यातिशयबोधनाय।

मद्वेषेणेति। दूरमायान्तमदृष्टस्ववेषिश्रीकृष्णं श्रीराधिकायाः पतिमन्यं जटिलाया पुत्रमभिमन्युं दृष्ट्वा तद्वेषेण तद्गृहं गतस्य श्रीकृष्णस्य तां प्रति वचनम्, निष्कासिते दूरत एव विद्राविते, तस्या वातुलतामाशङ्क्य स्वबन्धूनामानयनार्थं तस्य विद्रुतत्वात्।

कपटसुप्तयेत्यनेन तयेति पूर्वोक्तस्वारस्याल्लभ्यते, सुप्तयाऽप्येतयेति वा पाठः।

लग्नस्त इत्यादौ पुत्रेत्यत्र मित्रेति व्रजेशगृहिणीवाचमित्यत्र च धृतार्जवसुहृद्वाचमिति वा पाठान्तरं ज्ञेयम्।

अपहसितम्—

तच्चापहसितं साश्रुलोचनं कम्पितांसकम् ॥ १४ ॥

यथा—

उदस्रं देवर्षिर्दिवि दरतरङ्गद्भुजशिरा
यदभ्राण्युद्दण्डो दशनरुचिभिः पाण्डरयति ।
स्फुटं ब्रह्मादीनां नटयितरि दिव्ये व्रजशिशौ
जरत्याः प्रस्तोभान्नटति तदनैषीद् दशमसौ ॥

अतिहसितम्—

सहस्ततालं क्षिप्ताङ्गं तच्चातिहसितं विदुः ।

यथा—

वृद्धे त्वं बलिताननासि बलिभिः प्रेक्ष्य स्वयोग्यामत-
स्त्वामुद्वोढुमसौ बलीमुखवरो मां साधयत्युत्सुकः ।
आभिर्विप्लुतधीर्वृणे नहि परं त्वत्तो बलिध्वंसना-
दित्युच्चैर्मुखरागिरा विजहसुः सोत्तालिका बालिकाः ॥

यस्य हासः स चेत् क्वापि साक्षान्नैव निबध्यते ॥ १५ ॥
तथाप्येष विभावादिसामर्थ्यादुपलभ्यते ।

यथा—

शिम्बीलम्बिकुचासि दर्दुरवधूविस्पर्धिनासाकृति-
स्त्वं जीर्यद्दुलिदृष्टिरोष्ठतुलिताङ्गारा मृदङ्गोदरी ।
का त्वत्तः कुटिले पराऽस्ति जटिलापुत्रि क्षितौ सुन्दरी
पुण्येन व्रजसुभ्रुवां तव धृतिं हर्तुं न वंशी क्षमा ॥

एष हास्यरसस्तत्र कैशिकीवृत्तिविस्तृतौ ।
शृङ्गारादिरसोद्भेदाद् बहुधैव प्रपञ्चितः ॥ १६ ॥

इति भक्तिरसामृतसिन्धावुत्तरविभागे गौणभक्तिरसनिरूपणे
हास्यभक्तिरसलहरी प्रथमा ॥ १ ॥

बलिः कुञ्चितचर्म । बलीमुखो वानरः । साधयति साधनाय प्रेरयतीति द्विणिच्प्रत्ययाद् । आभिर्बलिभिर्विप्लुता उपद्रुता धीर्यस्याः, बलिनस्तृणावर्त्तपूतनादयस्तेषां ध्वंसकर्तुः ।
दुलिः कमठी ।
तत्र भरतादिनिबन्धे स्वकृतनाटकलक्षणे च ।

इत्युत्तरविभागे नवलहर्य्यात्मके हास्यभक्तिरसलहरी प्रथमा ।

अथाद्भुतभक्तिरसः

आत्मोचितैर्विभावाद्यैः स्वाद्यत्वं भक्तचेतसि ।
सा विस्मयरतिर्नीताद्भुतभक्तिरसो भवेत् ॥ १ ॥
भक्तः सर्वविधोऽप्यत्र घटते विस्मयाश्रयः ।
लोकोत्तरक्रियाहेतुर्विषयस्तत्र केशवः ॥ २ ॥
तस्य चेष्टाविशेषाद्यास्तस्मिन्नुद्दीपना मताः ।
क्रियास्तु नेत्रविस्तारस्तम्भाश्रुपुलकादयः ॥ ३ ॥
आवेगहर्षजाड्याद्यास्तत्र स्युर्व्यभिचारिणः ।
स्थायी स्याद्विस्मयरतिः सा लोकोत्तरकर्मतः ॥ ४ ॥
साक्षादनुमितं चेति तच्च द्विविधमुच्यते ।

तत्र साक्षाद् यथा—

साक्षादैन्द्रियकं दृष्टश्रुतसङ्कीर्तितादिकम् ॥ ५ ॥

तत्र दृष्टं यथा—

एकमेव विविधोद्यमभाजं मन्दिरेषु युगपन्निखिलेषु ।
द्वारकामभि समीक्ष्य मुकुन्दं स्पन्दनोज्झिततनुर्मुनिरासीत् ॥

यथा वा—

क्व स्तन्यगन्धिवदनेन्दुरसौ शिशुस्ते गोवर्द्धनः शिखररुद्धघनः क्व चायम् ।

भक्त इति सार्द्धत्रयेणाद्भुतस्य परिकरानाह—विस्मयाश्रयो विस्मयरतेराश्रय इत्यर्थः । विषयस्तस्या एव विषय इत्यर्थः । विस्मयश्चेदं कथं जातमिति हेत्वसम्भावनामयी बुद्धिः । एताभ्यां द्वयोरप्यालम्बनविभावत्वं दर्शितम् । विषय इत्यत्र विभाग इति पाठो लिखनभ्रमात् ।

लोकोत्तरकर्मत इत्युपलक्षणं तादृशरूपगुणाभ्यां च, किन्तु लोकोत्तरतत्प्रेमहेतुर्भक्तश्चेत्तदा सोऽपि तद्वज्ज्ञेयः । यथा—"नेमं विरिञ्चो न भवः" इत्यादौ, "इत्थं सतां ब्रह्मसुखं०" इत्यादौ "नायं श्रियोऽङ्ग" इत्यादौ च" ।

एकमिति । एकवपुषमेव सन्तमित्यर्थः ।

यथोक्तं श्रीदशमे श्रीनारदेन—

"चित्रं बतैतदेकेन वपुषा युगपत्पृथक् ।
गृहेषु द्व्यष्टसाहस्रं स्त्रिय एक उदावहत् ॥" इति ।

तस्मान्मुनिरत्र श्रीनारदः; अत एव कायव्यूहसमर्थानामपि तद्विधानां विस्मयः ।

स्तन्यगन्धीति । अत्राल्पाख्यायां समासान्त इच्प्रत्ययः । अचलेन्द्रः पूर्वोक्त एव गोवर्द्धनः, प्रकृतत्वात् । कन्दुकितं तमद्रिं कुर्वन्मुदं वहतीति वा पाठः ।

भोः पश्य सव्यकरकन्दुकिताचलेन्द्रः खेलन्निव स्फुरति हन्त किमिन्द्रजालम् ॥

श्रुतं यथा—

यानक्षिपन्प्रहरणानि भटाः स देवः प्रत्येकमच्छिनदमूनि शरत्रयेण ।
इत्याकलय्य युधि कंसरिपोः प्रभावं स्फारेक्षणः क्षितिपतिः पुलकी तदासीत् ॥

सङ्कीर्तितं यथा—

डिम्भाः स्वर्णनिभाम्बरा घनरुचो जाताश्चतुर्बाहवो
वत्साश्चेति वदन् कृतोऽस्मि विवशः स्तम्भश्रिया पश्यत ।
आश्चर्यं कथयामि वः शृणु तयोः प्रत्येकमेकैकशः
स्तूयन्ते जगदण्डवद्भिरभितस्ते हन्त पद्मासनैः ॥

अनुमितं यथा—

उन्मील्य व्रजशिशवो दृशं पुरस्ताद्भाण्डीरं पुनरतुलं विलोकयन्तः ।
सात्मानं पशुपटलीं च तत्र दावादुन्मुक्तां मनसि चमत्क्रियामवापुः ॥

अप्रियादेः क्रिया कुर्यान्नालौकिक्यपि विस्मयम् ।
असाधारण्यपि मनाक् करोत्येव प्रियस्य सा ॥ ६ ॥
प्रियात् प्रियस्य किमुत सर्वलोकोत्तरोत्तरा ।
इत्यत्र विस्मये प्रोक्ता रत्यनुग्रहमाधुरी ॥ ७ ॥

इति भक्तिरसामृतसिन्धावुत्तरविभागे गौणभक्तिरसनिरूपणेऽद्भुतभक्तिरसलहरी द्वितीया ॥ २ ॥

अथ वीरभक्तिरसः

सैवोत्साहरतिः स्थायी विभावाद्यैर्निजोचितैः ।
आनीयमाना स्वाद्यत्वं वीरभक्तिरसो भवेत् ॥ १ ॥

भटाः नरकस्यैकादशाक्षौहिणीसंख्याः । क्षितिपतिः श्रीपरीक्षित् ।

डिम्भा इति सत्यलोकसभायां श्रीब्रह्मवाक्यम् । स्तम्भश्रिया पश्यतेत्येव पाठस्तेषामिष्टः । स्तूयन्त इति "वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा" इति न्यायेनाविलम्बदृष्टत्वं सूचयति । मनागप्यसाधारणीति योज्यम् ।

इति नवलहर्य्यात्मक उत्तरविभागेऽद्भुतभक्तिरसलहरी द्वितीया ।

युद्धदानदयाधर्मैश्चतुर्धा वीर उच्यते।
आलम्बन इह प्रोक्त एष एव चतुर्विधः॥ २॥
उत्साहस्त्वेष भक्तानां सर्वेषामेव सम्भवेत्।

तत्र युद्धवीरः—

परितोषाय कृष्णस्य दधदुत्साहमाहवे॥ ३॥
सखा बन्धुविशेषो वा युद्धवीर इहोच्यते।
प्रतियोद्धा मुकुन्दो वा तस्मिन् वा प्रेक्षके स्थिते॥ ४॥
तदीयेच्छावशेनात्र भवेदन्यः सुहृद्वरः।

तत्र कृष्णो यथा—

अपराजितमानिन्हठाच्चटुलं त्वामभिभूय माधव।
धिनुयामधुना सुहृद्गणं यदि न त्वं समरात्पराञ्चसि॥

यथा वा—

संरम्भप्रकटीकृतप्रतिभटारम्भश्रियोः साद्भुतं
कालिन्दीपुलिने वयस्यनिकरैरालोक्यमानस्तदा।
अव्युत्थापितसख्ययोरपि वराहङ्कारविस्फूर्जितः
श्रीदाम्नश्च वकीद्विषश्च समराटोपः पटीयानभूत्॥

उत्साहः उत्साहरतिः। सर्वेषामिति कस्यचित् कश्चिदुत्साहभेदः स्यादित्यभिप्रायेण।

यदि न त्वमिति। यदि समरं त्यक्तुं छलेन समरात् परान्मुखो न भवसीत्यर्थः। 'स यदि त्वं समरं समञ्चसि' इति वा पाठः।

संरम्भेण कोपेनैव प्रकटीकृता प्रतिभटस्य प्रतियोद्धुरारम्भश्रीर्याभ्याम्, वस्तुतस्त्वव्युत्थापितसख्ययोरविरोधितमैत्र्ययोरपि, श्रीदाम्नश्च वकीद्विषश्चेति श्रीदामवकीद्विषोर्द्वयोरित्यर्थः। एतदर्थवशादेव विशेषणानां द्वित्वम्। एतदुक्तं भवति। चार्थः खलु चतुर्विधः—समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहारभेदेन। तत्र समुच्चयार्थश्चशब्दस्तत्तदर्थानां पृथक्ताव्यञ्जकः—यथा श्रीदामा च वकीद्विट् चागत इत्यत्रागत इत्यस्य पृथक् पृथक् सम्बन्धः। अन्वाचयार्थश्च तथा। यथा वकीद्विषमानय यदि पश्यसि श्रीदामानं च; किन्तूत्तरनिर्दिष्टे नात्याग्रहं व्यञ्जयति। यथा श्रीकृष्णश्च लोकश्च दृश्यतामिति। तस्मात्समर्थशब्दोक्तपरस्परसम्बन्धार्थत्वाभावादनयोर्न द्वन्द्वसमासः क्रियते किन्तु तद्भावादुत्तरयोरेव। तत्र समाहारे समर्थत्वे सत्यपि मिलनमात्रवाचित्वेन तद्गतामवाचित्वात्प्रतिविशेषणान्वयित्वं स्यादेव यथा पदकक्रमकमव्यवहितमित्यादि। तद्वति वृत्तिस्त्वत्रोपचारादेव। अथेतरेतरयोगार्थश्चशब्दस्तत्तत्प्रत्येकसंख्यासमुदयेन यावती तेषां संख्या स्यात्तावत्संख्यान्वितताव्यञ्जकः। तत्र च द्वन्द्वे श्रीदामवकीद्विषावागतावित्यत्र श्रीदामा च वकीद्विट् चेति द्वावागतावित्यर्थः। समुच्चयादस्यायमेव भेदः। यदि च समासे तथार्थः स्यात्तदा तद्विग्रहेऽपि स्याद् यमालम्ब्यैव समासार्थः प्रवर्तते। द्वन्द्वसमासस्य च वैकल्पिक-

सुहृद्वरो यथा—

सखिप्रकरमार्गणानगणितान् क्षिपन् सर्वत-
स्तथाऽद्य लगुडं क्रमाद् भ्रमयति स्म दामा कृती ।
अमंस्त रचितस्तुतिर्न जपतेस्तनूजोऽप्यमुं
समृद्धपुलको यथा लगुडपञ्जरान्तःस्थितम् ॥

प्रायः प्रकृतिशूराणां स्वपक्षैरपि कर्हिचित् ॥ ५ ॥
युद्धकेलिसमुत्साहो जायते परमाद्भुतः ।

तथा च श्रीहरिवंशे—

"तथा गाण्डीवधन्वानं विक्रीडन्मधुसूदनः ।
जिगाय भरतश्रेष्ठं कुन्त्याः प्रमुखतो विभुः ॥" इति ।

कत्थितास्फोटविस्पर्धाविक्रमास्त्रग्रहादयः ॥ ६ ॥
प्रतियोधस्थिताः सन्तो भवन्त्युद्दीपना इह ।

तत्र कत्थितं यथा—

पिण्डीशूर त्वमिह सुबलं कैतवेनाबलाङ्गं
जित्वा दामोदर युधि वृथा मा कृथाः कत्थितानि ।
माद्यन्नेष त्वदलघुभुजासर्पदर्पापहारी
मन्द्रध्वानो नटति निकटे स्तोककृष्णः कलापी ॥

कत्थिताद्याः स्वसंस्थाश्चेदनुभावाः प्रकीर्तिताः ॥ ७ ॥
तथैवाहोपुरुषिकाक्ष्वेडिताक्रोशवल्गनम् ।
असहायेऽपि युद्धेच्छा समरादपलायनम् ॥ ८ ॥
भीताभयप्रदानाद्या विज्ञेयाश्चापरे बुधैः ।

तत्र कत्थितं यथा—

प्रोत्साहयस्यतितरां किमिवाग्रहेण मां केशिसूदन विदन्नपि भद्रसेनम् ।

त्वात्केवलविग्रहोऽपि प्रयुज्यते । ततश्च श्रीदामा च वकीद्विट् चागतावित्यपि स्याद् यथा स च त्वं चाहं च पचाम इत्यत्र, "विप्रतिषेधे परं कार्यम्" इति पाणिनेः "युगपद्वचने परः पुरुषाणाम्" इति शर्ववर्मणश्च न्यायेनोत्तमपुरुषेऽपि प्राप्ते बहुवचनं पूर्ववदेव स्यादिति साधु व्याख्यातं श्रीदामवकीद्विषोर्द्वयोरित्यादि ।

मार्गणा अत्र तूलपूर्णचर्मफलकवाणाः ।

पिण्डीशूरः भोजनमात्रपटुः । अवलाङ्गमपि कैतवेन जित्वेत्यर्थः । कलापी तूणवान् सभूषणो वा पक्षे मयूरः ।

आहोपुरुषिका दर्पाद्या स्यात्सम्भावनात्मनि । क्ष्वेडितं सिंहनादः । आक्रोशः साटोप-

योद्धुं बलेन सममत्र सुदुर्बलेन दिव्यार्गलाप्रतिभटस्त्रपते भुजो मे ॥

आहोपुरुषिका यथा—

धृताटोपे गोपेश्वरजलधिचन्द्रे परिकरं
निवध्नत्युल्लासाद् भुजसमरचर्यासमुचितम् ॥
सरोमाञ्चं क्ष्वेडानिविडमुखविम्बस्य नटतः
सुदाम्नः सोत्कण्ठं जयति मुहुराहोपुरुषिका ॥

चतुष्टयेऽपि वीराणां निखिला एव सात्त्विकाः ॥ ९ ॥
गर्वावेगधृतिव्रीडामतिहर्षावहित्थिकाः ।
अमर्षोत्सुकतासूयास्मृत्याद्या व्यभिचारिणः ॥ १० ॥
युद्धोत्साहरतिस्त्वस्मिन् स्थायिभावतयोदिता ।
या स्वशक्तिसहायाद्यैराहार्या सहजापि वा ॥ ११ ॥
जिगीषा स्थेयसी युद्धे स युद्धोत्साह ईर्यते ।

तत्र स्वशक्त्या आहार्योत्साहरतिर्यथा—

स्वतातशिष्ट्या स्फुटमप्यनिच्छन्नाहूयमानः पुरुषोत्तमेन ।
स स्तोककृष्णो धृतयुद्धतृष्णः प्रोद्यम्य दण्डं भ्रमयाञ्चकार ॥

स्वशक्त्या सहजोत्साहरतिर्यथा—

शुण्डाकारं प्रेक्ष्य मे बाहुदण्डं मा त्वं भैषीः क्षुद्र रे भद्रसेन ।
हेलारम्भेणाद्य निर्जित्य रामं श्रीदामाहं कृष्णमेवाह्वयेय ॥

यथा वा—

बलस्य बलिनो बलात्सुहृदनीकमालोडयन्
पयोधिमिव मन्दरः कृतमुकुन्दपक्षग्रहः ।
जनं विकटगर्जितैर्बधिरयन् स धीरस्वरो
हरेः प्रमदमेककः समिति भद्रसेनो व्यधात् ॥

सहायेनाहार्योत्साहरतिर्यथा—

मयि वल्गति भीमविक्रमे भज भङ्गं नहि सङ्गरादितः ।

वचनम् । वल्गनं युद्धार्थो गतिविशेषः । युद्धेच्छा युद्धोद्यमः ।

सरोमाञ्चं सोत्कण्ठं च यथा स्यात्तथा नटत इति योज्यम् ।

यदत्र जिगीषेत्यादिभिर्युद्धोत्साहादयो लक्ष्यन्ते तच्च सत्वरा मानसी शक्तिरुत्साह इति पूर्वोक्तसामान्यलक्षणान्तर्गतमेव तत्रापि गाढेच्छामात्रस्य विवक्षितत्वात् ।

स्वस्य तातस्य शिष्ट्या हन्त त्वं सर्वजीवनेन युध्यसे धिक् त्वामिति शासनेन, स्फुटमनिच्छन्नपीत्यर्थः । पाठान्तरं त्यक्तम् ।

इति मित्रगिरा वरूथपः स विरूपं विरुवन् हरिं ययौ ॥

सहायेन सहजोत्साहरतिर्यथा—

संग्रामकामुकभुजः स्वयमेव कामं दामोदरस्य विजयाय कृती सुदामा ।
साहाय्यमत्र सुबलः कुरुते बली चेज्जातो मणिः सुजटितो वरहाटकेन ॥

सुहृदेव प्रतिभटो वीरे कृष्णस्य न त्वरिः ॥ १२ ॥
स भक्तक्षोभकारित्वाद्रौद्रे त्वालम्बनो रसे ।
रागाभावो दृगादीनां रौद्रादस्य विभेदकः ॥ १३ ॥

अथ दानवीरः—

द्विविधो दानवीरः स्यादेकस्तत्र बहुप्रदः ।
उपस्थितदुरापार्थत्यागी चापर उच्यते ॥ १४ ॥
सहसा दीयते येन स्वयं सर्वस्वमप्युत ।
दामोदरस्य सौख्याय प्रोच्यते स बहुप्रदः ॥ १५ ॥
संप्रदानस्य वीक्षाद्या अस्मिन्नुद्दीपना मताः ।
वाञ्छिताधिकदातृत्वं स्मितपूर्वाभिभाषणम् ॥ १६ ॥
स्थैर्यदाक्षिण्यधैर्याद्या अनुभावा इहोदिताः ।
वितर्कौत्सुक्यहर्षाद्या विज्ञेया व्यभिचारिणः ॥ १७ ॥
दानोत्साहरतिस्त्वत्र स्थायिभावतयोदिता ।
प्रगाढा स्थेयसी दित्सा दानोत्साह इतीर्यते ॥ १८ ॥
द्विधा बहुप्रदोऽप्येष विद्वद्भिरिह कथ्यते ।
स्यादाभ्युदयिकस्त्वेकः परस्तत्संप्रदानकः ॥ १९ ॥

तत्राभ्युदयिकः—

कृष्णस्याभ्युदयार्थं तु येन सर्वस्वमर्प्यते ।
अर्थिभ्यो ब्राह्मणादिभ्यः स आभ्युदयिको भवेत् ॥ २० ॥

आह्वयेयेति । स्पर्द्धायामात्मनेपदम् ।

एकः एकाकी, "एकादाकिनिच्चासहाये" इति पाणिनिसूत्रात् कन् । "एकाकी त्वेक एककः ।" इत्यमरः ।

सुजटित इति । जट झट सङ्घात इत्यस्य क्तान्तस्य रूपम् । जटिलित इति पाठस्तु नेष्टः । जटिलो हि पिच्छादित्वादिलचा जटावानेवाभिधीयते ।

यथा—

व्रजपतिरिह सूनोर्जातकार्थं तथाऽसौ व्यतरदमलचेताः संचयं नैचिकीनाम् ।
पृथुरपि नृगकीर्तिः सांप्रतं संवृतासीदिति निजगदुरुच्चैर्भूसुरा येन तृप्ताः ॥

अथ तत्संप्रदानकः—

ज्ञातये हरये स्वीयमहन्ताममतास्पदम् ।
सर्वस्वं दीयते येन स स्यात्तत्संप्रदानकः ॥ २१ ॥
तद्दानं प्रीतिपूजाभ्यां भवेदित्युदितं द्विधा ।

तत्र प्रीतिदानं—

प्रीतिदानं तु तस्मै यद्दद्याद् बन्ध्वादिरूपिणे ॥ २२ ॥

यथा

चार्चिक्यं वैजयन्तीं पटमुरुपुरटोद्भासुरं भूषणानां
श्रेणिं माणिक्यभाजं गजरथतुरगान् कर्बुरान् कर्बुरेण ।
दत्वा राज्यं कुटुम्बं स्वमपि भगवते दित्सुरप्यन्यदुच्चै-
र्देयं कुत्राप्यदृष्ट्वा मखसदसि तदा व्याकुलः पाण्डवोऽभूत् ॥

पूजादानं—

पूजादानं तु तस्मै यद्विप्ररूपाय दीयते ।

यथाऽष्टमे—

यजन्ति यज्ञं क्रतुभिर्यमादृता भवन्त आम्नायविधानकोविदाः ।
स एष विष्णुर्वरदोऽस्तु वा परो दास्याम्यमुष्मै क्षितिमीप्सितां मुने ॥

यथा वा दशरूपके—

लक्ष्मीपयोधरोत्सङ्गकुङ्कुमारुणितो हरेः ।
बलिनैव स येनास्य भिक्षापात्रीकृतः करः ॥

अथोपस्थितदुरापार्थत्यागी—

उपस्थितदुरापार्थत्याग्यसौ येन नेष्यते ॥ २३ ॥

नृगकीर्तेः संवृतत्वे हेतुः—अमलचेताः, पुत्रस्वरूपश्रीकृष्णस्योदयमात्रतत्परतया न तद्वल्लोकद्वयगतलाभप्रतिष्ठाकामनादोषयुक्त इत्यर्थः ।

कर्बुरेण सुवर्णेन, कर्बुरान् मिश्रान् । मखसदसि तदेति अग्र्यपूजावसर इति न व्याख्येयम् ; किन्तु सर्वविधिपूर्त्यनन्तर इत्येव, पूर्वस्य पूजान्तर्गतत्वाद्, उत्तरत्र विप्ररूपायेत्युपलक्षणं विप्रदेवभगवद्रूपायेत्यस्य विवक्षितत्वात् ।

येन बलिनेत्यस्य प्रकस्तच्छन्दस्तु तत्प्रकरण एव लभ्यः ।

उपस्थितेति । यद्यपि सिद्धसाधकभेदेन द्विविधोऽयं सम्भवति तथापि यत्किञ्चिज्जातरुचिर्दृढाग्रहः साधक एवात्र लक्ष्यते न तु सम्यग्भगवन्माधुर्यानुभवसिद्धः; नह्यमृतास्वादे

हरिणा दीयमानोऽपि साष्टर्यादिस्तुष्यता वरः ।
पूर्वतोऽत्र विपर्यस्तकारकत्वं द्वयोर्भवेत् ॥ २४ ॥
अस्मिन्नुद्दीपनाः कृष्णकृपालापस्मितादयः ।
अनुभावास्तदुत्कर्षवर्णनद्रढिमादयः ॥ २५ ॥
अत्र संचारिता भूम्ना धृतेरेव समीक्ष्यते ।
त्यागोत्साहरतिर्धीरैः स्थायी भाव इहोदितः ॥ २६ ॥
त्यागेच्छा तादृशी प्रौढा त्यागोत्साह उदीर्यते ।

यथा हरिभक्तिसुधोदये—

स्थानाभिकामस्तपसि स्थितोऽहं त्वां दृष्टवान्साधुमुनीन्द्रगुह्यम् ।
काचं विचिन्वन्निव दिव्यरत्नं स्वामिन् कृतार्थोऽस्मि वरं न याचे ॥

यथा वा तृतीये—

नात्यन्तिकं विगणयन्त्यपि ते प्रसादं किम्वन्यदर्पितभयं भ्रुव उन्नयैस्ते ।
येऽङ्ग त्वदङ्घ्रिशरणा भवतः कथायाः कीर्तन्यतीर्थयशसः कुशला रसज्ञाः॥

अयमेव भवन्नुच्चैःप्रौढभावविशेषभाक् ॥ २७ ॥
धुर्यादीनां तृतीयस्य वीरस्य पदवीं व्रजेत् ।

अथ दयावीरः—

कृपार्द्रहृदयत्वेन खण्डशो देहमर्पयन् ॥ २८ ॥

लब्धे गुडादित्यागी तथा प्रशस्यते, तस्य तस्यापि भक्त्येकाग्रहदृष्ट्या तुष्टः श्रीहरिस्तदाग्रह-व्यक्त्यर्थं कदाचित्तं दातुमिव प्रोत्साहयतीति । वर इति । अन्यैर्व्रियमाणोऽपीत्यर्थः ।

विपर्यस्तकारकत्वं हरेरपादानत्वं भक्तस्य तु सम्प्रदानत्वमित्येव । भूम्ना अतिशयेन समीक्ष्यते ।

तादृशी साष्टर्याद्यनिच्छामयी ।

स्थानेति श्रीध्रुववाक्यम् । तदिदमपि न सम्यङ्माधुर्यानुभवमयम्, श्रीभगवते हि पाञ्चजन्यस्पर्शादेव तेन तत्तदुक्तं किन्तु क्रमादेवानुभूतमिति व्यक्तम् ।

नात्यन्तिकमित्यादिनापि तादृशसाधका एव विवक्षिताः । कुशला इत्यनेनोक्तानां भक्ति-रसशास्त्रानुसारेण विवेकिनामेवात्रोदाहियमाणत्वं न तु कैमुत्येनोत्तरत्रोक्तानां रसज्ञानामिति । ते तव, भ्रुव उन्नयैः विक्षेपरूपैः कालैः ।

प्रौढभावविशेषभाक् कश्चिदेवेत्यर्थः । विशेषशब्दो ह्यत्र तादृशदास्यपर्यवसानार्थः, अन्याभिलाषिताशून्यमित्यादिभिरसकृदेव सर्वस्यापि भक्तस्य तादृशतया प्राप्तत्वात् ।

कृष्णायाच्छन्नरूपाय दयावीर इहोच्यते।
उद्दीपना इह प्रोक्तास्तदार्तिव्यञ्जनादयः॥ २९॥
निजप्राणव्ययेनापि विपन्नत्राणशीलता।
आश्वासनोक्तयः स्थैर्यमित्याद्यास्तत्र विक्रियाः॥ ३०॥
औत्सुक्यमतिहर्षाद्या ज्ञेयाः संचारिणो बुधैः।
दयोत्साहरतिस्त्वत्र स्थायिभाव उदीर्यते॥ ३१॥
दयोद्रेकभृदुत्साहो दयोत्साह इहोदितः।

वन्दे कुड्मलिताञ्जलिर्मुहुरहं वीरं मयूरध्वजं
येनार्द्धं कपटद्विजाय वपुषः कंसद्विषे दित्सता।
कष्टं गद्गदिकाकुलोऽस्मि कथनारम्भादहो धीमता
सोल्लासं क्रकचेन दारितमभूत्पत्नीसुताभ्यां शिरः॥

हरेश्चेत्तत्त्वविज्ञानं नैवास्य घटते दया॥ ३२॥
तदभावे त्वसौ दानवीरेऽन्तर्भवति स्फुटम्।
वैष्णवत्वाद्रतिः कृष्णे क्रियतेऽनेन सर्वदा॥ ३३॥
कृताऽत्र द्विजरूपे च भक्तिस्तेनास्य भक्तता।
अन्तर्भावं वदन्तोऽस्य दानवीरे दयात्मनः॥ ३४॥
वोपदेवादयो धीरा वीरमाचक्षते त्रिधा।

अथ धर्मवीरः--

कृष्णैकतोषणे धर्मे यः सदा परिनिष्ठितः॥ ३५॥
प्रायेण धीरशान्तस्तु धर्मवीरः स उच्यते।
उद्दीपना इह प्रोक्ताः सच्छास्त्रश्रवणादयः॥ ३६॥
अनुभावा नयास्तिक्यसहिष्णुत्वयमादयः।
मतिस्मृतिप्रभृतयो विज्ञेया व्यभिचारिणः॥ ३७॥

वन्द इत्यादौ कष्टमित्यादिगर्भितत्वदोषोऽपि चमत्कारपोषकत्वाद्गुणः, यथा साहित्यदर्पणादिषु "दिङ्मातङ्गघटा" इत्यादिपद्यानि दर्शितानि, गर्भितत्वं च यद्वाक्यान्तरमध्यं वाक्यान्तरं प्रविशतीति, एवमन्यत्रापि समाधेयम्।

हरेरिति। ततश्च तदभावः, तस्या दयाया अभाव इत्यर्थः।

वैष्णवत्वादिति। विष्णुर्भक्तिर्भजनीयोऽस्येति वैष्णवः। स च "भक्तिः" इत्यनेन सूत्रेण शैषिकाण्विधानात्। ततश्च वैष्णवत्वाद्विष्णुभक्तियुक्तत्वादित्यर्थः।

धर्मोत्साहरतिर्धीरैः स्थायीभाव इहोच्यते ।
धर्मैकाभिनिवेशस्तु धर्मोत्साहो मतः सताम् ॥ ३८ ॥

यथा—

भवदभिरतिहेतून् कुर्वता सप्ततन्तून् पुरमभि पुरुहूते नित्यमेवोपहूते ।
दनुजदमन तस्याः पाण्डुपुत्रेण गण्डः सुचिरमरचि शच्याः सव्यहस्ताङ्कशायी ॥

यज्ञः पूजाविशेषोऽस्य भुजाद्यङ्गानि वैष्णवः ।
ध्यात्वेन्द्राद्याश्रयत्वेन यदेष्वाहुतिरर्प्यते ॥ ३९ ॥
अयं तु साक्षात्तस्यैव निदेशात्कुरुते मखान् ।
युधिष्ठिरोऽम्बुधिः प्रेम्णां महाभागवतोत्तमः ॥ ४० ॥
दानादित्रिविधं वीरं वर्णयन्तः परिस्फुटम् ।
धर्मवीरं न मन्यन्ते कतिचिद्धनिकादयः ॥ ४१ ॥

इति श्रीभक्तिरसामृतसिन्धावुत्तरविभागे गौणभक्तिरसनिरूपणे
वीरभक्तिरसलहरी तृतीया ॥ ३ ॥

सप्ततन्तून् यज्ञान् ॥ १–४१ ॥

इति नवलहर्यात्मक उत्तरविभागे वीरभक्तिरसलहरी तृतीया ॥

अथ करुणभक्तिरसः

आत्मोचितैर्विभावाद्यैर्नीता पुष्टिं सतां हृदि ।
भवेच्छोकरतिर्भक्तिरसोऽयं करुणाभिधः ॥ १ ॥
अव्युच्छिन्नमहानन्दोऽप्येष प्रेमविशेषतः ।
अनिष्टाप्तेः पदतया वेद्यः कृष्णोऽस्य च प्रियः ॥ २ ॥
तथानवाप्ततद्भक्तिसौख्यश्च स्वप्रियो जनः ।
इत्यस्य विषयत्वेन ज्ञेय आलम्बनस्त्रिधा ॥ ३ ॥
तत्तद्वेदी च तद्भक्त आश्रयत्वेन च त्रिधा ।
सोऽप्यौचित्येन विज्ञेयः प्रायः शान्तादिवर्जितः ॥ ४ ॥
तत्कर्मगुणरूपाद्या भवन्त्युद्दीपना इह ।
अनुभावा मुखे शोषो विलापः स्रस्तगात्रता ॥ ५ ॥
श्वासक्रोशनभूपातघातोरस्ताडनादयः ।
अत्राष्टौ सात्त्विका जाड्यनिर्वेदग्लानिदीनताः ॥ ६ ॥
चिन्ता विषाद औत्सुक्यचापलोन्मादमृत्यवः ।
आलस्यापस्मृतिव्याधिमोहाद्या व्यभिचारिणः ॥ ७ ॥
हृदि शोकतयांऽशेन गता परिणतिं रतिः ।
उक्ता शोकरतिः सैव स्थायी भाव इहोच्यते ॥ ८ ॥

तत्र कृष्णो यथा श्रीदशमे—

तं नागभोगपरिवीतमदृष्टचेष्टमालोक्य तत्प्रियसखाः पशुपा भृशार्ताः ।
कृष्णेऽर्पितात्मसुहृदर्थकलत्रकामा दुःखाभिशोकभयमूढधियो निपेतुः ॥

यथा वा—

फणिह्रदमवगाढे दारुणं पिच्छचूडे स्खलदविरलबाष्पस्तोमधौतोत्तरीया ।

तत्तद्वेदी तादृशकृष्णादित्रयानुभविता ।

अनुभावा इति । भुवि पातो भुवि घातश्च हस्तेन भूताडनमिति द्वयं ज्ञेयम् ।

अंशेन अनिष्टाप्तिप्रतीतिरूपेण निजविशेषणेन ।

तत्प्रियसखाश्च पशुपाश्चान्ये गोपाः ।

फणिह्रदेति । गोष्ठराजस्य पत्नीति पाठान्तरम् ।

निखिलकरणवृत्तिस्तम्भिनीमाललम्बे विषमगतिमवस्थां गोष्ठराजस्य राज्ञी ॥

तस्य प्रियजनो यथा—

कृष्णप्रियाणामाकर्षे शङ्खचूडेन निर्मिते ।
नीलाम्बरस्य वक्त्रेन्दुर्नीलिमानं मुहुर्दधे ॥

स्वप्रियो यथा हंसदूते—

विराजन्ते यस्य व्रजशिशुकुलस्तेयविकल-
स्वयम्भूचूडाग्रैर्लुलितशिखराः पादनखराः ।
क्षणं यानालोक्य प्रकटपरमानन्दविवशः
स देवर्षिर्मुक्तानपि मुनिगणान् शोचति भृशम् ॥

यथा वा—

मातर्माद्रि गता कुतस्त्वमधुना हा क्वासि पाण्डो पितः
सान्द्रानन्दसुधाब्धिरेष युवयोर्नाभूद् दृशां गोचरः ।
इत्युच्चैर्नकुलानुजो विलपति प्रेक्ष्य प्रमोदाकुलो
गोविन्दस्य पदारविन्दयुगलप्रोद्दामकान्तिच्छटाम् ॥

रतिं विनापि घटते हासादेरुद्गमः क्वचित् ।
कदाचिदपि शोकस्य नास्य सम्भावना भवेत् ॥ ९ ॥
रतेर्भूम्ना कृशिम्ना च शोको भूयान् कृशश्च सः ।
रत्या सहाविनाभावात्काप्येतस्य विशिष्टता ॥ १० ॥

अपि च—

कृष्णैश्वर्याद्यविज्ञानं कृतं नैषामविद्यया ।
किन्तु प्रेमोत्तररसविशेषेणैव तत्कृतम् ॥ ११ ॥

विराजन्त इति । लुलितत्वं विमर्दितत्वं लुल विमर्दने इत्यस्य निष्ठायां प्रयोगाद् । अत्र त्वत्यन्तसंस्पर्शतातपर्यकत्वेनार्थान्तरसंक्रमितत्वमेव ज्ञेयम् । तनुभृत इत्यत्र मुनिगणानिति पाठः, स्वाप्रियत्वेन मुक्तेः ।

कृष्णैश्वर्याद्यविज्ञानमिति । एतदुक्तं भवति—भगवान् नाम स्वरूपभूतभगवत्ता-विशिष्टः परमानन्दस्वरूपः । तदुक्तं चतुर्थे—

"तं प्रत्यगात्मनि तदा भगवत्यनन्त आनन्दमात्र उपपन्नसमस्तशक्तौ ।" इति ।

विष्णुपुराणे—

"ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजांस्यशेषतः । भगवच्छब्दवाच्यानि विना हेयैर्गुणादिभिः ॥" इति ।

भगवत्ता तु षड्विधत्वेऽपि सामान्यतो द्विविधा—परमैश्वर्यरूपा परममाधुर्यरूपा चेति । तत्रैश्वर्यं नाम प्रभावेण वशीकर्तृत्वं यदनुभवेन तस्माद्भयसम्भ्रमादि स्यात् । माधुर्यं तु रूपगुण-

अतः प्रादुर्भवन् शोको लब्ध्वाऽप्युद्भटतां मुहुः ।
दुरूहामेव तनुते गतिं सौख्यस्य कामपि ॥ १२ ॥

इति श्रीभक्तिरसामृतसिन्धावुत्तरविभागे गौणभक्तिरसनिरूपणे
करुणभक्तिरसलहरी चतुर्थी ॥ ४ ॥

लीलानां रोचकत्वम्—यदनुभवेन तस्मिन्प्रेमा स्यात् । केवलस्वरूपं तु स्वानन्दमात्रसमर्पकम् । तत्र माधुर्यानुभवस्तु तद्द्वयस्याप्यनुभवमावृणोति ।

यथा—

तस्यारविन्दनयनस्य पदारविन्दकिञ्जल्कमिश्रतुलसीमकरन्दवायुः ।
अन्तर्गतः स्वविवरेण चकार तेषां संक्षोभमक्षरजुषामपि चित्ततन्वोः ॥ इति ।

श्रीसनकादिभिस्तद्दर्शने यथा च—

जन्म ते मय्यसौ पापो मा विद्यान्मधुसूदनः ।
समुद्विजे भवद्धेतोः कंसादहमधीरधीः ॥

इत्यत्र श्रीदेवक्यादिवाक्ये ।

स च माधुर्यानुभवो माधुर्यभावनात्मकसाधनोत्पन्नप्रेमविशेषलब्धरसपर्यायास्वाद-विशेषः तस्मात्तेन यदैश्वर्याद्यनुभवावरणं तत्सर्वोत्तमविद्यामयमेवेति ब्रह्मज्ञानादर्वाचीना त्वविद्या कथं तत्रावकाशं लभताम् ?

यथा श्रीबलदेवस्यापि तन्मङ्गलार्थः प्रयत्नः श्रूयते—

श्रुत्वैतद्भगवान् रामो विपक्षीयबलोद्यमम् ।
कृष्णं चैकं गतं हर्तुं कन्यां कलहशङ्कितः ॥
बलेन महता सार्द्धं भ्रातृस्नेहपरिप्लुतः ।
त्वरितः कुण्डिनं प्रागाद् गजाश्वरथपत्तिभिः ॥ इति ।

श्रीयुधिष्ठिरस्यापि यथा—

अजातशत्रुः पृतनां गोपीथाय मधुद्विषः ।
परेभ्यः शङ्कितः स्नेहात्प्रायुङ्क्त चतुरङ्गिणीम् ॥ इति ।

यस्मादेवमतः तदानीमपि प्रेमानन्दमयकृष्णानन्दस्फुरणात् तदुपलक्षितात् तादृशप्रेम-स्वभावेन कथंचित्सम्भावनेन वा प्रत्याशानुगमात् पर्यवसानेऽपि तत्सुखस्यैवाभ्युदयादसौ सौख्यस्य गतिमेव तनुते; किन्तु दुरूहामागन्तुकदुःखानुभवेनावृताम्, अत एव कामप्य-निर्वचनीयामित्यर्थः । तस्मादस्त्येव करुणेऽपि सुखमयत्वमिति भावः ॥ १–१२ ॥

इति नवलहर्यात्मक उत्तरविभागे करुणभक्तिरसलहरी चतुर्थी ।

अथ रौद्रभक्तिरसः

नीता क्रोधरतिः पुष्टिं विभावाद्यैर्निजोचितैः ।
हृदि भक्तजनस्यासौ रौद्रभक्तिरसो भवेत् ॥ १ ॥
कृष्णो हितोऽहितश्चेति क्रोधस्य विषयस्त्रिधा ।
कृष्णे सखीजरत्याद्याः क्रोधस्याश्रयतां गताः ॥ २ ॥
भक्ताः सर्वविधा एव हिते चैवाहिते तथा ।

तत्र कृष्णे सख्याः क्रोधः—

सखीक्रोधो भवेत्सख्याः कृष्णादत्याहिते सति ॥ ३ ॥

यथा विदग्धमाधवे—

अन्तःक्लेशकलङ्किताः किल वयं यामोऽद्य याम्यां पुरं
नायं वञ्चनसञ्चयप्रणयिनं हासं तथाप्युज्झति ।
अस्मिन्संपुटिते गभीरकपटैराभीरपल्लीविटे
हा मेधाविनि राधिके तव कथं प्रेमा गरीयानभूत् ॥

अथ तत्र जरत्याः क्रोधः—

क्रोधो जरत्या वध्वादिसम्बन्धे प्रेक्षिते हरौ ।

यथा—

अरे युवतितस्कर प्रकटमेव वध्वाः पट-
स्तवोरसि निरीक्ष्यते बत न नेति किं जल्पसि ।
अहो व्रजनिवासिनः शृणुत किं न विक्रोशनं
व्रजेश्वरसुतेन मे सुतगृहेऽग्निरुत्थापितः ॥

गोवर्धनं महामल्लं विनान्येषां वज्रौकसाम् ॥ ४ ॥

अत्याहितं महाभीतिः । कृष्णादित्यपादानम्, "भीत्रार्थानाम्भयहेतुः" इति स्मरणात् । अन्तःक्लेशकलङ्किता इत्यस्य प्रकरणे परीक्षार्थं कृतौदासीन्यप्रायाच्छ्रीकृष्णाच्छ्रीराधाया अत्याहितं जातमिति ज्ञेयम् ।

ननु जरत्याः क्रोधः कथं कृष्णे स्याद् "अहो भाग्यमहो भाग्यम्" इत्यादिश्रीभागवत-निर्णयशतरीत्या व्रजवासिजीवमात्राणां सर्वातिक्रमेण सर्वसमर्पणेन च तदेकहितानां नासौ स्वार्थः संभवतीति ? तत्राह—गोवर्द्धनमिति । सोऽयं चन्द्रावल्याः पतिंमन्यः कंसस्य कश्चिद्गोप आगन्तुकतया कृतव्रजवास इति क्वचित्प्रसिद्धिः । तस्मात्तं विनाऽन्येषामित्यादि योज्यम् ।

सर्वेषामेव गोविन्दे रतिः प्रौढा विराजते ।

अथ हितः—

हितस्त्रिधानवहितः साहसी चेर्ष्युरित्यपि ॥ ५ ॥

तत्रानवहितः—

कृष्णपालनकर्ताऽपि तत्कर्माभिनिवेशतः ।
क्वचित्तत्र प्रमत्तो यः प्रोक्तोऽनवहितोऽत्र सः ॥ ६ ॥

यथा—

उत्तिष्ठ मूढे कुरु मा विलम्बं वृथैव धिक् पण्डितमानिनी त्वम् ।
त्रुठ्यत्पलाशिद्वयमन्तरा ते बद्धः सुतोऽसौ सखि बम्भ्रमीति ॥

अथ साहसी—

यः प्रेरको भयस्थाने साहसी स निगद्यते ।

यथा—

गोविन्दः प्रियसुहृदां गिरैव यातस्तालानां विपिनमिति स्फुटं निशम्य ।
भ्रूभेदस्थपुटितदृष्टिरास्यमेषां डिम्भानां व्रजपतिगेहिनी ददर्श ॥

अथेर्ष्युः—

ईर्ष्युर्मानधना प्रोक्ता प्रौढेर्ष्याक्रान्तमानसा ॥ ७ ॥

यथा—

दुर्मानमन्थमथिते कथयामि किं ते
दूरं प्रयाहि सविधे तव जाज्वलीमि ।

तदेवमपि तस्मिंस्तस्याः क्रोधस्तु तन्मङ्गलेच्छयैव मुख्यमुद्यममावहति न तु रत्यभावेनेति पूर्वं दर्शितमस्ति, तथा जनेष्वश्रृण्वत्स्वेव तथा क्रोशनं न तु श्रृण्वत्स्वपीति भावः ।

तत्र कृष्णपालने, क्वचित्तत्सम्बन्धिभावान्तरेण वैचित्त्ये सति प्रमत्तस्तत्तत्परमहानिकरीमपि तदवस्थामवधातुमसमर्थो यः सोऽनवहितः प्रोक्तः ।

पण्डितमानिनी पुत्रशिक्षाविज्ञमानिनी । त्रुट्यदिति "वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा" तदिदं प्रायस्तस्मिन् दिने तूपनन्दाद्येकतरगृहे निमन्त्रणया सपुत्रं गतायास्त्रुट्यद्वृक्षगर्जितादागतायाः श्रीदामोदरनिकटे श्रीव्रजेश्वराद्यागमनं वीक्ष्य गृह एव प्रविष्टायाः श्रीरोहिण्यास्तच्छब्दकृतभयमयमूर्च्छात उत्थितप्रायां व्रजेश्वरीं प्रति वाक्यं स्यात् ।

स्थपुटितं विषमीकृतम्, स्थपुटं विषममिति त्रिकाण्डशेषः । विषमं तु नतोन्नतमिति ज्ञेयम् ।

हा धिक् प्रियेण चिकुराञ्चितपिञ्छकोट्या
निर्मञ्छिताग्रचरणापि रुषोद्धुरासीः ॥

अथाहितः—

अहितः स्यात् द्विधा स्वस्य हरेश्चेति प्रभेदतः ।

तत्र स्वस्याहितः—

अहितः स्वस्य स स्याद्यः कृष्णसम्बन्धबाधकः ॥ ८ ॥

यथोद्धवसंदेशे—

कृष्णं मुष्णन्नकरुण बलाद्गोष्ठतो निष्ठुरस्त्वं
मा मर्यादां यदुकुलभुवां भिन्धि रे गान्धिनेय ।
पश्याभ्यर्णे त्वयि रथमधिष्ठाय यात्रां विधित्सौ
स्त्रीणां प्राणैरपि नियुतशो हन्त यात्रा व्यधायि ॥

अथ हरेरहितः—

अहितस्तु हरेस्तस्य वैरिपक्षो निगद्यते ।

हरौ श्रुतिशिरःशिखामणिमरीचिनीराजित-
स्फुरच्चरणपङ्कजेऽप्यवमतिं व्यनक्त्यत्र यः ।
अयं क्षिपति पाण्डवः शमनदण्डघोरं हठात्
त्रिरस्य मुकुटोपरि स्फुटमुदीर्य सव्यं पदम् ॥

यथा—

सोल्लुण्ठहासवक्रोक्तिकटाक्षानादरादयः ॥ ९ ॥
कृष्णाहितहितस्थाः स्युरमी उद्दीपना इह ।
हस्तनिष्पेषणं दन्तघट्टनं रक्तनेत्रता ॥ १० ॥
दष्टौष्ठतातिभृकुटी भुजास्फालनताडनाः ।
तूष्णीकता नतास्यत्वं निश्वासो भुग्नदृष्टिता ॥ ११ ॥
भर्त्सनं मूर्द्धविधुतिर्दृगन्ते पाटलच्छविः ।
भ्रूभेदाधरकम्पाद्या अनुभावा इहोदिताः ॥ १२ ॥
अत्र स्तम्भादयः सर्वे प्राकट्यं यान्ति सात्त्विकाः ।
आवेगो जडता गर्वो निर्वेदो मोहचापले ॥ १३ ॥
असूयौग्र्यं तथामर्षश्रमाद्या व्यभिचारिणः ।
अत्र क्रोधरतिः स्थायी स तु क्रोधस्त्रिधा मतः ॥ १४ ॥

कोपो मन्युस्तथा रोषस्तत्र कोपस्तु शत्रुगः ।
मन्युर्बन्धुषु ते पूज्यसमन्यूनास्त्रिधोदिताः ॥ १५ ॥
रोषस्तु दयिते स्त्रीणामतो व्यभिचरत्यसौ ।
हस्तपेषादयः कोपे मन्यौ तूष्णीकतादयः ॥ १६ ॥
दृगन्तपाटलत्वाद्या रोषे तु कथिताः क्रियाः ।

तत्र वैरिणि यथा—

निरुध्य पुरमुन्मदे हरिमगाधसत्त्वश्रियं
मृधे मगधभूपतौ किमपि वक्रमाक्रोशति ।
दृशं कवलितद्विषद्विसरजाङ्गले लाङ्गले
नुनोद दहदिङ्गलप्रबलपिङ्गलां लाङ्गली ॥

पूज्ये यथा विदग्धमाधवे—

क्रोशन्त्यां करपल्लवेन बलवान्सद्यः पिधत्ते मुखं
धावन्त्यां भयभाजि विस्तृतभुजो रुन्धे पुरः पद्धतिम् ।
पादान्ते विलुठत्यसौ मयि मुहुर्दष्टाधरायां रुषा
मातश्चण्डि मया शिखण्डमुकुटादात्माभिरक्ष्यः कथम् ॥

समे यथा—

ज्वलति दुर्मुखि मर्मणि मुर्मुरस्तव गिरा जटिले निटिले च मे ।
गिरिधरः स्पृशति स्म कदा मदाद् दुहितरं दुहितुर्मम पामरि ॥

न्यूने यथा—

हन्त स्वकीयकुचमूर्ध्नि मनोहरोऽयं हारश्चकास्ति हरिकण्ठतटीचरिष्णुः ।
भोः पश्यत स्वकुलकज्जलमञ्जरीयं कूटेन मां तदपि वञ्चयते वधूटी ॥

व्यभिचरति आद्ये रसे व्यभिचारितां प्राप्नोति, जरतीसख्यादीनां कोपमन्युवन्नामूषां रोषः स्थायितामायातीत्यर्थः ।

तदेवं पूर्वमुक्ता आवेगादयश्च व्यभिचारिण औग्र्यप्रधानाः शत्रुविषयाः, अमर्षप्रधाना बन्धुविषयाः, असूयाप्रधाना दयितविषया ज्ञेयाः ।

द्विषद्विसरजाङ्गलं शत्रुसमूहमांसम् । इङ्गलः अङ्गारः ।

क्रोशन्त्यामिति । भावं परीक्षमाणायां पौर्णमास्यां कृष्णस्फूर्तिमयं चरितं साक्षाद्रूपमिव श्रीराधिकया कथितम् ।

ज्वलतीति । जटिलामुखरयोर्निभृतकलहः, निटिले शिरसि ।

कदाचिन्निजाङ्गाज्झटिति श्रीराधिकयाऽवतारितं हरिहारं वीक्ष्य तस्याः सखीः प्रति जटिलावचनम्—हन्तेति ।

अस्मिन्न तादृशो मन्यौ वर्तते रत्यनुग्रहः ॥ १७ ॥
उदाहरणमात्राय तथाप्येष निदर्शितः ।
क्रोधाश्रयाणां शत्रूणां चैद्यादीनां स्वभावतः ॥ १८ ॥
क्रोधो रतिविनाभावान्न भक्तिरसतां व्रजेत् ।

इति भक्तिरसामृतसिन्धावुत्तरविभागे गौणभक्तिरसनिरूपणे
रौद्रभक्तिरसलहरी पञ्चमी ॥ ५ ॥

न तादृश इति । न स्पष्ट इत्यर्थः । गोवर्द्धनं विना मल्लमित्याद्युक्तत्वात् ॥ १–१८½ ॥

इति नवलहर्यात्मक उत्तरविभागे रौद्रभक्तिरसलहरी पञ्चमी ।

अथ भयानकभक्तिरसः

वक्ष्यमाणैर्विभावाद्यैः पुष्टिं भयरतिर्गता ।
भयानकाभिधो भक्तिरसो धीरैरुदीर्यते ॥ १ ॥
कृष्णश्च दारुणाश्चेति तस्मिन्नालम्बना द्विधा ।
अनुकम्प्येषु सागःसु कृष्णस्तस्य च बन्धुषु ॥ २ ॥
दारुणाः स्नेहतः शश्वत्तदनिष्टाप्तिदर्शिषु ।
दर्शनाच्छ्रवणाच्चेति स्मरणाच्च प्रकीर्तिताः ॥ ३ ॥

तत्रानुकम्प्येषु कृष्णो यथा—

किं शुष्यद्वदनोऽसि मुञ्च खचितं चित्ते पृथुं वेपथुं
विश्रम्य प्रकृतिं भजस्व न मनागप्यस्ति मन्तुस्तव ।
ऊष्मन्त्रक्षितमृक्षराजरभसाद्विस्तीर्यं वीर्यं त्वया
पृथ्वी प्रत्युत युद्धकौतुकमयी सेवैव मे निर्मिता ॥

यथा वा—

मुरमथन पुरस्ते को भुजङ्गस्तपस्वी लघुरहमिति कार्षीर्मा स्म दीनाय मन्युम् ।
गुरुरयमपराधस्तथ्यमज्ञानतोऽभूदशरणमतिमूढं रक्ष रक्ष प्रसीद ॥

बन्धुषु दारुणाः । दर्शनाद् *यथा—*

हा किं करोमि तरलं भवनान्तराले गोपेन्द्र गोपय बलादुपरुध्य बालम् ।
क्ष्मामण्डलेन सह चञ्चलयन्मनो मे शृङ्गाणि लङ्घयति पश्य तुरङ्गदैत्यः ॥

तद्भक्ताश्चेति वक्तव्ये दारुणाश्चेत्युक्तिः प्राकृतरसविन्मतानुसारेण । स्वमतानुसारेण तु पञ्चम्यर्थानां तेषामालम्बनत्वं न सम्भवति सामान्ये विशेषेषु च सप्तम्यर्थस्यैवालम्बनत्वेन स्वीकृतत्वात् । प्राकृतरसविन्मतानुवादमयमेतत प्रकरणमिति स्वयं लिखिष्यते—

हास्यादीनां रसत्वं यद् गौणत्वेनापि कीर्तितम् ।
प्राचां मतानुसारेण तद्विज्ञेयं मनीषिभिः ॥ इति ।

स्वमते तु प्रथमपक्षेऽनुकम्प्या एव भयस्य विषयत्वेनाश्रयत्वेनालम्बनाः कृष्णस्तु हेतुमात्रम् । तद्द्वितीयपक्षे कृष्णो विषयत्वेन बन्धव आश्रयत्वेनालम्बनाः, दारुणास्तु हेतुमात्रमिति ज्ञेयम् । रतिस्तु यथायथमस्त्येव ।

ऊष्मा क्रोधसन्तापः, पृथ्वी पृथुतरा ।
कालियस्य वाक्यम् । तपस्वी वराकः, मन्युः क्रोधः ।
शृङ्गाणि वृक्षादीनामग्रभागान् ।

श्रवणाद् यथा—

श्रृण्वति तुरगदानवं रुषा गोकुलं किल विशन्तमुद्धुरम् ।
द्रागभूत्तनयरक्षणाकुला शुष्यदास्यजलजा व्रजेश्वरी ॥

स्मरणाद् यथा—

विरम विरम मातः पूतनायाः प्रसङ्गात्तनुमियमधुनापि स्मर्यमाणा धुनोति ।
कवलयितुमिवाङ्कीकृत्य बालं घुरन्ती वपुरतिपुरुषं या घोरमाविश्चकार ॥

विभावस्य भ्रुकुट्याद्यास्तस्मिन्नुद्दीपना मताः ।
मुखशोषणमुच्छ्वासः परावृत्य विलोकनम् ॥ ४ ॥
स्वसङ्गोपनमुद्घूर्णा शरणान्वेषणं तथा ।
क्रोशनाद्याः क्रियाश्चात्र सात्त्विकाश्चाश्रुवर्जिताः ॥ ५ ॥
इह सन्त्रासमरणचापलावेगदीनताः ।
विषादमोहापस्मारशङ्काद्या व्यभिचारिणः ॥ ६ ॥
अस्मिन् भयरतिः स्थायी भावः स्यादपराधतः ।
भीषणेभ्यश्च तत्र स्याद्बहुधैवापराधिता ॥ ७ ॥
तज्जा भीर्नापरत्र स्यादनुग्राह्यजनान्विता ।
आकृत्या ये प्रकृत्या ये ये प्रभावेण भीषणाः ॥ ८ ॥
एतदालम्बना भीतिः केवलप्रेमशालिषु ।
नारीबालादिषु तथा प्रायेणात्रोपजायते ॥ ९ ॥
आकृत्या पूतनाद्याः स्युः प्रकृत्या दुष्टभूभुजः ।
भीषणास्तु प्रभावेण सुरेन्द्रगिरिशादयः ॥ १० ॥
सदा भगवतो भीतिं गता आत्यन्तिकीमपि ।
कंसाद्या रतिशून्यत्वादत्र नालम्बना मताः ॥ ११ ॥

इति भक्तिरसामृतसिन्धावुत्तरविभागे गौणभक्तिरसनिरूपणे भयानक-
भक्तिरसलहरी षष्ठी ॥ ६ ॥

विरमेति कांचिद् दूरादागतामज्ञातवृत्तां प्रति श्रीव्रजेश्वरीवाक्यम् । ततः कवलयितु-मित्याद्यनुवाददोषोऽपि न स्यात् । घुरन्ती भीमशब्दं कुर्वती, "घुर भीमार्तशब्दयोः" इत्यस्य रूपम् ।

दुष्टभूभुजः शिशुपालादयः ॥ १–११ ॥

इति नवलहर्यात्मक उत्तरविभागे भयानकभक्तिरसलहरी षष्ठी ।

अथ बीभत्सभक्तिरसः

पुष्टिं निजविभावाद्यैर्जुगुप्सारतिरागता ।
असौ भक्तिरसो धीरैर्बीभत्साख्य इतीर्यते ॥ १ ॥
अस्मिन्नाश्रितशान्ताद्या धीरैरालम्बना मताः ।

यथा—

पाण्डित्यं रतहिण्डकाध्वनि गतो यः कामदीक्षाव्रती
कुर्वन् पूर्वमशेषषिड्गनगरीसाम्राज्यचर्यामभूत् ।
चित्रं सोऽयमुदीरयन् हरिगुणानुद्बाष्पदृष्टिर्जनो
दृष्टे स्त्रीवदने विकूणितमुखो विष्टभ्य निष्ठीवति ॥

अत्र निष्ठीवनं वक्त्रकूणनं घ्राणसंवृतिः ॥ २ ॥
धावनं कम्पपुलकप्रस्वेदाद्याश्च विक्रियाः ।
इह ग्लानिश्रमोन्मादमोहनिर्वेददीनताः ॥ ३ ॥
विषादचापलावेगजाड्याद्या व्यभिचारिणः ।
जुगुप्सारतिरत्र स्यात्स्थायी सा च विवेकजा ॥ ४ ॥
प्रायिकी चेति कथिता जुगुप्सा द्विविधा बुधैः ।

तत्र विवेकजा—

जातकृष्णरतेर्भक्तविशेषस्य तु कस्यचित् ॥ ५ ॥
विवेकोत्था तु देहादौ जुगुप्सा स्याद्विवेकजा ।

यथा—

घनरुधिरमये त्वचा पिनद्धे पिशित विमिश्रितविस्रगन्धभाजि ।
कथमिह रमतां बुधः शरीरे भगवति हन्त रतेर्लवेऽप्युदीर्णे ॥

अथ प्रायिकी—

अमेध्यपूत्यनुभवात्सर्वेषामेव सर्वतः ॥ ६ ॥

अत्र बीभत्सितस्यैवालम्बनत्वेऽप्याश्रितशान्तादीनामालम्बनत्वं रत्यंशेन । शान्तोऽत्र तपस्विरूप एव । आद्यग्रहणादप्राप्तभगवत्सांनिध्याः सर्व एव ।

रतहिण्डकः रतचौरः । विकूणितमुखः वक्रितवदनः । विष्टभ्य विशेषेण स्तब्धो भूत्वा ।

पिशितं मांसम् । "विस्रं स्यादामगन्धि यत्" तस्माद्विस्रस्य यो गन्धस्तद्भाजीत्यर्थः । उदीर्णे इति । क्रैयादिकस्य ॠ गतावित्यस्य दीर्घस्य निष्ठायां रूपम् । उदित इत्यर्थः ।

या प्रायो जायते सेयं जुगुप्सा प्रायिकी मता ।

यथा—

अस्रृङ्मूत्राकीर्णे घनशमलपङ्कव्यतिकरे
वसन्नेष क्लिन्नो जडतनुरहं मातुरुदरे ।
लभे चेतःक्षोभं तव भजनकर्माक्षमतया
तदस्मिन् कंसारे कुरु मयि कृपासागर कृपाम् ।।

यथा वा—

घ्राणोद्घूर्णकपूतिगन्धविकटे कीटाकुले देहली-
स्रस्तव्याधितयूथगूथघटनानिर्द्धूतनेत्रायुषि ।
कारानामनि हन्त मागधयमेनामी वयं नारके
क्षिप्तास्ते स्मृतिमाकलय्य नरकध्वंसिन्निह प्राणिमः ।।

लब्धकृष्णरतेरेव सुष्ठु पूतं मनस्सदा ।। ७ ।।
क्षुभ्यत्यहृद्यलेशेऽपि ततोऽस्यां रत्यनुग्रहः ।
हास्यादीनां रसत्वं यद् गौणत्वेनापि कीर्तितम् ।। ८ ।।
प्राचां मतानुसारेण तद्विज्ञेयं मनीषिभिः ।
अमी पञ्चैव शान्ताद्या हरेर्भक्तिरसा मताः ।। ९ ।।
एषु हासादयः प्रायो बिभ्रति व्यभिचारिताम् ।

इति भक्तिरसामृतसिन्धावुत्तरविभागे गौणभक्तिरसनिरूपणे बीभत्स-
भक्तिरसलहरी सप्तमी ।। ७ ।।

भजनकर्माक्षमतयोपलक्षिते मयि न तु तया हेतुना भजनकर्माक्षमतयेति । सप्तम्यन्तो वा पाठः । अन्यथा बीभत्सस्याविमृष्टत्वं स्यादिति ।

नारके नरकसमूहे ।

रत्यनुग्रहो रत्या कर्त्र्या पोषणम् ॥ १–९३ ॥

इति नवलहर्यात्मक उत्तरविभागे बीभत्सभक्तिरसलहरी सप्तमी ।

अथ रसानां मैत्रीवैरस्थितिः

अथामीषां क्रमेणैव शान्तादीनां परस्परम् ।
मित्रत्वं शात्रवत्वं च रसानामभिधीयते ॥ १ ॥
शान्तस्य प्रीतबीभत्सधर्मवीराः सुहृद्वराः ।
अद्भुतश्चैष विज्ञेयः प्रीतादिषु चतुर्ष्वपि ॥ २ ॥
द्विषन्नस्य शुचिर्युद्धवीरो रौद्रो भयानकः ।
सुहृत्प्रीतस्य बीभत्सः शान्तो वीरद्वयं तथा ॥ ३ ॥
वैरी शुचिर्युद्धवीरो रौद्रश्चैकविभावकः ।
प्रेयसस्तु शुचिर्हास्यो युद्धवीरः सुहृद्वराः ॥ ४ ॥

अत्र स्वयमङ्गिरसानुभवी श्रीकृष्णभक्तः श्रीकृष्णस्तद्भक्तान्तरं तदुदासीनस्तद्विरोधी चेति पञ्चविधगतत्वेन भावा लक्ष्यन्ते । तत्राङ्गिनो रसस्य केनचिदनुचितेनाङ्गेन मिलने सति विघातः स्यादुचितमिलने तु तत्पोष इति वक्तव्ये शान्तस्य तौ दर्शयितुं तावदाह—शान्तस्येति । बीभत्सधर्मवीरावत्र तपस्विशान्तस्य सुहृदौ ज्ञेयौ । तदुदासीनतद्विरोधिनो बीभत्सिततामावनया श्रीकृष्णतद्भक्तयोर्धार्मिकतापर्यालोचनया च तदीयरसोदयाद् । आत्मारामशान्तस्य च तत्तदनवधानेऽपि कविना तदङ्गत्वेन वर्णनायां दोष एव स्याद् । अद्भुतश्च शान्तस्य सुहृद्वरः । एषोऽद्भुतः प्रीतप्रेयोवत्सलमधुरेष्वपि सुहृद्वरो विज्ञेयः । किन्तु शान्तस्य शान्तप्रायतपस्विनश्च द्विधा श्रीभगवति चमत्कारो जायते—ब्रह्मानुभवानन्दादपि तन्माधुर्यानुभवानन्देन क्वचिच्छत्रुपक्षनिग्रहादिलीलाया अप्याश्चर्यत्वेन, यथा "तस्यारविन्दनयनस्य" इत्यादि; यथा च—

"न तस्य चित्रं परपक्षनिग्रहस्तथाऽपि मर्त्यानुविधस्य वर्ण्यते ।" इत्यादि ।

मर्त्याननुविधत्तेऽनुकरोति मर्त्यलीलोचितामेव शक्तिं व्यञ्जयति नाधिकां तथापि तन्निग्रहादिकं करोत्येव यस्तस्येत्यर्थः ।

अस्य शान्तस्य द्विविधस्यापि । शुचिरत्र सम्प्रति टीकोक्तपञ्चविधां गतोऽपि द्विषन् तथा युद्धवीरश्च । रौद्रभयानकौ त्वात्मारामशान्तस्यैव शत्रू । तपस्विशान्तस्य तु यमादीनामौग्र्यदर्शनान्निजसंसारभयोत्पत्तौ शान्तिपुष्टेः । तस्य तु रौद्रः स्वगतो द्वेष्यः ।

सुहृत्प्रीतस्य बीभत्स इत्युदासीनादिद्वये बीभत्सतया तस्यैव पुष्यमाणत्वाद् । एवं तत उपरत्या शान्तोऽपि तथा । प्रथमत्रयगतवीरद्वयं धर्मदानवीराख्यम्, युद्धवीरो रौद्रश्च—एकविभावकः कृष्णविभावकः साक्षात्कृष्णसम्बन्धादुत्पन्नः, स च स चात्र कृष्णेन सह स्वकर्तृकयुद्धमयः कृष्णं प्रति स्वकोपमय इत्यर्थः । तदेतदुपलक्षणत्वेनान्यत्रानुक्तमपि यथायथं तत्तद्गतत्वेन व्याख्यास्यते ।

प्रेयसस्त्विति । शुचिरत्र कृष्णगतः । हास्यस्तद्भक्तद्वयगतश्च । युद्धवीरस्तूदासीनादन्यत्र गतः, पूर्ववत्कृष्णविभावकः । स चात्र कृष्णविषयाश्रयतामय इत्यर्थः ।

द्विषो वत्सलबीभत्सरौद्रा भीष्मश्च पूर्ववत् ।
वत्सलस्य सुहृद्धास्यः करुणो भीष्मभित्तथा ॥ ५ ॥
शत्रुः शुचिर्युद्धवीरः प्रीतो रौद्रश्च पूर्ववत् ।
शुचेर्हास्यस्तथा प्रेयान् सुहृदस्य प्रकीर्तितः ॥ ६ ॥
द्विषो वत्सलबीभत्सशान्तरौद्रभयानकाः ।
प्राहुरेकस्य सुहृदं वीरयुग्मं परे रिपुम् ॥ ७ ॥
मित्रं हास्यस्य बीभत्सः शुचिः प्रेयान् सवत्सलः ।
प्रतिपक्षस्तु करुणस्तथा प्रोक्तो भयानकः ॥ ८ ॥
अद्भुतस्य सुहृद्वीरः पञ्च शान्तादयस्तथा ।
प्रतिपक्षो भवेदस्य रौद्रो बीभत्स एव च ॥ ९ ॥
वीरस्य त्वद्भुतो हास्यः प्रेयान् प्रीतस्तथा सुहृत् ।
भयानको विपक्षोऽस्य कस्यचिच्छान्त एव च ॥ १० ॥
करुणस्य सुहृद्रौद्रो वत्सलश्च विलोक्यते ।
वैरी हास्योऽस्य सम्भोगशृङ्गारश्चाद्भुतस्तथा ॥ ११ ॥

वत्सलस्येति । हास्यकरुणावत्र प्रथमत्रयगतौ । भीष्मभिद् विरोधिहेतुभयानकभेदः । शुचिः सर्वगतः, युद्धवीररौद्रौ कृष्णेन सह पारस्परिकौ, प्रीतो वत्सलस्य कृष्णविषयकः; अतः पूर्ववदित्युपलक्षणम् ।

शुचेरिति । हास्यप्रेयःशान्ताः प्रथमद्वयगताः । हास्यप्रेयांसौ तु क्वचित्सखीलक्षण-भक्तान्तरगतौ च । वत्सलः प्रथमत्रयगतः । बीभत्सः सर्वगतः । रौद्रभयानकौ प्रायः सर्वगतौ । वीरयुग्मं युद्धधर्मवीररूपम् । तच्च प्रथमत्रयगतम् । पर इति तदिदं न स्वमतमित्यभिप्रेतम् ।

मित्रमिति । बीभत्सोऽत्र कृतबीभत्सितवेषविदूषकादिलक्षणभक्तान्तरदर्शनात्प्रथमगत-त्वेन ज्ञेयः, न त्वत्यन्तबीभत्सितदौर्गन्ध्यादिदर्शनात् । तदेवं परपरत्र तत्तद्धेतुत्वं तत्तद्गतत्वं च स्वयमुन्नेयम् ।

अद्भुतस्येति । अलौकिकवस्त्वन्तरानुभवजातचमत्कारस्य भीषणबीभत्सितयोरनुभवेन विघातः स्यादित्येव विवक्षितम्, अतस्तयोः स्वतश्चमत्कारकरत्वं तु न निषिध्यते, "रसे सार-श्चत्कारः" इत्यस्य विरोधात् ।

वीरस्येति । श्रीबलदेवादाविव युद्धवीरादेः श्रीव्रजेश्वरादाविव दानवीरादेर्वत्सलश्च क्वचित्सुहृद् दृश्यते। भयानकः शान्तश्च कस्यचिद्युद्धवीरस्य विपक्षो दानवीरादेर्भयानकश्च ज्ञेयः।

करुणस्येति । रौद्रो जातचरस्वप्रियपीडनतयाऽनुस्मृतयाऽत्र गृह्यते वर्तमानतादृशस्य भयमात्रजनकत्वात् ।

रौद्रस्य करुणः प्रोक्तो वीरश्चापि सुहृद्वरः।
प्रतिपक्षस्तु हास्योऽस्य शृङ्गारो भीषणोऽपि च ॥ १२ ॥
भयानकस्य बीभत्सः करुणश्च सुहृद्वरः।
द्विषस्तु वीरशृङ्गारहास्यरौद्राः प्रकीर्तिताः ॥ १३ ॥
बीभत्सस्य भवेच्छान्तो हास्यः प्रीतस्तथा सुहृत्।
शत्रुः शुचिस्तथा प्रेयान् ज्ञेया युक्त्या परे च ते ॥ १४ ॥
कथितेभ्यः परे ये स्युस्ते तटस्थाः सतां मताः।

तत्र सुहृत्कृत्यम्—

सुहृदामिश्रणं सम्यगास्वाद्यं कुरुते रसम् ॥ १५ ॥
द्वयोस्तु मिश्रणे साम्यं दुःशकं स्यात्तुलाधृतम्।
तस्मादङ्गाङ्गिभावेन मेलनं विदुषां मतम् ॥ १६ ॥
भवेन्मुख्योऽथवा गौणो रसोऽङ्गी किल यत्र सः।
कर्तव्यं तत्र तस्याङ्गं सुहृदेव रसो बुधैः ॥ १७ ॥
अथाङ्गित्वं प्रथमतो मुख्यानामिह लिख्यते।
अङ्गतां यत्र सुहृदो मुख्या गौणाश्च बिभ्रति ॥ १८ ।

तत्र शान्तेऽङ्गिनि प्रीतस्याङ्गता यथा—

जीवस्फुलिङ्गवह्नेर्महसो घनचित्स्वरूपस्य।
तस्य पदाम्बुजयुगलं किं वा संवाहयिष्यामि ॥

रौद्रस्येति। भीषणो भयानकः।

भयानकस्येति। अत्र करुणस्य तु सुहृत्त्वं भाविस्वप्रियवियोगस्मरणात्।

बीभत्सस्येति। शान्तोऽत्र तापसालम्बनकः। प्रीत आरब्धरतिभक्ताद्यालम्बनः। हास्यस्य सुहृत्त्वं विदूषकादिकृतकुवेषादौ ज्ञेयम्, न तु सर्वत्र।

कथितेभ्य इति। साक्षादुक्तेभ्यो युक्त्या ज्ञातेभ्यश्चेत्यर्थः।

द्वयोस्त्वित्यर्द्धस्य परेणान्वयः। तुलया धृतमत्यन्तं यथा स्यात्तथा दुःशकं भावयितुमशक्यमित्यर्थः। मेलनमेकदा भावनम्।

जीवस्फुलिङ्गवह्नेरिति श्रौतानुवादः। स च जीवेशयोरंशांशिताप्रामाण्याय। घनः श्रीविग्रहस्तदाकारा या चित् सच्चिदानन्दलक्षणं परं ब्रह्म सैव स्वरूपं यस्य तस्य तादृशत्वेन ममालम्बनस्येति तत्र स्वनिष्ठा दर्शिता। तस्माच्छान्तस्याङ्गित्वेऽपि तादृगुत्तमसुहृदालिङ्गितत्वेन प्रशस्तत्वमपि ध्वनितम्। किन्त्वत्राप्यङ्गत्वे शान्तस्य प्राबल्यं दध्नि सिताया इवास्वादाधिक्याज्ज्ञेयम्। पादसंवाहनेच्छा तु परमानन्दविग्रहस्य तस्य स्पर्शानन्दप्राप्तीच्छयैव न तु साहाय्येनानन्ददानेच्छया पूर्णानन्दत्वेन तस्य स्फुरणात्।

अत्र मुख्येऽङ्गिनि मुख्यस्याङ्गता । तत्रैव बीभत्सस्य यथा—

अहमिह कफशुक्रशोणितानां पृथुकुतुपे कुतुकी रतः शरीरे ।
शिव शिव परमात्मनो दुरात्मा सुखवपुषः स्मरणेऽपि मन्थरोऽस्मि ॥

अत्र मुख्य एव गौणस्य । तत्रैव प्रीतस्याद्भुतबीभत्सयोश्च यथा—

हित्वाऽस्मिन् पिशितोपनद्धरुधिरक्लिन्ने मुदं विग्रहे
प्रीत्युत्सिक्तमनाः कदाऽहमसकृद् दुस्तर्कचर्यास्पदम् ।
आसीनं पुरटासनोपरि परं ब्रह्माम्बुदश्यामलं
सेविष्ये चलचारुचामरमरुत्सञ्चारचातुर्यतः ॥

अत्र मुख्य एव मुख्यस्य गौणयोश्च । अथ प्रीते शान्तस्य यथा—

निरविद्यतया सपद्यहं निरवद्यः प्रतिपद्य माधुरीम् ।
अरविन्दविलोचनं कदा प्रभुमिन्दीवरसुन्दरं भजे ॥

अत्र मुख्ये मुख्यस्य । तत्रैव बीभत्सस्य यथा —

स्मरन् प्रभुपदाम्भोजं नटन्नटति वैष्णवः ।
यस्तु दृष्ट्या पद्मिनीनामपि सुष्ठु हृणीयते ॥

अत्र मुख्ये गौणस्य । तत्रैव बीभत्सशान्तवीराणां यथा—

तनोति मुखविक्रियां युवतिसङ्गरङ्गोदये
न तृप्यति न सर्वतः सुखमये समाधावपि ।
न सिद्धिषु च लालसां वहति दीयमानास्वपि
प्रभो तव पदार्चने परमुपैति तृष्णां मनः ॥

अत्र मुख्ये मुख्यस्य गौणयोश्च । अथ प्रेयसि शुचेर्यथा—

धन्यानां किल मूर्द्धन्याः सुबलाऽमूत्र जाबलाः ।

कुतुपे स्वल्पचर्मपुटके । कुतुकी चित्रविषयास्वादाय सोत्साहः ।

तत्रैव शान्ते ।

दुस्तर्कचर्यास्पदमित्येतेनाद्भुतरसः संवाहनेच्छावत् सेविष्य इत्यादीच्छा च तत्-सौरभ्याद्यतिशयानुभवार्था ज्ञेया; यथा "तस्यारविन्दनयनस्य" इत्यादिकं श्रीसनकादीनां श्रूयते तद्वत् ।

निरविद्यतया अविद्यारहिततयेति शान्तिवासना ।

स्मरन्निति । अटति भ्रमति । हृणीयते घृणां करोति । पाठान्तरं त्यक्तम् ।

ब्रह्मसमाधावपि निमित्तं यत्सर्वं श्रवणमननादिकं तत्र न न तृप्यति तृप्यत्येव । अलं बुद्धिं करोत्येवेत्यर्थः । दीयमानास्वित्यत्र त्वयेति गम्यम् । सादरतयैव तदनुक्तिः । लभ्यमाना-स्वपीति पाठान्तरं स्पष्टम् ।

धन्यानामित्यनुमोदनात्मिकैवेयं शुचिभावना न संभोगेच्छामयात्मिका तेषां स्वस्वरूप

अधरं पिञ्छचूलस्य चलाश्चुलुकयन्ति याः ॥

अत्र मुख्ये मुख्यस्य। तत्रैव हास्यस्य यथा—

दृशोस्तरलितैरलं व्रज निवृत्य मुग्धे व्रजं
वितर्कयसि मां यथा नहि तथाऽस्मि किं भूरिणा।
इतीरयति माधवे नवविलासिनीं छद्मना
ददर्श सुवलो वलद्विकचदृष्टिरस्याननम् ॥

अत्र मुख्ये गौणस्य। तत्रैव शुचिहास्ययोर्यथा—

मिहिरदुहितुरुद्यद्वञ्जुलं मञ्जुतीरं
प्रविशति सुवलोऽयं राधिकावेषगूढः।
सरभसमभिपश्यन् कृष्णमभ्युत्थितं यः
स्मितविकसितगण्डं स्वीयमास्यं वृणोति ॥

अत्र मुख्ये मुख्यगौणयोः। अथ वत्सले करुणस्य—

निरातपत्रः कान्तारे सन्ततं मुक्तपादुकः।
वत्सानवति वत्सो मे हन्त सन्तप्यते मनः ॥

अत्र मुख्ये गौणस्य। तत्रैव हास्यस्य यथा—

पुत्रस्ते नवनीतपिण्डमतनुं मुष्णन्ममान्तर्गृहा-
द्विन्यस्यापससार तस्य कणिकां निद्राणडिम्भानने।
इत्युक्ता कुलवृद्धया सुतमुखे दृष्टिं विभुग्नभ्रुणि
स्मेरां निक्षिपती सदा भवतु वः क्षेमाय गोष्ठेश्वरी ॥

अत्र मुख्ये गौणस्य। तत्रैव भयानकाद्भुतहास्यकरुणानां यथा—

कम्प्रा स्वेदिनि चूर्णकुन्तलतटे स्फारेक्षणा तुङ्गिते
सव्ये दोष्णि विकासिगण्डफलका लीलास्यभङ्गीशते।
बिभ्राणस्य हरेर्गिरीन्द्रमुदयद्वाष्पा चिरोर्ध्वस्थितौ
पातु प्रस्नवसिच्यमानसिचया विश्वं व्रजाधीश्वरी ॥

अत्र मुख्ये चतुर्णां गौणानाम्।

केवले वत्सले नास्ति मुख्यस्य खलु सौहृदम्।

एव नित्यस्थितेः।

दृशोरित्यत्र सत्यपि शुच्यंशे हास्यांशेनैवोदाहरणं दर्श्यते।

वृणोति आवृणोति, प्राचीरं प्रान्ततो वृतिरित्यमरदर्शनात्।

निरातपत्र इति। अत्रानिष्टाशङ्कीनीव बन्धुहृदयानीति शङ्काचिन्तातिशयेन शोकं संभाव्य श्रीव्रजेश्वरीवचनात्करुणावकाशः।

सव्ये दोष्णि गिरीन्द्रं बिभ्राणस्य हरेश्चूर्णकुन्तलतटे स्वेदिनि सति कम्प्रेत्यादि योज्यम्।

केवले शुद्धे, वत्सले नास्तीत्युपलक्षणं कुत्रचिदन्यत्राप्युन्नेयम्।

अतोऽत्र वत्सले तस्य नतरां लिखिताऽङ्गता ॥ १९ ॥

अथोज्ज्वले प्रेयसो यथा—

मद्वेषशीलिततनोः सुबलस्य पश्य
विन्यस्य मञ्जुभुजमूर्ध्नि भुजं मुकुन्दः ।
रोमाञ्चकञ्चुकजुषः स्फुटमस्य कर्णे
सन्देशमर्पयति तन्वि मदर्थमेव ॥

अत्र मुख्ये मुख्यस्य । तत्रैव हास्यस्य यथा—

स्वसाऽस्मि तव निर्दये परिचिनोषि न त्वं कुतः
कुरु प्रणयनिर्भरम् मम कृशाङ्गि कण्ठग्रहम् ।
इति ब्रुवति पेशलं युवतिवेषगूढे हरौ
कृतं स्मितमभिज्ञया गुरुपुरस्तदा राधया ॥

अत्र मुख्ये गौणस्य । तत्रैव प्रेयोवीरयोर्यथा—

मुकुन्दोऽयं चन्द्रावलिवदनचन्द्रे चटुलभे
स्मरस्मेरामाराद् दृशमसकलामर्पयति च ।
भुजामंशे सख्युः पुलकिनि दधानः फणिनिभा-
मिभारिक्ष्वेडाभिर्वृषदनुजमुद्योजयति च ॥

अत्र मुख्ये मुख्यगौणयोः । अथ गौणानामङ्गिता—

हास्यादीनां तु गौणानां यदुदाहरणं कृतम् ।
तेनैषामङ्गिता व्यक्ता मुख्यानां च तथाऽङ्गता ॥ २० ॥
तथाऽप्यल्पविशेषाय किञ्चिदेव विलिख्यते ।

अथ हास्येऽङ्गिनि शुचेरङ्गता यथा—

मदनान्धतया त्रिवक्रया प्रसभं पीतपटाञ्चले धृते ।
अदधाद्विनतं जनाग्रतो हरिरुत्फुल्लकपोलमाननम् ॥

अत्र गौणेऽङ्गिनि मुख्यस्याङ्गता । वीरे प्रेयसो यथा—

सेनान्यं विजितमवेक्ष्य भद्रसेनं मां योद्धुं मिलसि पुरः कथं विशाल ।

मद्वेषेति । सुबलेन तद्वेषकरणमिदं नर्मगेति गम्यते ।

"स्वसाऽस्मि तव निर्दये" इत्यर्द्धे—'तवास्मि सवयश्चरी स्मरसि मां कठोरे न किं कुरु प्रणयनिर्भरं मम सुकण्ठि कण्ठग्रहम् ।' इति पाठान्तरम् ।

मुकुन्दोऽयमिति श्रीचन्द्रावलीसख्या भावना । सा च तयोर्मधुरां रतिमालम्ब्यैव प्रवृत्ता। प्रेयोवीरौ तदनुषङ्गिणौ विधायेति युक्तमुक्तं तत्रैव प्रेयोवीरयोर्यथेति । एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् । इभानामरयो विद्राविका याः क्ष्वेडाः सिंहनादास्ताभिः ।

रामाणां शतमपि नोद्भटोग्रधामा श्रीदामा गणयति रे त्वमत्र कोऽसि ॥

अत्रापि गौणेऽङ्गिनि मुख्यस्य । रौद्रे प्रेयोवीरयोर्यथा—

यदुनन्दन निन्दनोद्धतं शिशुपालं समरे जिघांसुभिः ।
अतिलोहितलोचनोत्पलैर्जगृहे पाण्डुसुतैर्वरायुधम् ॥

अत्र गौणे मुख्यगौणयोः । अद्भुते प्रेयोवीरहास्यानां यथा—

मित्रानीकवृतं गदायुधि गुरुंमन्यं प्रलम्बद्विषं
यष्टचा दुर्बलया विजित्य पुरतः सोल्लुण्ठमुद्गायतः ।
श्रीदाम्नः किल वीक्ष्य केलिसमराटोपक्रमे पाटवं
कृष्णः फुल्लकपोलकः पुलकवान् विस्फारदृष्टिर्बभौ ॥

अत्र गौणे मुख्यस्य गौणयोश्च ।

एवमन्यस्य गौणस्य ज्ञेया कविभिरङ्गिता ।
तथाऽत्र मुख्यगौणानां रसानामङ्गताऽपि च ॥ २१ ॥
सोऽङ्गी सर्वातिगो यः स्यान्मुख्यो गौणोऽथवा रसः ।
स एवाङ्गं भवेदङ्गिपोषी संचारितां व्रजन् ॥ २२ ॥

तथा च नाट्याचार्याः पठन्ति—

"एक एव भवेत्स्थायी रसो मुख्यतमो हि यः ।
रसास्तदनुयायित्वादन्ये स्युर्व्यभिचारिणः ॥"

श्रीविष्णुधर्मोत्तरे च—

"रसानां समवेतानां यस्य रूपं भवेद्बहु ।
स मन्तव्यो रसः स्थायी शेषाः संचारिणो मताः ॥" इति ।

स्तोकाद्विभावनाज्जातः सम्प्राप्य व्यभिचारिताम् ।
पुष्णन्निजप्रभुं मुख्यं गौणस्तत्रैव लीयते ॥ २३ ॥

अत्रापीत्यत्र मुख्यस्येति । श्रीदाम्नो रामप्रतियोद्धुः कृष्णपक्षप्रवेशेन तत्सख्ये स्पष्टताप्रतिपत्तेः ।

मित्रानीकमिति कस्यचिदन्यस्य सख्युर्वाक्यम् । अस्यैव चैते रसा उदाहार्याः; न तु श्रीकृष्णस्य । भक्तिरसस्यैव प्रकृतत्वाद् दुर्बलया यष्ट्या विजित्येति शिक्षाविशेषाधिक्यमभिप्रेतम् । सखित्वेनाङ्गीकृतेषु सम्भवति च तत्तदिति । समरारोपक्रम इत्येव पाठः ।

रूपं स्वरूपम् , बहु अधिकम् । "शेषाः संचारिणो मताः" इति तन्मतेऽपि स्वस्वाधाराद्व्यभिचारिणौ शृङ्गारशान्तौ संचारिणाविव, स्वास्वाधाराद् व्यभिचारिणो हास्यादयस्तु संचारिण एवेति भेदांशे लब्धेऽपि यथा पोषकतांशेनाभेदविवक्षा तथाऽत्रापि स "एवाङ्गम्" इत्यादिनोक्तमिति दर्शितम् ।

प्रोद्यन्विभावनोत्कर्षात्पुष्टिं मुख्येन लम्भितः ।
कुञ्चता निजनाथेन गौणोऽप्यङ्गित्वमश्नुते ॥ २४ ॥
मुख्यस्त्वङ्गत्वमासाद्य पुष्णन्निन्द्रमुपेन्द्रवत् ।
गौणमेवाङ्गिनं कृत्वा निगूढनिजवैभवः ॥ २५ ॥
अनादिवासनोद्भासवासिते भक्तचेतसि ।
भात्येव न तु लीनः स्यादेष संचारिगौणवत् ॥ २६ ॥
अङ्गं मुख्यः स्वमत्राङ्गैर्भावैस्तैरभिवर्द्धयन् ।
सजातीयैर्विजातीयैः स्वतन्त्रः सन् विराजते ॥ २७ ॥
यस्य मुख्यस्य यो भक्तो भवेन्नित्यनिजाश्रयः ।
अङ्गी स एव तत्र स्यान्मुख्योऽप्यन्योऽङ्गतां व्रजेत् ॥ २८ ॥

किञ्च—

आस्वादोद्रेकहेतुत्वमङ्गस्याङ्गत्वमङ्गिनि ।
तद्विना तस्य सम्पातो वैफल्यायैव कल्पते ॥ २९ ॥
यथा मृष्टरसालायां यवसादेः कथंचन ।
तच्चर्वणे भवेदेव सतृणाभ्यवहारिता ॥ ३० ॥

अथ वैरिकृत्यम्—

जनयत्येव वैरस्यं रसानां वैरिणा युतिः ।
सुमृष्टपानकादीनां क्षारतिक्तादिना यथा ॥ ३१ ॥

तथा हि—

ब्रह्मज्ञाया निष्फलं मे व्यतीतः कालो भूयान् हा समाधिव्रतेन ।
सान्द्रानन्दं तन्मया ब्रह्म मूर्तं कोणेनाक्ष्णः साचि सव्यस्य नैक्षि ॥

अत्र शान्तस्योज्ज्वलेन वैरस्यम् ।

क्षणमपि पितृकोटिवत्सलं तं सुरमुनिवन्दितपादमिन्दिरेशम् ।
अभिलषति वराङ्गनानखाङ्कैः स्फुरिततनुं प्रभुमीक्षितुं मनो मे ॥

अनादीत्युपलक्षणं पूर्वसिद्धत्वे तात्पर्यम् , संचारिगौणवदिति व्यतिरेके दृष्टान्तः संचारिवद् गौणवच्च नेत्यर्थः ।

स्वमत्राङ्गैरित्येव पाठः । विजातीयैः शत्रुवर्जितैः कैश्चित् पूर्वदर्शितैरन्यैरपि ।

मुख्यस्येति । लीलाभेदेन प्रकटितनिजमुख्यताविशेषस्येत्यर्थः ।

अङ्गिनि यदङ्गस्याङ्गत्वं तत्खल्वास्वादोद्रेकहेतुत्वमेव नान्यदित्यर्थः । तदेव दर्शयति—तद्विनेति ।

अत्र प्रीतस्योज्ज्वलेनैव।

दोर्भ्यामर्गलदीर्घाभ्यां सखे परिरभस्व माम्।
शिरः कृष्ण तवाघ्राय विहरिष्ये ततस्त्वया॥

अत्र प्रेयसो वत्सलेन।

यं समस्तनिगमाः परमेशं सात्त्वतास्तु भगवन्तमुशन्ति।
तं सुतेति बत साहसिकीं त्वां व्याजिहीर्षतु कथं मम जिह्वा॥

अत्र वत्सलस्य प्रीतेन।

तडिद्विलासतरला नवयौवनसम्पदः।
अद्यैव दूति तेन त्वं मया रमय माधवम्॥

अत्रोज्ज्वलस्य शान्तेन।

चिरं जीवेति संयुज्य काचिदाशीर्भिरच्युते।
कैलासस्था विलासेन कामुकी परिषष्वजे॥

अत्र शुचेर्वत्सलेन।

शुचेः सम्बन्धगन्धोऽपि कथंचिद्यदि वत्सले।
क्वचिद् भवेत्ततः सुष्ठु वैरस्यायैव कल्पते॥ ३२॥

पिशितास्रमयी नाहं सत्यमस्मि तवोचिता।
स्वापाङ्गविद्धां श्यामाङ्ग कृपयाऽङ्गीकुरुष्व माम्॥

अत्र शुचेर्बीभत्सेन।

एवमन्याऽपि विज्ञेया प्राज्ञै रसविरोधिता।
प्रायेणेयं रसा भासकक्षायां पर्यवस्यति॥ ३३॥

किञ्च—

द्वयोरेकतरस्येह बाध्यत्वेनोपवर्णने।
स्मर्यमाणतयाप्युक्तौ साम्येन रचनेऽपि च॥ ३४॥

समस्तनिगमा इति। "तत्तु समन्वयात्" इति न्यायेन समस्तं निगमयन्ति निगमार्थं समस्तं समन्वितं कुर्वन्ति ये ते वेदान्तिन इत्यर्थः। परमेशं परब्रह्मपर्यायम्। सात्त्वताः पाञ्चरात्रिकाः। भगवन्तं वासुदेवपर्यायम्।

चिरञ्जीवेत्युदाहरणाय कल्पनामात्रम्। एवमन्यत्रापि ज्ञेयम्।

प्रायेणेति। केचिद्रसाभासादप्यधमकक्षायां पर्यवस्यन्तीत्यर्थः।

बाध्यत्वं बाधयोग्यत्वम्। अयमत्र बाधयोग्यो भवतीत्युपवर्णने युक्तिसंवलिततया निरूपण इत्यर्थः। अतो बाधाया अयोग्यस्य तथा वर्णनं तु वैरस्यमेवेति भावः। अपिशब्दस्य

रसान्तरेण व्यवधौ तटस्थेन प्रियेण वा।
विषयाश्रयभेदे च गौणेन द्विषता सह॥ ३५॥
इत्यादिषु न वैरस्यं वैरिणोर्जनयेद्युतिः।

तत्रैकतरस्य बाध्यत्वेन वर्णने यथा विदग्धमाधवे—

प्रत्याहृत्य मुनिः क्षणं विषयतो यस्मिन्मनो धित्सते।
बालाऽसौ विषयेषु धित्सति ततः प्रत्याहरन्ती मनः॥
यस्य स्फूर्तिलवाय हन्त हृदये योगी समुत्कण्ठते।
मुग्धेयं किल तस्य पश्य हृदयान्निष्क्रान्तिमाकाङ्क्षति॥

बाध्यत्वमत्र शान्तस्य शुचेरुत्कर्षवर्णनात्॥ ३६॥

स्मर्यमाणत्वे यथा—

स एष वैहासिकताविनोदैर्व्रजस्य हासोद्गमसंविधाता।
फणीश्वरेणाद्य विकृष्णमाणः करोति हा नः परिदेवनानि॥

साम्येन वचने यथा—

विश्रान्तषोडशकला निर्विकल्पा निरावृतिः।
सुखात्मा भवती राधे ब्रह्मविद्येव राजते॥

सम्भववचनत्वाद्धासादौ करुणस्मरणं वैरस्यायैवेति बोध्यम्। द्वितोयोऽप्यपिशब्दः पूर्ववद् अतो वर्णनीयानां शृङ्गारादीनां बीभत्सादिभिः सामान्यवचनमनुचितम्। अपिशब्दस्य द्विरुक्त्या रसान्तरेणेत्यादौ च व्यभिचारो द्रष्टव्यः, वत्सलादीनां वैरियोगे व्यवधानशतेनापि वैरस्याभावानुपपत्तेः। विषयाश्रयभेदेन यत्र भक्तिरसिकाभीष्टस्य रसविशेषस्यान्यत्र समतां दर्शयद्भिरन्यैः प्रतीतोत्तमत्वेऽपि भक्तिरसिकैर्बीभत्सितत्वमुद्भाव्यते तत्रैव; न तूभयैरेव बीभत्सिततया ज्ञातेऽपीत्यादि ज्ञेयम्।

प्रत्याहृत्येति। अत्र पूर्वार्द्धे मुनेर्बालायाश्च प्रथमा निष्ठा। उत्तरार्द्धे योगिनस्तस्याश्च स्फुटमुत्तरा।

बाध्यत्वमिति। पूर्वपद्ये श्रीराधामाधवरहस्यसहायया पौर्णमास्याख्यतपस्विन्या रसद्वयं भावितम्—मुन्याद्यनुसारेण शान्तः, श्रीराधानुसारेण शुचिः। तत्र मुनियोगिनोर्योगबलेन प्रवर्त्त्यमानस्यापि मनसस्तत्राप्रवृत्तेः श्रीराधाया धर्मभयेन रुद्ध्यमानस्यापि तस्मिन्प्रवृत्तेः पूर्वस्य निकर्षः परस्य तु प्रकर्षः स्पष्ट एवेति, किन्त्वीदृग्वर्णनं वक्तृभेदेनैवादोषाय ज्ञेयं न तु सर्वत्र।

स एष इति पद्यं केषांचित् क्षोदिष्ठदिविष्ठानामेव वचनम्। यदिदमतिस्निग्धस्वभावानां नेति लक्ष्यते। व्रजस्थानां तु सुतराम्। तदा वैहासिकादिशब्दानां प्रयोगानौचित्याद्। न चेदं ब्रह्मशिवादीनाम्, तेषां स्वयंभगवत्त्वज्ञानात्।

विश्रान्ताः प्राप्तविश्रमाः, षोडश कला रचनाः शृङ्गारा यस्याम्, पक्षे विश्रान्तं निरुद्यमं षोडशकलं लिङ्गशरीरं यस्याम्, निर्विकल्पा सुष्ठु प्रत्यक्षतया निर्णीता, पक्षे भेदरहिता तत्र हेतु-

यथा वा—

राधा शान्तिरिवोन्निद्रं निर्निमेषेक्षणं च माम् ।
कुर्वंती ध्यानलग्नं च वासयत्यद्रिकन्दरे ॥

रसान्तरेण व्यवधौ यथा—

त्वं काऽसि शान्ता किमिहान्तरिक्षे द्रष्टुं परं ब्रह्म कुतस्तताक्षी ।
अस्यातिरूपात् किमिवाकुलात्मा रम्भे समारम्भि भिदा स्मरेण ॥

अत्राद्भुतेन व्यवधिः । विषयभिन्नत्वे यथा श्रीदशमे—

त्वक्श्मश्रुरोमनखकेशपिनद्धमन्तर्मांसास्थिरक्तकृमिविट्कफपित्तवातम् ।
जीवच्छवं भजति कान्तमतिर्विमूढा या ते पदाब्जमकरन्दमजिघ्रती स्त्री ॥

यथा वा विदग्धमाधवे—

तस्याः कान्तद्युतिनि वदने मञ्जुले चाक्षियुग्मे
तत्रास्माकं यदवधि सखे दृष्टिरेषा निविष्टा ।
सत्यं ब्रूमस्तदवधि भवेदिन्दुमिन्दीवरं च
स्मारं स्मारं मुखकुटिलताकारिणीयं हृणीया ॥

उभयत्र शुचिबीभत्सयोः । आश्रयभिन्नत्वे यथा—

विजयिनमजितं विलोक्य रङ्गस्थलभुवि सम्भृतसांयुगीनलीलम् ।
पशुपसवयसां वपूंषि भेजुः पुलककुलं द्विषतां तु कालिमानम् ॥

अत्र वीरभयानकयोः ।

विषयाश्रयभेदेऽपि मुख्येन द्विषता सह ।
सङ्गतिः किल मुख्यस्य वैरस्यायैव जायते ॥ ३७ ॥

तत्र विषयभेदे यथा—

विमोचयार्गलाबन्धं विलम्बं तात नाचर ।

निरावृतिः लतादिव्यवधानरहिता पक्षे गुणावरणशून्या ब्रह्मविद्या ब्रह्मानुभवः तदेतद्विधमपि वर्णनं नर्ममयमेव रसाय सम्पद्यत इति तथोदाहृतम् , मुक्तिश्रीरिवेति पाठस्तु त्यक्तः ।

त्वं काऽसीति । अत्र रूपस्यात्यद्भुततया तस्याः शान्तिरतिमाच्छाद्य मधुररतिरुद्भाविता । व्यवधिशब्दस्याप्येतावानवधिः साक्षात्स्मरोक्त्या तु यद्वैरस्यं तत्खलु न निषिध्यते, किन्तु शान्तसङ्गेन यत्तदेवेति भावः । एवमन्यत्रापि ।

स्मारं स्मारमिति हृणीयेति द्वयमप्यस्माकमित्यस्यैककर्तुः क्रियाद्वये चास्मिन् स्मृति-क्रियायाः पूर्वत्वाद् णमुल् युज्यत एव, काश्यः सान्दीपनिः ।

भीतेन तस्याः पितृविषयेण, भावनाविशेषे त्वत्रापि न दोषः, यथा—

"अहं त्रयीमयाज्जाता सात्त्वतानां पतिः स तु ।
तस्मादन्यो वरः को वा ममालम्बाय कल्पताम्" इति ।

यामि काश्यगृहं यूना मनः श्यामेन मे हृतम् ॥

अत्र शुचेः प्रीतेन । आश्रयभेदे यथा—

रुक्मिणीकुचकाश्मीरपङ्किलोरःस्थलं कदा ।
सदानन्दं परं ब्रह्म दृष्ट्वा सेविष्यते मया ॥

अत्र शान्तस्य शुचिना ।

अनुरक्तधियो भक्ताः केचन ज्ञानवर्त्मनि ।
शान्तस्याश्रयभिन्नत्वे वैरस्यं नानुमन्वते ॥ ३८ ॥

किञ्च—

भृत्ययोर्नायकस्येव निसर्गद्वेषिणोरपि ।
अङ्गयोरङ्गिनः पुष्टौ भवेदेकत्र सङ्गतिः ॥ ३९ ॥

यथा—

कुमारस्ते मल्लीकुसुमसुकुमारः प्रियतमे
गरिष्ठोऽयं केशी गिरिवदिति मे वेल्लति मनः ।
शिवं भूयात्पश्योन्नमितभुजमेधिर्मुहुरमुं
खलं क्षुन्दन् कुर्यां व्रजमतितरां शालिनमहम् ॥

अत्र विद्विषौ वीरभयानकौ वत्सलं पुष्णीतः । यथा वा—

"कम्प्रास्वेदिनि चूर्णकुन्तलतटे" इत्यादि ।

अत्र हास्यकरुणौ वत्सलमेव पुष्णीतः । अपि च—

मिथो वैरावपि द्वौ यौ भावौ धर्मसुतादिषु ।
कालादिभेदात्प्राकट्यं तौ विन्दन्तौ न दुष्यतः ॥ ४० ॥

त्रयीमयात् सूर्यात् ।

रुक्मिणीति । एषाऽत्र शुचेराश्रयः, वक्ता तु शान्तस्य, रुक्मिणीत्यादि भावनायां त्वेष शुचेराश्रयः स्यादिति पक्षे तु सुतरामेव दोष इति भावः ।

कुमार इत्यादौ विषयभेदोऽप्यपेक्ष्यते, शालिनं श्लाघिनम् । शाल्ट श्लाघायाम् । मेधिः-धान्यपलालपार्थक्याय भ्राम्यमाणबलीवर्दबन्धस्तम्भः ।

कम्प्रेत्यादौ किञ्चित्कालभेदोऽपि दृश्यते ।

मिथो वैरावपीति । तद्भावयोग्येषु तेषु भावभेदस्य यथाकालमुदयाद् । धर्मसुते हि प्रीतो वात्सल्यं सख्यं च दृश्यते, योग्यता च तदीश्वरताज्ञानित्वाज्ज्येष्ठभ्रातृत्वान्नातिज्येष्ठभ्रातृत्वाच्च यथा श्रीबलदेवस्य । दोषत्वं खल्वयोग्य एव विधीयते तस्मान्न तेषु दोषः किन्त्वन्यत्रैवेत्यर्थः ।

अधिरूढे महाभावे विरुद्धैर्विरसा युतिः।
न स्यादित्युज्ज्वले राधाकृष्णयोर्दर्शितं पुरा ॥ ४१ ॥
क्वाप्यचिन्त्यमहाशक्तौ महापुरुषशेखरे।
रसावलिसमावेशः स्वादायैवोपजायते ॥ ४२ ॥

तत्र रसानां विषयत्वे यथा ललितमाधवे—

दैत्याचार्यास्तदाऽऽस्ये विकृतिमरुणतां मल्लवर्याः सखायो
गण्डौन्नत्यं खलेशाः प्रलयमृषिगणा ध्यानमुष्णास्रमम्बाः।
रोमाञ्चं सांयुगीनाः कमपि नवचमत्कारमन्तः सुरेशा
लास्यं दासाः कटाक्षं ययुरसितदृशः प्रेक्ष्य रङ्गे मुकुन्दम् ॥

आश्रयत्वे यथा—

स्वस्मिन् धुर्येऽप्यमानी शिशुषु गिरिधृतावुद्यतेषु स्मितास्यः
थूत्कारी दध्नि विस्रे प्रणयिषु विवृतप्रौढिरिन्द्रेऽरुणाक्षः।
गोष्ठे साश्रुर्विदूने गुरुषु हरिमखं प्रास्य कम्प्रः स पाया-
दासारे स्फारदृष्टिर्युवतिषु पुलकी बिभ्रदद्रिं विभुर्वः ॥

इति भक्तिरसामृतसिन्धावुत्तरविभागे रसानां मैत्रीवैरस्थिति लहरी अष्टमी ॥ ८ ॥

ये वा केचित्प्रयोगाः श्रीभागवते विरुद्धा इव दृश्यन्ते तत्समाधानं तु श्रीभागवतसन्दर्भे कृतमस्ति।

दर्शितं पुरेति। 'घोराखण्डितशङ्खचूडम्' इत्यादौ।

क्वाप्यचिन्त्येति। विषयत्वेन प्रायः स्वादो न विहन्यते, आश्रयत्वेऽपि स्वादायैव स्यादित्यर्थः।

दैत्याचार्याः कंसपुरोहिताः। तदा तदानीम्। आस्ये मुखे विकृतिं कूणनादिकम् ययुः गजरक्तमदादिलिप्तत्वं दृष्ट्वेति भावः। अनेन बीभत्सः, सखाय इत्यनेन हास्यः प्रेयांश्चेति रसद्वयम्, प्रलयम् भयेन नष्टचेष्टताम्, ध्यानं ध्यानावस्थानमेव साक्षाद्ययुः, अनेन शान्तः, अम्बाः देवक्यादयः, एतेन वत्सलः करुणश्च।

अमानीति निरहङ्कारतया शान्त उक्तः, कम्प्र इत्यनेन भयानकः, एवमन्ये ज्ञेयाः। प्रास्य खण्डयित्वा ॥ १–३९ ॥

इत्युत्तरविभागे नवलहर्यात्मके मैत्रीवैरस्थितिलहर्यष्टमी ॥

अथ रसाभासाः

पूर्वमेवानुशिष्टेन विकलाः रसलक्ष्मणा ।
रसा एव रसाभासा रसज्ञैरनुकीर्तिताः ॥ १ ॥
स्युस्त्रिधोपरसाश्चानुरसाश्चापरसाश्च ते ।
उत्तमा मध्यमाः प्रोक्ताः कनिष्ठाश्चेत्यमी क्रमात् ॥ २ ॥

तत्रोपरसाः—

प्राप्तैः स्थायिविभावानुभावाद्यैस्तु विरूपताम् ।
शान्तादयो रसा एव द्वादशोपरसा मताः ॥ ३ ॥

तत्र शान्तोपरसः—

ब्रह्मभावात्परब्रह्मण्यद्वैताधिक्ययोगतः ।
तथा बीभत्सभूमादेः शान्तो ह्युपरसो भवेत् ॥ ४ ॥

तत्राद्यं यथा—

विज्ञानसुषमाधौते समाधौ यदुदञ्चति ।
सुखं दृष्टे तदेवाद्य पुराणपुरुषे त्वयि ॥

द्वितीयं यथा—

यत्र यत्र विषये मम दृष्टिस्तं तमेव कलयामि भवन्तम् ।
यन्निरञ्जन परापरबीजं त्वां विना किमपि नापरमस्ति ॥

अथ प्रीतोपरसः—

कृष्णस्याग्रेऽतिधार्ष्ट्येन तद्भक्तेष्ववहेलया ।
स्वामीष्टदेवतोऽन्यत्र परमोत्कर्षवीक्षया ॥ ५ ॥
मर्यादातिक्रमाद्यैश्च प्रीतोपरसता मता ।

रसा इति । रसत्वेनापाततः प्रतीयमाना अपीत्यर्थः । रसस्य लक्ष्मणा लक्षणेन विकला विभावादिषु लक्षणहीनतया हीनाः ।

परब्रह्मणि "ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहम्" इत्यादि प्रतिपादिते श्रीभगवति ब्रह्मभावाद् निर्विशेषतादृष्टेः, तथाद्वैताधिक्ययोगतः सर्वकारणेन तेन सह सर्वस्यात्यन्ताभेद इति मननात् तथा बीभत्सभूमादेर्निरन्तरं देहादौ जुगुप्साभावना, आदिग्रहणाच्चिदचिद्विवेकाच्चेति ज्ञेयम् । इतः परमुदाहरणान्येकदेशदर्शनादेव ज्ञापनीयानि ।

प्रथयन् वपुर्विवशतां सतां कुलैरवधीर्यमाणनटनोऽप्यनर्गलः।
विकिर प्रभो दृशमिहेत्यकुण्ठवाक् चटुलो बटुर्व्यवृणुतात्मनो रतिम्॥

अथ प्रेयउपरसः—

एकस्मिन्नेव सख्येन हरिमित्राद्यवज्ञया॥ ६॥
युद्धभूमादिना चापि प्रेयानुपरसो भवेत्।

तत्राद्यं यथा—

सुहृदित्युदितो भिया चकम्पे छलितो नर्मगिरा स्तुतिं चकार।
स नृपः परिरिप्सितो भुजाभ्यां हरिणा दण्डवदग्रतः पपात॥

अथ वत्सलोपरसः—

सामर्थ्याधिक्यविज्ञानाल्लालनाद्यप्रयत्नतः॥ ७॥
करुणस्यातिरेकादेस्तुर्यश्चोपरसो भवेत्।

तत्राद्यं यथा—

मल्लानां यदवधि पर्वतोद्धटानामुन्माथं सपदि तवात्मजादपश्यम्।
नोद्वेगं तदवधि यामि जामि तस्मिन् द्राघिष्ठामपि समितिं प्रपद्यमाने॥

अथ शृङ्गारोपरसः। तत्र स्थायिवैरूप्यम्—

द्वयोरेकतरस्यैव रतिर्या खलु दृश्यते॥ ८॥
याऽनेकत्र तथैकस्य स्थायिनः सा विरूता।
विभावस्यैव वैरूप्यं स्थायिन्यत्रोपचर्यते॥ ९॥

तत्रैकत्र रतिर्यथा ललितमाधवे—

मन्दस्मितं प्रकृतसिद्धमपि व्युदस्तं सङ्गोपितश्च सहजोऽपि दृशोस्तरङ्गः।

विवशतां प्रथयन् पृथुं कुर्वन्निति स्वल्पामपि तां पृथुतया दर्शयन्नित्यर्थः। प्रभो इति। श्रीकृष्णप्रतिमां प्रति संबोधनम्।

एकस्मिन्नेव न तु मिथः।

स नृप इति। श्रीहरेः पुत्र्याः पुत्रस्य वा श्वशुरः कश्चिदित्यर्थः।

जामि हे भगिनि।

विभावस्य आलम्बनरूपस्यैवेति क्वचित्तद्देहस्य क्वचित्तदन्तःकरणस्येत्यर्थः। स्वरूपतः स्थायिनो वैरूप्यायोगात्। तत्रैकतररत्युदाहरणे यज्ञपत्नीषु देहस्यैव वैरूप्यं ज्ञेयम्; ब्राह्मणदेहत्वात् तच्च तादृशीं रतिं विरूपयति। अनुचितेयमिति श्रीकृष्णरतिमपि नोद्गमयति, ततोऽन्यदोषस्यान्यत्र संक्रमणादुपचर्यत इत्युक्तम्। एकस्यानेकत्र रतिस्त्वन्तःकरणस्यैव वैरूप्यम्। एकत्रानिष्ठितत्वात्। तदेतच्च नायिकागतमेव ज्ञेयम्, उत्तमानुत्तमयोस्तारतम्याभावे नायकगतं च।

धूमायिते द्विजवधूमदनार्तिवह्वावह्वाय कापि गतिरङ्कुरिता मयासीत् ॥

अत्यन्ताभाव एवात्र रतेः खलु विवक्षितः ।
एतस्याः प्रागभावे तु शुचिर्नोपरसो भवेत् ॥ १० ॥

अनेकत्र रतिर्यथा—

गान्धर्वि कुर्वाणमवेक्ष्य लीलामग्रे धरण्यां सखि कामपालम् ।
आकर्णयन्ती च मुकुन्दवेणुं भिन्नाद्य साध्वि स्मरतो द्विधासि ॥

केचित्तु नायकस्यापि सर्वथा तुल्यरागतः ।
नायिकास्वप्यनेकासु वदन्त्युपरसं शुचिम् ॥ ११ ॥

विभाववैरूप्यम्—

वैदग्ध्यौज्ज्वल्यविरहो विभावस्य विरूपता ।
लतापशुपुलिन्दीषु वृद्धास्वपि स वर्तते ॥ १२ ॥

तत्र लता यथा—

सखि मधु किरती निशम्य वंशीं मधुमथनेन कटाक्षिताथ मृद्वी ।
मुकुलपुलकिता लतावलीयं रतिमिह पल्लवितां हृदि व्यनक्ति ॥

पशुर्यथा—

पश्याद्भुतास्तुङ्गमुदः तुरङ्गीः पतङ्गकन्यापुलिनेऽद्य धन्याः ।

अत्यन्ताभावः त्रैकालिक्यसत्ता । अत्रेति । तासां ब्राह्मणदेहमधिकृत्येत्यर्थः ।

केचिद्रसतत्त्वविदः । अनेकासु तारतम्येन बहुविधासु । वैदग्ध्यादिविरह उपलक्षणम् । गुरुत्वादीनां यथा यज्ञपत्न्यादिषु च वैरूप्यं मतम् ।

लतापशुष्वत्र तत्सांनिध्यादिस्वभावेनानन्दमात्रमेव मधुररतितयोत्प्रेक्ष्यते, वृद्धासु हासमात्रार्थं तादृशत्वं च वर्ण्यते, तस्माद्वास्तवतद्रत्यभावाद्रसाभासत्वम् । पुलिन्दीषु तु वास्तवरतित्वेऽपि जातिवैरूप्याद्यज्ञपत्नीवत्तदाभासत्वं ज्ञेयम् । तत्र लतापशुषु वैदग्ध्यं नास्त्येव, वृद्धासु वैदग्ध्यप्रातिकूल्यं दृश्यते, पुलिन्दीषु च वैदग्ध्यं नातिसंभाव्यते, तस्मात्तद्विरह उद्दिष्टः । तथौज्ज्वल्यं नामाकृत्या जात्यादिना चायोग्यत्वं तत्तद्योग्यताविरहश्च यथायोग्यं द्रष्टव्यम् । स वर्तत इति । स वैदग्ध्यादिविरहो वर्तते ।

सखि मध्वित्यत्र । "समुकुलपुलका निशम्य वंशीं नखलिखिता च हरिं प्रसज्य जाता ।
तदिह नववयाः प्रतानिनीयं लसति तथा भवतो यथा वराङ्गि ॥" इति वा पाठः ।

पश्याद्भुता इत्यस्योत्तरार्द्धं—

याः केशवाङ्गे तदपाङ्गपूताः सानङ्गरङ्गां दृशमर्पयन्ति ॥

पुलिन्दी यथा—

कालिन्दीपुलिने पश्य पुलिन्दी पुलकाञ्चिता ।
हरेर्दृक्चापलं प्रेक्ष्य सहजं या विघूर्णते ॥

वृद्धा यथा—

कज्जलेन कतकेशकालिमा विल्वयुग्मरचितोन्नतस्तनी ।
पश्य गौरि किरती दृगञ्चलं स्मेरयत्यघहरं जरत्यसौ ॥

स्थायिनोऽत्र विरूपत्वमेकरागतयापि चेत् ।
घटेतासौ विभावस्य विरूपत्वेऽप्युदाहृतिः ॥ १३ ॥
शुचित्वौज्ज्वल्यवैदग्ध्यात् सुवेषत्वाच्च कथ्यते ।
शृङ्गारस्य विभावत्वमन्यत्राभासता ततः ॥ १४ ॥

अथानुभाववैरूप्यम्—

समयानां व्यतिक्रान्तिर्ग्राम्यत्वं धृष्टतापि च ।
वैरूप्यमनुभावादेर्मनीषिभिरुदीरितम् ॥ १५ ॥

तत्र समयव्यतिक्रान्तिः—

समयाः खण्डितादीनां प्रिये रोषोदितादयः ।
पुंसः स्मितादयश्चात्र प्रियया ताडनादिषु ॥ १६ ॥
एतेषामन्यथाभावः समयानां व्यतिक्रमः ।

तत्राद्यं यथा—

कान्तानखाङ्कितोऽप्यद्य परिहृत्य हरे ह्रियम् ।
कैलासवासिनीं दासीं कृपादृष्ट्या भजस्व माम् ॥

अथ ग्राम्यत्वम्—

बालशब्दाद्युपन्यासो विरसोक्तिप्रपञ्चनम् ॥ १७ ॥
कटीकण्डूतिरित्याद्यं ग्राम्यत्वं कथितं बुधैः ।

"याः केशवाङ्गं सखि सङ्गमय्य स्वैरादपाङ्गं भवतीर्जयन्ति ॥" इति वा पाठः ।

वैदग्ध्येत्यादिना दर्शितमेव विवृण्वन्नुपसंहरति—शुचित्वेति ।

शुचित्वादिकमालम्बनस्य ज्ञेयं विभावत्वं विशिष्टो भावः सत्ता स्थायी वा यत्र तद्रूपत्वम् । "पावित्र्यौज्ज्वल्यवैदग्ध्यसुवेषत्वैर्विभावगैः ।
शृङ्गारः पुष्टिमागच्छेदाभासत्वमतोऽन्यथा ॥" इति वा पाठान्तरम् ।

समयाः आचाराः ।

तत्राद्यं यथा—

किं नः फणिकिशोरीणां त्वं पुष्करसदां सदा ।
मुरलीध्वनिना नीवीं गोपबाल विलुम्पसि ॥

अथ धृष्टता—

प्रकटप्रार्थनादिः स्यात्सम्भोगादेस्तु धृष्टता ॥ १८ ॥

यथा—

कान्तः कैलासकुञ्जोऽयं रम्याहं नवयौवना ।
त्वं विदग्धोऽसि गोविन्द किं वा वाच्यमतः परम् ॥

एवमेव तु गौणानां हासादीनामपि स्वयम् ।
विज्ञेयोपरसत्वस्य मनीषिभिरुदाहृतिः ॥ १९ ॥

अथानुरसाः—

भक्तादिभिर्विभावाद्यैः कृष्णसम्बन्धवर्जितैः ।
रसा हास्यादयः सप्त शान्तश्चानुरसा मताः ॥ २० ॥

तत्र हास्यानुरसः—

ताण्डवं व्यधित हन्त कक्खटी मर्कटीं भ्रुकुटिभिस्तथोद्धुरम् ।
येन बल्लवकदम्बकं बभौ हासडम्बरकरम्बिताननम् ॥

अथाद्भुतानुरसः—

भाण्डीरकक्षे बहुधा वितण्डां वेदान्ततन्त्रे शुकमण्डलस्य ।
आकर्णयन्निर्निमिषाक्षिपक्ष्मा रोमाञ्चिताङ्गश्च सुरर्षिरासीत् ॥

एवमेवात्र विज्ञेया वीरादेरप्युदाहृतिः ।

कैलासवासिनीनामिव पुराणान्तरकथितरीत्या फणिकिशोरीणामप्युदाहृतिमुपरस एवावज्ञया वर्णयति—किं न इति । पुष्करसदां कालियह्रदस्य जलवासिनीनाम् ।

अत्र श्रीकृष्णस्य तदा बाल्येऽपि मुरलीध्वनिविशेषेण कृतकैशोरमानस्य बालेति सम्बोधनं तासामवैदग्ध्यमेव ज्ञेयम् ।

भक्तादिभिरिति । भक्ता अत्र पञ्चविधाः । शान्तस्तु रसशास्त्रान्तरप्रसिद्धो रूढः ।

कक्खटीनाम्नी ।

भाण्डीरकक्षे तदूर्ध्वगलतासु । "सौरभे च तृणे कक्षः शुष्ककाननवीरुधोः ।" इति विश्वः । "भाण्डीरवृक्षे" इति पाठस्तु सुगमः ।

अष्टावमी तटस्थेषु प्राकट्यं यदि बिभ्रति ॥ २१ ॥
कृष्णादिभिर्विभावाद्यैस्तदाऽप्यनुरसा मताः ।

अथापरसः—

कृष्णतत्प्रतिपक्षाश्चेद्विषयाश्रयतां गताः ॥ २२ ॥
हासादीनां तदा तत्र प्राज्ञैरपरसा मताः ।

तत्र हास्यापरसः—

पलायमानमुद्वीक्ष्य चपलायतलोचनम् ।
कृष्णमाराज्जरासन्धः सोल्लुण्ठमहसीन्मुहुः ॥

एवमन्येऽपि विज्ञेयास्तेऽद्भुतापरसादयः ॥ २३ ॥
उत्तमास्तु रसाभासाः कैश्चिद्रसतयोदिताः ।

तथा हि—

भावाः सर्वे तदाभासा रसाभासाश्च केचन ॥ २४ ॥
अमी प्रोक्ता रसाभिज्ञैः सर्वेऽपि रसनाद्रसाः ।
भारत्याद्याश्चतस्रस्तु रसावस्थानसूचिकाः ॥ २५ ॥
वृत्तयो नाट्यमातृत्वादुक्ता नाटकलक्षणे ।

इति रसामृतसिन्धावुत्तरविभागे रसाभासलहरी नवमी ॥ ९ ॥

ग्रन्थस्य गौरवभयादस्या भक्तिरसश्रियः ।
समाहृतिः समासेन मया सेयं विनिर्मिता ॥ १ ॥

अष्टाविति । अत्र जरासन्धस्य हासस्तावदपरस एव, कस्यचित्तद्वदासुरभावस्यापि । तदनुगतो हासश्चेत्तदा शुद्ध एव हास्यरसः ।

एवमिति । अत्र सर्वप्रकरणार्थः समस्य विन्यस्यते—

विभावाद्या मिथो योग्याः सम्पद्यन्ते रसाय ते ।
वैरस्यायान्यथा, सा तु योग्यता लोकविश्रुता ॥

नाट्यमातृत्वाद् नाट्य एवोपयुक्तत्वादित्यर्थः ।

नाटकलक्षणे = नाटकचन्द्रिकाख्ये स्वकृत इति ज्ञेयम् ।

इत्युत्तरविभागे नवलहर्यात्मके रसाभासलहरी नवमी ।

इति दुर्गमसंगमनीनाम्न्यां हरिभक्तिरसामृतसिन्धुटीकायां चतुर्थो विभागः ।

गोपालरूपशोभां दधदपि रघुनाथभावविस्तारी ।
तुष्यतु सनातनोऽस्मिन्नुत्तरभागे रसामृताम्भोधेः ॥ २ ॥

इति भक्तिरसामृतसिन्धौ गौणभक्तिरसादिनिरूपणनामा चतुर्थो विभागः ।

रामाङ्गशक्र१४६३गणिते शाके गोकुलमधिष्ठितेनायम् ॥
भक्तिरसामृतसिन्धुर्विटङ्कितः क्षुद्ररूपेण ॥ १ ॥

*** इति श्रीहरिभक्तिरसामृतसिन्धुः ***

॥ समाप्तः ॥

रामाङ्गेति । शालिवाहनस्य संवत्सरगणनया विक्रमादित्यस्यापि सा ज्ञेया, अङ्कस्य वामा गतिरिति प्रसिद्ध्या त्रिषष्ट्यधिकचतुर्दशशतीगणित इत्यर्थः, विक्रमादित्यस्य त्वष्टनवत्यधिकपञ्चदशशतीगणित इति ज्ञेयम् ।

विटङ्कितः उट्टङ्कितः, सुष्ठु रूपेणेत्येव पठितव्यं तेषां दीनंमन्यतामयपाठेऽपि तदसहिष्णुः सरस्वती क्षुद्रं सूक्ष्मं दुर्ज्ञेयं रूपं स्वरूपं यस्येति गत्यन्तरास्पदं पदं स्फोरयन्ती समाहितवती ।

श्रीकृष्णः सर्वपूर्णः स चरति विपुले गोकुले व्यक्ततत्त-
न्माधुर्यैश्वर्यवर्यः स च पशुपसुतानन्तलक्ष्मीभिरिष्टः ।
श्रीराधावर्गमध्ये स च मधुरगुणश्रीधुराधामधारी-
त्यस्मिन् ग्रन्थे रसाब्धावभिमतमहिमाधारसारप्रचारः ॥

यदपि च नातिविशुद्धा तदपि च सद्भिः कदाप्युरीकार्या ।
दुर्गमसङ्गमनीयं नौकेवास्यामृताम्भोधेः ॥

समाप्ता चेयं टीका तेषामेव प्रीतये भवतु ।

[मूलं ३३२५ टीका ३६४४ समस्त ग्रन्थः ६९६९ ।]

भक्तिरसामृतसिन्धौ

उदाहृतश्लोकानामकाराद्यनुक्रमणी

